

317.97.923
4h-33

30 NOV 2011

493

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ

ԹԻԻ 12

ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՍԱՀՄԱՆՇԵՐԸ

ԳՐԵՑ
ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ

Գ. Ա. Հ. Ի. Բ. Է.
ՏՊ. ՆՈՐ - ԱՍՏՂ.
1950

ՑԱՆԿ

Էջ

Յառաջաբան

Ա. Մ. Ա. Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՍ

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԵՐՈՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐ

Ա. Հայ ազգին ցեղագրական կերտումներ

Բ. Հայ-Արմեններու գրաւած տարածութիւնը
իրանեան տարածութեան տրամանին

Գ. Բնիկ հայ տարածութեան տրամանին հայտնու
ցեղագրական նուաճումները

Դ. Արաբական արշաւանքներէն մինչեւ քրդական
տարածութիւնը

Ե.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ

Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՆԵՐՈՒ ԵՐԿԻՐ

Է.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Ը.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՈՐՊԷՍ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Արաւիկեան հարստութեան տրաման
(Քր. Ե առաջ 189—1 Քր. Ե յետոյ)

Բ. Արաւիկեան տարածութեան տրաման (66—428)

Գ. Պարսիկ-Բիւզանդ. տարածութիւնը (428—640)

Դ. Արաբական տարածութեան տրաման (654—885)

Ե. Բագրատունեաց տրաման (885—1045)

Զ. Բիւզանդական տարածութեան տրաման (1045—1071)

Է. Սելջուկեան » » (1064—1220)

Ը. Մոնկոլեան » » (1220—1380)

Թ. Էօզպէ-թաթարական » » (1380—1467)

Ժ. Թուրք, պարսիկ եւ ռուս » » (1467—1918)

ԺԱ. Անկախ Հայաստան

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ ԴՈՒՐՍ ՀԱՅ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Սեբասթիոյ Արքեպիսկոպոսի տարածութիւնը

Բ. Գաղիկ Բագրատունիի Պիղուի »

Գ. Գաղիկ Արաւիկեան Ծամնդաւի տարածութիւնը

Դ. Պանկաւունքի եւ այլ իշխանական տարածութիւններ

ՓԻԼԱՐՏՈՍԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Մարաշի իշխանութիւնը

Բ. Քեսունքի »

Գ. Նիքիտիոյ »

Դ. Անգրիտիոյ »

Ե. Ծովքի հողատիրութիւնը

Զ. Պիքի իշխանութիւնը

Է. Արեւմտեան հողատիրութիւնը

Ը. Կարկառի իշխանութիւնը

Ա. Տարսուի իշխանութիւնը

Բ. Լամբրոնի եւ Պապիւռնի իշխանութիւնը

Գ. Ռուբինեանց իշխանութիւնը

Ա. Կիլիկեան Թագաւորութեան բեկորներ

Բ. Կիլիկիա Գրանտական հովանիի տակ

Բ. Մ. Ա. Ս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (640—1045)

Ա.

Բագրատունեաց տարածութիւնը

Բ.

Բագրատունի տարածութեան բաժանումները

Ա. Վանանդի կամ Կարունք Թագաւորութիւն
(961—1064)

Բ. Կիլիկեան Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը
կամ Օձունի իշխան (980—1249)

Գ. Գրունք Աշխարհի Թագաւորութիւն
(1021—1039)

Դ.

Արծրունեաց տարածութիւնը

Ե.

Սիւնեաց տարածութիւնը

Զ.

Տարսուի իշխանատիրութիւնը

Ա. Տարսուի Բագրատունիի իշխանութիւնը

Բ. Սասունի իշխանութիւնը

	Էջ
Զ.	
Հայկական փոքր իշխանություններ	155
Ա. Կողովիտի իշխանություն	156
Բ. Մոկաց	158
Գ. Անձեւացեաց	161
Դ. Խաչենի	164
Ե. Սեւորդեաց կամ Սերվորդենց իշխանություն	166
Է.	
Աղուան իշխանություններ	
Ա. Աղուանից թագաւորութիւն	170
Բ. Գարդմանի իշխանութիւն	173
Գ. Փառիսոսի թագաւորութիւն	174
Դ. Բաղաց կամ Կապանի թագաւորութ.	175
Ե. Ծարի թագաւորութիւն	176
Զ. Դիզակի	177
Է. Անդրկուրեան Աղուանք	177
Ը.	
Մահմեդական իշխանություններ	179
Ա. Կայսիկ էմիրներ	180
Բ. Աղձնիքի կամ Արզնի էմիրները	192
Գ. Փատլունեանք կամ Շատատիկեանք ի Գանձակ	197
Դ. Գողթան ամիրաներ	200
Ե. Դուին	203
Թ.	
Հայ-վրական պետություններ	206
Ա. Վրաստանի Բագրատունի թագաւորութ.	209
Բ. Արտանուշի թագաւորութիւն	217
Գ. Ափխազներու կամ Եգերացւոց թագւ.	218
Դ. Տայքի կիւրապաղատ թագաւորութիւն	223
Ե. Սպերի իշխանութիւն	228
Բ.	
ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1046—1071)	232
Ա.	
Դերչանի պրոսոպարաւորիւն եւ Տաւրոնի գորավարութիւն	242
Բ.	
Վասպուրականի գաւառապետութիւն կամ կուսակալութիւն Արեւելից	244
Գ.	
«Տանն Հայոց իշխանութիւն» կամ Անիի կուսակալ.	248
Դ.	
Բիւզանդական մանր իշխանություններ	251
Ա. Չորրորդ Հայոց բնիկ իշխանները	251
Բ. Թէոդոսուպոլիսի (Կարին-Էրզրում) հրամանատարութիւն	253
Գ. Մանազկերտի իշխանութիւն	254
Դ. Երզնկայի	254

	Էջ
Դ.	
ՍԵԼՁՈՒԿ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ (1064—1220)	257
Ա.	
ՀԱՅ ԱՆԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	259
Ա.	
Բագրատունի թագաւորություններ	259
— Ա. Տաշիրքի թագաւորութիւն	259
— Բ. Կախէթի կամ Չորագետի թագաւոր.	260
Գ. Տաւուշի	261
Դ. Մանաքերդի	261
Ե. Ծանարաց	262
Բ.	
Սիւնեաց թագաւորութիւն	263
Ա. Արեւելեան Սիւնեաց կամ Բաղաց եւ Կապանի միաց. թագաւորութիւն	263
Գ.	
Արծրունեաց սան մնացորդներ	265
Ա. Վանի, Ամուկի եւ Աղթամարի իշխողները	265
Բ. Մահկանաբերդի իշխանութիւն	269
Դ.	
Մամիկոնեանց մնացորդներ	270
Ա. Սասունի իշխանութիւն	270
— Բ. Դսեղի Մամիկոնեանց իշխանութիւն	273
Ե.	
Արցախ կամ Խաչեն	
Ա. Հաթերք կամ Վերին Խաչեն	275
Բ. Ներքին Խաչեն կամ Խոխանաբերդ	276
Զ.	
Պահլաւունիք	277
Բ.	
ՎՐԱ-ՀԱՅ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ	281
Ա. Վրաստանի Բագրատունիք	281
Բ. Չաքարեանց իշխանութիւն ի Հայաստան	285
Գ. Չաքարեանց հովանաւորած եւ կազմած իշխանութիւններ	289
1. Վահրամեանք	289
2. Վաչուսեանք	290
3. Փրբէլեանք	290
4. Պոսոեանք կամ Խաղբակեանք	292
5. Դուլեանք	293
Դ.	
ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ ԷՄԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	294
Ա.	
Արաբական Երջանեան մնացորդներ	296
Ա. Շատատիկեանք կամ Փատլունեանք	296

	Էջ
Ա. Շատափկեան կամ Փառլունեան	
ի Գանձակ	296
Բ. Շատափկեան կամ Փառլունեան Անիի մէջ	297
Գ. » » » ի Դուին	299
Ա.	
Հարաւային Հայաստանի Արաբ եւ Քիւրտ էմիրներ	
Ա. Համառանեաններ կամ Համառաններ	299
Բ. Նփրկերտի Մեռուանեան էմիրութիւն	300
Գ.	
Սելջուկեան Երջանին կազմուած էմիրութիւններ	302
Ա.	
Հայաստանի Սելջուկ Փոխարքայութիւն	302
Ա. Գանձակի էմիրութիւն	304
Բ. Արաբեկեան (1156—1225)	305
Ա.	
Հայաստանի կէս անկախ Սելջուկ-Թուրքմէն էմիրութիւնները	308
Ա. Սուլթանեան կարգոյ մէջ (1070—1201)	309
Բ. Մեհկուչեան Երզնկայի մէջ (1071—1227)	311
Գ. Կարսի էմիրութիւն	310
Դ. Խլաքի էմիրութիւն (Շահի Արմէններ)	
(1100—1207)	311
Ե. Որթեան Թուրքմէն էմիրութիւններ	314
1. Մուսաղիինի եւ Մարտինի Որթեան	315
2. Հասան Քէֆի էմիրութիւն (1101—1231)	318
3. Խարբերդի Որթեան Եւթանութիւն	318
Զ. Գանձակեան էմիրներ (1071—1175)	321
Է. Գանձակի Ռուսի Սելջուկ Սուլթանութիւն	
(1076—1300)	322
Ը. Մուսաղիինի եւ Խլաքի Էյուպեան	324
Դ.	
ՄՈՆԿՈԼԵԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ	
(1220—1380)	326
Ա.	
Հայաստան Մոնկոլ վարչութեան տակ	326
Ա. Հայաստան ուղղակի մեծ Մոնկոլին	
ենթակայ (1236—1251)	327
Բ. Հայաստան՝ մաս ի խանեան իշխանութեան	
(1251—1335)	328
Գ. Անիշխանութեան եւ խանակութեան ցրջան (1335—1380)	332
Ա.	
Վրա-հայկական իշխանութիւններ	337
Ա. Վրաստան	337
Բ. Զաքարեանք	340
Գ. Վահրամեանք	344
Դ. Վաչուտեանք	345
Ե. Մահկանաբերդի իշխանութիւն	345
Զ. Դսեղի »	345
Է. Մաժնաբերդի թագաւորութիւն	346

	Էջ
Ը. Շոթոկանց իշխանութիւն	346
Ազիզբէկեանք	473
Թ. Արցախի կամ Խաչէնի հայ իշխանութիւններ	346
1. Ներքին Խաչէնի Զալալեանք	347
2. Գոփեանք	348
3. Գիգակի իշխանութիւն	349
4. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք ի Խաչէն	349
5. Մեծ կողմանց կամ Կուսնից իշխանք.	349
Ժ. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք ի Սիւնիք	350
ԺԱ. Օրբէլեանք	351
1. Մայր ճիւղ	351
2. Զեղարի ճիւղ	354
3. Զալալեանք	354
4. Լիպարիտեանք	354
ԺԲ. Շահուռնեցիք	355
Դ.	
Խլաքի իշխանութիւն	356
Դ.	
Վասպուրականի հայ իշխանութիւնները	
Ա. Աղթամար	356
Բ. Ամուկ	357
Ե.	
ԷՍԶՊԷՔ ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ (1380—1467)	
Ա.	
Հայաստանի մէջ Թիմուրեան վարչութիւն	358
Բ.	
Թուրքմէն իշխանութիւններ	
Ա. Գարազոյունլուներ կամ Եուսուֆեանք	
(1380—1469)	360
Բ. Ազգոյունլուներ կամ Պայընտրեանք	362
Դ.	
Հայ իշխանութիւններ	362
Ա. Զաքարեանք	363
Գ. Օրբէլեանք	363
1. Օրթեան ճիւղ	363
2. Եզեզեանք »	364
Դ. Խաղբակեանք կամ Պոսեանք	364
Դ. Արցախի կամ Խաչէնի իշխանութիւններ	365
Գոփեանք եւ իրենց բաժանումները	365
ա. Այալեցիք	365
բ. Ուլաբեկեանք	366
գ. Զիւնցեցիք	366
Դ. Ծարի իշխանութիւն	367
Ե. Վասպուրականի հայ իշխանութիւններ	367
1. Ամուկ	368
2. Աղթամար	369
3. Ոստան	370
4. Մակուի իշխաններ	372
Դ.	
Վրաստան	373

2.

ԹՈՒՐԲ, ՊԱՐՍԻԿ ԵՒ ՌՈՒՍ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՇՐՋԱՆ (1467—1918)

Ա.

Պարսկահայաստան

Ա.

Հայաստանի պարսիկ խաները

Ա. Սրեւանի խանութիւն

Բ. Գանձակի »

Գ. Ղարաբաղի կամ Շուշիի խանութիւն

Դ. Նախիջեւանի »

Ե. Շիրուանի կամ Շամախիի »

Զ. Շաֆէի կամ Նուխիի »

Բ.

Հայ իշխանութիւններ

Ա. Խամսայի մելիքութիւններ

1. Խաչէն

2. Ջրաբերդ կամ Ջրաբերդ

3. Դիզակ կամ Դուզախ

4. Վարանդա

5. Կիլիսիան

Բ. Գանձակի մելիքութիւնները

1. Գարդման (Ոսկանապատ)

2. Բարսումի մելիքութիւն

3. Գեւազեն

4. Մեծ Բանանց եւ Խաչակապի գիւղ

5. Միափոր գաւառ (Մեծ Ղարա Մուրա)

Տերապետ (Խաչ-Մաս)

Գ. Գեղամայ երկիրն մելիքութիւնները

1. Ծար

2. Սող

Դ. Ղափանի մելիքութիւնները

1. Անգեղակոթ

2. Բռնակոթ

3. Տաթև

4. Քաթաղ

5. Բրիսիսի մելիքութիւն

5. Հալիձոր եւ Բեխ

Ե. Գաւիթ Բէկի իշխանապետութիւն կամ
Ղափանի տնկախ իշխանութիւն

Զ. Գաւիթ Բէկի սառաղաս կառավարչու-
թիւններ

1. Զաւնդուր

2. Բարկուշա կամ Քիւքաւա

3. Մեղրի-Գեմուզ

Է. Գաւիթ Բէկի իշխանութեան վերջին
քեկոյնները

1. Հալիձոր եւ Բեխ

2. Գորիս

3. Տեղ

4. Խնձորեսկ

Էջ

375

376

376

376

379

382

385

386

389

390

393

395

396

397

399

400

401

401

402

402

402

403

403

403

403

405

405

406

407

407

407

409

409

410

414

414

414

415

416

416

417

418

418

Գ.

Քրիստոնեայ իշխանութիւններ

Ա. Վրաստան

Բ.

Թրքական Հայաստան

Ա.

Հայաստանի թրքական վարչութիւնը

Ա. Ճէլալիներ

Բ. Ապագա փառայի իշխանութիւն

(1623—1627)

Գ. Շէյխ Օղլու Օսլույի իշխանութիւն

(1785—1787)

Բ.

Հայաստանի աննուան մասերը

Ա. Հայ ազատ համայնքներ

1. Մոկս

2. Շաքախ (Ջերմաձոր)

3. Խիզան կամ Հիզան

4. Սասուն

5. Իսեան կամ Իսֆեան

6. Սափուր

Բ. Բրաւական ինքնավար քաղաքներ

1. Կեդրոնական Հայաստանի բուրս աւասապետութիւն

(Պիքիսի կամ Բաղէի իշխանապետութիւն

2. Արեւելեան Հայաստանի բուրս աւասապետութիւն

Հեֆեսի կամ Ճուլամերկի իշխանապետութիւն

ա. Վանի քաղաք աւասապետներ

բ. Խոջապի կամ Մահմուտի իշխանութիւն

գ. Ճուլամերկի կամ Հեֆեսի »

դ. Ոստան — Գաւաշ

ե. Բեկեր — Արճեշ

3. Ամասիայի իշխանապետութիւն

4. Հարաւային Հայաստանի բուրս իշխանութիւններ

(Ճէգիրէի իշխանապետութիւն)

ա. Ճէգիրէ

բ. Տերեֆ

գ. Խարբերդ

դ. Բալու

ե. Էկիլ կամ Ակիլ

5. Հիւսիսային Հայաստանի բուրս աւասապետութիւն

(Պայազիսի փառայութիւն)

ա. Մանազկերտի իշխանութիւն

Գ. Նեստորական Անկախ Համայնք

Դ. Վրացի անկախ իշխանութիւններ

(Ախլցխայի փառայութիւն)

Ե. Լազ ձորապետութիւններ

Գ.

Ռուսական Հայաստան

Ռուսական վարչութիւն

Ա. «Հայկական աշխարհ»

Յաւելուած

Վրիպակներ

Ցանկ

418

418

425

425

427

429

430

431

432

432

433

433

433

435

43

436

440

447

449

451

453

454

455

456

456

456

457

459

460

460

460

461

461

462

463

465

466

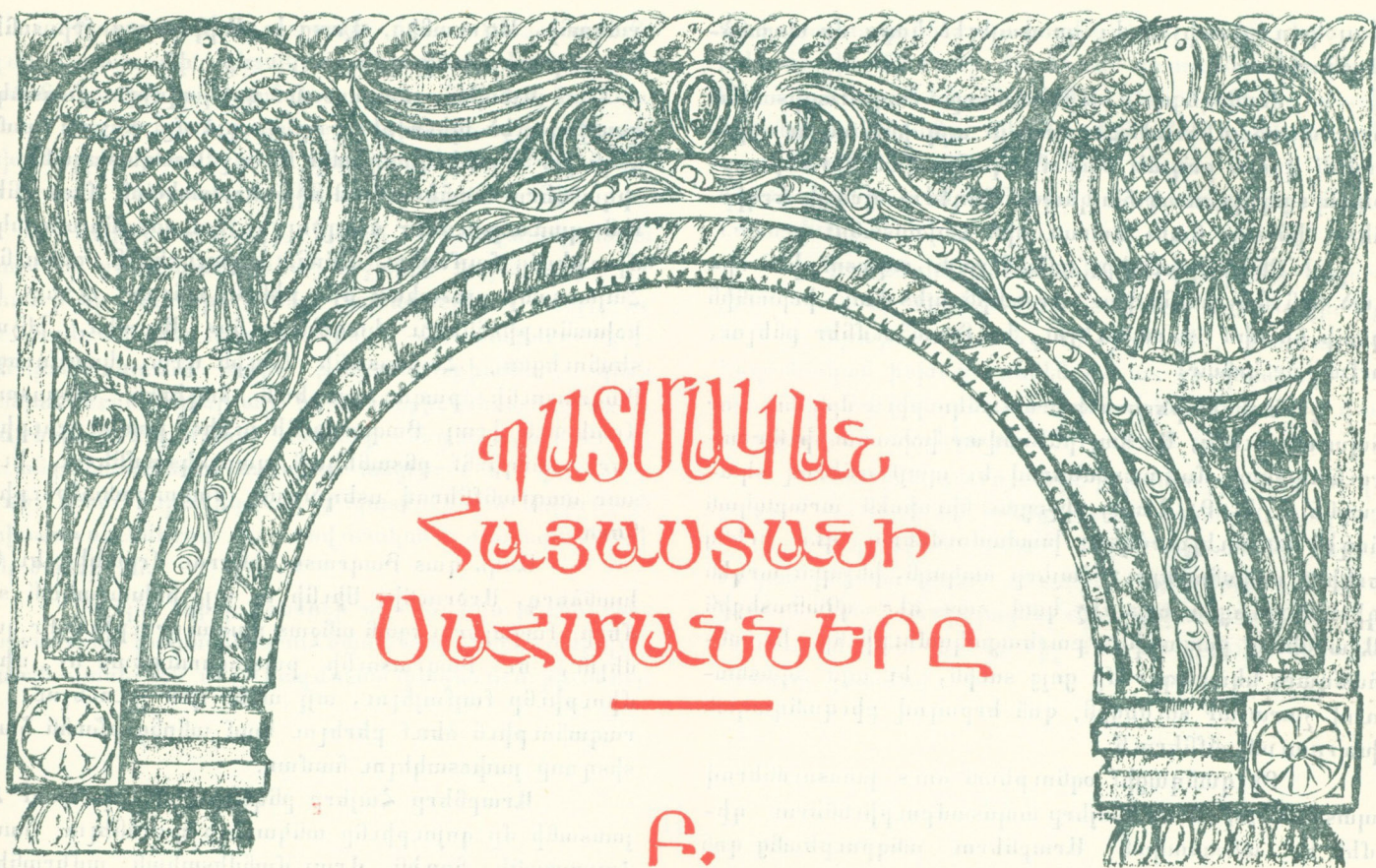
470

470

473

474

476

Բ. ՆԵՐՔԻՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Հայասանի հողին վրայ գոյություն առած Հայկական պետությունները իրենց պատմական կեանքին հողովույրին քակրզբնական շրջաններուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, բացարձակ անկախ եղած են: Բայց Տիգրան Մեծի պարտութենէն վերջ Հայասան եղած է հովանաւորեալ կամ հարկատու քաղաւորութիւն մը, պահելով իր պետական միասնականութիւնը, բացի Արեւելունեաց քաղաւորութեան վախճանին մօտ, կարճ ժամանակ մը, երբ Հայ քաղաւորութիւնը երկուրի բաժնուած է, մին՝ Բիւզանդական եւ միւսը՝ Պարսիկ հովանաւորութեան տակ:

Այս գիրքին առաջին մասին մեջ, մինչեւ Արեւելունեաց քաղաւորութեան վախճանը, ընդգրկող ժամանակամիջոցին վրայ, ընդարձակօրէն խօսուած է եւ հնարաւոր մանրամասնութեամբ ցոյց տրուած, Արեւելունեաց հարստութեան, ինչպէս նաեւ Արեւելունի քաղաւորներու շրջանին, Հայ պետութեան կասարած հողային նուաճումները եւ հայ պետութեան ու ցեղին ծաւալումը, եւ ընդգրկած սահմանները: Այնպէս որ կրկին անոնց անդրադառնալու պէտք չեմ տեսներ, մանաւանդ որ հայ պետութեան սահմանները այդ շրջաններուն քիչ շատ հաստատուն հանգամանք մը ունեին:

Իսկ Արեւելունեաց կործանումէն, այսինքն 428էն վերջ, երբ երկիրը Պարսիկ եւ Բիւզանդական պետութիւններուն միջեւ բաժնուեցաւ, Հայասան կառավարուեցաւ, ինչպէս տեսնուեցաւ, իբրեւ երկու անշտ միութիւններ, երկիրին յատուկ կարգերով, քաղա-

ւորին տեղ կառավարութեան իբրեւ պէտ ունենալով իրող պետութեան կողմէ նշանակուած օտար կամ բնիկ վարիչ մը կամ կուսակալ մը:

Այսպէս, պարսկական Հայասանը, որ կը ներկայացներ Հայասանի չորս հինգերորդը՝ կը կառավարուէր պարսիկ պետութենէն նշանակուած մարզպանով մը եւ Բիւզանդական իշխանութեան ենթարկուած փոքր մասը՝ կը կառավարուէր Պոլիսէն նշանակուած պաշտօնատարով մը, որ կոմս ինչոպէս կը կրէր:

Սակայն, ինչպէս տեսնուեցաւ, այս վիճակը տեւական չեղաւ:

Պարսկական Հայասան 571ին երկու մասի բաժնուեցաւ, վասնզի Սիւնիք հայկական նահանգներու միութենէն անջատուեցաւ (տես վերը, էջ 60): Պարսիկները 591ին պահ մը կորսնցուցին Հայասանի մեկ կարեւոր մասը, Բիւզանդիոնի զիջելով զայն (տես վերը 60 - 61):

Իսկ Բիւզանդական Հայասանը՝ Յուստինոսի աստիճանով, իրարու յաջորդող 528ի եւ 536ի կարգադրութիւններով (տես վերը, էջ 60), մասնաւոր միութիւն մը կազմելէ դադրեցաւ եւ Բիւզանդական պետութեան ընդհանուր կազմին մէջ մտաւ եւ նոր բաժանումներու ենթարկուեցաւ, մինչեւ որ Արաբները եկան իրենց երկրին (640):

Է. դարուն՝ երբ Արաբները իրենց իշխանութեան ենթարկեցին երկիրը, Հայասանը կառավարեցին երկու տեսակ վարչութեամբ (տես վերը, էջ 61 - 62):

Հայասանի մեկ որոշ շրջանէն անոնք կազմեցին ինքնավար միութիւն մը, որ կը կառավարուէր

Հայ կառավարիչով եւ կը վայելէր կարգ մը առանձնացումներ:

Տեսնուեցաւ, թէ Արաբները քաղաքացիական որոշ պատերազմներով Հայաստանի այդ ինքնավար շրջանէն դուրս քողած էին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուած հայկական հողերու դրացի երկիրները, ինչպէս նաեւ Հարաւային Հայաստանը:

Ընդհակառակը, անոնք լայն ազատութիւն տրուած էին հայ ինքնավար շրջանին պէտք հայ իշխանին դէպի հիւսիս տարածուելու եւ նուաճումներ ընելու, որքան որ կրնար:

Ասիկա թերեւս խորամանկութիւն մըն էր, որ նպատակ ունէր, Ա) հայ ինքնավար իշխանութիւնը շարունակական մաքաւումներով եւ պայքարներով սկարացնելու եւ Բ) Հայոց միջոցաւ հիւսիսէն արաբական հողեր արեւելու ձգող խաժամումներու դէմ իրենց երկիրը ապահովելու: Հայերը սակայն, ինչպէս արդէն դիտել տեսցաւ շատ քիչ կամ շատ քիչ գնահատեցին Արաբներու բացառիկ բարեացակամութիւնը եւ անհանդարտ նկարագիր մը ցոյց տուին, եւ այս պատճառով չարաչար տուեցին, զոնք երբայլով բիւզանդական խաղաղամեծներուն:

Բիւզանդացիք օգնութեան սուտ խոստումներով պատճառ եղան որ Հայերը ապստամբութիւններու դիմեն եւ անօգնական՝ Արաբներու անգրութեանց զոնք դառնան:

Ինքնավար Հայաստան, երբ չէր պարփակէր իր մէջ բոլոր Հայկական Բարձրաւանդակը կամ Արշակունեաց շրջանի Հայ պետութեան սահմանները, արեւմուտքէն եւ հարաւէն մասեր բաժնուած ըլլալով, սակայն կը պարունակէր Հայաստանի գլխաւոր նահանգները (սեւ վերը, էջ 62):

Անոր մաս կը կազմէին Տայֆ, Բարձր Հայֆ (մասամբ), Այրարատ, Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկֆ, ինչպէս նաեւ Պարսկահայքէն Հեր եւ Զարեւանդ գաւառները (սեւ վերը, էջ 62):

Մէկ կողմէն, Հայերու յարատեւ ապստամբութեան միտումը, միւս կողմէն՝ արաբ խալիֆաներու պետութեան սկարացումը, պատճառ եղան, որ ի վերջոյ հասկացողութեան զան Հայերը եւ Արաբները եւ կազմուի Բագրատունեաց քաղաւորութիւնը՝ որ սակայն չկրցաւ ամբողջական Հայաստանի իշխանութիւն ըլլալ, վասնզի որչափ որ Արաբները իրենք այդ հարկաւոր իշխանութիւնը ստեղծած էին, բնաւ չէին ուզեր որ ան այնքան զօրանար, որ հարկը դադրեցներ եւ բոլորովին անկախ դառնար, ինչպէս ձգտում ցոյց կու տային Բագրատունի քաղաւորները:

Արաբ խալիֆայութեան ներքին պառակտումները եւ պետութեան քայքայումը եւ սկարացումը, ստեղծեցին այնպիսի պայմաններ, որ Բագրատունիք իրենց նպատակին հասան եւ 915ին յաջողեցան ձեռքաւարիլ Արաբներէն, տարեկան հարկը դադրեցնելով եւ 920ին Արաբները վանելով բոլորովին (սեւ վերը, էջ 64):

922ին Առոս Երկաթի (915—928) ստացած «Շահրեւան» (=Արֆայից Արֆայ) տիտղոսը, ինչպէս ըսի, աննշանակ պատուանուն մը չէր, այլ նուիրագործումը Բագրատունի քաղաւորին գերիշխանութեանը՝ Վասպու-

րականի, Աղուանից, Վրաց եւ Ափսաղաց տիրութեանց վրայ:

Այսպէս, Հայաստան կը կազմէր աւասական կազմով մեծ պետութիւն մը եւ ոյժ մը, ինչ որ համաձայն չէր ո՛չ Բիւզանդիոնի եւ ո՛չ Ասրպատականի ուսիկաններու շահերուն: Ուսի աշխատեցան միշտ ներքին պառակտումներ ստեղծել եւ Հայաստանի պետական միութիւնը քայքայել: Անոնք քաղաքացիներ շարունակ Հայաստանի պետական միութենէն անջատուիլու հայ իշխանութիւններու կազմութիւնը: Այսպէս, ինչպէս տեսնուեցաւ, Հայաստանի հողին վրայ կազմուեցան Բագրատունի քաղաւորութեան հողերէն անջատուած մասերուն վրայ Բագրատունի ուրիշ քաղաւորութիւններ, արդիւնք ընտանեկան պառակտումներու եւ օտար սագրամենտով ստեղծուած քաղաքացիականութիւններու:

Ասկէ զատ Բագրատունիներու մրցակից եւ նախանորդ, Արծրունի, Սիւնի եւ այլ իշխանական տոհմերը, քաղաքացիական անջատ քաղաւորութիւններ կազմելու, եւ Բագրատունի քաղաւորութեան ոչ միայն միութիւնը քայքայելու, այլ անոր դէմ կռուելու, գերազանցութիւն ձեռք բերելու կամ անոնց «Շահն Շահ»ի տիտղոսը յափշտակելու համար:

Արաբները Հայերը ընկճելու եւ զօրաւոր Հայաստանի մը գոյութիւնը անկարելի դարձնելու համար Հայաստանի հողին վրայ մահմետական ամիրաներու վեհապետութեան տակ այլեւայլ իշխանութիւններ ալ կազմեցին եւ երկիրը բաժան բաժան ըրին:

Արաբները, որոնք իբրեւ Բագրատունի հայ քաղաւորներու իշխանութեան ենթարկած էին Վրաստանը եւ Աղուանից աշխարհը, զանոնք ալ պառակտեցին եւ մասերու բաժնելու աշխատեցան:

Այսպէս, Վրաստան չկրցաւ պահել իր միութիւնը եւ բաժնուեցաւ մասերու: Կազմուեցան Իմերէթի, Գուրիոյ, Կոդքիսի, Ափսաղաց կամ Մեկուէլներու նահանգներուն մէջ անջատ քաղաւորութիւններ (Հ. Միւնաս Բժեկեան. Պատմ. Պոնտոսի, 1819 Վենետիկ, էջ 106—110):

Տարբեր չէր կացութիւնը Աղուանից, որոնք հիւսիսային ժողովուրդներէն նեղուած՝ իրենց լեռներէն իջնելով անցած էին Կուրը եւ Հայկական Ուսի, Փայտակարան եւ Արցախ նահանգները ողողած էին եւ անոնց իշխած՝ բաւական երկար տեւեց:

Աղուանք արաբ տիրապետութեան սկիզբներն իսկ ունեցան նոր քաղաւորական տուն մը, որուն հիմնադիրն էր Զիւանէիր (+683): Այս քաղաւորութիւնը անկախ չէր բոլորովին, քանի որ Պարսաւի մէջ կը նստէր Արաբ ոսիկան մը:

Այս քաղաւորութիւնը, որ Հայ Բագրատունի քաղաւորներու նոյն կը համարուէր արաբական կարգաւորութեամբ, բաժնուեցաւ 821ին՝ Երկուրի:

Այս իշխանութիւնները առաւել կամ պակաս հայկական կրնանք համարել, վասնզի Աղուանք գրեթէ հայացած էին եւ հետեւաբար իրենց իշխանութիւններն ալ թեւեւ մասամբ Հայաստանի սահմաններէն դուրս՝ Հայկական կրնային նկատուիլ եւ Հայաստանի սահմաններուն մէջ առնուիլ: Հետեւաբար այդ կողմէն ալ Հայաստանի միասնականութիւնը խորտակուած եւ անորաբաժնուած էր:

Բագրատունեաց շրջանը (885—1045) ուրեմն եղաւ Հայաստանի պետական միութեան խորհակաման ժամանակամիջոցը, վասնզի այդ շրջանին Հայնոդերու վրայ կազմուեցան բազմաթիւ քրիստոնեայ եւ իսլամ իշխանութիւններ, երբեմն բարեկամ եւ երբեմն քնամի իրարու (սեա այս մասին վերը, էջ 63—65):

Բայց, որպէսզի աւելի առաւելապահանջէն պարզուի քե Բագրատունեաց շրջանին Հայաստանի ո՞ր մասերը կը գտնուէին իրենց իշխանութեան տակ, եւ ո՞ր մասերուն մէջ կազմուած էին Հայ քաղաւորութեան կոստրակուած ուրիշ քաղաւորութիւններ, պիտի ջանամ ներկայացնել այս իշխանութիւններուն գրաւած վայրերը, իրենց մասին ամփոփ տեղեկութիւններով, առանց ծանրանալու այնպիսի անցեւոր եւ դեպքերու վրայ, որոնք ընթացիկ Հայոց պատմութեան նուիրուած աշխատութիւններով եւ սովորական դասագիրքերով իսկ ծանօթ են:

Ինչպէս պիտի տեսնուի այս տեղեկութիւններէն, Բագրատունի քաղաւորներու ժամանակ Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ կազմուած քաղաւորութիւններ

եւ իշխանութիւններ — որոնց վրայ շատ քիչ խօսուած է եւ հազիւ մի քանի մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ կատարուած են — երկրին մէկ կարեւոր մասին տիրակալած եւ անոր պատմութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած են: Նոյնիսկ անոնցմէ ոմանք աւելի երկար կեանք ունեցած են քան բուն Բագրատունեաց քաղաւորութիւնը:

Կոստանդին Ծիրանաձին Բիւզանդիոնի կայսրը, (912—959) որ միանգամայն նշանաւոր մատենագիր մըն էր, իր *Արարողութեանց Գիրքին* մէջ, Բագրատունի կեդրոնական իշխանութեան անջատ կը յիշատակէ Հայաստանի մէջ ինն ուրիշ իշխանութիւններ, որոնց վրայ շատ ցանցաւ տեղեկութիւններ միայն կան:

Անոնցմէ դուրս ուրիշ իշխանութիւններ ալ գոյութիւն ունեցած են իրենց ուրոյն պետական կազմով:

Արդ, պիտի ջանամ, նախ Բագրատունի կեդրոնական իշխանութեան պետական սահմաններուն վրայ խօսել: Վերջ՝ ներկայացնել միւս իշխանութիւնները իրենց սահմաններով եւ քիչ մըն ալ իրենց անձանցով մնացած կեանքով:

Ա.

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(640 - 1045)

Ա.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բագրատունեաց նախարարութիւնը մեր ամենահին եւ ամենէն ազդեցիկ սանուիրութիւններէն մին էր: Անոնց անունը մեր պատմութեան հին շրջաններուն յաճախ յիշուած է, քեւ կ'երեւի քե հոդային կալուածներու տեսակետով այնքան նոյն չեն եղած:

Արաբական տիրապետութեան սկիզբները իրենց ստացուածքը մեծ քան մը չէր: Անոնք աւելին Անգեղսունք, Սպեր(1) եւ Բաբերդը՝ ձորոյսի վերին հովիտին մէջ՝ ընդմէջ Էրզրումի եւ Տրապիզոնի, Այրարատի Կոզմիս գաւառը՝ Գարունի(2) հետ, եւ հարաւային Հայաստանի մէջ Տմորիքը, Զապի վրայ, եւ Գողթան գաւառը (Նախիջեւանի արեւմուտք):

Բայց այս կալուածները միակտուր չէին, այլ բաժան բաժան, իրենց մէջտեղերը ունենալով Մամիկոնեան նոյնքան մեծ նախարարութեան կալուածները, որոնք կը տարածուէին հարաւային Սփրաւէն սկսեալ մինչեւ վերին Արաքս եւ անկէ ալ անդին, բաժնետու

Սպերի Բագրատունի սանուիրութիւնը Գարունի եւ Տմորիքի սանուիրութեան, որ շուրջ 700ին կը կոչուէր «երկիր Վասպուրականի»:

Իրենց կալուածներուն այս կտրուած վիճակը Բագրատունեաց համար տարւորութեան պատճառ մըն էր, բայց մեկնոյն աւելն ապահովութիւն մը Հայաստանի օտար տիրապետներուն դէմ, վասնզի երբ Պարսիկներու կամ Արաբներու հետ իրենց յարաբերութիւնները ձրգտեալ ըլլային՝ Սպեր կ'ապաստանէին եւ եթէ Բիւզանդացիներուն հետ գոտէին՝ Գարունի կ'երթային, ուր ունէին ամբողջ մը, որ եղաւ իրենց գործունէութեան կեդրոնը՝ Հայաստանի արաբ տիրակալութեան ենթարկուած շրջանին:

Բագրատունիք ուշադրութիւն գրաւեցին Արաբներուն Հայաստանի տիրելէն անմիջապէս վերջը: Իրենցմէ Ասոս Բագրատունի, Հայաստանի իշխան (686—690) նշանակուեցաւ, ընդդէմ Բիւզանդիոնէն նշանակուած իշխանին (Ասողիկ Բ. Բ. էջ 101):

Անոնք Հայաստանի մէջ հայազունդին հրամանատարութիւնը կամ սպարապետութիւնը ալ վարեցին երբեմն:

(*) Սպեր կը կարծուի ըլլալ իրենց առաջին բնակավայրը, Գաւառը իր գլխաւոր բերդին՝ Բաբերդի հետ Յուստիանոսի ատեն (527—565) Բիւզանդացիներու ձեռքն էր, ինչպէս բացորոշ կը հաստատէ Պրոկոպիոս (De aldif. Գ. 4 էջ 253. 15 կամ 2Ա. 1913 էջ 334):

(2) Գարունը բնակավայրն էր հռչակաւոր զօրավար

Սմբատ Բագրատունի (7616 կամ 617) որ Պարսից արքունիքին մէջ նախասիրուած անձնաւորութիւն մը դարձաւ իր մեծ ծառայութիւններով, Բիւզանդական կայսրը որդեգրել ըլլալէ յետոյ (Սեբիոս, էջ 94): Հոն ապրած է նաեւ իր որդին՝ Վարապետը, որ Կիւրապաղատ և իշխան Հայաստանի ըլլալէ յետոյ բիւզանդական ծառայութեան մէջ Պոլիսէն փախաւ նախ Սպեր, ուր ընդունուեցաւ «խնդութեամբ» (Սեբիոս, էջ 186):

իրենց յաջողութիւնը տեւական չեղաւ սակայն:

750ին խալիֆայական փոփոխութեան ասեմ, Իւմմեանց ի նպաստ կոռւած ըլլալով ընդդէմ Աբբասեաններու, որոնց մնաց յաղթանակը (Laurent, էջ 93), կորսնցուցին իրենց հողերէն Տայքը, Դարունքը, եւ Վասպուրականը, ինչպէս նաեւ Խլաքի եղակայքը:

Կորսնցուցին նաեւ Հայաստանի իշխանին աթոռը, որ քիչ վերջ դարձեալ իրենց պիտի տրուէր, եւ Սահակ Բագրատունի, ու Սմբատ, վերսին Արաբներու հանութեամբ, պիտի դառնային Հայոց իշխան:

Սմբատ՝ օգտագործեց իր դիրքը Տարօնը՝ Տալու համար Սահակէն սերող իր զարմիկներուն, եւ քերեւս յաջողեւ միւս կորուստներն ալ դարմանելու, երբ 774ի մեծ ապսամբութեան չմասնակցէր եւ չսպաննուէր Բագրեւանդի մեծ պարսութեան օրը՝ 775 Ապրիլ 25 (Ղեւոնդ, էջ 180):

Բագրատունիք գրեթէ բոլորովին վանուեցան հարաւային Հայաստանէն, ուր պահեցին միայն Մոկքը: Անոնք ամրացան Արափի աւազանին, Տայքի մէջ, եւ պաշտպանեցին Կուրի հովիտը՝ իսլամներու դէմ, որոնք գրաւած էին Վանի հիւսիսային կողմը գտնուող երկիրները:

Այս եղանակն Արծրունիք սարապայմանօրէն զօրացան եւ Արաբները ստիպուեցան զանոնք հակապետելու համար Տանաս Անձեւացիի դիմում ընելէ յետոյ 782ին, կրկին Բագրատունիները օգտագործել: Այս նպատակով Հայաստանի իշխանութիւնը տուին 806ին Ասոս Մսակերի, որ կ'իշխէր Արշարունեաց գաւառին մէջ Բագրատունիի կալուած Բագարանի մէջ (Laurent, նոյն, էջ 98):

Ասոս Մսակեր, որ որդին էր 775ին ի Բագրեւան ինկող Սմբատ Բագրատունիի, երբ իր ընտանիքը վանուեցաւ արեւելեան Հայաստանէն եւ Վասպուրականէն, ապաստանեցաւ իր ընտանիքին սեփական Բիւզանդական կայսրութեան ամենէն մեծակալ ստացւածները, Արափի ակերուն շուրջը: Հոն կային արծաթի հանքեր, որոնց արդիւնքով ան յաջողեցաւ գնել Կամսարական կալուածներու՝ մէկ մասը եւ այսպէս հաստատուեցաւ Արարատեան նահանգին լեռներուն մէջ ձախ եղեբը Ախուրեանի — որ հիւսիսային օժանդակն էր Արափի — Բագարանի ամրոցին մէջ, որ եղաւ մայրաքաղաք եւ ոսան Բագրատունի ընտանիքին:

Ասոս Մսակերէն վերջ Հայաստանի իշխան տիտղոսը մնաց Բագրատունեաց սեփական, վասնզի Արաբները ամեն զինով որոշած էին Արծրունիներու անող սարապայման զօրութիւնը ընկնել եւ Բիւզանդիոնի ազդեցութիւնը Հայոց գործերուն վրայ չեզոքացնել, ինչպէս նաեւ ապահովել օգնութիւնը Հայոց՝ ընդդէմ Հայաստանի հիւսիսակողմը գտնուող իրենց բազմաթիւ հպատակներուն յեղափոխութեան վտանգին, որ քեւեւ ժամանակաւոր, բայց շատ անմիջական էր:

Ապսամբներու դէմ Հայերը իրենց նեցուկ ունենալու այս նախաեսութիւնը, խալիֆան մղեց Հայկական Բարձրաւանդակին այդ հողամասին վրայ հաստատելու Բագրատունիներու ուրիշ նիւղի մը իշխանութիւնը, այն էր Վրաստանի իշխանութիւնը, որ տրուեցաւ Վասակ Բագրատունիի, որ եղբայրն էր 774ին ի Բագրեւան ինկող Սմբատ Բագրատունիի:

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի նկատմամբ Արաբներու քաղաքականութեան հիմք, նախաարարութիւններու ընկնումն էր, վասնզի անոնք գիտէին քեւախառնները հեղինակութիւն ունէին ժողովուրդին վրայ եւ անոնք միշտ կը յարաբերէին Բիւզանդիոնի հետ, որուն խորհուրդներուն կ'անցային:

Արաբները հալածեցին բոլոր ազդեցիկ նախաարարութիւնները եւ անոնք որ այս գործին մէջ իրենց օգնեցին, արժանի նկատեցին վարձատրութեան:

Բագրատունիք, այս տեսակետով օգտակար դասւած են: Ասոր համար է որ 886ին Արաբները Հայաստանի սպարապետութիւնը տուին Ասոս Բագրատունիի, որուն յաջորդեցին Սմբատ Բագրատունի (691—711) եւ ուրիշ Ասոս մը (732—750), վասնզի Մամիկոնեանք կը պահէին Տալուին իրենց յունասէր հակումները եւ դէմ էին Արաբներուն (J. Laurent. «L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886. էջ 91—93): Բագրատունիք կը բուրի քեւ օգտուած են այս դիրքէն, վասնզի 750ական քուսկաններուն տիրած էին Մամիկոնեանց կալուածներուն մէկ մասին: Այսպէս, առած էին Բզնունիքը՝ Խլաքի հետ եւ Տարօնը՝ Մուրի եւ Բաղեքի հետ:

Վասակ Բագրատունի ձգած էր իր Տարօնի քսացուածները, գրաւելու համար Արեւելք, Վանայ լիւնին վրայ (Laurent, էջ 99) եւ միացած էր Համազասպ Արծրունիի, Դարունքի մէջ (նոյն), եւ եղբոր պարսութենէն վերջ չէր կրցած դառնալ իր անուանութեան գլուխը:

Վասակ նիւղ իր եղբորորդին՝ Ասոս Մսակերի նման, հիւսիս-արեւմտեան Հայաստան գացած եւ Բիւզանդացիներու դրացի վերին Վրաստանի՝ Կարսի լեռներուն մէջ ամրացած էր, իր անուանութեան ոսան դարձնելով Արշարունքը (Laurent, էջ 99), եւ այսպէս հիմնելով Վրաստանի Բագրատունիներուն իշխանութիւնը, որ գործակից եղաւ Բագրատունի Բագրատունիներուն:

Վասակի բոլոր՝ Ասոս, ստացաւ Վրաստանի իշխանապետութիւնը, քիչ վերջը իր զարմիկին Ասոս Մրսակերի Հայաստանի իշխանապետութիւնը ստանալէն (Laurent, նոյն):

Այսպէս, Բագրատունիք, որոնք իրենց ապսամբութիւններուն հետեւանօք 754էն սկսեալ վանուած էին Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմէն եւ ապաստանած Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան ծայրը՝ Բիւզանդական պաշտպանութեան, 806էն վերջ դարձան եական տարր մը Հայաստանի քաղաքական հաւասարակշռութեան համար, վասնզի Հայաստանի ոյժերը, որոնք խալիֆաները պահած էին Արծրունիներուն եւ ապսամբ մահմետական խմբիներուն դէմ, իրենց վստահուեցաւ: Բագրատունիք գիտցան այս պատեհութիւնը լիովին օգտագործել, վասնզի խալիֆայութիւնը բոլորովին սկսեցած էր ներքին պայքարներով եւ մահաւոր կողմերը Հայոց օգնութիւնը կը խնդրէին եւ ասոր համար փոխանակ հալածելու, սիրաշահիլ կ'աշխատէին:

Մամուկ խալիֆա 813ին երբ զահաւակեց, Հայաստան ղրկեց Թահիրը՝ որդի Մուհամմէտի, իր կողմը շահելու համար պիտի հայ պահակազօրքին:

Հայերը՝ Արաբներու ծառայեցին Պարսաւի Իսահակին, եւ 792—795ին Աթայի եւ Մօհանայի (Ապու

Միւսիմ) գլխաւորութեամբ եւ 817—837ին պարսիկ Բաբէքի, Թ. դարուն սկիզբը Մանազկերտի եմիրներու, 809ին Թիֆլիզի մէջ Իսմայիլ որդի Շաւապի, 816—817ին Հայաստանի ոսիկան Հաքիմի որդի Հարթամայի, 824—825 Սաւաֆի, 829ին Մուհամմէս որդի Հաքրայի 836ին Օպէիս Ալլահի որդի Մոհամմէսի, 833—853ին Իսմայիլի որդի Իսահակի աւելի կամ նուազի կարեւոր ապսամբութիւններուն ասեցները: Այս խռովութիւններէն ոգտելով, Հայաստանի եմիրներն ալ ապսամբեցան եւ ասկէ վերջը երկիրին կեանքը դարձաւ շարժ մը ցնցումներու, որոնք տարիներ տեւեցին:

Հայերը ոգտուեցան այս ցնցումներէն եւ խռովութիւններէն, երկու կերպով:

Նախ անոնք կերպով մը իրենց հաւատարմութեան վարձատրութիւնը սակարկեցին խալիֆաներուն հետ եւ այս եղանակով ջանացին պահել գոնէ մէկ մասը այն հողերուն, զորս եմիրներ հետզհետէ կը գրաւէին Պաղատէն ֆաշալերու:

Երկրորդ՝ Հայերը նպաստաւորութեան, իրենց վրայ ննուող լուծին քեքելնալը զգալով, եւ այսպէս շունչ առին եւ ինչպէս Վարդան պատմիչ կ'ըսէ (էջ 77) «*Հանգչէր երկիրս Հայոց եւ սկսան զօրանա իշխանքն մեր յերաքանչիւր իւր տեղիս*»:

Արաբական խալիֆայութեան տկարացման մէկ ուրիշ արդիւնքը այն եղաւ որ Բիւզանդացիք, որ 150 տարիէ ի վեր վանուած էին Հայաստանի սահմաններէն հեռու, վերստին փորձեցին ձեռք դնել Հայաստանի վերայ, իրենց կողմը շահելով Վրաստանի եւ Սպերի(1) Բագրատունի իշխանները՝ առաջինին տալով «Կիւրիչապաղաս» եւ երկրորդին՝ «Հիւպատոս»ի տիտղոսները:

Խալիֆան դիմակալելու համար այս օտար քաղաքացիքն եւ հաստատելու համար խաղաղութիւնը եւ իր ներդինակութիւնը Հայաստանի վրայ, Հայ իշխանութիւնները ֆայտելու իր ծրագիրէն ոչ միայն հրաժարեցաւ, այլ քոյլ տուաւ որ անոնք վերակազմուին:

Բագրատունիք մասնաւոր կերպով ոգտուեցան այս նոր ուղղութենէն, եւ երկու Բագրատունի իշխանապետութիւնները, որոնք խալիֆան անոնց վստահած էր Թ. դարուն սկիզբը, Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, արագօրէն զարգացան: Այսպէս՝ Բագրատունիք դարձան Հայաստանի ամենէն զօրաւոր տանուներէն:

Այսպէս, Բագրատանի Աւոս Մսակեր Բագրատունին, Շահապը հետապնդելուն ի վարձ յաջողեցաւ սեփականացնել Շիրակը եւ Արարունիքը, զորս գնած էր Կամսարականներէն — երբ հիւսիսային Հայաստան ֆաշուած էր — Շահապէն եւ առաւ Արարունիքը որ ան ստացած էր Մամիկոնեան իշխանութիւնի մը հետ ամուսնանալով, Աւոցը, Արեւելեան Տայքը, եւ նոյնիսկ Տարօնը:

Այսպէս, վերստին մէկ մասը Մամիկոնեանց նախկին իշխանութեան, Աւոս Մսակեր,

բարեկամացաւ իր դրացիներուն հետ, ամուսնացնելով իր աղջիկներէն մէկը Վասպուրականի Արծրունի իշխանին հետ (Թով. Արծրունի Բ. գ. էջ 122) եւ մէկ ուրիշը՝ Արզնի խալիֆ Էմիրին՝ Մուսէի հետ:

Երբ Աւոս Մսակեր կը մեռնէր 826ին, եղած էր ամենագոր եւ ամենէն ժողովրդական իշխանը Հայաստանի, զի հիմնած էր մեծ իշխանապետութիւն մը, որ նաեւ բարեկամ էր Վասպուրականի Արծրունիներուն եւ համաձայնութիւն ունէր վերին Տիգրիսի մեծ Էմիրին հետ:

Իր երկու զաւակները եղան նուազ զօրաւոր քան ինքը, վասնզի բաժնեցին երկուքի իրենց սեփական հողերը եւ իշխանութիւնը, ըստ հին ազգային սովորութեան, որով կը ֆանդուէր իւրաքանչիւր սերունդի միւլութեան ջանքերը իրենց յաջորդներէն:

Այսպէս, Արաբները բաժնելով Աւոս Մսակերի կալուածները անոր երկու զաւակներուն միջեւ, նուազեցուցին այն հեղինակութիւնը, որ Աւոս ստացած էր ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Իր մէկ զաւակը՝ Բագրատ, առաւ Տարօնը, Խոյրը եւ Սասունը, այսինքն հարաւային Եփրատի վերին հովիտը եւ անոր շրջակայքը: Արաբները իր հօրը մահէն չորս տարի վերջը՝ 830ին անոր տուն Հայաստանի իշխանի տիտղոսը(2) երբ իր եղբայր Սմբատ պատանդ էր Խալիֆային մօտ եւ Հայաստան եկաւ Սպարապետութեան պաշտօնով, եւ իբրեւ հօրեակալ ժողովրդին պահելով Արաբի հողամասը՝ Բագրատով:

Աւոս Մսակերի Բագրատունի իշխանապետութեան եւ անոր ոյժին այս երկբեկիւնը Արաբները փափաքած եւ ֆաշալեւած են, վասնզի Հայ պետի մը զրկութեամբ կազմուած միաձայն պետութեան ոյժը եւ կարեւորութիւնը կը նուազէր:

Բագրատ եւ Սմբատ, չարիք աւելի շեշտեցին իրարու դէմ մաքաւելով եւ փոխադարձաբար իրար տկարացնելով, (տես Laurent-նոյն, էջ 106): Այսպէս, Աւոս Մսակերի երկու որդիները Հայաստանի մէջ ունեցան անհաստատ իշխանութիւններ եւ երկիւղով դիմագրաւեցին արաբական զայրոյթը: Հետեւեալ անկարող եղան ընդարձակելու իրենց սեփական հողերը եւ միացնելու իրենց ոյժերը, կեքելու համար զօրաւոր միացեալ Հայաստան մը: Անոնք չի կրցան դիմադրել Խալիֆային, երբ անիկա որոշեց 851ին խստութեամբ նուաճել Հայաստանը, զրգուած հոն իշխող տուներուն սանձաւարակ զորքունքներէն:

850ին Հայաստանի լաւագոյն կեսը կը գրաւէին Բագրատունի Տարօնի, Արաբի (կամ Բագրատն) եւ Վրաստանի երեք իշխանապետութիւնները, որոնց տիրողները իրարու կապուած էին մեծաւոր ազգականութեամբ: Իսկ նոյն ընտանիքէն իշխաններ, որոնք սերտօրէն կապուած էին իրենց, ձեռք դրած էին հիւսիսային Հայաստանի մնացեալ մասին վրայ:

(1) Այս իշխանը հոն հաստատած էր 837ի Թեփիկ կայսրը (829—842) և անկէ հարկ կ'առնէր:

(2) Թով. Արծրունի Բ. Ե. էջ 119 և է. էջ 133), Յովհ. Կաթ. էջ 149. Ասողիկ Բ. Բ. էջ 108) Բագրատը կը ճանչնան Տարօնի և Խոյթի իշխան: Արաբ պատմագիրներէն Պալատհորի էջ 211), Թապարի, Գ. 1408 և Իպն էլ Աթիր է. էջ 20 և այլն)

զայն կը կոչեն «Իշխան Սասունի», 830ին Հայաստանի իշխան անուանուելէն վերջ, ըստ Թ. Արծրունիի (Բ. Ե. էջ 119) Բագրատ «ունէր... բարձակցութիւն իշխանաց Հայոց»: Սամարա գերի եղած է 806էն 825 (Ասողիկ Բ. Բ. էջ 108): Գերեզարձէն վերջ Ապուլ Արբաս կոչուած է Հայերէն և Ապուլ Արբաս ալ Գարիսի՝ արաբներէն:

Այսպես, հիւսիսային Հայաստանի արեւմուտքը, 837ին, ինչպէս յիշուեցաւ, կազմուած էր բիւզանդական հովանիին տակ Սպերի իշխանութիւնը՝ Աւոս Մրսակերի եղբոր Շապուհի (+823) որդիին Աւոսի իշխանութեան տակ, որ ստացած էր պատիւ եւ նորակալան իշխանութիւն, պատրիկի եւ բողոքոսի իշխանութիւնը:

Իսկ հիւսիսային Հայաստանի արեւելեան կողմը, Բագարանի եւ Վրաստանի Բագրատունի իշխանութեան արեւելեան կողմը, Կուրի եւ Արաքսի միջեւ գտնուող հողամասին մէջ, որ տակնուվրայ եղած էր պարսկական ապստամբութիւններուն եւ միւսլիմացի հմիրներու բռնութեանց հետեւանով, Բագրատունիք իրենց հաւատարմութեան հաւաստիքը բնօրինակով Խալիֆային՝ Թ. դարու առաջին կեսին հող շահած էին:

Այսպէս, Սիւնիք երթարկուեցաւ Բագրատունի իշխաններու հեղինակութեան, այնքան սերտօրէն կապուելով Բագարանի Բագրատունիներուն, որ Սիւնեաց աշխարհին ալ կը համարուէր այն երկիրներուն մէջ որոնք կը գտնուէին Սմբատ սպարապետի (Աւոս Մսակերի որդին) ազդեցութեան եւ հակակռօնի տակ:

Այս նոր հովանաւորութիւնը Սիւնեաց նահանգին վրայ ապահովեց նաեւ Սմբատ սպարապետին տեսակ մը գերագահութիւն (hégémonie), Կուրի աջ եզերքին՝ այսինքն ամբողջ Աղուանից երկիրին վրայ՝ զոր իր անյաղ եւ ռազմիկ նախնիքը յաջողած էին գրաւել:

Իսկ այն ընդարձակ երկիրներուն վրայ զորս Բագրատունիք ստացած էին Թ. դարու առաջին կեսին, հարաւային Հայաստանի մէջ, կ'աւելնար Մոկաց իշխանապետութիւնը, Վանայ լիւնին հարաւը եւ Բաղեօի արեւելքը:

Բագրատունի սերունդէ իշխան մը, հանդէպ Խալիֆային իր ցոյց տուած հաւատարմութեան ի վարձ իշխած էր հոն:

Մէկ խօսքով, 850ին, Բագրատունիք կը տիրէին Մոկաց, Տարօնի, Սպերի, Արաքսի վերին հովիտին Կուրի վերին աւազանին, ամբողջ Սիւնիքի, Աղուանից երկրին մէկ մասին, այսինքն արեւմտեան Հայաստանի Միջագետքի եւ Բիւզանդական սահմաններէն սկսեալ մինչեւ Կուրի եզերքները եւ Կովկասեան երկիրները:

Խալիֆան, որ ուզած էր, Բ. դարուն վերջերը, բնաջնջել այս ընտանիքը եւ զայն գրեթէ վանած էր արեւմտեան Հայաստանէն, չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, վասնզի իր պետութեան մէջ տիրող սոսկալի խռովակութեան պատճառով, ստիպուեցաւ այս նախարարութեան քոյլ տալ, որ զարգանայ Թ. դարուն առաջին կեսին եւ այսինքն ազդեցիկ դիւր մը գրաւէ:

Վագրքի իշխանութեան տեսն (842—847) Հայոց միութիւնը, Արծրունիներն ալ մէջը ըլլալով, յայտնի էր թէ ո՛ր կը դիմէր եւ ի՛նչպէս կ'առաջնորդուէր, այնպէս որ արաբ պատմագիրներու համար Հայերը տեսականապէս ապստամբ կը նկատուէին (տես Եագուպի Պատմ. Բ. էջ 587):

Քայլ մը միայն մնացած էր դէպի անկախութիւն, երբ 847ին զան բարձրացաւ Մուքավաֆիլ խալիֆան որ կը փափաքէր վերականգնել իր իշխանութիւնը բոլոր կայսրութեան մէջ: Իր առաջին հոգեւոր

մէկը ըրաւ Հայերը զսպել, սակայն չյաջողեցաւ, վասնզի Բագրատունիք եւ Արծրունիք մէկ նակատով դիմադրեցին:

Վասպուրականի Աւոս Արծրունի եւ Տարօնի Բագարատ Բագրատունի իշխանները 849ին զինուորական արշաւանքի մը բռնադատութեան տակ Ապուսայիսի (Հայոց Ապուսէթ) հարկ վճարեցին, (Թով. Արծրունի, Բ. գ. էջ 118—120), բայց 850ին զարկին անոր տեղակալները՝ արտաքինով Ալան՝ Վասպուրականէն եւ Մուսէն՝ Տարօնէն:

Խալիֆան կասկած, 851ին մեծ ճիգ մը ըրաւ եւ Ապուսայիսի(1) որդին Եուսուֆին տուաւ ստուար բանակ մը իր հօրը վրէժը լուծելու համար: Խալիֆան՝ բանակին ընչափազնութիւնը գրգռելով զայն առաջ մղելու համար, կը բուրի թէ Հայերու աւարը իրենց թողած էր: Այս սպառնալիքը անաբեկեց Հայերը եւ անոնց գործունէութիւնը խանգարեց:

Խոհեմ Աւոս Արծրունի անջատ հաշտութիւն ըրաւ, եւ Բագարատ Բագրատունի՝ Տարօնի իշխանը, լրջաւ իր գլխաւոր դաշնակիցէն, համակերպեցաւ բանակցիլ ինքզինքն ազատելու համար, սակայն դաւանաւորէն ձեռքալուծելով, ղրկուեցաւ Սամարա: Իր հպատակները՝ օգնութեամբ Արզնիի հմիր եւ Բագարատի Բեռայր Մուսէի, լաւ վրէժ լուծեցին՝ Եուսուֆը սպաննելով: Մուքավաֆիլ, որ յաջողութեամբ սկսած էր Հայաստանը ընկնելու գործին եւ անոր ամենէն կարեւոր իշխանները ձեռքալուծած էր, անակնկալի եկաւ Եուսուֆի սպանութեան մէջ Արզնիի հմիրին մեղսակցութիւնը եւ Թիֆլիսի Խոհեմ հմիրին ապստամբութեան շարունակութիւնը տեսնելով, վասնզի կ'աւելցնէր հայկական բռնութեան ծանրութիւնը եւ կը հարկադրէր Խալիֆան անոր վերջ տալու ստիպողաբար:

Ուստի 852 թուականին սկսաւ կրկին նոյն նպատակին դիմել նոր զօրավարով մը՝ որ երեք տարի մահաւոյցաւ Հայաստանի մէջ: Խալիֆան Հայաստան ղրկեց բուրք Բուղա ծերունի զօրավարը, արաբ երկիրին ամեն մասերէն հաւաքուած 200,000 զօրներով: Բուղա կանոնաւոր յառաջացմամբ գրաւեց ամբողջ Հայաստանը, սկսելով հարաւէն՝ Տարօնէն եւ Վասպուրականէն եւ յետոյ հասաւ Արաքսի եւ Կուրի աւազանները, առանց անտեսելու Արեւելքի մէջ Աղուանից աշխարհը, եւ Արեւմուտքի մէջ՝ Վրաստանը: Արեւմուտքի մէջ Յոյները միջամտելով կասեցուցին զայն եւ կրցան փրկել իրենց հովանիին տակ գտնուած Սպերի իշխանապետութիւնը, որ յետոյ դաշնակցութեամբ մը, որ կը համախմբէր Վրաստանի Բագարատ իշխանին շուրջը, Բագրատունի ընտանիքին բոլոր տակաւին ազատ իշխանները, ընդ որս նաեւ իր աները, Սպարապետ Սմբատը եւ Կովկասեան ժողովուրդներէն Ալանները եւ Ծանարները, կը վրդովէր այս երկիրը անարկու արաբական ճնշումին ստատիքով: Բուղա չկրցաւ խորհակել այս միութիւնը եւ դարձաւ Սամարա 855ի երկրորդ կեսին:

Բուղա գերազանցօրէն կասարած էր իրեն վրասահուած դերը, վասնզի բացի բիւզանդական սահմանազուլիսի անմիջական դրացնութեան մէջ գտնուած Հայաստանի մասերէն — ուր բիւզանդական միջամտու-

(1) Ապուսայիս Հայաստանէն դարձած առեւ մե-

ռած էր:

քիւնը, ուժեղցած կովկասեան ինչ ինչ ժողովուրդներէն, փրկած էր Սպերի եւ Վրաստանի իշխանապետութիւնները — Բուղա իրապէս շարդած, ձերբակալած կամ բոլորովին նուաճած էր արաբական Հայաստանի իշխանները:

Ան հարուածեց նաեւ երկու իսլամ եմիրներ, մէկը՝ Արզնի Մուսէն, որ օգնած է Տարօնցիներուն, շարդելու համար Եուսուֆը, տարուեցաւ Սամարա, եւ միւսը՝ Իսհաֆ, որ աւելի քան քսան տարի է վեր յայտնապէս ապստամբած էր Խալիֆային դէմ, Թիֆլիսի մէջ բռնուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Բոլոր միւս զոհերը Բուղայի, Հայաստանի բնիկներէն էին: Անհամար բոլով զինուորականներ շարդուեցան եւ անխնայ սպաննուեցան Վասպուրականի, Աղուանից աշխարհի եւ Արաֆ սի երկիրին ռազմիկ զինուորական ազնուականները: Քարեքախս դիպուածներու կամ անառիկ ամուրքիւններու միայն կը պարտին շատերը իրենց փրկութիւնը, եթէ ոչ անոնք ալ շարդուած պիտի ըլլային, ինչպէս հայ նախարարական հին տոհմեր կոտորուած էին:

Հայ բանակը ընկնուեցաւ եւ տասանորդուեցաւ, իսկ իշխանները ընկնուեցան եւ լծնիլ սկսան Արաբներու, իրար զրպարտելով, որպէսզի ինգիւնքին փրկեն:

Սմբատ Բագրատունի Սպարապետն ալ, զլուխ ձուց եւ նոյնիսկ օգնեց Բուղայի զարհուրելի փոքորիկը անցնելու համար, սակայն չկրցաւ ազատ մնալ այն ախորէն, որ Բուղա գործադրեց ամբողջ Հայաստանի պետերը Սամարա առաջնորդելով, առանց խտրութեան դիմագործներուն եւ համակերպողներուն միջեւ:

Այսպէս, Սամարա տարուեցան Տարօնի տէր՝ Բագրատ Բագրատունին, Հայաստանի իշխանապետը, եւ Բագրատի իշխանը՝ Սմբատ Բագրատունին, Հայոց սպարապետը՝ Ասոս Մսակերի հիմնած մեծ իշխանապետութեան երկու ժառանգորդները, որոնց հողերը այլեւս Արաբներու քանակաւորութիւն կը մասնուէին անտիրական Սակայն Բագրատունի իշխանապետութիւններ վերսին՝ կազմակերպուեցան:

Սպերի, Վրաստանի եւ Մոկաց Բագրատունի իշխանները չհեռացան իրենց տեղերէն եւ պանեցին իրենց դիրքերը:

Բագրատի իշխան Բագրատունի Սմբատ Սպարապետի հողերը տրուեցան իր Ասոս որդիին, երբ ան գնաց Սամարա, եւ Տարօնը դրուեցաւ Բագրատ Բագրատունիի որդիներուն, եւ Աղուանից եւ Սիւնեաց զանազան իշխանապետութիւնները դարձուեցան կրկին իրենց իշխողներու, կամ անոնց որդիներուն:

861ին երբ Մուրավիքիլ մեռաւ, հայ իշխանապետութիւնները աւելի բազմաթիւ էին քան 852ին:

Անոնք բարեկարգօրէն կը կառավարուէին իրենց իշխաններէն, եւ ոչ մէկ արաբ հաստատուած էր իրենց տեղը եւ ի վնաս իրենց (Laurent, էջ 127—128):

Հետեւաբար յայտնի էր, որ արաբական ծրագիրն էր Հայերը հնազանդեցնել եւ զանոնք ստիպել թալուռել գրաւական իրենց ապագայ օրինապահութեան եւ ոչ թէ Թուրքերու պէս բնաջնջել Հայութիւնը, ինչպէս մեր պատմագիրները կը ներկայացնեն:

Անոնք, որ Բուղա Հայաստանի մէջ իրենց տեղերը թողուց, անոնք էին — բացի Սպերի եւ Վրաստանի իշխաններէն, որոնք չէր կրցած ընկնել — որոնք

կրցած էին իսկ պահանջուած հաւաստիք իրենց հաւասարմութեան, որ ուրիշ բան մը չէր եթէ ոչ իսլամութեան ընդունելութիւնը, ինչպէս ըրած էին Մոկաց իշխանը, Բագրատի՝ Ասոսը, եւ Վասպուրականի՝ Գուրգենը:

Այս հաւաստիքը կամ գրաւականը բոլոր հայ իշխանները իսկ ստիպուեցան, բռնի Սամարա փոխադրուելէ վերջ, մեծ մասամբ թլփատուելով եւ այսպէս դառնալով Հայաստանի՝ իրենց պաշտօնին զլուխը:

Արաբներու Հայաստանի պատճառած ամենէն մեծ աղէտը, որ այս 850—853 թուականներու Բուղայի գործադրած նուաճումն էր, վերջացաւ միայն աւարառութեամբ եւ երկիրին զինուորական ոյժերու խորհակումով, ինչպէս նաեւ մեծ քիւով երկրորդական ազնուականներու շարդով եւ իշխաններու փոփոխութեամբ ու առեւտու ուրացութեամբ:

Բայց հայ իշխանապետութիւնները տակաւին 867ին կը պահէին եւ կը պահպանէին իրենց հողերը եւ այն համեմատաբար մեծ կարեւորութիւնը, զոր ստացած էին Թ. դարու առաջին կեսին:

Բագրատունիներ կը տիրէին,

1. Մոկաց իշխանութեան:

2. Տարօնի իշխանութեան, Սփրախի երկու հիւղերուն միջեւ գտնուած երկիրներուն հետ, որոնցմէ մաս մը իրենց իշխանութեանէն խուսափած էր:

3. Սպերի իշխանապետութեան՝ ձորոխի ու վիսին մէջ:

4. Վերին Վրաստանի՝ որ կը պարունակէր 1) Բասենը, Արաֆի տեղերուն շուրջ, ոչ հեռու Կարի-նէն, 2) Արեւելեան Տայքը, ուրիշ կ'անցնին ձորոխի աջակողմեան օժանդակները, Օլքի քաղաքին հետ, 3) Կուրի եւ ձորոխի միջեւ գտնուած երկիրը՝ Արսանուշի հետ, 4) Կուրի վերին հովիտը իր անմիջական մերձակայքով:

5. Բագրատի իշխանութիւնը, Արաֆի վերին աւազանին մէջ:

6. Սիւնիքը, բաժնուած երկու գլխաւոր աւաստներու (fief)՝ բաժնուած կալուածներու (apanage):

7. Աղուանից աշխարհը՝ Կուրի աջ եզերքին վրայ:

Այս բնականօրէն զանազան իշխանները կարծես թէ զուրկ էին համեմատութեան զգացումէն եւ իւրաքանչիւրը իր զիջածին պէս կը գործէր:

Ասկէ զատ Բագրատունի իշխանութիւններուն մեծ մասը նուաճած էին օտար ժողովուրդներ եւ դարձած էին թշնամի անոնց, մինչ իրենց զինուորական ազնուականութիւնը գրեթէ անհետացած էր եւ սեփական ոյժը մեծ քան մը չէր:

Այս պատճառով, հակառակ իրենց հողերուն տարածութեան, որ Հայաստանի երկու երրորդը կը ներկայացնէր, Բագրատունիք նուազ զօրաւոր էին քան Վասպուրականի Արժրունի իշխանները, որոնց իշխանապետութիւնը գրեթէ մէկ կտոր եւ մէկ զանգուած էր, Արաֆի ափերէն մինչեւ Մեծ Զաքի ափերը, եւ ունէր զօրաւոր բանակ մը, հաւաքուած Հայաստանի հին զինուորական ընտանիքներէն, որոնց համար մէկ զարե ի վեր այդ շրջանը եղած էր լաւագոյն եւ ամենէն ապահով ապաստանը:

Խալիֆան փորձեց 862ին զօրացնել Բագրատու-

հիները ընդդեմ Վասպուրականի Արծրունիներուն, սալով Բագրատնի Ասոս իշխանին «իշխանաց իշխան» Տիգրանը եւ գերիշխանութիւն բոլոր արաբական Հայաստանի բնակիչներուն վրայ:

Բայց Տիգրան մը բաւական չէր սալու համար անհրաժեշտ ուժը իսկական գերիշխանութիւն մը կիրարկելու համար:

Ասոս պէտք էր արժեցնէր այդ Տիգրանը իրեն տրուած գերիշխանութեան իրաւունքը կիրարկելով, ինչպէս Բագրատունիներու, նոյնպէս Արծրունիներու, ինչպէս Հայերու նոյնպէս հիւսիսային ժողովուրդներու վրայ, բան մը զոր ո՛չ Արաբները եւ ո՛չ ալ Բիւզանդացիները իրագործուած Տեսնել կ'ուզէին, եւ ոչ ալ անոնք որոնց վրայ իշխել կ'արտօնուէր Ասոս Բագրատունիի, այսինքն հիւսիսային ժողովուրդները եւ Հայաստանի մեծամեծները, որոնք կը վարանէին անոր քոյլ սալ կիրարկելու այդ իշխանութիւնը ի վնաս իրենց եսասիրական միտումներուն, իրենց ինքնավարութիւններուն կամ առանձնացումներուն, վասնզի հիւսիսի ժողովուրդները այլեւս հաւաստի չունէին իրենց Հայաստանի հետ համերաշխութեան եւ գործակցութեան վրայ, քանի որ Ասոս չէր կրնար զոհել հայ նախարարներու մասնաւոր շահերը կետեւելու համար մեծ ազգային ոյժ մը:

Բագրատունիք ասով հանդերձ օգտուեցան պարագաներէն ինքնավար Հայաստանի գլուխը կանգնելու համար քաղաւոր Տիգրանով:

Ասոս Բագրատունի, խոհեմութիւնը ունեցաւ դէմ կանգնելու Զահապի, որ Պարսկաստանի մէջ ապստամբած էր Ամիրապետէն եւ կ'ուզէր Հայաստան ալ իր իշխանութեան ենթարկել:

Ասիկա գնահատուեցաւ Պաղտատի Խալիֆայէն եւ երբ Հայոց Կարողիկոսը եւ նախարարները խնդրեցին, որ Ասոս քաղաւոր կարգուի, խոստանալով առաջուն պէս հարկ վճարել, նպաստաւոր ընդունելութիւն գտաւ այս առաջարկը, վասնզի Մուսաֆ, Մոքամիս ամիրապետին եղբայրը, որ պետութեան խնամակալն էր եւ անոր իրական վարիչը, նկատի ունենալով Արաբ պետութեան փայտաւոր վիճակը Հայաստանի պէս ծայրագաւառի մը պետութենէն անջատման վտանգը Տեսնելով, Ասոսին քաղ դրկեց 887ին ամիրապետին անունով:

Բիւզանդիոնն ալ իր կարգին զինքն իբրեւ քաղաւոր ճանցաւ: Նորակազմ քաղաւորութեան մայրաքաղաքը եղաւ Շիրակաւան, եւ իր գերիշխանութիւնը ընդունեցին Վասպուրական, Տարօն, Մոկի, Անձեւացիք, Սիւնիք, Սիսական եւ Վիրք: Այդ գերիշխանութիւնը ուրիշ բան չէր, այլ նախապատիւի կամ աւաստապետի դիրք մը:

Բագրատունիք Գուգարքը եւ Ռոսին եւ աւելի հիւսիս մինչեւ Կովկաս տարածուող հողերը նուաճեցին կամ հնազանդեցուցին:

Թեւեւ Բագրատունիները յաջողեցին ժամանակի ընթացքին ամբողջ Հայաստանի վրայ տարածել իրենց իշխանութիւնը, եթէ հնարաւորութիւն տուէր իրենց՝ պահ մը անդորրութեան մէջ բնականոն կերպով զարգացնելու իրենց ոյժերը:

Բայց ղոբախաբար չտրուեցաւ այդ պատեհութիւնը իրենց:

Ասոս Ա., երկրին խաղաղութիւնը ապահովե-

լու համար, դաշինքներ կնքած էր օտար տերութիւններու հետ, միեւնոյն ատեն հետամուտ ըլլալով խնամակար կապեր ստեղծելու զօրաւոր նախարարական տուններու հետ: Սակայն այնքան հրապուրիչ էր Բագրատունեաց օրինակը, որ լայնատարած կալուածներու տերութե իշխաններ եւս հետամուտ եղան արաբական քաղաքի, մեծ մասամբ գրգռուած զօրաւոր Հայաստանի մը կազմութիւնը վտանգ համարող դրացիներէ: Այնպէս որ, պատահեցան Տեսալ Տեսալ դաւանանքիւններ՝ նոյնիսկ արաբական տան մէջ եւ առաւել եւս՝ դաւանակիցներուն ետ:

Բայց, շատ աւելի վտարար այն էր որ, երկրին մէկ մասը իրենց անմիջական տիրապետութեան տակ առած էին մահմետականները, որոնց հետ Հայերը սերտ գործակցութիւն չէին կրնար ունենալ:

Այնպէս որ Ասոսի մահէն (890) վերջ իր ստեղծել ուզած եւ մասամբ կերտած միասնականութիւնը կարելի չեղաւ պահել երկրին մէջ եւ իր գծած ուղղամիտ հաւատարմութեան ուղեգիծը չյարգուեցաւ, եւ Հայերը, անխորհրդաբար գործիք եղան Բիւզանդիոնի, վտանգելով ձեռք բերուած կես-անկախութիւնը:

Իր անմիջական յաջորդին՝ Սմբատի (890-913) Գուգարքի վրայ գործադրած յարձակումը (892), եւ երկու արաբ հրամանատարները ձերբակալուած եւ շրջափակուած Լեւոն կայսեր դրկելը, պատճառ եղաւ որ Ափշին (891-899) Հայաստան գայ եւ Հայերը հնազանդեցնէ (896), հարկը վերստին վճարելու պայմանով:

Սմբատի երկսայրի ընթացքը, Հայ նախարարներուն եւ տանուտերներուն քաղաւոր դառնալու փառասիրութիւնը եւ իրենց՝ ազգին ընդհանուր եւ գերագոյն շահերուն անհասկացողութիւնը, պատճառ եղան Բագրատունեաց իշխանութեան ստորաբաժանումին, ազգին պառակտումին, ներքին կռիւներու եւ պայքարներու եւ անհնարին աղետներու եւ վերջապէս Սմբատի եղերական մահուան:

Իր իշխանութեան շրջանին՝ Վասպուրական անջատուեցաւ Հայաստանի միութենէն եւ առանձին քաղաւորութիւն մը կազմեց 908ին, Ասոս Արծրունիք քաղաւոր պաշտպանեցաւ Արաբ ոսիկանէն, որուն օգնած էր անիկա ընդդէմ իր մօրեղբօր՝ Սմբատ Բագրատունիի:

Ասոր օրինակին վրայ՝ հետզհետէ Սիւնիք, Սասկան, Մոկի եւ Անձեւացիք անկախ իշխանութիւններ կազմեցին:

Սմբատի արժանաւոր որդին՝ Ասոս «Երկար» (915-928) յաջողեցաւ Արաբներէն բոլորովին ձերբագրել երկիրը, Բիւզանդական բանակներու մինչեւ Հայաստանի սահմանները հասնիլը ի նպաստ իրեն օգտագործելով:

Նախ՝ 915ին հարկը դադարեցուց, եւ ապա 920ին Բիւզանդացիներու օգնութեամբ եւ Վրաց եւ Ափխազաց գործակցութեամբ, Արաբները վտանգ Հայաստանէն:

Արաբները, իրենց կողմը շահելու համար Հայերը, զիջող եղան եւ 922ին, Ասոսի շնորհեցին «Շահնուհ»՝ «Արաբացի Արաբ» Տիգրանը, որ անհետանալ պատուանուն մը չէր, այլ նուիրագործումը Բագրատունեաց կեդրոնական պետութեան գերիշխանութեան, Վաս-

պուրականի, Ազուանից, Վրաց եւ Ափխազաց քրիստոնեայ նորս պետութեանց վրայ, որոնք աւասական դուրսեամբ արդարեւ կապուած էին Հայոց քաղաւորին:

Այս կերպով, Հայաստան կրնար ամրապնդուիլ եւ կազմել ոյժ մը, ինչ որ համաձայն չէր ո՛չ Բիւզանդիոնի եւ ոչ Ասրպասականի ուսիկաններու շահերուն: Հետեւաբար Բիւզանդիոն աշխատեցաւ իրեն կուսակիցներ եւ գործիքներ նարելով, երկիրը իր կողմը շահիլ, մինչ Ասրպասականի ուսիկանները, հայ քաղաւորներուն իրենց իշխանութենէն խուսափելու, Յունաց միանալու կամ ուղղակի Պաղատի կապուելու փորձերը, ինչպէս նաեւ հարկը դադրեցնելը, հաւտ աչխով չէին դիտեր եւ Հայաստան արեւելով կը կեղեքէին, կը հարստանարէին, ու հայ հողի վրայ նորանոր հայ եւ մահմետական իշխանութիւններ կազմելով, բաժան բաժան կ'ընէին երկիրը:

Այնպէս որ Աբաս քաղաւորի ասեն (929-953) Բագրատունեաց մայր քաղաւորութիւնը Արարատի մէջ սահմանափակուեցաւ: Աբաս զոհացաւ քաղաւորելով միմիայն Բագրատունիներու ընդարձակ կալուածներուն վրայ, որոնք կը տարածուէին Ախուրեան գետին եւ Անիի շուրջը: Անիկա մասնաւորապէս հրաժարեցաւ երկիրին արեւելեան կողմը տարածուող Սիւնեաց եւ Արծրունեաց գաւառներէն՝ թողլով զանոնք իրենց փառասեր տէրերուն:

959ին Աբասի օրով սեղմուած սահմաններուն մէջ պարփակուած Բագրատունի քաղաւորութիւնը՝ կրկին երկուրէի բաժնուեցաւ եւ կազմուեցաւ Բագրատունի ուրիշ քաղաւորութիւն մը Վանանդի մէջ՝ Կարս մայրաքաղաքով:

1020ին Յովհաննէս Սմբատի գահակալութեան ասեն նոր բաժանումով մը, Առոս՝ իր եղբայրը, ըսացաւ երկիրին մէկ մասը եւ առանձին քաղաւորեց:

Այսպէս, Արարատն ալ երեքի բաժնուեցաւ: Եկաւ ասեն որ հինգէ աւելի քաղաւորներ եւ անկախ իշխանութիւններ գոյութիւն ունեցան Հայաստանի մէջ, ինչպէս Անիի, Կարսի, Լոռիի Բագրատունի, Սիւնեաց, Վանի Արծրունեաց քաղաւորութիւնները, որոնցմէ վերջինը իր կարգին բաժնուեցաւ Անձեւացեաց եւ Ռբեսունեաց քաղաւորութիւններուն, առանց հաշուելու ուրիշ մանր մունր իշխանութիւնները:

Հայ պետութիւնը այսպէս չափազանց սկաւաջաւ եւ անկարող եղաւ դիմադրելու օտար յարձակումներու:

Այս վիճակը միայն մէկ տեսակետով օգտակար եղաւ երկրին: Զանազան գաւառներուն իշխող տուները շանացին ճարտարութեան եւ գեղարվեստի, բայց մանաւանդ բարեպաշտական ձեռնարկութեանց մէջ գերազանցել զիրար, որով երկիրը կարճ ատենուան մէջ այնպիսի ծաղկեալ վիճակի մը հասաւ որ այդ օրերուն, ինչպէս Ասողիկ (Գ. գ.) կ'ըսէ. «Մինչեւ հովուաց եւ անդէորդաց մեծաքսեայս զգեցնուլ պատմութեան»: Այդ օրերուն կառուցուեցան նաեւ անհամար փառայեղ եկեղեցիներ եւ գեղեցիկեան վանքեր, որոնք դպրոցական եւ ուսումնական մէկ մէկ կեդրոններ հանդիսացան՝ յունական ոճով եւ ուղղութեամբ:

Միւս կողմէն, շեշտուեցաւ բարբերու անկումը, որ բնական հետեւանքներէն մէկն էր Բիւզանդա-

կան մշակոյթին ազդեցութեան եւ ժողովուրդին բով կուտակուած հարսութեան: Ասիկա թերեւս զլիաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ Հայաստանի բնիկ պետութիւններու քայքայումին:

Ռբան ասեն որ Հայերը պարզ լեռնականներ էին, քաջաբար կը դիմադրէին իրենց թշնամիներուն, իսկ երբ դարձան փափկասուն քաղաքացիներ, իրենց կեանքը դարձաւ քանկարժեք եւ չուզեցին անկէ դիւրաւ բաժնուիլ հասարակաց բարիքին համար: Անոնք հազիւ կրցան տկալ Կովկասեան ժողովուրդներու ասպատակութեանց եւ ներքին քայքայումներուն: Բայց երբ բարձուծերով բարբարոսները երեւացին, բոլորովին ընկճուեցան, մանաւանդ որ, փոխանակ իրենց սեփական ուժերուն վտանգելու, ապաւինեցան Բիւզանդացիներուն օգնութեան:

Հայերը՝ սերտօրէն կապուած Բիւզանդիոնի՝ նեցուկ եւ օժանդակ եղան Բիւզանդիոնի այն պայքարին մէջ, զոր ան պիտի մղէր այլակրօն թշնամիներու եւ Արեւելէն սպառնացող բարբարոսներու դէմ:

Բիւզանդիոն խոհեմութիւն համարեց հայ ժառանգական իշխանները պատուել զանազան տիտղոսներով եւ Հայ երկիրին պառակտումը քաջալերել, գանձնով նկատելով եթէ ոչ իր նորսերը, գէթ դաւանակիցները, բայց միշտ կասկածելի եւ միշտ պատասխան չէին դաւանակցութիւնը, եթէ օգնութիւն չդրկուի իրենց զօրով եւ դրամով: Անոնց միութիւնը իրեն վստակ կ'ըստպառնար, ուստի Բիւզանդիոն բնաւ չփափաքեցաւ անոնցմէ միութիւն մը կազմել, այլ Հռոմէական «բաժնետէս», զի տիրեցէս» սկզբունքը կիրառելով, աւելի քաջալերեց բաժանումները քան միացումները: Այսպէս, Հայկական հողին վրայ կազմուեցան նաեւ Բիւզանդիոնի հովանիին տակ բազմաթիւ իշխանութիւններ:

Ասոնց մէջ էին Բագրատունի քաղաւորները, որոնք բոլոր հայ իշխաններուն զօրաւորագոյններն էին եւ միեւնոյն ժամանակ ամենուն գերիշխանը, իբրեւ «Շահնեան» կամ «Արքայից Արքայ»: Անիկա տեսակ մը նորսն էր Բիւզանդական կայսրութեան եւ կը կոչուէր «Հոգեւոր Ռոյի Կայսեր» եւ «Իշխանաց իշխան Հայաստանի»:

Բացի Բագրատունի Արքայից Արքայէն, Բիւզանդիոնի կապուած էին նաեւ Հայաստանի հողին վրայ ինն նորս հայ ուրիշ իշխանութիւններ, որոնք էին.

1. Վասպուրականի իշխանը, Արծրունեաց տան պետը,
2. Կողովքի իշխանը — որ նոյն տան կրտսեր ճիւղին պետն էր,
3. Տարօնի,
4. Մոկաց,
5. Օձունի,
6. Սիւնեաց,
7. Վայոց Ձորի,
8. Խաչենի
9. Սեւորդեանց իշխանները:

Կային զուցէ շատ մը ուրիշ մանր իշխանութիւններ եւս, որոնք չեն յիշուած կամ չեն դաւանակցած Բիւզանդիոնի:

Բոլոր այս հայ իշխանները, ինչպէս Վրացի տանուտէրները, շահերը, իշխանները, նախարարները, ցեղապետները, մարզպանները եւ այլն, բիւզանդա-

կան դիւանները միօրինակաբար իշխան (Արխան) իշխողով կը յիշեն: Միայն Վասպուրականի իշխանը բացառաբար «իշխանաց իշխան» կը կոչուէր եւ Վրաց թագաւորը՝ «Կիւրապաղաս» կամ «Բիւզանդական պալատի Մարաշախ»:

Այս բոլոր իշխանները կը խնդրէին եւ կ'ըսանային կայսրէն իշխողներ եւ պատիւներ:

Նոյնիսկ Վանի ծովի շրջակայ ֆաղափներուն՝ Բերկրիի, Մանազկերի, Խլաքի եւ Արնէի մէջ հաստատուած մահմետական Ամիրները ինքնաբերաբար կը ճանչնային Բիւզանդեան կայսրութեան գերիշխանութիւնը:

Այսպէս, Աւոս Բ. Երկաքի իշխանութեան վերջերը, Արաբները ունէ ազդեցութիւն չունէին Հայաստանի վրայ, շնորհիւ Յովհաննէս Գուրգենի, Նիկեփոր Փոկասի, Շմէկիի եւ այլոց յաղթանակներուն, որոնք Բիւզանդեան կայսրութեան սահմանները մինչեւ Տիգրիս եւ Վանայ լիւն կը հասցնէին, ընկնելով Արաբները եւ Բիւզանդական ազդեցութեան ենթարկելով Հայերը:

Սակայն հայ ժողովուրդին վերին դասերը՝ վերապահութիւններ ունէին եւ վստահ կը տեսնէին հայ ժողովուրդին համար, Բիւզանդացիներու կրօնական միաբարութեան մոլեռանդ ձգտումներուն մէջ, եւ կը մտադրէին Պոլսոյ ազդեցութեան դէմ: Հետեւաբար բընաւ Հայ եւ Յոյն յարաբերութիւնները անկեղծ չէին եւ միշտ կրօնական ասելութիւնը կը շարունակուէր: Փոխադարձաբար Բիւզանդացիք կը խորհէին Հայերէն, որքան խաղաղութիւն: Այնպէս որ, Բիւզանդիոն չ'աղահաւաքեալ իր սովորական մեթոքները կիրարկելու եւ խանգարելու Հայաստանի բարօրութիւնը, զոր Աւոս Բ. յաջորդները՝ Աբաս (931—955), Աւոս Գ. Ողորմած (955—978), Սմբատ Բ. Տիեզերակալ (979—989) եւ Գագիկ Ա. (989—1019) կերտեցին, երկիրը խաղաղութեան մէջ պահելով:

Այս ժամանակամիջոցը եղաւ Բագրատունեաց փառքի շրջանը:

Աւոս Ողորմած, որ այս արքայական տունը իր զօրութեան գագաթնակէտին հասցուցած էր, իր մայրաքաղաքին՝ Անիի եւ այլ վայրերու մէջ կառուց հռոյտապէս շէնքեր եւ մարդասիրական հաստատութիւններ: Իր եւ իր անմիջական յաջորդներուն ասեմ Հայաստան իր ֆաղափակրական փքրումի գեղեցիկ վրայ էր:

Երկիրը գրեթէ բոլորովին անկախ էր եւ կ'ապրէր խաղաղութեան մէջ, որ կը խանգարուէր երբեմն հիւսիսէն բարբարոսներու արշաւանքներով, ինչպէս 950ին եւ 988ին, Ափխազներու կողմէ արշաւանքներով եւ 955—964ի՝ ներքին եւ արտաքին խլրտումներով:

Աւոս Ողորմած յաջողեցաւ իր գերիշխանութիւնը ճանչցնել Վասպուրականի, Վրաստանի եւ Աղւանից թագաւորներուն կամ իշխաններուն եւ մի քանի մահմետական էմիրներու:

Սմբատ Բ. 988ին, խիստ ֆաղափաքական գործ մը ըրաւ՝ ստեղծելով միութիւն մը Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղասին եւ Վրաց թագաւորին հետ, գործակցելով նաեւ Վասպուրականի, Սիւնիքի եւ Աղւանից իշխաններուն եւ Կարսի թագաւորին հետ: Այսպէս, Հայաստանի հողին վրայ գտնուող բնիկ իշխանութիւններէն կազմուեցաւ պատկառելի միութիւն մը, որ յար-

գանք պարտադրեց Ափխազներուն, որոնք անմիջապէս խաղաղութիւն խնդրեցին:

Հայաստան, այսպէս, ունեցաւ փառքի եւ մեծութեան շրջան մը, որ շատ կարճ տեւեց, Վասնզի քիչ ետք Արաբ—Բիւզանդեան մրցակցութիւնը դարձեալ սկսաւ:

Որքան ասեմ որ Յոյները մինչեւ Եփրատ չէին առաջացած եւ Արաբները՝ ներքին պառակտումներով տկարացած, Հայերը ինքզինքնին ապահով կ'զգային իրենց լեռներուն վրայ, հեռու Արաբներու անմիջական սպառնալիքէն եւ անփոյթ հանդէպ Բիւզանդական վրասնագին:

Բայց Վասիլ Ա. յաջողութիւններէն վերջ սկսան Բիւզանդացւոց յարձակումները Հայաստանի վրայ: Մաս մաս խլուեցան անոր հողերը, մինչեւ որ բոլորովին կործանեցաւ Բիւզանդական հարուածներուն հետեւանով, Վասնզի Հայերը չէին գիտցած միանալ եւ զօրանալ եւ իրենց անկախութիւնը յարգել տալ: Ընդհակառակը, իրենց իշխաններուն փառասիրութիւնը երկիրը բաժան բաժան ըրած էր, այնպէս որ Արաբներու Բիւզանդիոնէն պարտուելէն վերջ Հայաստան կը մնար մեկուսացած, պառակտուած եւ առանց ունէ օգնութեան յունական ոսնձութիւններու դէմ, որ վերջիվերջոյ զայն պիտի սպաննէր (Laurent, նոյն, էջ 214—5):

Յոյները՝ երկիրը կտր կտր, մաս առ մաս իրենց կցելով յառաջացան երկրին խորքերը, Պաղասի խալիֆաներուն տիրութենէն եւ Հայերու պառակտումներէն օգտուելով:

Վերջապէս, 1045ին Բիւզանդական կայսրութիւնը տեղաւորեց իր զօրքերը Անի, Հայկական թագաւորութեան մայրաքաղաքը եւ Բիւզանդական ճահանգներու վերածեց ամբողջ Հայաստանը, Մելիթիսէն եւ Եփրատէն՝ մինչեւ Դուինի մօտերը, Արաբիէն ալ անդին՝ մինչեւ Ուրմիոյ լիւնի մօտերը:

Հայաստան խորտակուած էր:

Բ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՏՈՒՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Արաբական գերիշխանութեան տակ կազմուած Բագրատունեաց թագաւորութիւնը աւաստապետական կարգերով պետութիւն մըն էր, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, չկրցաւ միաձոյլ եւ միազանգուած մնալ եւ ստորաթափանդութիւններ ունեցաւ:

Այսպէս, Աւոս Գ. Ողորմածի ասեմ վերականգնած Բագրատունի թագաւորութիւնը, աւաստական կարգերու հետեւանով վերստին տկարացաւ սկսաւ, Վասնզի իր հողերուն վրայ կազմուեցաւ նոյն տան կողմնակի տերունդներէն ուրիշ թագաւորութիւններ, որոնք իրենց սեփական կալուածներուն մէջ մերթ Անիի Բագրատունի թագաւորներուն հետ համաձայն ու գործակից եղած են եւ մերթ ալ հակառակորդ ու ընդդիմադիր:

Այս թագաւորութիւններէն էին.—

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՌՈՂԻԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վ. տառով և գորշ գոյնով նշանակուած է վրաստանի թագաւորութիւնը:
2. Ա. տառով նշանակուած և սեւ սահմանագծուած է Աղուանից թագաւորութիւնը:
3. Կարմիրով շրջագծուած են բոլոր մահմետական էմիրութիւնները:
4. Կանանչ սահմանագծուած են Հայանկախ իշխանութիւնները, որոնք են.
 - Ա. Բագրատունիք (Նիւսիսային կողմ՝ Իրենց ստորաբաժանումներով):
 - Բ. Սիւնիք (արեւելեան կողմ):
 - Գ. Արծրունիք (վանայ լիճին արևելեան կողմ):
 - Դ. Տարօնի Բագրատունի իշխանութիւնը (վանայ լիճին արևմտեան կողմ, չորտով գրաւուած Բիւզանդացիներէ):
5. Կարմիր խաչանիշով սահմանը, Բիւզանդական կայսրութեան և Արաբ խալիֆայութեան սահմանն է:

Ա. — ՎԱՆԱՆԻ ԿԱՄ ԿԱՐՈՒՅ ԹԱԳԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(961—1064)

Աւոս Ողորմածի կրստը եղբայր՝ Մուսեղ, յաւակնեցաւ ինքն սիրակալել եւ խռովութեան մասնեց երկիրը :

Աւոս Ողորմած պահելու համար երկրին միութիւնը, անոր տուաւ իբրեւ կալուած, իր հօրը հին մայրաքաղաքը՝ Կարսը՝ իր Երջակայքով, եւ քաղաւորի տիտղոս (961):

Ասողիկ (Փարիզ, 1859, էջ 167) կ'ըսէ «Եւ Մուշեղ եղբայր նորա, առ նովաւ թագաւորեաց ի Կարս», ինչ որ ցոյց կուտայ թէ անիկա ստորագրաւ մըն էր հանդէպ իր երեց եղբորը՝ Անիի «Արքայից Արքայ»ին: Ասով հանդերձ այս բաժանումը, ինչպէս պիտի տեսնուի, պատճառ եղաւ Հայ կեդրոնական պետութեան սկարացումին:

Հայերը փոխանակ Աբասեան խալիֆաներու սկարութեանն օգտուելով կեդրոնական զօրաւոր իշխանութիւն մը յառաջ բերելու, երկիրը կտրուկ կտրուկ կ'ընէին եւ կը սկարացնէին:

Կարս մայրաքաղաքով այս նոր Բագրատունի քաղաւորութիւնը որ կանգուն մնացած է Անիի կեդրոնական քաղաւորութեան փոխարէն անոր Բիւզանդական կայսրութեան կցումը, Անիի գրաւմամբ, մեր պատմագիրներէն կը կոչուի նահանգին անունով «Վանանդի քաղաւորութիւն» եւ երբեմն ալ իր մայրաքաղաքին անունով՝ «Կարուց քաղաւորութիւն», կամ «Կարուցն եւ Վանանդայ որ Բասեան կոչի» (ՀԱ. 1922, էջ 251):

Կարսի մէջ յաջորդաբար գահակալած են.

ՄՈՒՆԵՂ՝ Աւոս Ողորմածի եղբայրը (961—984 +) :

ԱԲԱՍ՝ Մուսեղի որդին (984—1029+) :

ԳԱԳԻԿ ԱԲԱՍԵԱՆ (1029—1064), որ իր երկիրը Բիւզանդացոց թողլով, տեղափոխուեցաւ Փոքր Հայք իբրեւ նոր Բիւզանդական կայսրութեան, եւ հաւանորէն մեռաւ 1080ին:

Վանանդի այս քաղաւորութեան կալուածներուն մէջ էին Կարս հռչակաւոր բերգաքաղաքէն զատ, Շաքիի բերդը ձակասք գաւառին մէջ (այժմ Սուրմալու—Իզմիր) մօտ Երասխաւորսի ի Շիրակ: Շիրիմ (Վերջը Սելիմ գիւղ Կաղզուանի), Թրին՝ Կամրջաւորի մօտ եւլն.: Կարսի եւ Վանանդի քաղաւորին՝ Մուսեղի մասին Ասողիկ տաս անգամ կ'արտայայտուի: «Ոչ ունէր, կ'ըսէ, զերկիւղն Աստուծոյ ի մտի, վասնզի բազմաբոյժ քաղիւք կեար նա» (էջ 175): Իր երկիրը աւազակներու որջ եւ անկարգութեանց վայր մը եղած էր (Ասողիկ, էջ 183—185):

Աւոս Ողորմածի մահէն վերջ իր որդին Սմբատ Բ. Տիեզերակալ (977—989), ինչպէս Ասողիկ կը պատմէ, (էջ 174) մահաւոճ է իր այս ապեւորն հօրեղբոր դէմ: «Սկսաւ գողալ ընդ հօրեղբոր իւրոյ Մուշեղեայ որ ի Կարս, եւ առնու զբերդն որ ի ձակատս

որում Շառիկն կոչեն»:

Մուսեղ նեղը մնացած Դաւիթ Տայիի Կիւրապաղաքին օգնութեան կը դիմէ եւ հիւսիս-արեւմուտքի այս զօրաւոր իշխանը, Վրացական բանակին զուխը անցած Սմբատի դէմ կ'երթայ եւ կը բանակի Շիրակ գաւառին մէջ Բաւաց ձոր կոչուած՝ գիւղաքաղաքը (հմմտ. Ասողիկ, էջ 175 եւ Ալիբան. Շիրակ, էջ 33 եւ 135):

Այս միջամտութեան առջեւ Սմբատ Բ. համակերպեցաւ Մուսեղին վերադարձնելու Շաքի ամրոցը: «Նաղաղութիւն հաստատեն ոչ ինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ, վասնզի խաղաղասէր եւ իրաւարար էր Կիւրապաղատն» (Ասողիկ, 175):

Մուսեղ, սակայն, այս յաջողութիւնով չէր բաւականանար եւ կը ձգէր գահընկեց ընել իր եղբոր որդին՝ Սմբատ Բ.ը եւ ինքն քաղաւորել Անիի մէջ: Այս նպատակով չվարանեցաւ միանալու 982ին Իսլամ իշխանի մը, որ էր Ասրպասականի եւ Արանի սիրակալու Մուղաֆերեան ընտանիքէն Դուինի Ապու'լ Հեման որդի Ռաուաի (Իսլամ Համայնագիտարան, էջ 795 եւ René Grousset, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris. 1947 էջ 503), որ մեր Ասողիկ պատմագիրը՝ Աբլիսան՝ որդի Ռուլսայ, Դեւմաստանի թոռն Սալարին ամիրայ պարսիկ» կը կոչէ:

Մուսեղ ասով իր դժբախտութիւնը պատճառեց, վասնզի իսլամ այս վեհապետը, քիչ վերջը իր երկիրը՝ Վանանդը աւերելով յարձակեցաւ Սմբատի երկիրներուն վրայ:

Բարեբախտաբար Ապու'լ Հեմայի յաջողութիւնը տեսական չեղաւ, վասնզի դրացի մահմետական իշխան մը, Գողթան երկրին տէրը, Ապու Տուլաֆ Շապանի՝ յարձակեցաւ Ապու'լ Հեմայի վրայ եւ յաղթեց անոր ու գերի բռնեց (տես Ասողիկ, էջ 175—6):

Մուսեղ այս կերպով ազատեցաւ իր երկիրը բոլորովին կռուցնելու վտանգէն եւ բաւականացաւ իր հողերով, մինչեւ իր մահը (984):

Իր յաջորդը՝ եւ որդին Աբաս, որ գահ բարձրանալէ առաջ արժանիք մը ցոյց չէր տուած, սակայն, իբրեւ քաղաւոր, ճիշդ վեհապետ մը եղաւ, ինչպէս կը վկայէ ժամանակին պատմագիրը՝ Ստեփանոս Ասողիկ:

Ան ասոր վրայ խօսելով կ'ըսէ. «Սա յառաջ քան զթագաւորելն էր մանուկ փոյթ եւ կայտառ, եւ կարծիս տայր տեսողացն անհաղորդ լինել բարեաց ինչ գործոց հոգեւորաց. իսկ յորժամ եհաս նա լյաթոռ թագաւորութեան, երեւցաւ նա այր շքեղ՝ ի հանճարով եւ իմաստուն, ընդ առաջին իմաստունսն համարեալ: Եւ դարձաւ նա յայր այլ եւ սկիզբն արարեալ ամենայն բարեգործութեանց, նախ եւ առաջին՝ երարծ նա յաշխարհէն իրմէ զաւագակուծիւն, զմարդադաւուծիւն, զոր ազգն Վանանդայ իբրեւ զհայրենիք ունէին ըստ ասելոյ պատմագրին(1): Եւ յաւուրս հօր սորա ոչ միայն ի ճանապարհս եւ ի բացեայ տեղիսն կողոպտէին, այլ ինոյն ինքն ի քաղաքին՝ յերեկոյեացեալ ժամուն, եւ զգիշերն ամենայն ճիղք եւ ձայնք կողոպտանաց լինէին:

(1) Խորենացիին Կ'անկարգէ:

Այլ սա ինքնին վրէժխնդիր եղեալ, եւ զգրտեալ զողոսն անաչառ մահու դատապարտեալ՝ ոչ խրնայելով ի մեծս կամ ի փոքրս, յիշխանս կամ ի շինականս: Եւ այնպէս խաղաղացոյց զաշխարհն իւր, մինչ զի ի գիշերի իբրեւ ի տընջեան, եւ յանապատի իբրեւ յապարանս շրջէին՝ ամենեքեան շինութեան եւ աշխատածիր զործոց պարապեալ, եւ արդարադատ իրաւամբք ուղղեալք: Նա եւ որ սովորութեամբ անկարգութիւն էր յաշխարհս Հայոց՝ իշխանաց եւ ազատաց որովայնամոլութեամբ ապականել զկարգեալ զաւուրս պահոց՝ զչորեքշաբաթ, զուրբաթ եւ զաւուրս շաբաթուց, բաց ի մսոյ կթեղէն կերակրովք, յայնմ անծամբ օրինակ եղեալ՝ ոչ ի կթեղեանց ինչ եւ ոչ ի ձկանց ճաշակեալ, եւ հացիւ եւ բանջարեղէն մրգօք անցուցանէր զաւուրսն զայնոսիկ զօրինաւորեալս կանոնիւ:

Եւ ապա խորհուրդ բարի կալեալ յանձին իւրում շինել վանս ի փրկանս անձին իւրոյ եւ ի յիշատակ հոգւոյ յաւիտենական: Եւ ընտրեաց տեղի ընտրանաւ ի գլուխս Արշարունեաց գաւառին, որում Շիրիմն կոչիւր, եւ ընդարձակագոյն պարսպեալ որձաքար վիմօք, չորեքկուսի ձեւով, յետոյ գանձուցն մեծածախս աշխատութեամբ յարդարեալ զամենայն շինուածսն պիտոյից ի բնակութիւն կրօնաւորաց: Եւ ըստ հռչակաւոր տեղւոյն կացուցանէ առաջնորդ ուխտին զայրն Աստուծոյ զՄովսէս ընտիր երեւեալ յամենայն աշխարհիս Հայոց... իսկ մայր թագաւորին Աբասայ՝ բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագաւորացն Փառխոսոյ Սենեքերիմայ եւ Դրիգորի, ի բաց ընկեցեալ զերկրաւոր պսակն, յոչինչ համարեալ զփառս անցաւորս, ընթանալ զհետ երկնաւորին, զվարս կրօնաւորութեան յանձն առեալ՝ երթեալ բնակէ ի տեղին որ Թրին վանք կոչի, զի են եկեղեցիք փորածոյ իսպիտակ քարի ընդդէմ հարաւոյ եւ աղօթից եւ զործոց բարեաց պարապեալ եւ հոգեւոր առաքինութեան, (Ասողիկ, էջ 183—185):

Այս տղերք ցոյց կուտան թէ Աբասի թագաւորութիւնը եղած է օրինակելի կառավարութիւն մը ուր ամեն ոք շինարարութեամբ եւ ժիւ աշխատութեամբ կը գործէր եւ արդարութիւնը եւ ապահովութիւնը կը տիրապէսէին:

Աբաս իբրեւ արժանաւոր թագաւոր մը, ինչպէս կ'երեւի փոյթ ունեցած էր պետութեան ապահովութիւնը եւ ոյժը եւս հոգալու, վասնզի գովութեամբ կը յիշուի յասկապէս Դաւիթ Կիւրապաղաշին օգնութեան գացող Հայ բանակներուն մէջ անոր «կարմրագգեստ գունդն», (Ասողիկ, էջ 244):

Զամիչեան (Բ. էջ 869) կ'ըսէ թէ անիկա բազմաթիւ դպրոցներ հաստատած է եւ զարկ տուած է ուսման: Այդ դպրոցներու աւակներէն կորովի տղաներ կ'ընտրէր եւ զինուորականութեան մէջ կը մարզէր:

Հետեւաբար Աբաս հակառակ աւաստապետական կարգերու հետեւանք՝ ներքին պայքարներու եւ դրացի մահմետական ժողովուրդներու տեսական սպառնալիքին եւ երկրին անապահով վիճակին, կրցած էր բարգաւաճ եւ օրինակելի իշխանութիւն մը կազմակերպել:

Աբաս իր թագաւորութեան շրջանին 996ին Գագիկ Ա. Անիի եւ Բագրատ Գ. Անիսագներու թագաւոր-

ներուն հետ ինքն ալ օգնութեան հասաւ Դաւիթ Տայֆի Կիւրապաղաշին, որ Մանազկէրսը գրաւելով իսլամներէն, զանոնք հեռացուցած էր անկէ եւ քաղաքը լեցուցած էր Հայ եւ Վրացի բնակիչներով, եւ այս պատճառով իր դէմը հանած էր բոլոր իսլամ իշխանները, որոնք կը պահանջէին Մանազկէրսին վերադարձուիլը:

Իսլամ ամիրաները կը հաւաքուին Մաղկոսն (=Տիասին) գաւառը եւ Հայ թագաւորները Բագրատ Անիի Վաղարշակէրս (=Ալաշկէրս) քաղաքը: Իսլամ ամիրաները, Հայ եւ Վրացի այս պատկառելի ուժին առջեւ տեղի կուտան եւ կը խուսափին պատերազմելէ (Ասողիկ, էջ 257—258):

Դաւիթ, սակայն, 998ին Խաթի առջեւ կը պարտւի, մինակ մնալով: Յաջորդ տարին (998), սակայն, Վահրամ Պահլաւունիի հրամանատարութեան տակ վրացական եւ հայկական միացեալ բանակը — ուր էր նաեւ Աբասի զօրքը — Մամբոյ մեծ յաղթանակը կը տանի (Ասողիկ, էջ 262—263. Ազգապատում, էջ 1174):

Աբաս 998ին Վասիլ կայսեր ներկայացած է ուրիշ հայ թագաւորներու հետ (Ասողիկ, էջ 269) եւ հնազանդութիւն յայտնած եւ ասկէ վերջ ապրած է խաղաղ, մինչեւ 1021, երբ Վասիլ կրկին Հաբասան եկած եւ պահանջած է Կարսը եւ Անին (Սըմբատ, 46):

Հաւանօրէն, Աբաս կրցած է կերպով մը փրկել իր իշխանութիւնը եւ շարունակել զայն (Ազգապատում, էջ 1199) մինչեւ իր մահը՝ 1029:

Իրեն կը յաջորդէ Գագիկ, Աբասեան կոչուածը՝ չեփոքելու համար Անիի Գագիկ թագաւորին հետ, որ իրեն ժամանակակից է:

Գագիկ Աբասեանի իշխանութեան շրջանին Սելջուկեանք Հայաստան կը մտնեն, եւ երկրին համար կը բացուի դժբախտ շրջան մը, վասնզի Յոյները, որոնք կը յաւակնէին Հայաստանը հովանաւորել, իրենց բոլր եւ մեղկ զօրավարներով չէին կրնար դիմադրել Սելջուկեանց անկախ յարձակումներուն եւ աւարաւորեանց:

Գագիկ Աբասեանի թագաւորութիւնն ալ զերծ չմնաց այդ հարուածներէն: Արիստակէս Լասիվեցի (61—62), կը նկարագրէ օրինակի համար այն մեծ հարւածը, որ 1054ի կամ 1055ի Մուսուղի օրը, այսինքն Յունվար 6ին կրեց Կարս հարուստ քաղաքը եւ մայրաքաղաքը Գագիկ Աբասեանի, որ յանկարծական յարձակումի մը, աւարաւորեան, շարդի եւ հրկիզումի մատչեցաւ:

Գագիկ Աբասեան եւ բնակիչներէն անոնք, որոնք կրցան, ապաստանեցան քաղաքին միջնաբերդը, որ պաշարուեցաւ:

Լասիվեցի, որ մանրամասն նկարագրած է շարդը եւ քաղաքը, չէ բւժանք թէ ո՞վ էր յարձակող հրոսներուն պէտքը եւ ոչ ալ բացատրած է թէ ինչպէս հեռացան անոնք:

Արսաբին պատմիչներու հայրաքաղաք տեղեկութիւններով գիտենք թէ այդ յարձակումը բրած է Խաթանիմ Նիհալ ինքնագլուխ եւ անհրաման, ապստամբելով Տուղրիլ պէկէն: Տուղրիլ պէկ սանձելու համար Խաթանիմ Նիհալի այս ինքնագլուխ գործունէութիւնը, կուգայ Հայաստան:

Խաթանիմ Նիհալ Կարսի միջնաբերդին պաշա-

րումը վերցնելով խոյս կուսայ եւ Գագիկ Աբասեան կը փրկուի (René Grousset, Histoire de l'Arménie, 1947, էջ 595): Այս պատճառով Գագիկ Աբասեան երախսապարս եւ Տուրքիի:

Գագիկ Սելջուկեանց հեռանալէն վերջ աւերւած քաղաքը նորոգեց եւ առաջիկայ նման հարուածներու պատահականութեան դէմ քաղաքը պաշտպանելու համար զայն ամրացուց:

1064ին Ալփալան, որ յաջորդած էր Տուրքիի, Անին գրաւելէ վերջ, կ'երթայ Կարսի վրայ եւ դեսպան դրկելով Գագիկի, հպատակութեան կը հրաւիրէ:

«Գագիկ այր հանճարեղ եւ իմաստասէր»
rus Մասթեոս Ուռհայեցիի վկայութեան (էջ 180), կը պատմուի որ «խորհեցաւ հնարս(1) զերծանել խաղաղութեամբ ի Սուլտանէն: ... Զգեցաւ սեռ զգետս սգաւորի եւ նստաւ ի վերայ սեռ բարձի, եւ յորժամ տեսաւ զնա դեսպանն Սուլտանին, հարցուկ լինէր եւ կամեցաւ զպատճառն ուսանել, եթէ վասն է՞ր ես սեւօք, զի ահա այր դու թագաւոր ես: Եւ նա ասէր՝ թէ «յորժամ մեռաւ իմ բարեկամն Տուրքի Սուլտանն՝ եղբայր Ալբասլանայ, ես յայնմ աւուր զգեցայ զայս սեռ զգետս»: Եւ հիանայր այրն այն եւ երթեալ պատմեաց Սուլտանին, եւ նա զարմանայր յոյժ, եւ յարուցեալ ամենայն բանակովն եկն առ Գագիկ ի հարս, եւ արար ընդ նմա սէր եւ ուրախութիւն մեծ, եւ զգեցոյց նմա զգետ թագաւորական եւ արար Գագիկ ճաշ Սուլտանին»:

Այս նաեւ հարիւր հազար դահեկան արժած է Գագիկի, որ այսպէս ազատած է վերահաս վտանգէ մը (Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 180 եւ Ազգապատում, էջ 1260):

Բայց անմիջապէս յարաբերութեան մտաւ Յոյն կայսեր հետ, եւ Կարսը Յոյներուն տուաւ, եւ փոխարէն առաւ Մամնդաւ, Լառիս, Աւառա (Ամասիան սխալ) եւ Կոմանա քաղաքներ՝ շրջակայ հարիւր գիւղերով: (Վարդան, էջ 102, Ուռհայեցի, էջ 181):

Գագիկ Աբասեան՝ Փոքր Ասիա փոխադրուելէն վերջ Մարիամ քաղաքին հետ եւ միւս՝ Փոքր Ասիա հաստատուած հայ քաղաւորներու հետ Պոլիս կ'երթայ, Յունաց հետ միաբանութեան խնդրոյն համար (Ազգապատում, էջ 1268—9):

Գագիկ Աբասեան յաջողեցաւ կաթողիկոսի ընտրութեան արգելքը վերցնել սալ, Մարիամ քաղաքին շուրջին ուր եւսոսիա կայսրուհիին սերը եւ մետրոքիւնը շահած էր, (Ազգապատում, էջ 1273): Եւ ընտրել սալ Գրիգոր Վկայասէրը, որ իր արքուն Մամրեդաւ, Գագիկ Աբասեանի նոր մայրաքաղաքը հաստատեց:

Գագիկ Աբասեան, rus René Groussetի (էջ 616), կ'երեւայ քի իր տարագրութեան մէջ մտաւորական

զբաղումներու նուիրած է ինքզինքն, վասնզի Մասթեոս Ուռհայեցի (էջ 220) այդ շրջանին անոր վրայ խօսելով զայն կը ներկայացնէ «այր իմաստասէր եւ լցեալ ամենայն շնորհով ի փիլիսոփայականացն եւ հետեւական արուեստիցն, եւ ընդ վարդապետն Հոռոմոց նեմէր, եւ յորժամ մտնէր ի Կոստանդնուպոլիս ի յամպիոնն նստէր ի մէջ Սրբոյն Սոփիի եւ բաւանդակ գիտէր զՀին եւ զՆոր Կեանքանսն Աստուծոյ, եւ եր յոյժ հարսաբան» (Ուռ., էջ 220):

Բ. — ԿԻՐԻԿԵԱՆ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ⁽²⁾

Կ Ա Մ

ՕՁՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

(980—1249)

Կոստանդին Ծիրանածին իր «Արարողութեանց Գիրք»ին մէջ, Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող իշխանութիւնները բուծած ասեմ կը յիշատակէ նաեւ «Օձունի իշխանութիւնը»:

Օձուն Գուգարի Տաւր գաւառին մէջ գտնուող Լօռի(3) քաղաքին մօտ Սանահնի վանքին հարաւակողմը Զորագետի ձախակողմը գիւղ մըն էր (Հ. Ղուկաս Իննիւնեան. Հնախօսութիւն, էջ 364, ինչպէս նաեւ Տեա Լինչի քարտէզ): Հոս Ալիբեանի (Տեա Տեղագիր Հայոց Մեծանց, էջ 62), այս գիւղը կը գտնուէր Արդուիքի արեւմտեան կողմը եւ մաս կը կազմէր Բոռչալուի, որ իր կարգին մասն էր Սոմխէթի, այսինքն Վրահայոց: Հիմա կը կոչուի Ուձուն կամ Ուսունլար:

Օձուն հայրենիքն էր Յովհաննէս Օձնեցի իմաստասէր կաթողիկոսին (717—728) որ մեր նշանաւոր հայրապետներէն մէկը եղած է:

Վասիլի ասեմ Բիւզանդական գերիշխանութեան տակ էր այս շրջանակը:

Հայ պատմութեան անձանք է «Օձունի իշխանութիւն» անունով իշխանութիւն մը:

Մեր պատմագիրները կը յիշատակեն «Կիրիկեան Բագրատունեաց», քաղաւորութիւն մը, որ կը գտնուէր այս շրջանին մէջ, այսինքն Գուգարի Տաւր գաւառին մէջ: Այս քաղաւորութեան մայրաքաղաքը եղաւ նախ Շամուլլէ եւ ապա Լօռի:

Հետեւաբար Կոստանդին Ծիրանածինի Օձունի իշխանութիւնը նոյնը պէտք է ըլլայ Կիրիկեան Բագրատունի քաղաւորութեան հետ:

Գուգարի դրացի Թիֆլիսի, Արսանուի եւ Ափխազներու վրացական իշխանութիւններուն, միշտ կեդրոնախոյս նահանգ մը եղած է իր խառն բնակչութեամբ, եւ ինչպէս տեսնուեցաւ դրացի օտար իշխանութիւններու դրդումով եւ ազդեցութեամբ անջատ-

(1) Մեր պատմիչները՝ մինչեւ Օրմանեան՝ ամէնէն ալ կեղծիք կը վերագրեն Գագիկի, սակայն René Grousset (էջ 616) ընդհակառակը անկեղծ կը գտնէ Գագիկի ցաւը՝ քանի որ անկա իր ազատարարն էր:

(2) Այս թագաւորութեան վրայ հանգամանորէն խօսած է Ն. Ղեւոնդ Մովսէսեան. «Լօռի եւ Կիրիկեան հայ Բագրատունի ցեղին պատմութիւնը» գործին մէջ, արտատպուած Հանդէս

Ամսօրեայէն, 1923ին, Նոյնը թարգմանուած է Ֆրանսերէնի Frédéric Maclerի կողմէ եւ հրատարակուած 1927 տարւոյ Revue des Etudes Arméniennes Բ. տրակին մէջ, էջ 209—266.

(3) Լօռի բերդաքաղաքը, շրջապատուած է ձիւկայ եւ Զէնկիլէր գետերէն եւ հզօր պարիսպներով, Լօռի նաեւ անունն էր գաւառի մը որ կը գտնուէր հին Տաշիրքի մէջ, հարաւակողմը Լեւոլար լեռներուն, Գաւառը կ'ոռոգէ Զորագետը:

դական հակումներ ցոյց տուած եւ Հայ կեդրոնական իշխանութեան դէմ ապսամբած է, ձգելով Վրաստանի միանալ (տես վերը, էջ 15, 16, 64):

Արաք տիրապետութեան տրջանին Գուգարքի մաս եղող Տաւրիք եւ Աւոցը, 782ին գրաւեցին Սմբատ Բագրատունիի որդիները, որոնք սակայն շուտով հնազանդեցան Պաղտատի, վասնզի բազմաթիւ արեւաւաններու եւ անողորմ կոտորածներու ենթարկուեցան:

Աւոս Ա. 886ին հիմնելով Բագրատունեաց արքայական Հարսութիւնը, նուանեց նաեւ Գուգարքն ամբողջութեամբ եւ իր եղբայրը Աբասը կառավարիչ կարգեց: Գուգարացիք 888ին ապսամբեցան: Աւոս Ա. հոն դրկեց Սմբատ Արքայորդին, որ հաստատուեցաւ Շամուղիէ մեծ բերդին մէջ: 889ին երբ Սմբատ իր հօրը յաջորդելով թագաւորեց, Գուգարքի վերակացու դրաւ Գնթունի վասակ եւ Աւոս եղբայրները:

Ասրպատականի կառավարիչ Աւուրի՝ 896ին եւ իր եղբայրը՝ Յուսուփ՝ 902ին, փորձեցին Գուգարքը ապսամբեցնել, սակայն չյաջողեցան:

Սմբատ, որ կը սիրէր Տաւրիք, հոն հաստատուեցաւ, սակայն 907ին հայ նախարարները վրաց թագաւորին հետ զուեցին իրեն դէմ եւ Սմբատ պարտաւորուեցաւ Օսմուն ապաստանիլ եւ Կղարջի այրերուն մէջ պահուիլ:

Սմբատի նահապետութենէն վերջ իր որդին Աւոս Բ. երկար, որ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը վերակազմեց, ազատեց նաեւ Գուգարքը եւ զայն յանձնեց 917ին կրկին Գնթունի եղբայրներուն, որոնք Յուսուփի նոր արեւաւանէն օգտուելով 921ին ինքզինքնին անկախ հռչակեցին:

Աւոս երկար ընկնեց այս ապսամբութիւնը եւ նուանեց նահանգը, եւ ներելով Գնթունի եղբայրներուն, զանոնք վերահաստատեց իրենց պաշտօնին մէջ: Ասոնցմէ Աւոս, որացի թեմամբներու դէմ կոռւած ասեն մեռաւ եւ վասակ առանձին իշխեց:

Վասակ կրկին փորձեց ապսամբիլ եւ դարձեալ նուանուեցաւ Աւոսէն:

Այսպէս, Գուգարք մնաց Հայոց, մինչեւ որ Աւոս Գ. Ողորմած 980ին իր երրորդ որդիին՝ Գուրգենի տուաւ Տաւրիք՝ Լոռի ֆալանով, իբրեւ աւաս (fief):

Ան կը գրաւէր բաւական ընդարձակ տարածութիւն մը, ինչպէս կը հասկցուի Վարդանի (էջ 90) խօսքերէն, որ կ'ըսէ թէ՝ «կրտսեր եղբայրն ժառանգէ զՏաշիր Սեւորդուղքն Չորոյգետին եւ զԿայեն եւ զԿայծոն, զՍորխոռունիք, որ ի Սոռայ շինեցաւ, որ է Սոռոռնի եւ Սոռակերտ եւ զԲագունիք՝ որ է Բագկերտ ի գաւառն Տաշրայ եւ այլ բերդք անուանիք եհաս Գուրգենայ, զոր վիրք Սոմխէթ կոչեն»:

Այս վայրերը կը գտնուէին Գուգարք նահանգին հարաւային արեւելեան մասին մէջ եւ ամբողջ նահանգը չէին ընդգրկէր:

981ին կամ 982ին Գուրգեն հռչակուեցաւ թագաւոր այս հողերուն վրայ եւ իր անդրանիկ եղբայրը Սմբատ Բ., որ իբրեւ «Արքայից Արքայ» իր հօրը յաջորդած էր, չընդգրկուեցաւ (*Մխիթար Այրիվանեցի*, էջ 56): Ընդհակառակը, կը բուի թէ Սմբատ Բ. այս առթիւ Սանահին վանքը գացած է, հոն այս իշխանութեան յասուկ Եպիսկոպոսական արքոյ մը հաստատելու համար իբրեւ կրօնական նուիրապետութիւն՝ յասուկ

այս նոր գաւառական թագաւորութեան:

Այս նոր Եպիսկոպոսական թեմին առաջին Եպիսկոպոսը եղաւ Յամար, որ ձեռնադրուեցաւ Խաչիկ կաթողիկոսէն:

Այս առթիւ թեմ կը սահմանուի այս Եպիսկոպոսական վիճակին, հաւանօրէն այս թագաւորութեան սահմանները, ինչպէս կը հաստատուի Սմբատ Բ.ի պարգեւատրութեան բուղթէն, ուր գրուած է թէ՝ «եառու վիճակ... Սանահինս զամենայն երկիրն Տաշրաց, զՎերին եւ զներքին մինչեւ իլեւառն Բագուն(?) յայսկոյս եւ յայնկոյս մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչեւ ի սահմանս Տփլիսայ եւ Վրաց. եւ ի սահմանս Նիգ գաւառին, եւ մինչեւ ի սահմանս Կայինթոյ (Կայենոյ) եւ ի սահմանս Ծաղկոցաց մինչ ի սահմանս տանն Շիրակայ...»: Ինչ որ կը համաձայնի Սոմխէթիին, (Հ. Լեւոնդ Մովսէսեան ՀԱ. 1922, էջ 99):

Այս թագաւորութեան հաստատութիւնը կ'երեւայ թէ որոշ նպատակի մը կը ձգէր, որ եր հայացնել թէ՛ մշակոյթով եւ թէ՛ քաղաքականապէս հայ-վրացական սահմանները:

Տաւրիք անկախութիւն ունենալով հանդերձ զօդուած էր Բագրատունի կեդրոնական իշխանութեան հետ:

Անոնք կապուած էին Անիի թագաւորութեան հետ զինակցութեամբ եւ կ'ապրէին «ի հնազանդութիւն իբրեւ որդի առ հայր», կամ գէթ այս երբեք ընդունուր, սակայն երբեմն շեղումներ եղան, եւ իր իշխաններէն ոմանք արհամարհեցին կեդրոնական իշխանութիւնը:

Այս նոր արքայական տունը, որ 982ին հաստատուեցաւ Լոռիի մէջ, Հայկական եւ Վրացական Գուգարքներու միջեւ, տեւած է մինչեւ ԺԳ. դարուն կեսերը, այսինքն արաբական տրջանէն եւ Անիի Բագրատունի կեդրոնական իշխանութեան կործանումէն ալ շատ վերջը:

Այս տրջանակին իշխողները նանչցուեցան իբրեւ Կիւրիկեան Բագրատունի կամ Աղուանից եւ Չորագետի թագաւորներ:

Այս գաւառական թագաւորութիւնը, եղաւ պահեք, որ բաւական տարածուեցաւ իր նախնական որոշանքէն դուրս, որ կը սահմանադրուէր Դիբեթա գետով (Ռուսերու Kamenka):

Առաջին գահակալը Գուրգեն լրացուց Սանահին վանքին Ս. Աստուածածին եւ Հաղբաղի վանքին Ս. Նշան տաճարները, որոնց շինութիւնը սկսած էր իր մայրը՝ Խոսրովանոյց թագուհին:

Գուրգեն մեռաւ 989ին եւ թաղուեցաւ Սանահինի Ս. Աստուածածին տաճարին մէջ (*Ազգագրական հանդէս*, 1898, էջ 294):

Իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Դաւիթ՝ մականունանեալն «Անհողին», որ 989էն 1048 թագաւորեց եւ մեծագոյնը հանգիստացաւ այս ճիւղին իշխողներուն:

Նախապէս զան բարձրացած ասէն իրեն թագաւորակից էր իր Սմբատ եղբայրը:

Ասողիկ (էջ 248-9) մեծ գովեստով կը խօսի Դաւիթի վրայ իբրեւ «գեղեցկաժողիկ մանուկ»ի եւ «նորաքի արքայ»ի եւ հանճարեղ մարդու:

Անիկա, ինչպէս կը բուի, ընդարձակեց իր պե-

սուրբան սահմանները, վստեղի «արագսպէս արիւթ քաղաքին Դմանեաց(1), եւ հնազանդեցուցանէ՝ զամիրայն Տփղեաց քաղաքան իւրով»։ Նոյնպէս Գանձակի Փալսուն ամիրայնն կ'առնէ Ջաւէ, Կարին, Քուսքի եւ Կողք գաւառները եւ անոնց բոլոր բերդերը եւ կը գործածէ «Թագաւոր Աղուանից» տիտղոսը։ Այսպէս, իր իշխանութիւնը կը տարածէ մինչեւ Օրբերք (Շամսոյլսէ) եւ Թիֆլիս։ Նոյնպէս Լոռիի սահմանին վրայ գտնուող Գաղ բերդի մարզպան Գեմեթի(2) հողերն ալ կը գրաւէ։

Անիկա Դիբեսա գետին հովիտին մէջ լեզուածեւ տարածուած հողամասին վրայ կը շինէ Լոռի բերդաբաղաւը եւ 12 այլ բերդեր (Վարդան, էջ 106)։

Դաւիթ Անհողին, իր յաջողութիւններէն անբարձրագոյնը եւ «սակաւ ինչ ամբարձեալ անհնազանդութեամբ մասամբ» իր հորեղբոր Գագիկին դէմ անաստել կ'սկսի, սակայն Գագիկ անոր վրայ յարձակելով զայն վերսին կը հնազանդեցնէ 1001ին Սարգիս կաթողիկոսի միջնորդութեամբ (Ասողիկ, էջ 272 եւ Ազգապատում, էջ 1158—1161)։

Դաւիթ Անհողին կրնար շատ կարելու դեր մը կատարել Հայաստանի մէջ, իբրեւ քաջ ռազմիկ, եթէ բարբարոս ժողովուրդներ արեւելէն Հայաստան մտնելով երկիրը չաւերէին։

Նոյնիսկ Հայաստանի մէջ Դուլինի Էմիրը՝ Ապուսուվար օգտուելով Բագրատունեաց սկարուբներէն, վերսին համարձակութիւն առաւ։ Ապուսուվար որ աւուսնացած էր Դաւիթ Անհողիի քոչը հետ, խռովեցաւ իր աներձագին հետ եւ Իրանի Թուրքերուն օգնութեամբ մեծ բանակ մը կազմեց, «իբրեւ հարիւր յիսուն հազար» զօրքերու «մեծաւ արժանութեամբ յարձակեալ զայր ի վերայ Քրիստոնէից»։ Դաւիթ, որուն վրայ ամենէն առաջ յարձակած էր «երկուցեալ ի բազմութենէն զօրացն» պատերազմի չմտաւ։ Ապուսուվար առաւ շատ մը գաւառներ եւ «քիմաբերդս չորհ հարիւր» եւ տարի մը մնալով հնազանդեցուց երկրին մեծ մասը։ Դաւիթ նարահաս Յովհաննէս Սմբատ Անիի թագաւորէն օգնութիւն կը խնդրէ, հակառակ պարագային սպառնալով հնազանդիլ Ապուսուվարին եւ անոր բանակները Շիրակ առաջնորդել։

Յովհաննէս—Սմբատ 3000 զօր կը ղրկէ Դաւիթին, որ նոյն սպառնալիքը կ'ընէ նաեւ Կապանի եւ Ափսազաց թագաւորներուն եւ 2000 զօր մէկէն եւ 4000 զօր միւսէն կ'ստանայ։ Ինքն ալ կը ժողովէ 10,000 եւ Աղուանից կաթողիկոսի միջոցաւ ընդհանուր զօրակոչ մը կ'ընէ յանուն քրիստոնէութեան կռուելու, եւ փառաւոր յաղթանակ մը կը տանի (Հմմտ. Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 92—96)։ Եւ կը վերագրաւ իր կորուսած գաւառները 1036-ին։ (René Grousset, էջ 565—566)։

Իր այս յաջողութիւնները յուսադրական էին, այս

պատճառով 1039ին երբ Անիի Յովհաննէս թագաւորը մեռաւ, եւ երկիրը երկու տարի անհետ մնաց, Դաւիթ Անհողին համարձակեցաւ ինքզինքն ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հռչակել եւ ջանաց իրաւաւ անոր գահուն՝ հակառակ Գագիկի։ Սակայն նախարարները հաւատարիմ Գագիկի, զինքն երկու անգամ վանեցին եւ պարտաւորեցին որ Բագուի Տաշիրը։

Գագիկ Բ.ի դաւանանքեամբ Պոլիս տարուելէն վերջ, Հայ նախարարներէն կարելու մաս մը ուզեց Դաւիթ Անհողին հրաւիրել Անիի տէր դառնալու համար (Ար. Լաստիվերցի(3), էջ 42), սակայն Յոյները չընդունին։

Դաւիթ, հայ թագաւորներու մէջ միակը եղաւ որ իր լեռնային անոյթ կալուածին մէջ պահեց իր անկախութիւնը, երբ Հայաստանի միւս բոլոր թագաւորութիւնները կը նուաճուէին Հռոմէներէն կամ Սելջուկ բարբարոսներէն։

Իր թագաւորութիւնը շարունակուեցաւ իր մահէն (1046 կամ 1048) վերջ մինչեւ 1249, ինչպէս պիտի տեսնուի ստորեւ։

Գ.— ԴՐՈՒՆՅ ԱՆԻՍԱՐԶԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹԻՒՆ

(1021—1039)

Բագրատունեաց Անիի թագաւորութիւնը, որ արդէն կոտորակուած էր երեք մասերու, չորրորդ բաժանում մըն ալ պիտի ունենար նետեւեալ պայմաններու մէջ։

Գագիկ Ա. ուներ երեք որդի։ Անդրանիկը՝ Յովհաննէս Սմբատ, երկրորդը՝ Ասոս եւ երրորդը՝ Աբաս։

Յովհաննէս Սմբատ, ըստ Լաստիվերցիի (էջ 7) «մարմնով հարստի եւ յոյժ թանձր, բայց իմաստութեամբ ասէն առաւել զոլ քան զյոգունս», երկրորդը՝ Ասոս «բարեկարգ ունելով զդիրս մարմնոյ, քաջասիրտ եւ պատերազմասէր», էր (Լաստ., նոյն)։

Գալով երրորդին, որ Վարդան պատմիչ եւ Անիի մէջ գտնուած իր մօրը Կասրամիշէ թագուհիին մէկ արձանագրութիւնը (Brosset. Անիի Աւերակները, 1860—1861, Ա. մաս, էջ 23) կը յիշեն, իրենց հօրը մահէն վերջ, ըստ աւանդական կարգերու բաժնեցին անոր կալածները եւ անգամ մըն ալ սկարացուցին Բագրատունի կեդրոնական թագաւորութիւնը, ինչպէս շատ որոշ կը նկարագրէ Վարդան պատմիչ։

Ան կը գրէ. «Մեռաւ Գագիկ, տուեալ զթագաւորութիւնն երից որդւոց իւրոց, Յովանիսի, Աբասայ եւ Աշոտոյ։ Զթագն տայ Յովանիսի, եւ զԱնի եւ Շիրակ, զսուրբ Գրիգոր Զորոյն Աշոցաց(4), զԱնբերդ(5) եւ զդաշտն Այրարատեան, զԿայեան(6)

(1) Դմանիկ՝ Թիֆլիսի մօտ։

(2) Դեմետր Մարզպան Հայ էր, բայց վրաց օգնութիւնը վայելելու համար քաղաքագնիկ կրկնամկրտութիւնը ընդունած էր (Ասողիկ, էջ 249)։

(3) Լաստիվերցի, Դաւիթը կը ճանչնայ «Դուռացի» (Դուռնցի?) և չի յիշեր անոր Անհողին մականունը։

(4) Աշոցաց ընդ մէջ Շիրակի և Տաշիրքի, զէպի Մար-

մարաշէն և արդի Լէնինական, գաւառ մըն է՝ սահմանակից Գուգարք նահանգին, որուն ենթակայ ալ նկատողներ կան (Հիւպըշման, էջ 251—2)։

(5) Բերբականի կը համապատասխանէ (Ալիշան. Այբարես, էջ 156), Հիւպըշման Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 301)։

(6) Զորափոր գաւառին մէջ (Հիւպըշման, էջ 360) բերդ, Հայկական Գուգարքի մէջ Սեւանայ լիճին հիւսիսային կողմը։

եւ զկայծոն եւ զՏաւուշ գաւառն Սեւորդեաց(1) եւ զայլ մնացեալսն՝ Աշոտի եւ Աբասայ բաժանէ՝ (Վարդան, էջ 92):

Լասիվերցի իբրեւ ժամանակակից, ամենեւնի որժանանաւար, կը պատմէր քե՛ «Սորա ընդ միմեանս անկեալք հակառակութեամբ վասն բաժնից երկրին՝ կարօտացան իրաւանց եւ դատաստանի: Որոց եկեան թագաւորն Ափխազաց Գէորգ(2) ի խաղաղութիւ համոզեաց զնոսա եւ տայ բաժին երկանուանն Սըմբատայ՝ զամուրն Անի եւ որ շուրջ զնովաւ գաւառք, վասն անդրանկութեան, իսկ Աշոտայ զներքին կողմն աշխարհին՝ որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց (Լասիվերցի, էջ 7):

Այս տղերքն կը մակաբերուի քե՛ Յովհաննէս Սմբատ հաստատուած է Դիրակի կալուածին մէջ եւ Աւոնս քաղ իշխանը՝ Հայկական Գուգարի: Իսկ Վարդան կը հաստատուի նոյն միակ շփոթութեամբ մը: Անիկա կ'ըսէ քե՛ «ի վիճել նոցա... գայ թագաւորն Ափխազաց Գորգի... եւ առնէ իրաւունս ի մէջ նոցա եւ զնայ: Եւ զի ոմանք յիշխանացն անհնազանդ լինէին, զնայ կրտսերն Աշոտ առ կայսրն Վասիլ եւ առեալ ի նմանէ զօր, գայ եւ հնազանդէ զամենեւեան, եւ նստի թագաւոր Դրուց աշխարհին եւ Աբաս ի Կարս»(3) (Վարդան, էջ 92):

Մասքեոս Ուռհայեցի իր կարգին տալիս կերպով մը կը պատմէ երկու եղբոր վերջը: «Եղեւ հակառակութիւն եւ աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդւոց թագաւորին Գագայ՝ ընդ Յովհաննէս եւ ընդ Աշոտ: Յովհաննէս աւագ էր քան զԱշոտ, եւ իմաստուն եւ հանճարեղ էր յոյժ. բայց մարմնովն թանգ էր. իսկ Աշոտ կրտսեր երեւէր այր քաջ եւ զօրաւոր, անպարտելի եւ յաղթող ի պատերազմունս: Բայց բռնակալեաց Յովհաննէս զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց եւ Աշոտ շրջէր զօրօքն եւ աւար հարկանէր զբազում տեղիս, եւ նեղէր զբաղաքն Անի եւ զնացեալ առ Սենեքերիմ թագաւորն Վասպուրականայ... Արծրունի ազգաւ... եւ առեալ Աշոտ զօրս ի նմանէ եւ անցանէր առ Գուրգէն թագաւոր Անձեւացեացն, խաղայր զօրօքն. զայր հասանէր իրեան Վարագ, եւ մտանէր ի վանք Սուրբ Նշանին Բրիստոսի, եւ երկրպագեալ առաջի աստուածընկալ ինչին Աստուծոյ եւ պատկերի Սրբոյ Աստուածածնին, եւ տուեալ յոսկւոյն Արաբացւոց Սրբոյ Նշանին երեսուն հազար դահեկան՝ զոր եհան ի Պաղտատ քաղաքէն, զոր էր պարգեւեալ նմա իսալիքայն, եւ արար զայն պահարան Աշոտ՝ Սրբոյ Նշանին եւ զարդարեաց զնա աւկամբք եւ մարգարտովք եւ ինքն զօրօքն բազմօք հասանէր ի թագաւորանիստ քաղաքն Անի» (Ուռհայեցի, էջ 8—9):

Դիմամբ այս հաստատուի բնութիւնակեցի հոս, որպէսզի տեսնուի քե՛ որքան հեռու է Ուռհայեցի արժանահաւաս ըլլալէ, եւ որքան կողմնակալ:

Որո՞ք կ'երեւի, հակառակ օրինական իրաւուն-

քին Յովհաննէս Սմբատին. որ անդրանիկն էր, յայտնապէս Աւոնսի համակիրն է, եւ կողմնակալ ոգով մը գրիչ կը շարժէ: Նոյնպէս կը փափաքէր անոր կողմնակից ներկայացնել Արծրունի տունը, եւ Սենեքերիմը անոր օգնական ցոյց կուտայ. մինչ ժամանակագրական անպատեհութիւններ կան: Սենեքերիմ արդէն Սեբասիա փոխադրուած էր այդ բուսականին:

Թերեւս Գուրգէն, Անձեւացեաց թագաւորը, իրեն օգնած ըլլայ:

Նոյնպէս հաւանականութեան զուրկ չէ, որ Աւոնս՝ իբրեւ գերիշխան պետութեան՝ դիմած ըլլալ Պաղտատի, իսալիքային, որ զենով օգնելու անկարող, դրամով օգնած է իրեն, եւ Աւոնս այս ձեռնադրութեամբ եւ Անձեւացեաց թագաւորին օգնութեամբ Անի յառաջացած է:

Լասիվերցի կ'անգիտանայ այս պարագան, ինչ որ աւելի տրամաբանական կը թուի. Անիկա կ'ըսէ քե՛ «Աշոտ՝ վասնզի որ շուրջ զսահմանաւ նորա մեծամեծք էին, զբազումս ի տեղեաց նորա տարեալ էին անիրաւաբար, առ որս ոչ կարաց համբերել, վասն որոյ թողեալ զաշխարհն՝ երթեալ հասանէ ի դուռն Հոռոմոց եւ հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զօրս յօգնականութիւն, եւ առեալ գայ անցանէ յաշխարհն իւր: Եւ յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բազում գաւառաց եւ բերդից, եւ զօրանայ քան զամենեւին եւ որ յառաջ քան զնա էին: Մինչ զի բազումք ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ինա թողեալ, նմա զանծինս կամօք ի հնազանդութիւն ետուն» (Լասիվերցի, էջ 8):

Ուռհայեցի՝ որ Աւոնսի զինակից բրած էր Արծրունիները, կը պատմէ քե՛ ինչպէս Աւոնս իր եղբոր վրայ յարձակած է, ցոյց տալով Յովհաննէս Սմբատի ապիկարութիւնը եւ Աւոնսի քաջութիւնը, ներքողելով անոր մեծ յաղթանակը (Ուռհայեցի, էջ 8—11):

Յետոյ կ'ըսէ քե՛ «Յետ աւուրց ինչ խորհեցան Բագրատունիքն եւ Պահլաւունիքն եւ այլ ամենայն ազատագունդ զօրացն հայկազանց՝ առնել խաղաղութիւն ի մէջ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ: Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս եւ իշխանքն ելին առ Աշոտ, եւ մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ Դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն տանն Հայոց, եւ Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն Անի, եւ եթէ մեռանի Յովհաննէս, Աշոտ լինի թագաւոր ամենայն տանն Հայոց» (Ուռհայեցի, էջ 11, նաեւ հմմտ. Սմբատ Գունտատապի, էջ 28):

Այսպէս, խաղաղութիւնը հաստատուեցաւ Հայաստանի մէջ:

Լասիվերցի (էջ 35) կը պատմէ քե՛ «ի միում ամի զրաւեալ յաստեացս՝ բարձան ի կենաց երկրքին հարազատ եղբարքն Աշոտ եւ Յովհաննէս, որ ունէին զթագաւորութիւն մերոյ աշխարհիս» (հմմտ. նաեւ Վարդան, էջ 99):

René Grousset, Աւոնսի մահը 1039—1040ին կը

(1) Տես Հիւպարիան, նոյն, էջ 62, նաեւ 234)

(2) Կամ Գորգի, Աշոտ Ողորմածի թոռնորդին, ինչպէս կը բացատրէ Վարդան (էջ 92):

(3) Պատմագիրը հոս է որ կը շփոթէ Կարսի ժամանա-

կակից Աբաս թագաւորը (984—1029)՝ որդին Մուշեղի, Գագիկ Ա.ի երրորդ որդիին հետ, պարզապէս անուաներու նոյնութենէն խաբուելով: Լասիվերցի ժամանակակից պատմագիրը այս պարագան կ'անգիտանայ:

դնէ եւ Յովհաննէս Սմբատի՝ 1040—1041:

Ըստ Ուռհայեցիի, Աւոսի մարմինը կը բերուի Անի եւ կը թաղուի Բագրատունի արժուական դամբարանին մէջ:

Յովհաննէս Սմբատ անգլաակ էր, հետեւաբար իրեն յաջորդեց Գագիկ՝ Աւոսի որդին, որ ամբողջ Հայասանի վեհապետ նանչուեցաւ:

Այս կարճատեւ թագաւորութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, կը կոչուի «*Ներքին կողմն աշխարհիս, որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց*» (Հաստիվերտցի, էջ 7), իսկ Մասթոս Ուռհայեցի (էջ 11) եւ Սմբատ Գունեսասապլ (էջ 28) զայն կը կոչեն «*Դրուց Աշխարհ*»:

Երկուքն ալ խորհրդաւոր բացատրութիւններ են, որ որոշ չեն:

«Ներքին կողմն աշխարհիս, որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց», բացատրութիւնը ուրիշ կերպ չենք կրնար մեկնել, եթէ ոչ Պարսից եւ Վրաց սահմանակից ներքնաշխարհը երկրին, կամ մայրաքաղաքին կամ Շիրակէն դուրս մնացած հողերը:

Իսկ *Դրուց աշխարհը* բոլորովին անհասկնալի է: Եթէ գուռ բառին հետ կապ մը ունի եւ *դրակց աշխարհ* կամ *դրաց աշխարհ* գրուելու տեղ սխալագրութիւն մըն է ընդօրինակողներու կողմէ, այն աւելնալէս է ընդունիլ, թէ Աւոսի հողերը կը գտնուէին կովկասեան դուռներու կողմը, այսինքն երկրին հիւսիսակողմը:

Տիւրքիյէ՝ Ուռհայեցիի թարգմանիչը կը թարգմանէ այս տողերը սապէս. «*պայման կը դնէին, որ Աւոս թագաւորէ Շիրակի երկրին մերձաւոր կողմերուն, եւ տիրէ արտաքին այս գաւառին՝ բոլոր մնացեալ Հայոց աշխարհին*»:

Սաւալան հրատարակիչը այս պատմագիրին, *Դրուց աշխարհը* կ'ուզէ թարգմանել «*Դուրսի աշխարհ*», այսինքն Յովհաննէս Սմբատի վերապահուած Շիրակ գաւառէն դուրս գտնուած վայրերը (տես էջ 549), մեկնութիւն մը որ խնդրական ըլլալէ չի դադրիր:

Դ.

ԱՐԺՐՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Հայասան, ինչպէս բացատրուած է արդէն, Արաքսական տարածքներէն բաղկանալով, վայելեց բացառիկ առաւելութիւնը ինքնավար երջանակ մը ունենալու (տես վերը, էջ 61), որուն սահմանները թէեւ ամբողջ Հայկ. Բարձրաւանդակը չէին ընդգրկեր, սակայն կը պարունակէին անոր մէկ մասը, որոշ սահմանադրուած մը զոր ներկայացուցած եմ (տես վերը, էջ 52):

Հայ նախարարները խալիֆային նորեկներն էին եւ կը պահէին իրենց տնտեսութիւնները եւ իրենց աւաստական հիմնարկութիւնները եւ կրօնական ազատութիւնը (տես էջ 63):

Վերջապէս յայտնի է թէ ինչպէս Բագրատունիները յաջողեցան աւաստայեցութեան մը վերածել Հա-

տոնանի ինքնավար մասը, իշխանաց իշխան դառնալով մեծ ու պզտիկ նորերու եւ Հայասանի հարկին վճարումը իրենք ստանձնելով (տես էջ 63):

Բագրատունի տունը՝ տեսնուեցաւ թէ թագաւորի տնակը երբ կ'առնէր, Հայասանի 15 նահանգներէն միայն 6ը, Այրարատը, Տայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը, Մոկիր եւ Սիւնիքը ունէր իր սահմաններուն մէջ (էջ 63):

Այս նահանգները ունէին իբրեւ պէս, հայ ազգիկ նախարարներ:

Բագրատունիք՝ տեսնուեցաւ թէ ինչպէս ընդարձակած էին իրենց կալուածները եւ պահպանելի ոյժ մը ձեւացուցած էին, զոր հարկադրուած էր նկատի առնել Պաղտատի խալիֆան, որ անուշտ յօժարութեամբ չէր որ Բագրատունի մը թագաւոր կը դարձնէր Հայասանի: Արաքսէն Բագրատունի տան անող զօրութիւնը խորհակելու եւ զայն ներքնապէս տարացնելու համար պառակտում առաջացնելու շատ աշխատած են:

Իրենց առաջին գլխաւոր ձեռնարկը եղաւ Բագրատունիներու դէմ տեղիւն նախանձոր մրցակիցներ, որոնք դարձան անոնց հակառակորդ, եւ ձգտեցան Հայասանի «*իշխանաց իշխանը*» դառնալու Բագրատունիներու տեղ:

Եւ այս նստմ դերը գլխաւորապէս կատարեցին Արժրունիք, Վասպուրականի տերեր, որոնք Արաքսէն հովանաւորուած՝ տարացուցին Բագրատունի թագաւորութիւնը, անոր մրցակից եւ նախանձոր հանդիսանալով, իրենք ալ նոյնքան ընդարձակ հողատիրութիւն մը ունենալով եւ նոյնքան ուժով զգալով ինքզինքնին իրենց վրայ վերցնելու համար Հայասանը կառավարելու պատասխանատւութիւնը: Արդարեւ Արժրունիք Բագրատունիներէն նուազ զօրաւոր չէին այն աւելնալէս, երբ անոնք դիմեցին եւ տնտեսներ կ'ստանային եւ Հայասանի ինքնավար երջանին գլուխը կը կանգնէին իբրեւ «պատրիկ» կամ «սպարապետ»:

Արաքսէն, որ տեւե նախարարութեան տարապայման զօրութիւնը հաշտ աչով չէին դիմեց, նախ Բագրատունիները Արժրունիներուն դէմ հանեցին, իսկ երբ Բագրատունիք զօրացան, այս անգամ ալ Արժրունիները հովանաւորեցին ընդդէմ Բագրատունիներու:

Վասպուրական, մինչեւ Նախիջեւանի աղէքը, այսինքն մինչեւ 705, կալուածն էր Բագրատունիներու մէկ ճիւղին, վասնզի անոնց կը պահպանէին Հարաւային Հայասանի մէջ Տմորիք՝ Զապի վրայ եւ Գողթան գաւառը՝ Նախիջեւանի արեւմուտքը: «*Երկիր Վասպուրականի*» կը կոչուէր տակաւին մինչեւ 700ական թուականները Բագրատունեաց կալուած Դարունքը եւ Տմորիքը:

Արժրունիք՝ Արաքսէն տնտեսութեան երջանին սկիզբները, շատ տար երկին, հակառակ անոր որ շատ հին նախարարութիւն մըն էին: Այն աւելնալէս Արժրունիք հաստատուած էին Փոքր Աղբակի եւ իր անմիջական մերձակայքին մէջ, այսինքն Մեծ Զապի հովիտին մէջ, որ ֆրսական երկիր մըն էր՝ Կորնայի նահանգին մէջ:

Հոն էր Աղամակերտ իրենց դստան «*ի բուն իշխանական սեփականութեան իշխանութեան գարմին Արժրունեաց*» (Թովմա Արժրունի Բ. Գ. էջ 129 եւ Գ. իթ., էջ 287) եւ հաետ իրենց ընտանեկան դամբարանը:

բամբ՝ Ս. Խաչ վ սիբը Օսի դիւլիմ ԼօՅ. (ձոյն, էջ 273):

Բայց իրենց ոյժը աւելի չէր Բան Եաս մը մէկ կամ երկու գաւառներու տէր նախարարներու ուժերը:

Որեւէ գաւառական չկար այն մեծ յաջողութեան համար, որ շուտով պիտի ունենային արաբական տիրապետութեան տակ:

Պարզ նախարարութիւն մըն էին Ը. դարէն առաջ եւ ոեւէ կարեւոր դեր մը չունէին:

Միայն կը յիշուի որ Սմբատ Բիւրասեան Բագրատունի Կարապաղասին (695—715) գլխաւորութեամբ երբ Հայերը Յուսիսիւստոս Բ.ի օգնեցին եւ ասոր հետեւանով Ոկբայ ոստիկանը անասանելի հալածանքներու ենթարկեց ամբողջ երկիրը եւ 707ին Նախիջեւանի եւ Խրամի աղէտները պատահեցան (Ազգապատում, 804 եւ 809), բազմաթիւ նախարարները գերի տարուեցան, ի մէջ այլոց նաեւ Գրիգոր եւ Կորիւն ի տոհմէն Արծրունեաց: Եւ զկանայս եւ զորդիս նոցա» (Աստղիկ, էջ 127):

Այս գերիները դարձան Հայաստան 719ին, հաւանօրէն նաեւ այս Արծրունիները եւ իրենց որդիները, որոնք աւերեալ գաւառներու եւ բնաջնջուած նախարարութիւններու կալուածները ձեռք բերած եւ բնդարձակած են իրենց հուրեր:

Այնպէս, որ Ապուլ-Ճաֆար ալ Մանսուրի ժամանակ (754—775) Արծրունիք երեւան կուգան իբրեւ իրական տէրերը Վասպուրականի (Ղեւոնդ, էջ 162, 176, 178):

Այնպէս որ, այնինչ տեղեկութիւնները կը նօխանան, Վասպուրականէն Բագրատունիք իսպառ հեռացած ըլլալ կը բուրն եւ իրենցմէ ոեւէ հետք չի տեսնուիր նահանգին մէջ, մինչ Արծրունիները՝ երկրին նանջնջուած տէրերը դարձած են:

Սակայն, նկատելի է, որ Ղեւոնդ պատմագիր, որ ապրած է Ը. դարուն վերջերը, չի յիշեր Արծրունի իշխան մը Վասպուրականի, այլ միայն իշխան կամ նախարար Արծրունեաց, նոյնիսկ երբ այդ իշխանը կը գործէ իբրեւ տէր Վասպուրականի (Laurent, 94):

Ուրեմն Վասպուրականի մէջ Արծրունիներու զօրութեան անուրը հաւանօրէն ուղղակի կապ մը ունի Բագրատունեաց անկէ հեռանալուն հետ (ՀԱ. 1912, էջ 716):

Ինչպէս վերը (էջ 116) բացատրուեցաւ, Բագրատունիք միջոց մը շնորհազուրկ եղան, վասնզի Իււմեան խալիֆայութեան հաւատարիմ մնացին եւ Աբասեանց ընդդիմացան, մինչ պայքարին մէջ, ինչպէս յայտնի է, յաղթանակը 750ին մնաց Աբասեաններուն:

Այս պատճառով Բագրատունիք կորսնցուցին Դարունքը, Վասպուրականը եւ Խլաքը՝ իրենց օրջականներով (Laurent, նոյն, էջ 94):

Այսպէս, Բագրատունիք վանուեցան Վասպուրականէն եւ Հարաւային Հայաստանի մէջ իրենց ունեցած կալուածները, բացի Մոկիէն, լեցին Արծրունիներուն (Laurent, էջ 94), որոնք իշխանական դիրք ստացան, իրենց ձեռքին տակ ունենալով նախարարներ:

Արծրունիները, ինչպէս կ'երեւի, ամեն առիթներէ օգուտ փառած են:

Նզիս ոստիկանին ասեն, ամբողջ երկիրը կամայականութեանց մատնուած էր եւ կերպով մը անիշխանութիւն կը տիրէր:

Սիւլեյման անուն պարսիկ մը կ'ասպատակէ Վասպուրականը եւ կը նետէ ժողովուրդը:

Ժողովուրդը կ'ըմբոսանայ գլխաւորութեամբ Արծրունի երեք եղբայրներու՝ Սահակի, Համազասպի եւ Գագիկի, որոնք էին «որդիք Վահանայ Արծրունոյ» (Ղեւոնդ, էջ 162) եւ կը կռուի ասպատակին դէմ, զայն խալիֆային երկիրներէն վանելու եւ կարգ ու կանոնը հաստատելու համար: Այս կերպով անոնք Խալիֆային ծառայութիւն մը կը մատուցանէին:

Այս կռիւներու միջոցին Սահակ եւ Համազասպ զոհ եղան եւ իրենց վերապրող եղբայրը՝ Գագիկ, յաջողեցաւ 750ին սպաննել Սիւլեյմանը եւ «բազում այլ ընդ նմա» (Ղեւոնդ, էջ 163):

Բայց երկիրը չխաղաղեցաւ:

Մանսուր Հայաստան զրկեց 751ին Սալեհ ուսիկանը (Ղեւոնդի Ծախի-ը) «այր անօրէն եւ արիւնահեղ» (Ղեւոնդ, 165), որուն իշխանութեան ժամանակամիջոցին բազմաթիւ նախարարներ տուրքներու ծանրութենէն եւ բռնակալութենէն խոյս տալու համար կա՛մ լեռները ապաստանեցան, կա՛մ գաղթեցին Բիւզանդական երկրներ: «Բազումք զգուշացեալ անծնապահ լինէին, քանզի ոչ կարէին յայնժամ այնպիսի նեղութեան տանիլ: Էին ոմանք ի նախարարացն Հայոց, որք մերժեալ լքեն զժառանգութիւնս իւրեանց, եւ փախստեայ անկան յաշխարհն յունաց ապաւինեալք առ կայսրն Կոստանդին» (Ղեւոնդ, էջ 165):

Սահակի եւ Համազասպի վերապրող եղբայրը՝ Գագիկ «որ էր տէր Արծրունեաց տան, իբրեւ ոչ գտանէր տեղի փախստեան, անդէն գաղթէր յամրոցն որում Նկանն կոչեն» (Ղեւոնդ, էջ 165):

Նկան ամրոցը, որ անառիկ բերդ մը նկատուած է, գրեթէ հաւասար հեռաւորութիւն ունէր Վանի, Ուրմիոյ եւ Սեւանի լիճներէն:

Գագիկ հոն «ժողովեալ առ ինքն զնախարարս աշխարհին նոցին հեծելովք» կ'սկսի արձակագէնի կռիւներու: «Ասպատակ սփռէր զկողմամբք Ատրպատական աշխարհին՝ ի Զարեւանդ գաւառ, ի Բուտակս եւ Զիգուոյ, ի Տասուկ, ի Գազնակ, ի Յորմի, ի Սուրէնապատ եւ յայլեւս մերձակայ գաւառսն, յորում գործէին գործ անհաճոյ Աստուծոյ նմանեալ անօրինաց, որ ոչ վայել էր Գրիստոնէից, պահանջէր եւ հարկ յաշխարհէն բազում տագնապաւ խոշտանգեալ եւ գայր հասանէր ի գաւառի Հեր» (Ղեւոնդ, էջ 165):

Ինչպէս կը տեսնուի, Գագիկ գործը ծայրայեղութեան տարած էր: Ուստի իրեն դէմ հանեցին զօրավար մը, որ Ղեւոնդ Ռուհ կը կոչէ:

Ասիկա «ընկենուր բազում վիրաւոր ի զօրութն Հայոց եւ զայլսն փախստական ընկենոյր յամուրն Նկան եւ ինքն շրջէր զգաւառօքն Վասպուրականի զի կարասցէ զնա որսալ յորդգայթ իւր» (նոյն):

Եւ ինչպէս մանրամասն կը նկարագրէ Ղեւոնդ, (էջ 165—6) տարի մը Նկանի մէջ պաշարուած մնալէ վերջ, Ռուհի յաջորդ Մուսէի դաւով կը ձեռքաւարդի Գագիկ, ու կը նետուի «ի կալանս քանտի յանհանդուրժելի նեղութիւն», վասնզի անկէ կը պահանջէին «զարծաթն զոր հարկապահանջութեամբ ժողովեալ էր յերկրէն Պարսից» Գագիկ քեւ ունեցածը կու-

այ կեանքը փրկելու համար, սակայն անկարելի կ'ըլլայ եւ բանտին մէջ կը մեռնի «*իբրեւ զայր մի յանարգաց*» :

Իր զաւակները՝ Համազասպ եւ Սահակ, որոնք միասին ձեռքալուծուած էին, ժամանակ մը բանտ մնալէ վերջ, «*հաճեալ հաւանութեամբ*» ամիրապետը «*հաշտէր ընդ նոսա պատուելով եւ առաքէր յերկիրս Հայոց*» :

Այս անցքերու միջոցին, որոնց մէջ փոփոխական բախտ մը կ'ունենան Արծրունիք, կ'ընդարձակուին Արծրունի ստացուածքները, Վանի եւ Ուրմիոյ լիներուն միջեւ, Վասպուրականի Եղջանակին մէջ, որ այդ բուականէն վերջ Արծրունի սան ստացուածքը պիտի դառնար :

Համազասպ եւ Սահակ մեծան Հայաստան եւ գրաւեցին մեծագոյն մասը այն հողերուն, որոնց իրենց հայրը՝ Գագիկ տիրացած էր նենգութեամբ, յափշտակութեամբ եւ բռնութեամբ :

Եւ Համազասպ, այն որ վերջնապէս իւրացուց Վասպուրականի իշխանապետութիւնը, քեւե զուրկ էր խղճմտութենէ, բայց աւելի հաստատուն փայլերով կ'ընդարձակէր եւ կ'ամրացնէր իր իշխանութիւնը, որ իսկապէս հայ նախարարութիւններու զօրաւորագոյնը կը դառնար, ազգային քնդհանուր միութենէն հեռու առանձին գործելու փառապանքով իւր մեակելով :

Այս մասնաւոր ուղղութիւնը շատ կը շեշտուի 774—775 թ. Հայկական ապստամբութեան ժամանակ, երբ Հայերը չհանդուրժելով Արաբներու կեղեքումներուն, կ'ապստամբին Արաւազի Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ :

Հասան ոստիկանին կողմէ ղրկուած Մահմէտ զօրավարն ու Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, արաբ եւ հայ զօրով, Արաւազի Մամիկոնեանը կը հետապնդեն եւ Հայաստանէն դուրս կը վանեն (*Ղեւոնդ*, էջ 169) :

Հասան ասոր վրայ հարկահանութիւնը կը ստանկացնէ եւ անխնայ կը նեղէ ազատներն ալ, ռամիկներն ալ : Մուշեղ Մամիկոնեան, համբերութիւնը սպառած, իր զաւառին հարկահանները կ'ըստպանէ, ժողովուրդը ոտքի կը հանէ եւ Արաւազի բերդը կ'ամրանայ : Քիչ վերջ, Բագրեւանդ ալ կ'ապստամբի : Հայերը յաջողութիւններ կ'ունենան, շարժումը կ'ընդարձակուի եւ Սմբատ սպարապետ անգամ ահամայ կը միանայ ապստամբներուն : Միայն Ասոս Բագրատունի, Սահակի որդին հակառակ է ապստամբութեան գաղափարին, որ անխորհուրդ ձեռնարկ մը կը նկատէ, բայց չի լսուի (*Ղեւոնդ*, էջ 176) : Այնպէս որ ընդհանուր համերաւութիւն չկար եւ նախարարները անջատ կը գործէին :

«*Նախարարը տանն Արծրունեաց Համազասպ(1) եւ եղբարք իւր եւ զօրք նորին մնացին անդէն ի կողմանս Վասպուրական աշխարհին, եւ Վասակ՝ որդի Աշոտոյ(2) եւ որք ի տոհմէ Ամատունեացն եւ Տրունեաց մնացին անդէն՝ ոմանք յամուրն բերդի ի Դարիւնս գետոյ, եւ ի ծագն Մակուայ, եւ ոմանք ի ծորն Արագեղոս ամրացեալք՝ սփռէին շուրջ*

զգաւառօքն ի պէտս կերակրոց եւ անդրէն դառնալին յամուրս իւրեանց» (*Ղեւոնդ*, էջ 176—177) :

Հոս արդէն կը տեսնուի Արծրունիներու անջատ գործունէութիւնը եւ միեւնոյն ասեմ իրենց ստացուածքներուն ընդարձակուած ըլլալը, Վասպի Համազասպ Արծրունին հաստատուած կը տեսնենք Դարունիի՝ Կոզովիսի այդ ամուր փառքին մէջ, որ եղած էր այնքան երկար ասեմ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը (*Laurent*, էջ 95) :

775 թ. զարման Մանսուր խալիֆան Ամրի հրամանատարութեամբ 30,000 զօր կը ղրկէ Հայաստան, երկրին զանազան մասերուն մէջ ծագած ապստամբութիւնները ընկնելու համար : Արաբ բանակը կը հաստատուի իւրաք եւ կ'սկսի հետազոտութիւններու վճռական կռիւն առաջ :

Հայերը պատարած էին Կարինը, մինչ Համազասպ Արծրունի Վասպուրականի մէջ կը գործէր : Երբ Արաբ զօրք իւրաքի մէջ իր պատրաստութիւնները կը տեսնէր, Ասոս Բագրատունի (որդի Սահակի) որ դեմ էր այս ապստամբութեան, լուր կը ղրկէ Համազասպին որ պատրաստուի : Համազասպ Արծրունի, իրեն ստորադաս նախարարներով Բեկրիի մէջ Վասակ Բագրատունիի միանալով, Արնեի վրայ կը յարձակի : Հոն չարաչար կը պարտուին եւ իրենց զօրքը կը ջարդուի եւ կը ցուի (775 Ապրիլ 15) (*Ղեւոնդ*, 179—180) :

Այս պարտութեան հետեւանք այն կ'ըլլայ, որ միւս նախարարները, որոնք Մուշեղ Մամիկոնեանի շուրջը հաւաքուած էին, կը պատրաստուին վերցնել Կարնոյ պատարումը եւ նահանջել, որպէսզի իրենց կռակէն զարնուած՝ երկու սուրի մէջ չմնան :

Բագրեւանդի մէջ այս զօրքերը դեմ առ դեմ եկան Արաբներուն հետ, եւ նակասեցան ու պարտուեցան 775 Ապրիլ 25ին՝ 3000 մեռեալ թողլով պատերազմի դաշին վրայ :

Մեռնողներուն մէջ էին Սմբատ Բագրատունի սպարապետը, Սահակ Բագրատունի՝ անոր նիգակալիցը, Մուշեղ Մամիկոնեան, ապստամբութեան նախաձեռնարկը, Սամուէլ Մամիկոնեան սպարապետին աները, Վահան Գեւորդի եւ այլն (*Ղեւոնդ*, 183—184) :

Պատերազմին մասնակցողներէն Սմբատ Բագրատունիի երկու որդիք՝ Ասոս եւ Շապուհ, Սամուէլ Մամիկոնեանի եղբայր՝ Շապուհ, Մուշեղ Մամիկոնեանի երկու որդիք՝ Շապուհ եւ Վարդ, Վասպուրականի Արծրունի եղբայրներուն երկիրը կ'ապստանին (*Վարդան*, էջ 76) :

Ապստամբութիւնը զսպուած էր եւ Հայերը կը մնային ենթարկուած արաբական փառանոյքին եւ կը կեղեքուէին սասկիօքէն (*Ազգապատում*, էջ 891) :

Մահի խալիֆան կը դադրեցնէ կոտորածը, բայց կը ծանրացնէ հարկը :

Մահիի որդին՝ Հարուն էլ Ռաշիս բացառիկ իրաւասութեամբ Արաբականի եւ Հայաստանի ընդհանուր նահանգապետ կը կարգուի, դարձեալ պահուելով ոստիկանի եւ պատրիկի պաշտօնները :

Ոստիկանն էր Օթման, իսկ պատրիկին պաշտօնը

(1) Որդի Գագիկի :

(2) Վասակ՝ երկրորդ որդին էր Աշոտ Կոյրի և եղբայր Սմբատ սպարապետի :

բաց կը մնար, վասնզի հայ նախարարները ամենքն ալ անվստահելի դարձած էին:

Հարուն էլ Ռաբիս, որուն անգնահատելի ծառայութիւն մասնուցած էր Տանաս Անձեւացիին(1) Բիւզանդացիներու կողմէն Արաբներուն կողմը անցնելով, Հայաստանի պատերազմի կամ իշխանի պաշտօնին կոչուեցաւ,

Օրման Իպն Օմար Իպն Խուզաիմաւ ոսիկանը Տանասի դէմ դժուարութիւններ կը հանէ հայ նախարարներուն անունով, ըսելով քէ «*ոչ է կամք միաբանութեան նախարարացն Հայոց*», եւ քէ չեն ուզեր իրենց վրայ իշխան նանչնալ մարդ մը, որ է «*ծեռն տուեալ առ արքայն Յունաց*» (Ղեւոնդ, էջ 193), բայց Հարուն էլ Ռաբիս կը պնդէ իր որոշումին վրայ:

Տանասի անձը եւ իր դիրքը անհաւանական չէ որ քէ՝ հայ նախարարներուն եւ քէ՝ արաբ ոսիկանին մտահոգութիւն պատճառած ըլլայ:

Մասնաւորապէս Արծրունիի շատ հաւատարմաւոր չէին կրնար դիտել Տանասի այդ դիրքին հասնելը, վասնզի անոր կալուածները դրացի էին եւ իրենց կալուածներուն մէջ առաջացած: Անիկա կրնար ընդարձակել իր հողերը ի վնաս իրենց, ուստի անոր հակառակորդ եղան, եւ մաքառեցան անոր դէմ (René Grousset, նոյն, էջ 335):

Դալով արաբ ոսիկանին, ասիկա ալ երկիւղն ուներ իր դիրքին նսեմացման: Գիտենք քէ Արաբները Հայաստանի ինքնավար մասին գլուխը դրած էին հայ պատերազմի մը, որ երբեմն օժտուած էր շատ լայն իրաւասութիւններով, որոնք նոյնիսկ «արաբալայել» որակւած են: Վերջն էր որ իրենց կողմէն դրին կառավարիչ մը, որուն ֆով Պատրիկին կամ հայագունդի գորավարին — Սպարապետին — պաշտօնները կորսնցուցին իրենց կարեւորութիւնը: Ասով ստեղծուեցաւ դժբախտ երկուութիւն մը եւ իրարու հակադրակ իշխանութիւններ:

Օրման՝ քերեւս կը վախճար որ Տանաս շնորհիւ Հարուն էլ Ռաբիսի պաշտպանութեան, զինքն կը նսեմացնէ:

Եւ ամէն ջանք ըրաւ Տանաս Անձեւացիին անգործութեան մասնելու եւ անոր բողոքները անկսելի ձգելու համար:

Օրման վերջապէս զայն հարկադրեց խաղիւղներու դէմ արեւաւմտի մը, որուն միջոցին մեռաւ 785ին Բագրատ սպարապետին եւ Ներսէս Կամսարականին հետ (Ղեւոնդ, էջ 195, Թէոֆանոս, էջ 451):

Օրման, որուն արաբները արձագանգ գտած էին Պաղտաս՝ պաշտօնանկ եղաւ եւ տեղը իբրեւ ոսիկան Հայաստան եկաւ Ռուն, որ երբ Մահիս մեռաւ, ետ կանչուեցաւ եւ իրեն տեղը Հայաստան եկաւ խաղով (Խուզաիմա Իպն Խաղիմ Տամիմի):

Երբ նախարարները — որոնց մէջ էին Արծրունի եւ Եղբայրները՝ Համազասպ, Սահակ եւ Մերուժան Գագիկի որդիները — խաղով ներկայացան առա-

ջին անգամ Դուինի մէջ, զանոնք ձեռքալալել տուաւ եւ ամբաստանագիր մը հասցուց խալիֆային անոնց դէմ, զանոնք ներկայացնելով իբրեւ Վասպուրականի շարժման պետեր:

Նախարարներուն մէջէն յատկապէս Արծրունի այս երեք եղբայրներուն ձեռքալալութիւնը 10 տարի առաջ գործուած ըմբոսութեան մը համար, որուն ուրիշներ ալ մասնակցած էին, ենթադրել կուտայ մասնաւոր պատճառ մը, որ ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ, եթէ ոչ Արծրունիներու տարապայման զօրանալը:

Արծրունիները կրցած էին Հայաստանի մէջ Արեւի եւ Բագրեւանդի կռիւներէն վերջ տրուող կացութենէն օգտուելով իրենց դիրքը զօրացնել, աւաստեցը դառնալով Ամասունիներուն, Ռեսունիներուն, Տերունիներուն: 775ի եւ անոր յաջորդող տարիներու համատարած ալեւոր անեմացած նախարարական տուները, որոնք կրցած էին ապրիլ, Արծրունեաց խնամակալութեան տակ մնալ էին եւ անոնց շուրջը հաւաքուած: Անոնք տրամ էին Բագրատունիներու կալուած՝ Գարունիի եւ Ամասունիներէն յափժակուած Մակունի՝ Արսաղի մէջ, պահելով հանդերձ իրենց հին կալուածները Մեծ Զապի հովիտին մէջ եւ Վանայ լճին եզերքները: Այսպէս, անոնք տրամ էին իշխանապետութեան մը, որ կը տարածուէր Արարատեան նահանգին սահմաններէն եւ Արափի եզերքներէն մինչեւ Ուրմիոյ լճին եւ Մեծ Զապի ափերը:

Այս հողերուն վրայ, Մամիկոնեանք եւ Բագրատունիք այլեւս ոչինչ ունէին:

Արծրունիք՝ հարաւ-արեւելեան Հայաստանի մէջ իշխանապետութիւն մը կազմած էին, ինչպէս հիւսիս-արեւմտեան մէջ Բագրատունիք գրաւած էին նման դիրք մը:

Արաբները հետեւաբար կը փորձէին ընկնել այս ոյժը, որ վստիգ մըն էր իրենց համար:

Եւ ասոր համար կալանաւորեցին երեք եղբայրներ, որ երեք ամիս բանտ մնալի վերջ, մահու վնիւ տացան (Ղեւոնդ, էջ 196), եւ միեւնոյն ասեմ փրկուելու համար՝ իսլամութեան հրաւեր:

Համազասպ եւ Սահակ կը մերժեն կրօնափոխ ըլլալ եւ կը նահատակուին 786ին, իսկ իրենց եղբայրը՝ Մերուժան, կ'ընդունի իսլամութիւնը, եւ երկու տարի վերջը՝ 788ին, իր նախարարութեան տնտեսիւրութեան մէջ կը հաստատուի եւ Արաբներուն հանդիպատարութիւն ցոյց տալու կամ անոնց վստիւրութիւնը աւելի գրաւելու համար Մուշեղ Մամիկոնեանի Բագրեւանդի կռիւն վերջ Վասպուրական ապաստանած երկու որդիները՝ Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանները կ'սպաննէ «որպէս թէ ի պատճառս հօր նոցա եղեւ աղէտս մեր» (Վարդան, էջ 71):

Դաւիթ Մամիկոնեան, ի վրէժ այս շնորհաւոր արարին, կ'սպաննէ Մերուժանը (Չամբ. Բ. 417):

Որոշ չէ քէ ո՞վ յաջորդած է Մերուժանի. պատմութիւնը պահած չէ անունը այս իշխանին, որ

(1) Տաճատ Անձեւացի, 760ին Հայաստանէն Բիւզանդիոն անցած էր եւ 22 տարի ծառայած էր Կայսրութեան, մասնաւորապէս Պուլխարներուն դէմ մղուած կռիւներուն մէջ եւ արժանացած էր Բուլկիւրեան բանակի հրամանատարի պաշտօնին:

Իրինէ Կայսրուհիի ատեն, 782ին խոյս տուաւ Արաբներուն քով, ուր մեծ ընդունելութիւն գտաւ: 784ին խաղիւղներու եւ Հոնաց դէմ մղուած պատերազմին մէջ մեռաւ Բագրատ սպարապետին եւ Ներսէս Կամսարականին հետ: (Ղեւոնդ, էջ 194—195):

ամուսնացած է Առոս Մսակեր Բագրատունի իշխանին (†823) աղջկան Հռիփսիմի հետ։ Այս կերպով երկու մեծ սանոսիրութիւններ կը խնամախանային եւ կը միանային հասարակաց բրանամբին դէմ եւ իրենց զորքը կ'ապահովէին եւ իրենց երկիրները կ'ընդարձակէին։ Այս միութիւնը, որ պահուեցաւ Առոս Մսակերի մահէն վերջն ալ, մեծապէս օգտակար եղաւ Հայաստանի, վասնզի Հայկական ինքնավարութիւնը, զոր Արաբները շատ սահմանափակած էին, վերստին պիտի հաստատուէր աւելի լայն իրաւունքներով։

Առոս Մսակերի որդին Բագրատ Տարօնի իշխանը, որ 826ին Հայաստանի իշխան կամ պատրիկ նշանակուած էր, բարեկամ մնաց Արժրունի իշխանին, որ ինքնավար Հայաստանի մէջ ստացաւ մասնաւոր դիրք մը։

Այս կերպով երկիրը կը բաժնուէր Թ. դարուն կիսուն՝ Բագրատունի եւ Արժրունի երկու մեծ տուններուն միջեւ։

Բագրատունիք, որ Հայաստանի մեծագոյն հողատէրը դարձած էին եւ իրենք կը վարէին «Հայոց իշխանի» պատճառով, կը հանդուրժէին իրենց իշխանութեան տակ բաւական ընդարձակ հողատիրութեան մը իբրեւ պէտք՝ Արժրունիները, որոնք իրենց շրջանակին մէջ գրեթէ ինքնիշխան էին։

Այսպէս, Հայաստան Բագրատունեաց եւ Արժրունեաց միջեւ տեսակ մը բազմակի բաժանում կ'ենթարկուած էր(1)։

Թ. դարու առաջին կեսին իրենց իշխանապետութիւնը շատ ընդարձակ չէր։ 'Իշխանի իշխան Արաբս' Նախիջեւան — որ դեռ իրենցը չէր —, դէպի հարաւ Մեծ Զապ, դէպի արեւմուտք՝ Վանայ լիճ եւ դէպի Արեւելք՝ Ուրմիոյ լիճը հազիւ կը հասնէին իրենց հողերը (Laurent, էջ 115)։

Ինչպէս Բագրատունի կալուածները միակցոր չէին, նոյնպէս Արժրունի ստացուածքները միջանկեալ ունէին մասնատուական իշխանութիւններ, ինչպէս Ամուկի եւ Վարազի (Թովմա Արժր., էջ 241—2 եւ 294) եւ Հեր եւ Զարեհաւան (նոյն, 255 եւ 283) իշխանութիւնները, որոնք դեռ կը պահէին իրենց գալութիւնը (Laurent, էջ 115)։ Ասով հանդերձ Արաբները Արժրունի ստացուածքները չէին կրցած կտրուկ կտրուկ ընել եւ այս նախարարութիւնը կը ներկայացնէր զօրաւոր միութիւն մը, Առոս Արժրունի իշխանին ձեռքին տակ, որ իրեն հաւատարիմ բազմաթիւ ճորտեր ունէր, որոնք իրեն կապուած էին աւատապետական կարգերու համաձայն։ Արժրունիք պատկանելով Հայաստանի ամենաբարձր եւ ամենէն հին ազնուականութեան, որոնք երբեմն կառավարած էին երկիրը, մեծ հեղինակութիւն եւ ազդեցութիւն ունէին։

Անոնք Թ. դարու առաջին կեսին շատ խոհականութեամբ վարուեցան, չխառնուեցան Սեւասայի (822) եւ Բաբանի (837) ապստամբութիւններուն հետեւանօք Հայաստանի բիրտներուն, այլ ընդհակառակը խալիֆայութեան կազմալուծման նախաձեռնները եղող

այս խառնակութիւններէն իրենք օգտուեցան եւ զօրացան։ Անոնք իրենց պէս ամրապնդուող միւս նախարարներու հետ նոյնիսկ յաջողեցան երկիրը գերմ պահել ուսիկաններու կեղեքումէն, ինչպէս Վազրքի իշխանութեան տեսն (842—847) Հայերը, Արժրունիներն ալ միասին, որոնց պէտք էր Առոս, այնպէս վարուեցան որ արաբ պատմագիրներու համար մշական ապստամբներ կը նկատուէին (Նագուպի Պատմ., Բ. էջ 587)։

Խալիֆան, որ Ը. դարուն Բ. կեսին մէջ գործադրուած կեղեքումներուն տեսն Հայերը իրարու դէմ հանելու համար բացառութիւն ըրած էր Արժրունի մեծ իշխաններուն, Թ. դարուն անակնկալի եկաւ երբ անոնց միացած տեսաւ շատ մը ուրիշ տոհմեր, որոնք ընդհանրապէս իրարու նախանձող, իրարու դէմ մտաւորած էին։ Ուսի խալիֆան այլեւս թոյլ չտուաւ իր գործակալներուն, որ բացառութիւն ըլլայ Արժրունիներուն, որոնք արդէն բաւականէն աւելի զօրացած էին օգտուելով արաբ պետութեան ներքին պառակտումներէն եւ անոնց հետեւանօք անոր սկարութիւններէն։

Այնպէս որ, 847ին երբ Մուսալաֆիլ զահ բարձրացաւ, որոնց ամէն գնով ինքզինքն յարգել տալ եւ ամենէն առաջ զսպել Հայերը։

Այս նպատակով Հայաստան դրկեց Ապուսէք ուսիկանը (847—851)։ Հայաստանի երկու գլխաւոր նախարարները՝ Բագրատ Բագրատունի, Հայոց իշխանը, եւ Առոս Արժրունի՝ Վասպուրականի իշխանը, ինչպէս նախապէս ընել սկսած էին, այս անգամ ալ հարկը վճարելով նամբել ուղեցին ուսիկանը, վասնզի ինքզինքն բաւական զօրաւոր կ'զգային։

Արդարեւ «տան տանել նմա զհարկն եւ հաստ արքունի եւ դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն» (Թովմա Արժրունի, էջ 119)։

Ապուսէք եւս դարձած տեսն Ալայ—Շովափի, հաւանաբար Ալի—Սահիպ, ամիրայի մը կը յանձնէ Վասպուրականի (Թովմա Արժրունի, էջ 123) եւ Մուսա ին Զօրահա ամիրայի մըն ալ Տարօնի (Թովմա Արժրունի, էջ 120) վրայ հսկողութիւնը եւ ինքն կը դառնայ խալիֆային մօտ զինուորական ոյժով Հայաստան դառնալու եւ այս երկու զօրաւոր իշխանները ընկնելու համար։

Ալայ—Շովափի ամիրայ Աղբակի եւ Անձեւացեաց կողմէն Վասպուրական կը մտնէ, ասպատակներ կը սփռէ, կ'աւերէ, կը յափշտակէ, կը կողոպտէ, (Թովմա Արժր. 123)։

Առոս Արժրունի, իր ընտանիքին աւանդական խոհեմութեան հակառակ, ստիպուեցաւ զենքով կռուիլ Արաբներուն դէմ, իրեն հետ ունենալով Վահան Արժրունի եւ միւս Արժրունի իշխանները, Գուրգէն եւ Վահան Հաւնունիները, Գուրգէն Ապուսէքը, եւ կը յաջողի Արեւունք գիւղին մօտ յաղթել Ալայի եւ մինչեւ Բեկրի հալածել (Թովմա Արժրունի, էջ 124)։ Անիկա նաեւ օգնութեան հասաւ Տարօնի Բագրատ Բագրատունի իշխանին, որուն վրայ կ'երթար Մուսա, մեծ ոյժերով։ Մուսա մինչեւ Բաղէս հալածուեցաւ։

(1) Ըստ Laurentի, այս տեսակ բաժանումի մը ար. ձագանդ. եղած է Կենեքիտ (էջ 67), պատմելով Թե խալիֆային ազան 828ին գաղտնի Թուրքաց վրայ «ամբողջ Հայաստանի բա-

նակին, ինչպէս Վասպուրականի տիրոջ, նոյնպէս նաեւ իշխանաց իշխանին բանակին հետ»)։ Եթէ այս տեսակ բաժանում մը չկար. ինչպէս կար Վասպուրականը առանձին յիշելու։

Անոս՝ իր բանակին մեջ ունեւ իր Գուրգէն եւ Գրիգոր եղբայրները եւ այլ Արծրունիներ՝ բռնով 16, իրենց զօրեւրով (սեւ անունները՝ Թովմա Արծրունի, էջ 121 կամ Ազգապատում, էջ 935): Իբխանիկ Բագրատունին, Յովնան կամ Գուրգէն Մամիկոնեան(1), Շապուհ Ամասունին եւ իր ուրբ եղբայրները, Հազր Գրիգոր Գնունի եւ իր վեց մեծաւորները, Արտաւազ Ընտրունի եւ իր եօթը ազգականները, եւ «այլ ի նախարարացն Վասպուրական իշխանին», Ապահունի Սմբատ, Քաջբերունի Գրիգոր, Հաւնունի Վահան եւ Գաւիթ, Գազրիկ Ապուհարազ, Վահեւունի Խոսրով, Ակեացի Խոսրով, Գաբայեղեան Վարդան, Մուրացան Սմբատ, Անձեւացի Սահակ, Հարմացի Գորգ եւ «այլ բազումք յազատէ տանէ, իւրաքանչիւր զօրօք գումարեալ ի մի վայր խաղացեալ զնացին» (Թովմա Արծրունի, էջ 121):

Տարակոյս չկայ որ ասոնց ամենքն ալ ընդարձակ հողերու տէր չէին, վասնզի այդ պարագային ամբողջ Վասպուրականին ալ աւելի ընդարձակ եղած պիտի ըլլային իրենց հողերը: Որո՞ւ է, որ այս իբխաններէն շատերը կորուսած էին իրենց ժառանգական հողային սեփականութիւնները, ինչպէս Ամասունիք, որոնք չաւառար տուած էին Արաբներու դէմ պայքարին մէջ(2): Ասոնց տանտէրութիւնը կը գտնուէր Արարատի Արագածոսն գաւառին մէջ, իր ուսանով եւ իր Եպիսկոպոսարանով՝ Օսականի մէջ (Ասողիկ, էջ 68), բայց վերջը իրենց երկիրը կը գտնուէր ի Մակու՝ Արագ գաւառին մէջ, Արծրունեաց մօտ (Ղեւոնդ, էջ 176 եւ Թովմա Արծրունի, էջ 276):

Գնունիք, Ապահունիք եւ Վահեւունիք(2) նոյնպէս ընչազուրկ եղած էին եւ սեփական ոյժ չունէին ու իրենց նոր կալուածները Արծրունիները նուիրած էին: Այսպէս, Հայաստանի ամենէն ազնուական տոհմերու կողմնակցութեամբ եւ տարագիր անդամներ, հեռակայ կամ մօտակո, եկած համախմբուած էին Արծրունիներու շուրջ եւ անոնց հաւատարմութեամբ դարձած էին:

Արծրունեաց երկիրը ապահով ապաստան մը եղած էր հայ իբխաններու, եւ մեծ ուժ մը կը ներկայացնէր, որ գործէր հայ հասարակաց դասին ի նպաստ՝ ծառանալով արաբ բռնակալութեան դէմ: Որչափ ասեմ որ Բագրատունիք եւ Արծրունիք միասին գործէին, հաւանական էր որ անպարտելի ըլլային, սակայն Արաբները յաջողեցան պառակտել Հայերը եւ այսպէս խորհակել Հայերու ոյժը:

Ապուսէքի երկու տեղակալներուն պարտութիւնը Անոս Արծրունիի եւ Բագրատ Բագրատունիի — իրարու ազգականութեամբ կապուած, քանի որ Անոս Բեռնորդին էր Բագրատի — միացեալ ոյժերէն, գրգռեց Խալիֆան, որ նոր բանակ մը տուաւ Ապուսէք ոռնիկանին յատուկ հրահանգով «եւ իւր յաջնարհիս Հայոց, չարչարել զոսոս օրպէս խորհեցան»:

Բայց Ապուսէք նամբան կը մեռնի եւ իր պատերազմը կը փոխանցուի իր որդիին՝ Յուսուֆ Պիքի Ապու-

սէքի, որ Արագասականի նամբով կը մտնէ Վասպուրական եւ Աղամակէտի մէջ կը բանակի, եւ Անոս Արծրունին, որ Մարգասան գաւառը ապաստանած էր, տեսչութեան կը հրաւիրէ, բարեկամաբար յետեւալ տուրքերուն վրայ բանակցելու պատրուակով: Անոս կը կասկածի եւ իր մայրը՝ Հռիփսիմէ Տիկիրը, որ իմաստուն կին մըն էր «ի բանս եւ յիրս եւ յոյժ խորհեմագոյն միանգամայն» (Արծր. էջ 120) կը դրկէ նոյն նուեռներով:

Յուսուֆ «ընկալեալ զպարգէն կատարէր զսնդիրն» (նոյն, էջ 130) եւ պատանդ առնելով կը պարպէ Վասպուրականը (նոյն):

Յուսուֆ կ'անցնի Բզնունիք եւ Խալիֆէն հրաւիր կը դրկէ Բագրատի, որ անկասկած կ'երթայ, բայց իր բոլոր հետեւորդներով կալանաւորուած Խալիֆային կը դրկուի, 851ին:

Յուսուֆ պիքի Ապուսէք կը մտնէ Մուս եւ ամբողջ Տարօնը՝ բացի Սասունէն, կ'աւերէ եւ կը գերէ: Սասունցիք գարնան կը յարձակին Մուսի վրայ եւ Յուսուֆ Ապուսէքը կ'ապանեն (սեւ Թովմա Արծրունի, էջ 131—133 եւ Ազգապատում, էջ 937):

Ասիկա ծանր տագնապի մը սկիզբը եղաւ:

Խալիֆան՝ զայրացած՝ պատժելու համար Հայերը, Հայաստան դրկեց բոլոր Բուղա ոսիկանը (851—855) որ ամբողջ Հայաստանը աւերի եւ սուրի մասնեց (854—853), խմբական ախտներ կատարեց եւ բռնի կրօնափոխութիւններ հարկադրեց:

Ամենէն առաջ Տարօնը, ուր Յուսուֆ սպաննուած էր, պատժելի վերջ, անոնց գործակից Արծրունեաց երկիրը մտաւ եւ հոն ալ անլուր չարիքներ ընելի վերջ, պատարեց Նկան բերդին մէջ Անոս Արծրունին (Թովմա Արծրունի, էջ 147): Իբխաններէն ոմանք դաւեցին Անոսին եւ պատրաստեցին անձնատուր ըլլալու Բուղային, որ զայն եւ իր որդին՝ Գրիգոր Գրեթիկը, Վահան Արծրունին եւ որդին՝ Գազիկ Ապուհարազը, Մուսեղ Արծրունին եւ Տիկիրը Հրանուշը՝ դրկեց Սամառա:

Անոսի եղբայրը՝ Գուրգէն Արծրունի, կը տարուական դիմադրութիւնը Մեծ Աղբակի Ոսանիկ գաւառին մէջ (Թովմա Արծրունի, էջ 151, հմմտ. Ազգապատում, էջ 940): Հոն կը հաւաքուին ամեն կողմէ փախսականներ:

Գուրգէն դարձեալ իր մօր՝ Հռիփսիմէի իմաստութեան կ'ապաւինի «առաքեալ... զմայր իւր զբամբիշն Վասպուրականի առ զօրավարն Բուխայ, զի յայսմ հետէ կալցի խաղաղութիւն ինքն եւ աշխարհ իւր եւ տացէ ի ձեռս նորա զիշխանութիւնն Վասպուրականի փոխանակ եղբոր իւրոյ, եւ կացցէ ինքն եւ իւրքն ամենեքեան ի հնազանդութեան արքունի, ի հարկս եւ ի հասս չափոյ սակի արքունական աւանդութեան» (Թովմա Արծրունի, 160):

Բուղա կը ձերբակալէ Հռիփսիմէն:

Գուրգէն պահ մը տկարանալի վերջ՝ յուսահատական պայքարի մը մէջ կը յաղթէ (Թովմա Արծ., 161—165 եւ Ազգապատում, էջ 941):

(1) Համեմատ արքայադրութեան Հ. Ն. Ակիւնեանի (տեւ ՀԱ. 1934, էջ 87 նաեւ Թովմա Արծրունի, էջ 214 եւ 218):

(2) Ը. Դարուն վերջերը Շապուհ Ամասունի 12,000 հետեւորդներով բնակչական երկիր գաղթած էր ամեն ինչ լքելով:

(3) Ասոնց կալուածները կը գտնուէին Տարօնքերանի Մարգարի գաւառին մէջ եւ յափշտակուած էին Մանազկերտի կայսրի Էմիրներէն (Laurent, էջ 101):

Բուդա, նախահաս նենգութեան կը դիմէ, անոր պայմանները ընդունել կը ձեռացնէ եւ գլուխը իշխանական քաղ կը դնէ, եւ արհունական զգեստ կը հագցընէ, մեջքը սուր կը կապէ եւ մեծազարդ ջորիի մը վրայ կը նսեցնէ, փողահարութեանց եւ բմբուկի տփիւններու եւ երգերու մէջ, շրջապատուած զինեալ զօրքերով, որ ամբոխը հեռու կը պահէին, մունեցիկի մը յայտարարել կուտայ թէ Գուրգեն իր եղբօր՝ Աւոսի տղ, Վասպուրականի իշխան կարգած էր (հմմտ. Թովմա Արծրունի, էջ 168):

Բայց այս ամենը կասկեցութիւն մըն էր որ եղբրգութեամբ մը կը վերջանար, վառնգի Գուրգեն ալ ուղիք մը վրայ չուանով կապուած կը զրկուէր դէպի Սամառա, իբրեւ թէ ակամայ խալիճայի հրամանին անսայու համար:

Վասպուրական, այսպէս, 852ին անիշխանութեան կը մասնուէր: Այս շրջանին, ուր ամեն աւատական իշխան իր գլխուն նար կը նայէր եւ միայն իր հոգին ազատել կը ջանար, Հայաստանի մէջ միայն Սմբատ Սպարապետ մնացած էր պաշտօնի վրայ իբրեւ Բուդայի տեղակալը: Իր անուանական իշխանութեան եւ Նախիջեւանի Իպրահիմ եմիրին անմիջական հսկողութեան եւ արաբ եւ հայ հրոսակներու բռնակալութեան ներքեւ կը գտնուէր նաեւ Վասպուրական, ուր գործող հայ հրոսակներուն պէտքեր Արծրունիներն էին, որոնք հետամուտ էին իշխանապետութիւնը օտար լուծէն սզատել ի նպաստ իրենց տիրակալութեան:

Այսպէս, հոն կուտեցան Ապուլափը, որ փախաւ, Ապուլիսէն, որ սպաննուեցաւ, եւ վերջապէս Վասակ Գովակեր, — Վահանի եղբայր —, որ ինքզինքն Վասպուրականի իշխան յայտարարեց: Այս յափրօտակութեան դէմ կանգնեցաւ Ապուլափը՝ որդին Գուրգեն, Սմբատ սպարապետի հաւանութեամբ:

Գուրգեն տիրեց Վասպուրականին եւ Արաբները «այլեւս չհամարձակեցան Վասպուրական մտնել» (Արծրունի, էջ 222):

Բուդա որոշեց Վասպուրականի համար Ապուլափը որդի Գուրգենը ճանչնալ իր գործակալը, մաքառելու համար միւս Արծրունիներուն դէմ: Բուդա «ետ բերել նմա ըստ օրինի գլխապետութեան սուսեր իշխանական ընդ մէջ արկեալ, եւ գօտի արիական շրջապատեալ զմիջաւ, քուք խիզախողը» (1) եւ երկվար բարձրավիզ ոտնատրոփ խորոխտալիր յարմարական առ ընթացս պատերազմականս: Եւ կացոյց զնա իշխան յիւրում հաւատարիմ տեղոյ» (Արծր. 223):

Այս տուչութեամբ Վասպուրականի Արծրունի տոհմին պէտք եւ իշխանապետութեան գլուխը կը դառնար Ապուլափը որդի Գուրգեն, որ Արծրունի երկրորդական ճիւղի մը իշխանն էր, մօր կողմէ Մամիկոնեան եւ Վասպուրականի մէջ իբրեւ նորս ունէր ժառանգութիւնը Մարգասան գաւառին, որ Վանայ լճի արեւելեան կողմը Հայոց Ձորին մօտերը եւ Բերկրիի հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուէր:

Անիկա մէկն էր այն 16 Արծրունի իշխաններէն, որոնք իրենց զօրագունդերով օգնեցին Աւոս Արծրունիին՝ 850—851ին Ալայի եւ Մուսէի դէմ մղուած կռիւներուն (տես վերը 134 եւ Թովմա Արծրունի, էջ 121):

Երբ Աւոս Արծրունի Պաղտատ տարուեցաւ Բուդայէն եւ իր Գուրգեն եղբայրը Աղբակի մէջ դիմադրութիւնը տարուակեց, ինքն եւ իր եղբայրը Մուսէի անոր շուրջը բոլորուող Արծրունիներէն էին: Ան յաջողած էր զերծ մնալ Բուդայի գործագրած նախարարներու ախտէն եւ ապաստանած Բիւզանդական սահմանագլուխի մօտերը եւ հրոսակային կռիւներ մղելի վերջ Սմբատ Սպարապետի բարեկամութիւնը տախած եւ անոր բարեխօսութեամբ եւ Արաբներու հաւանութեամբ տիրացած էր Վասպուրականի իշխանապետութեան արքային (2):

Ար կարծուի թէ Գուրգեն նոյնիսկ իսլամութիւնը ընդունած էր (Թ. զարու հայ աւատական իշխան մը, էջ 32—34):

Իր իշխանութեան մասին շատ բան մը չեն արձանագրեր մեր պատմիչները: Միայն Թովմա Արծրունի խանդավառ արձագանգը կը բերէ անոր յաղթանակներուն, ըսելով թէ Գուրգեն եւ իր հետ գտնուողները «տեղիս տեղիս ցուցանէին զհանդէս մարտիցն եւ եւ զյաղթութեանն քաջութիւնն» եւ «յարձակեալ անխնայ դիմեցուածովը յարիւն եւ յապաժոյժ իստակուսին եւ ի ծախուսն սրոյ» կը մասնէր եւ զով ետնէրու կ'արժանանար «ի հեռաւորաց եւ ի մերձաւորաց, ընկաց եւ եկաց աշխարհիս» (Թովմա Արծրունի, էջ 223):

Դժբախտաբար անիկա ունէր բազմաթիւ հակառակորդներ, զորս չկրցաւ զպպել:

Աւոս իշխանի եւ իր եղբոր Գուրգենի Սամառա տարուելէն վերջ, Արաբները գրաւած էին Վասպուրականի ամրոցներուն մէկ մասը, իսկ մնացեալ ամրոցները քառուած էին ազնուականներէն շատերը, ազատ քողով Արաբները, որ աւերեն երկիրը: Արծրունի իշխանները հայ հրոսակներով կ'ապաստակէին քաղաքներուն շուրջը, եւ կը հալածէին Արաբները, միեւնոյն ատեն հալածելով Ապուլափը որդին, Ապուլափը եւ Վասակ Արծրունիները, վասնզի «ընդ միմիանս մարտ եւ կռիւս զնէին յաղաքս իշխանութեան ցանկութեան» (Թով. Արծ. 215): Պատմագիրը ցաւով կ'ըսէ Գուրգենի վրայ խօսելով, թէ ան ոչ միայն կը պատերազմէր ընդդէմ «ոչ միայն յարտաքին թշնամեացն որ շուրջանակի պաշարէին, բազում ալ ի ներքին ընտանեաց հարազատաց ազգականաց դրժողաց, ուխտագանաց, ստոց եւ ստերդմանց, յուզէին ազմուկը» (Թով. Արծ., 222):

Ապուլափը որդին՝ Գուրգեն ստիպուած էր կռուիլ բազմապիսի դժուարութիւններու դէմ, ինչպէս իշխանական գահուն ցանկացողներու, Արաբներու, սովին, գերեվարներուն, նեբէին եւ արաբին վրդովումներուն, երբեմն զենիչ նախարարութեամբ եւ երբեմն ալ

(1) Հանգուցաւոր գաւազան

(2) Իր մասին ուսումնասիրութիւն մը ունի J. Lauront, *Revue des Etudes Arménienne* 1922 տարւոյն մէջ:

Այս ուսումնասիրութեան թարգմանութիւնը Պ. Հայկ Պերպերեան հրատարակած է 1946ին՝ Փարիզ, «Թ. զարու Հայ աւատական իշխան մը, Գուրգեն Արծրունի»:

տրհամարհանով՝ ինչպես Վասակ Արծրունիի նկատմամբ (*Թով. Արծ.*, 224):

Այս միջոցին, Բուղա Հայ իշխանները գրեթե ամբողջ Սամառա վրդեղու ծրագիրը իրագործած եւ նոյնիսկ իրեն կամապատար Սմբատ Սպարապետը ստիպած եւ ծառիս ղեկավար իրեն եւ երբալ Սամառա վրդեպակից ըլլալու համար միւս նախադրութեան:

Հիւսիսային Հայաստանի մէջ կը մնային միայն Աւոս՝ Սպարապետին որդին՝ Բանի մը ազգականներով եւ Հաւաւային Հայաստանի մէջ միայն Գուրգեն Ապուպելջ՝ Բանի մը Արծրունիներով:

Հայաստանի երկու ուժեղ եւ ազդեցիկ իշխանական տները հաւասարապէս սկսեցան եւ գրեթե նման պայմաններու մէջ կը գոյնջին եւ անկարող էին սկստ ոյժերով դիմադրելու Արաբներուն:

Այս անգոր եւ սկստ վիճակին մասնէի վերջ երկիրը, Բուղա պատճառ տուա Նախիջեւանի Իպրահիմ ամիրային, բնիկ իշխաններուն տեղ ինքն կառավարել ինքնավար Հայաստան:

Գուրգեն միսմիակ մնացած, ենթադրութեամբ կասաղի յարձակումներու:

Նոյն տեսն Վասպուրական կը դառնային Բանի մը Արծրունիներ, որոնք իրմէ աւելի իրաւունք ունէին իշխանական արժուր գրաւելու:

Առաջինը՝ Ափսազաց երկիրը ապաստանած Աւոս Արծրունիի եղբայրը՝ Գրիգորն եւ որ 855—856ին Ափսազ եւ Վրայր գորով, — զոր գուցէ Բիւզանդացիք տրամադրած էին իրենց, այդ օրերուն, գործադրած յարձակողականին վստահելի օժանդակ մը ունենալու համար — եկաւ Վասպուրական, (Լորան, *Թ. դարու Հայ աւատական իշխան սը*, էջ 38), բայց չկրցաւ վանել Գուրգենը, վասնզի Գրիգորի մարդիկը լեցին զինքը, երբ Գուրգենի ֆաշութեան տեղեկացան: Սրկու իշխաններ իմաստութիւնը ունեցան Վասպուրականը իրենց միջեւ բաժնելու, փոխանակ կուտելու: Բայց Գրիգոր շուտով մեռաւ եւ Գուրգեն միակ պետը դարձաւ Արծրունի իշխանապետութեան:

Քիչ վերջը Գուրգեն իր դէմ գտաւ Աւոսի որդի Վահանը, զոր Արաբները Սամառայէն կը ղրկէին իբրեւ փոխանորդ Աւոս իշխանին: Գուրգեն յաղթական դիմադրեց Ռեսունեաց մէկ ամրոցին մէջ եւ Վահան պարտաւորութեամբ դառնալ կրկին Պաղտաս:

857ին դարձեալ Սամառայէն եկաւ Արծրունի Աւոս իշխանին, Վասպուրականի օրինաւոր տիրոջ որդին՝ Գրիգորի-Գրիգոր, իբրեւ հետեւանք արաբական նոր ֆաղափականութեան մը, որ Խալիֆան ընդգրկել պարտաւորութեամբ, բիւզանդական յարձակումներու պատճառով:

Խալիֆան կ'ուզէր սիրաշահիլ Հայերը, որպէսզի անոնք չգործակցէին բնամիտին, ուստի դարձուց Սամառա արգելափակուած հայ նախարարները եւ հաստատեց իրենց պատճառներն մէջ:

Այս առթիւ եւ որ Գրիգորի-Գրիգոր 10 տարեկան մանուկը իր Գուրգեն հօրեղբոր խնամակալութեան տակ հանդիսաւորապէս Վասպուրականի իշխանութեան կոչուեցաւ (*Թով. Արծ.*, էջ 227):

Ապուպելջի որդին՝ Գուրգեն, օրինաւոր ժառանգորդին առջեւ տեղի տուաւ եւ նոյնիսկ մերժեց Խնամակալ Գուրգենի առաջարկը ի վնաս Գրիգորի-

Գրիգորի Վասպուրականը կիսելու համար իրենց միջեւ, վասնզի կը վախճար Արաբներէն, կը կասկածէր Աւոս իշխանէն եւ անոր եղբայրներէն, որոնք իր հօրը դահիքները եղած էին (*Թովմա Արծրունի*, էջ 228—229): Այսպէս հեռացաւ Վասպուրականէն անաղմուկ:

Յաջորդ տարին (859) Արաբական նոր ֆաղափականութեան իբրեւ հետեւանք Հայաստանի «իշխանաց իշխան» կը նշանակուէր Աւոս Բագրատունի, որուն կ'ենթարկուէին իբրեւ նորսեր, աւաստապետական դրութեամբ, Հայաստանի միւս տանուտիրութիւնները:

Արծրունիք անոնց գլխաւորն էին: Իրենց իշխանը Գրիգորի «հոյակապ եւ անուանի եղբայր ընդ բոլոր աշխարհի Հայաստանեայց, եւ խաղաղանայր երկիրս ի շփոթմանցն ի վերայ եկելոցն. եւ սկսաւ երկիրս առնուլ զնորոգումն, եւ եկեղեցիքն պայծառաւալ ի զարդ եւ ի պաշտօնս շքեղութեան, եւ ցրուեալքն... դարձաւ յիւրաքանչիւր տեղիս շինել, տնկել, մոռանալ զցաւսն եւ զտրտութիւնսն զոր կրեցին»: (*Թովմա Արծ.*, էջ 230):

Այս վերազարդումը Վասպուրական կը պարտէր իր վայելած խաղաղութեան, եւ այն ուժին, որով զսպուած էին անկարգ տարրերը՝ մանաւանդ Արծրունի իշխանապետութեան արժուրն ցանկացող նորսերը:

Անոնց ամենէն գլխաւորը եւ ամենէն վտանգաւորն եւ Ապուպելջի որդին՝ Գուրգեն, որ Վասպուրականը լեկով հեռանալէ վերջ ուզած եւ Բիւզանդացուց իով ապաստանիլ, սակայն սահմանազուլիսին վրայ ձեռքալուծուած եւ իշխանաց իշխան Աւոսի տրուած եւ: Աւոս զայն յանձնած եւ Թիֆլիսի Էմիրին, որ զայն բանտարկած եւ: 862ին քեւ արձակուած, սակայն Գրիգորի-Գրիգորի ձեռք ինկած եւ Աղամակետի մէջ բանտարկուած եւ:

Գուրգեն բանտին խոյս տալով մինչեւ Գրիգորի անկողինն մօտեցած եւ սուր ձեռքը, սակայն վեհանձնօրէն անոր ոչինչ ընելով հեռացած է:

Ճամբան կրկին կը ձեռքալուծուի եւ դարձեալ կը բանտարկուի, բայց Ջաֆարի կաթողիկոս եւ Իշխանաց Իշխանը՝ Աւոս կը միջամտեն եւ զայն ազատ արձակել կուտան: Գրիգորի-Գրիգոր անոր կը դարձնէ իր ժառանգական կալուածը՝ Մարդաստանը:

Այս հաշտութիւնը որքան արդիւնէն եւ այն հրճանազանութեան, զոր պարտաւոր էին Իշխանաց Իշխանին, նոյնքան ալ այն նախազգուշութեան, զոր ձեռք առնելու պէտք կ'զգային Արծրունիք համեմատաբար, Աւոսի դէմ, որ ձեռնարկած եւ նուանել բոլոր նախարարութիւնները (*Թով. Արծ.*, էջ 233): Եւ տեսնութեամբ որ իրաւունք ունէին, վասնզի Աւոս Բագրատունի պատրուակով մը Գրիգորի-Գրիգոր ձեռքալուծեց եւ բանտարկեց իբրեւ բռնութիւն:

Ապուպելջի որդին՝ Գուրգեն տեսաւ վտանգը, որ Արծրունեաց տան կ'ապառնար, ուստի փախաւ Մարդաստանէն եւ Տարօնէն Ռեսունեաց գաւառը մտաւ եւ Իշխանաց Իշխանէն պահանջեց ազատ արձակել Գրիգորի: Աւոս տեղի տուաւ եւ նոյնիսկ Գուրգենի միջամտութեամբ իր աղջիկը՝ Սօֆիան կնութեան տուաւ Գրիգորի եւ զայն իրեն բարեկամ դարձուց:

Այսպէս, շնորհիւ Ապուպելջի որդի Գուրգենի՝ Գրիգորի դիրքը կ'ամրանար, անհակառակ տէր կը դառնար Վասպուրականի իշխանապետութեան, եւ Ա-

ոնս Բագրատունիի՝ Հարաւային Հայաստանի վրայ ազդեցութիւնը կը սահմանափակուէր:

Ապուլպելջ՝ Բիւզանդացիներու օժանդակութեամբ իրեն համար նոր դիրք մը ստեղծել աշխատեցաւ եւ 863ին տիրացաւ Տարօնի մէկ մասին, որ իր օրինաւոր իշխանին Բագրատի իսլամանալով Սամառա մնալուն պատճառով, անտէր կը մնար: Նոյնպէս տէր դարձաւ Անձեւացեաց գաւառին Մուսեղ իշխանին Հեղինէ այրի կնոջ հետ ամուսնանալով, եւ քոյլ չտուաւ որ Գերենիկ այս գաւառը իւրացնէ: Այս կերպով Գուրգէն տիրակալած կ'ըլլար Գերենիկի ստացուածքներուն արեւմտեան կողմը դրացի Տարօնի եւ Ռոսուկեաց եւ արեւելեան կողմէ Անձեւացեաց եւ Մարդաստանի գաւառներուն եւ իր իշխանութեան տակ կ'ունենար Վասպուրականի մէկ կարեւոր մասը:

Այդ հողերը իրեն զինուորական ոյժ կրնային հայրալքել եւ տակաւնէր եւ նորէր: Մասնաւորապէս Խոյք եւ Սասուն, որ իր իշխանութեան տակ էին, սահմանաւորապէս ունէին: Զինքն կը հովանաւորէին Բիւզանդացիք: Այնպէս որ Գերենիկ զայն կը նկատէր վստահաւոր դրացի մը, որ քե՛ Հայոց եւ քե՛ Արաբներուն կ'սպառնար: Ուստի փորձեց զայն նուաճել: Պահ մը յաջողեցաւ անկէ կորզել Անձեւացեաց գաւառին մէկ մասը եւ նոյնիսկ իր ժառանգական կալուած՝ Մարդաստանը:

Գուրգէն հազիւ յաջողած էր Գերենիկէն հողորդիլ, երբ ասպարէզ մտաւ շատ աւելի վստահաւոր հակառակորդ մը. այն էր Ասոս Արծրունիին՝ Գերենիկի հայրը, Վասպուրականի իսկական իշխանը, որ 867ին կրցած էր ազատիլ գերութենէ Քազուխի դէմ արշաւանքին, Բուղայի որդւոյն՝ Մուսայի ասէն (*Թովմա Գ. ժգ.*, հմմտ. *Թապարի*, Գ. Գ. էջ 1693) պարսիկ ապրտամբներու դէմ կռուելուն ի վարձատրութիւն:

Ասոս Արծրունի՝ Գուրգէնը հրաւիրեց անմիջապէս հնազանդութիւն յայտնելու, հակառակ պարագային զինքն թեմամբ նկատելու սպառնալիքով (*Թովմա Արծրունի*, էջ 239):

Գուրգէն իր օրինաւոր ժառանգութեան հակասադիրը զենքերու բախտին քողուց եւ բախտը իրեն ժպտեցաւ, վասնզի Ասոս Արծրունի, Ասոս Բագրատունի եւ նոյնիսկ Արգնի Լիւրը — որոնց շահերուն համապատասխան էր ընկնել Գուրգէնի սպառնալից նոր ուժը — հաւաքաբար չկրցան իրեն յաղթել եւ բարեկամութեան դաշինք կնքեցին:

Գուրգէն, հաւատարմիւ իր խօսքին, նոյնիսկ օգնեց Ասոս Արծրունիին, որ յարձակի Ամիւլի եւ Վարազի մահմետականներուն վրայ (*Թովմա Արծ.*, էջ 242—243, *Laurent*, էջ 272 եւ 281):

Անգամ մըն ալ 895ին Սմբատ Բագրատունի քաղաւորին դրդուեցաւ Արծրունի իշխանապետութեան թեկնածու ներկայանալէ (*Թովմա Արծ.*, 263) քիչ վերջ, ձիւն իյնալով մեռաւ: Իր մահէն վերջ Արծրունեաց տունը իրեն հնազանդեցուց Անձեւացեաց եւ Մոկաց իշխանութիւնները եւ նոյն դարձուց:

Այսպէս, շնորհիւ Արծրունի եւ Բագրատունի տոհմերու համերաշխութեան՝ Իշխանաց Իշխանին պատշաճութեան ներքեւ կը զօրանար Գերենիկի իշխանութիւնը:

Բայց ժամանակ մը վերջ Արծրունիներու ան-

շատողականութիւնը ցոյց տալ սկսաւ Գերենիկ:

Ոչ միայն տարածեց իր իշխանապետութիւնը մինչեւ Հեր եւ Զարեանք, իսկամ տիրապետութեան տակ գտնուած գաւառները (*Յովհ.*, 178), այլ ուզեց Արծրունի տան երբայրել Տարօնի իշխանութիւնը՝ իր քեռայրը՝ Գուրգէնը, փոխանակ իր եղբորը Ասոս Կիւրապաղասի, իշխան կարգել ուզելով, սոսկ պատրուակներով Ասոսը բանտարկելէ վերջ:

Սակայն Ասոս յաջողեցաւ Գերենիկի Հասան քեռորդին անոր դէմ հանել եւ դառով զայն կալանաւորել տալ (887):

Գերենիկ՝ Ասոս Ա. եւ Գեորգ Կարողիկոսի միջամտութեամբ, ազատեցաւ:

Ասոս Ա. եւ իր փեսան Գերենիկ դժբախտաբար մինչեւ վերջը իրարու համեմատ չկրցան մնալ: Գուրգէն իսկամ ամիրան, որ խայտառակուած էր Գերենիկէն, «գրէր առ Աշոտ գ' Գերենիկէն՝ լի ապիրատութեամբ խորհել վասն Աշոտի, եւ արար՝ մինչ ճեղքեաց խզեաց զմիաբանութիւն Հայոց» (*Թովմա Արծ.*, ընդ. էջ 253):

Գերենիկ, որ էր «այր սէգ եւ զգաստ, սօս ի գնացս, եւ զօրաւոր արդեամբք եւ բանիւք» արհամարհեց ամեն թեմամբիւն եւ «փոխանակ զգուշաւոր դիրք բռնելու, անխորհուրդ փաշտութեամբ եւ տարապայման յանձնապատասխանութեամբ վստացի առջեւ կ'ընթանար» (*Գուրգէն, Հայոց Պատմ.*, էջ 437): 889ի ձմեռը երբ կ'երթար ձուռե գաւառի Մառական գիւղը «ի ձմեռոցս Վասպուրական իշխանացն», իր զօրքը զգացուց իրեն քե «չրջաբերական թղթով դարան գործեալ էր նմա Աշոտոյ իշխանաց իշխանի», սակայն չանսայով անոնց, շարունակեց իր նամբան:

Անձանից (*Ընծայից*) ձորին մէջ սպաննուեցաւ (886) պարսիկ զօրէն, հազիւ 40 տարեկան (*Թովմա Արծրունի*, էջ 255):

Գերենիկի երեք տղաք, որոնք Ասոս քաղաւորի թոռներն էին, շատ պզտիկ ըլլալով, Ասոս իբրեւ աւաստակէ միջամտեց, եւ իր որդին Շապուհը ղրկեց, որպէսզի անոնց ժառանգութիւնը կարգադրէ:

Շապուհ՝ անոնց խնամակալ նշանակեց Գագիկ Ապուրուանը:

Գերենիկի երեք գաւառները այսպէս մնացին, բայց երբ չափահաս եղան, երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին:

Ասոս առաւ Վասպուրականի կեդրոնը:

Գագիկ՝ Ռոսուկիք:

Գուրգէն՝ Աղբակը՝ իրենց շրջականերով (*Թովմա Արծրունի*, էջ 261):

Ասոս աւելի առաջ մղելով իր ձգտումները, ելաւ Ափսիսի մօտ գնաց առաջ ընծաներով, քաղաւորական աստիճան առնելու (*Յովհ.*, 216), բայց Ափսիս ընծաները առնելով փոխադարձ ընծաներով եւ դարձուց, առանց անոր փափաք կատարելու:

Բայց Ասոս Արծրունի չղաղեցաւ իր նպատակը հետապնդելէ:

Գագիկ Ապուրուան տեսնելով վստահաւոր ընթացքը երեք եղբայրներուն, Սմբատ Բագրատունի քաղաւորին փաշտութեամբ (*Թ. Արծ.*, 262) զանոնք արգելափակեց, Ասոսը՝ Նիկան, Գագիկը՝ Սեւան եւ Գուրգէնը՝ Կոստը բերդերուն մէջ եւ ինքն ամբողջ Վաս-

պուրականի սիրապետեց (Թ. Արծ., 264):

Վասպուրականի քանութեանը յաջորդաբար Անձեւացեաց Ասով եւ Տարօնի Գուրգէն իշխաններու օգնութեամբ զինքն վանել փորձեցին ապարդիւն կերպով: Անձեւացիք եւ Մոկֆ ալ Վասպուրականի իշխանութեան ենթարկուեցան:

Ճիշդ այն միջոցին Միջագետքի Ահմաս ամիրան Հայաստանը իրեն հնազանդեցնել կը փորձէր, այնպէս որ Սմբատ քաղաւոր, իբրեւ աւասապետ, փոխանակ միջամտելու, ստիպուեցաւ, ինչպէս ամբողջ հայ իշխաններու, նաեւ Ապուլմուռանի օգնութիւնը խնդրել:

Ապուլմուռան՝ քաղի ակնկալութեամբ՝ նախ Ահմասին մասնեց Սմբատի բանակը եւ ապա Ասրապատականի՝ Ափեին ամիրային հետ համաձայնեցաւ, եւ երբ յաջողած կարծելով «զուարճանայր, զուարթանայր ի խրախլինել» եւ «պատմութեանեալ արքունական զգեստիւ» կը նետէր (Յովհ. Կար., 222), Գագիկ, Գեորգիի եւ Երեմիայի մին, Սեւանէն փախելով, Ամասունի եւ Վահուռի նախարարներուն հետ, Ապուլմուռանը սպաննեց, ու եղբայրները բանտէն հանելով միասին «տիրեցին իւրեանց ընդ իշխանութեանն»:

Սմբատ գոհ մնաց եւ երեք եղբայրները պատեց, իբր աւասապետ, Ասոսի տալով իշխանութեան, Գագիկի՝ զօրավարութեան եւ Գուրգէնի՝ մարզպանութեան աստիճան (Արծ., 268):

Ափեին՝ որ Հայաստանի սիրապետութիւնը ծրագրած էր Սմբատի հետ պատերազմած աստէն, հալածեց նաեւ Արծրունի այս երեք իշխանները, եւ երբ վաւանանութեամբ իր նպատակին չհասաւ, իսլամացած Սափի յոյն զօրավարը դրկեց Վասպուրական՝ բանակով:

Արծրունի իշխանները փախուեցան Աղբալի, բայց վերջը կրցան յառաջանալ Մարզասան, հալածելու համար Համբարձումի աւանին մէջ հաստատուած արաբ զօրք, բայց չկրցան յաջողիլ:

Ափեին շարունակ կը զրգուէր Սեւան բերդին մէջ ամրացած Հասան Արծրունին որ միշտ դաւեր կը լարէր Ասոս Արծրունիի դէմ, որ յաջողեցաւ զինքն եւ անոր Սեւան բերդը ձեռք անցնել:

Երբ Սմբատ Ա. Բագրատունի քաղաւոր Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ իշխող մահմետական իշխաններուն եւ Սիւնեաց ապստամբ իշխանին դէմ կը կռուէր, Ասոս Արծրունի իր նորհետով անոր օգնեց: Սմբատ Ա. ի փոխարէն անոր ծառայութեան, Նախիջեւանը Սիւնեաց նախարարութեանէն առնելով տուաւ Արծրունի Ասոս իշխանին, որ հոն գացած էր երբ 13 Նոյ. 904ին, մեռաւ (Թովմա Արծրունի, 279—281, Յովհ. Կաթ. 242):

Ասոսի յաջորդեց Գագիկ (904—953), որ իր միւս եղբոր Գուրգէնի հետ երկուքի բաժնեց Արծրունեաց իշխանութեան գաւառները, (Թովմա Արծրունի, 282): Սիւնիք՝ Նախիջեւանը եւ առին հաւանօրէն, եւ Սմբատ Ա. չուզեց բռնի առնել եւ տալ Արծրունիներուն, որուն համար Գագիկ Արծրունի ցաւած էր:

Այս պատճառով դիմեց Յուսուֆ ոսթիկանին քաղաւորական պատիւ ստանալու համար եւ յաջողեցաւ «Թագակերպեալ», զայ «յաշխարհ իւրոյ տէրութեանն» (Յովհ. 264), 908ին:

Երբ հաւաս ընծայել կարելի է Թովմա Արծ-

րունիի, Յուսուֆ իրեն յանձնած էր «զբոլոր Հայաստան աշխարհս» (Արծ., 321), քերեւս իրարու մրցակից եւ իրարու բռնամի բնելու եւ կռիւներով տկարացնելու համար Հայաստանի այս երկու զօրաւոր տները:

Իրապէս ստեղծուեցաւ այդ անբաղձալի կացութիւնը. Արծրունիք Յուսուֆի օգնութեամբ կ'ուզէին իրենք առնել աւասապետութիւնը կամ Հայաստանի քաղաւորութիւնը (Ազգապատմ., էջ 1029—1030):

Արծրունիներու օգնութեամբ Սմբատ Ա. քննադատեց, այսինքն Բագրատունի քաղաւորութիւնը ընկնելէ վերջ, Արծրունիները հալածել սկսան: Գագիկ եւ Գուրգէն փախուեցան դիմադրեցին (Յովհ., 308) սակայն ի վերջոյ պարտաւորուեցան «ի ծործորս ամուր լերանցն Մոկաց եւ Կորդուաց» ապաւինիլ:

919ին կը յաջողին վանել Յուսուֆը, Անձեւացեաց Ասով եւ Մոկաց Գրիգոր իշխաններուն հետ եւ կը դառնան Վասպուրական եւ կը յաջողին Արագ, Կոզովիս ու Բագրեւանդ գաւառները Վասպուրականի քաղաւորութեան միացնել (Արծ., 322):

Յուսուֆ՝ տեսնելով որ Ասոս երկաթ քաղաւոր բիւզանդական բանակներէն օգնութիւն կը զանգ, Հայերը երկպառակելու համար՝ մէկ կողմէն Ասոս սպարապետը Հայոց քաղաւոր հաշակեց, միւս կողմէն Վասպուրականի Գագիկ քաղաւորին նոր պատիւներ տուաւ եւ ընծաներ դրկեց, իբրեւ «Հայոց քաղաւոր» նանչնալով զինքն:

Ինչպէս կը տեսնուի, Ասոս երկաթ եւ Գագիկ Արծրունի քաղաւորներու միջեւ մրցում մը կար:

Ասոս երկաթ, իր գերիշխանութիւնը Հայաստանի մէջ կազմուած նոր քաղաւորութիւններուն վրայ շեշտելու համար կ'սկսի Շահնշահ տիտղոսը գործածել (Յովհ., 395):

Գագիկ Արծրունի ալ երբեք անգամ ըլլալով 921ին Փարկիին անուն արաբ զետպանին ձեռքով տալիքայէն, էր «պատկեալ ի վերայ Հայաստանեայցս» (Յովհ., 392):

Ժամանակին կաթողիկոսը՝ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, որ միանգամայն ժամանակակից պատմագիրն էր, ինչպէս կը բուր, այս օրերուն Գագիկ Արծրունիի դիրքը աւելի ամուր կը զսնէր եւ անոր համակիր էր, մինչ առաջ կը հեզներ (Թագակերպեալ» (Յովհ. 264) եւ «Թագաւորեցեալ» կոչելով (նոյն 266), իսկ տալիքայէն քաղ ստանալէն վերջ, կ'սկսի Ասոս երկաթը հեզնել «անուանեցեալ» Շահնշահ, կամ «Շահն կոչեցեալ Շահ» կոչելով զայն (Յովհ., 400):

Գագիկի ուղղակի տալիքայէն Հայաստանի քաղաւոր նշանակուիլը Յուսուֆ իրեն հետ բռնամարտից եւ մօտեցուց Ասոս երկաթի, որուն արքայական քաղ դրկեց:

923ին վերջ, Ըսբուլի, Յուսուֆի ժամանակաւոր բանակարութեան աստէն, շարունակեց Ասոս երկաթը շոյել եւ նոյնիսկ աւելի առաջ գնաց՝ անոր հետ Վասպուրականի Գագիկ քաղաւորին դէմ յարձակումի մը պատրաստուելով, սակայն Վասպուրականի կրօնաւորի մը՝ Գեորգ Հաւնունիի միջնորդութեամբ խաղաղութիւնը չվերջուեցաւ: Գագիկ ասկէ օգուտ փառելով շինարարութիւններ կատարեց եւ կառոյց Աղբաւարի պալատը եւ Մեծ Կաթողիկէն:

Դժբախտաբար խաղաղութիւնը երկար չտևեց, վասնզի Եուրոպիայի բանակները 1918-ին՝ ուղեղ ամենեւնի առաջ Գաղիկէն վրէժ լուծել:

Գաղիկ՝ եղբոր Գուրգենի հետ պատահաբար իր հանդերձ գիտադրելու՝ խոհեմութիւնը կը համարէ հարկին գումարը կրկնել եւ եռապատել եւ Եուրոպիայ կաշառել եւ հեռացնել առանց չարիք գործելու: Եուրոպիայ գնաց Հայաստանի միւս մասերուն վրայ՝ Գաղիկ Արծրունիի բարեացակամ չեղոյթիւնը ապահոված:

Այս ազգնապաշտի վիճակին մէջ Յովհաննէս կաթողիկոս, պատասխանելով Գաղիկ Արծրունիի հրահրին՝ 1927-ին, կ'երբայ անոր հով:

Գաղիկ կ'ուզէր Հայոց կաթողիկոսը իր հովը ունենալ, Հայոց արքայից արքայի կամ Հայաստանի աւանապետ-քաղաւորի դիրքը նուիրագործելու համար:

Այս փափակը իրագործուեցաւ, վասնզի Յովհաննէս կաթողիկոսի մահէն վերջ իր յաջորդները մինչեւ Անանիա Մովսէսի (1946-1968) Աղբամար նստան, եւ անկէ վերջն է որ կրկին Բագրատունեաց մայրաքաղաքը փոխադրուեցան:

Գաղիկ մեռաւ 1937-ին, եւ իրեն յաջորդեց Աւետիս-Գեորգի կաթողիկոսը (1937-1953) որ հանգաւս իշխանութիւնը մը ունեցաւ, աննշան միջադեպերով:

Իրեն կը յաջորդէ Աբուսահլ Համազասպ (1953-1968), որ Վահան Սիւնեցի կաթողիկոսը երբ իր հով կ'ապաստանի, կը հիւրընկալէ եւ օրինաւոր կաթողիկոս կը նանչնայ զայն եւ անոր պաշտպանութիւնը կ'ստանձնէ (Ազգապատում, 1120-1122):

Աբուսահլ Համազասպի մահէն վերջ իր երեք որդիները հայրենի ժառանգութիւնը բաժնեցին եւ մասնակի քաղաւորութիւններ հաստատեցին:

Աւետիս-Սահակ (1968-1990+) ճոպա Վասպուրականը առաւ:

Գաղիկ Խաչիկ (1990-1003+) Անձեւացիք: Սեմեմերիմ Յովհաննէս (1990-1023+) Ռբեսունիք:

Աւետիս մեռաւ 1990-ին, եւ անոր բաժինը սեփականեցին իր եղբայրները՝ Գուրգեն Անձեւացեաց եւ Սեմեմերիմ Ռբեսունեաց քաղաւորները, որոնցմէ Գուրգեն եւս մեռաւ 1003-ին, մանկահասակ երեք զաւակ թողով:

Սեմեմերիմ դարձաւ բովանդակ Վասպուրականի քաղաւոր: Սակայն 1018-ին Սեբաստիա փոխադրուեցաւ եւ իր երկիրը ենթարկուեցաւ Բիւզանդական տիրապետութեան:

Արծրունեաց քաղաւորութիւնը, ինչպէս տեսնուեցաւ, արաբական տիրապետութեան շրջանին երբ Բագրատունեաց քաղաւորութեան չափ նշանաւոր չկրցաւ ըլլալ, Բիւզանդական սահմանէն հեռու գտնուելով, սակայն նուազ հակասագրական դեր մը չէ կատարած Հայաստանի մէջ, որուն մէկ շահ կարելու մասին գրեթէ բացարձակ տեսն էր:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին ներքին ծախքերուն եւ հայ ինքնավար նահանգներուն աշխարհագրական սահմաններուն վրայ որոշ գաղափար մը

ստանալու համար, խիստ կարելու է ծանօթանալ այս կարելու տոմարին տնտեսական անհետնաւ պատմութեան, զոր փորձած է ներկայացնել Թովմա Արծրունի, դժբախտաբար շահ անխնամ կերպով:

Այդ ծանօթութիւնն է որ կրնայ միայն երկու տոմար վրայ կեցնել մեր ազգին կեանքին ամենեւնի հետաքրքրական եւ նուազ ուսումնասիրուած մէկ շրջանին կեանքը եւ գաղափար ալ մեր երկրին նոյն շրջանին բաղադրական աշխարհագրութեան վրայ:

7

ՍԻՆԵԱՅ ԹԱԳԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց քաղաւորութիւններուն ժամանակակից Կոստանդին Ե. Ծիրանածին «Արարողութեան Գիրք»-ին մէջ կը յիշէ «Սինեաց իշխանը» եւ այդ ընթացքին պատմութիւնը կը ներկայացնէ «Տէրութիւնը կառավարելու Գիրք»-ին մէջ:

Նոյնպէս «Արարողութեան Գիրք»-ին մէջ Սինեաց իշխանն անմիջապէս վերջ կը յիշէ Վայոց Ձորի իշխանը:

Արդ, նկատելի է որ Վայոց Ձոր կամ Նղեգիս կամ Նղեգնաձոր կը գտնուէր Սինեաց լեռներուն մէջ՝ տեղ եւ Դեղամայ լին շուրջը, Նախիջեւանի հիւսիս-արեւմուտը, եւ կը համապատասխանէ արդի Վէդի, Տարալաղը (1) կոչուած վայրերուն:

Վայոց Ձոր, անձիւսելի իրողութիւն մըն է որ կը գտնուէր Սինիքի մէջ:

Երբ Կոստանդին Ծիրանածին զայն Սինիքէն անջատ կը յիշէ, առանց պատճառի չէ:

Եւ պիտի տեսնենք թէ արդարեւ պատճառ մը կայ միեւնոյն նահանգը երկու իշխանապետութիւններու բաժնելու, երբ ոչ աւելի, վասնզի ինչպէս Վասպուրականի մէջ Արծրունի գլխաւոր նախարարութեան հով նոյն նախարարութեան կողմնակի տուններն ալ կային, Սինեաց մէջ ալ գոյութիւն ունէին նոյնպիսի տներ կամ տնտեսներ:

Մասնաւորապէս Սինեաց նահանգին մէջ շահ աւելի որոշ կը տեսնուի գոյութիւնը երկու Սինիք իշխանական մեծ տներուն միեւնոյն տնտեսն, որ արեւելեան եւ արեւմտեան Սինիքի մէջ կը տիրակալէին գերագահութեան համար իրարու դէմ մտաւորելով, եւ իրենց շուրջը կը կազմուէին ուրիշ պզտիկ իշխանութիւններ: Ինչպէս ժ. դարուն կը յիշուին Վայոց Ձորի, Բաղազ գաւառի, Հաբանդի եւ այլի մէջ կազմուած իշխանութիւններ:

Աւետիս Ա. ի օրերուն այդ երկու մեծ տները կային սակաւին:

Նկատելի է որ Սինիք եւ Սաղան անունները, որ այս նահանգին համար գործածուած են, անհաւանական չէ, որ մասնաւոր սահմանում մը ունենան,

(1) Տարալաղը կամ Տերե Աւաղը (=Ձոր եղեգներու):

Բայց աղաւաղուելով եղած է Դարալաղէլ կամ Դարալաղեալ:

ֆանի որ Սիսականը իբրեւ Սիւնեաց մեկ գաւառը ներկայացուցած է Խորենացի, մինչ ուրիշ պատմագիրներ անխաբար իբրեւ նահանգին անուն կը գործածեն այս երկու անունները:

Մեր պատմութիւնը արաբական տիրապետութեան շրջանին եւ յասկապէս Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակները կը յիշատակէ Սիւնեաց իշխանապետութիւնը երկուքի բաժնուած եւ վերջը քաղաւորութեան վերածնունդը:

Ուշագրաւ է որ Սիւնեաց կամ Սիսական(1) նահանգը Հայկական նահանգներուն մէջ իր աշխարհագրական դիրքով եւ բնիկ ժողովուրդով առանձնայատուկ տեղ մը գրաւած է:

Տեսնուեցաւ արդէն վերը (էջ 13) քէ Սիւնեաց նահանգը Մարեհէն գրաւուած երկիր մըն էր, եւ Քրիստոսէ առաջ Դ. դարուն (331—316) Սիւնիք մաս կը կազմէր Արեւելեան Հայաստանի սասրապութեան, որուն զլուխը կը գտնուէր Ուրուգէս (Հիւպսոման, Հին Հայոց տեղւոյն անունները, էջ 15—17):

«Սիւնեաց գաւառ» (Փաւսոս), «երկիրն Սիւնեաց» (Կորնիւ), «Սիւնական աշխարհ» կամ «Աշխարհն Սիւնեաց» (Սեբիոս) կոչուածներով ծանօթ այս նահանգին բնակիչները Սիւնի կը կոչուէին եւ ունէին ոչնայկական ծագում, բայց կանուխ հայացած էին (տես վերը էջ 14): Ասով հանդերձ միշտ ունէին մասնաւորութիւն մը(2), եւ Հայերը անոնց վրայ կը նայէին վերէն, զանոնք նկատելով «վարժ կամակասարութեանց, վայրագ, վայրենի եւ աննոռնի բարեբոլ» «բարբարոս եւ զգուելի մարդիկ»:

Անոնք կը խօսէին օսար լեզու մը կամ գաւառաբարբառ մը (տես վերը, էջ 27—29)

Սիւնիք կը ներկայացնէին Հայաստանի այն նահանգներէն մէկը, ուր Ե. եւ Զ. դարերուն տակաւին մեծ թիւով հեթանոսներ կային(3) (տես վերը, էջ 27—28):

Իշխանի մը վարչութեան ներքեւ Սիւնիք Հայաստանի պետական կազմին մէջ միշտ բաւական անկախ եւ յատուկ դիրք մը գրաւած էին (Հիւպսոման, նոյն, էջ 58), եւ անջատողական հակումներ ցոյց տուած:

Այսպէս, կը յիշատակուի քէ 571ին Սիւնեաց վահան իշխանին բաղձանովը՝ պարսիկ մարզպանին իշխանութեան տակ գտնուող պարսկական Հայաստանէն Սիւնեաց նահանգը բաժնուեցաւ եւ ուղղակի Ասրպատականի վարչութեան ենթարկուեցաւ (տես վերը, էջ 27):

Մինչեւ այդ թուականը Սիւնիք մասը կը կազմէին այն երկիրներուն, որոնք ենթակայ էին Դուրին ճշտող պարսիկ մարզպանին, որ իր կարգին կախում ունէր Ասրպատականի կուսակալէն: Այդ թուականէն վերջը, ուղղակի կախում ունեցաւ Ասրպատականի կուսակալէն եւ դադրեցաւ մաս կազմելէ Պարսկական Հայաստանի, որ իր հարկը կուտար Դուրինի մարզպանին:

Սիւնիք 571էն վերջը իրենց հարկը կուտային Փայտակարան ֆաղաք, Ասրպատականի Շահիմարին նահանգային հարկահաւաքին, (Սեբիոս, էջ 26), ինչպէս նաեւ պատերազմի տեսն Սիւնեաց զօրքերը կը գործէին ուղղակի Ասրպատականի կուսակալին հրամանին տակ (Հիւպսոման, էջ 36—37):

Այս վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ 640, Արաբներու կողմէ Սասանեան պետութեան կործանումը:

Սիւնեաց նահանգը ունէր իր սանուսները կամ իշխանները որ երկրին անունով կը կոչուէին՝ Սիւնի:

Այս ընթացիկին պատմութիւնը գրեթէ անձանօթ է, հակառակ անոր որ ան ունեցած է պատմագիր մը՝ Սեփանոս Օրբէլեան, նոյն նահանգին Արեւիսկոպոսներէն մին, որ ԺԳ. դարուն գրած է «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գործը, ուր աւելի եկեղեցական պատմութիւնով զբաղած է ֆան ֆաղաքականով:

Իսկ նահանգին մանրամասն տեղագրութիւնը գրուած է Հ. Ղեւոնդ Ալիբաճէ, կոթողական գործով մը՝ «Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի» (տպ. Վեներիկ, 1893):

Սիւնեաց նախարարութեան վրայ մեր բոլոր գիտցածը սա է, որ հակառակ իրենց այն յաւակնութեան, որով իրենց ծագումը մինչեւ Հայկ նահապետ կը բարձրացնէին (Օրբէլեան, Բ. 42 եւ 44 եւ այլն) եւ իբրեւ հարազատ «Հայկազն» կը ներկայանային, սակայն միշտ աշխատած են հեռու մնալ մեզմէ եւ չխառնուիլ մեզի հետ, ձգտում մը, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, ֆաղաքուած է Պարսկներէն Զ. դարուն:

Արաբները՝ Սիւնիքը վերստին Հայաստանի կցեցին իբրեւ ինքնավար Հայաստանի մաս:

Սիւնիք կը թուի քէ այս շրջանին շարունակած են ապրիլ մեկուսի՝ աւելի կամ նուազ համերաշխ զուտ հայ երկիրներու հետ:

Նկատելի է որ Հայոց պատմութիւնը լուռ է բոլորովին՝ ամբողջ երկու դար, այսինքն Է. եւ Ը. դարերուն՝ Սիւնեաց մասին (Laurent, էջ 23):

Այս երկու դարերու ընթացքին, հոն իշխանական սան փոփոխութիւն մը եղած պէտք է ըլլայ: Աւելի ճիշդ, Ը. դարու երկրորդ կեսին Բագրատունիք այս նահանգին տնտեսութիւնն ալ իրենց սեփականացուցած պէտք է ըլլան, ինչպէս կը կարծէ Laurent (էջ 24), Վրաց ժամանակագրութենէն ֆաղուած փաստերով:

Ը. դարուն Բ. կեսին Սիւնեաց իշխողները Աւոս Կոյրին մօտիկ ազգականներն էին, որոնք փախչելով եկած էին այս երկիրը, իրենց սան պատահած դժբախտութիւններուն պատճառով, ճիշդ այն տեսները, որ կը հիմնուէին Բագրատունի եւ Վերին Վրաստանի Բագրատունի դրացի իշխանութիւնները:

Այս նոր տոհմը իր տնտեսական շրջանակը ընդարձակեց եւ զօրացաւ առանց ուշադրութիւն հրա-

(1) Սիսական բառը ծագումով պարսկական կը կարծուի, ինչպէս Խորենացին ալ կ'ըսէ: Արաբները և Ասորիք ալ այս անունով ճանչցած են երկիրը:

(2) Պիտագորիսի՝ Սիւնիները պարսկական Հայաստանի զինուորներէն անջատ յիշելը (տես վերը, էջ 27) կարելի է փաստ

մըն է այս մասին, Laurent (էջ 13) աղուանական ծագում կուտայ անոնց:

(3) Զաքարիա Լեւոնորի «Եկեղեցական Պատմութիւնը» 554ին Հայերէն, Վրացիներէն և Աղուաններէն ետքը յիշած է «Սիսական երկիրը սեփական լեզուով, հաւատացեալ ժողովուրդ մը, որոնց մէջ հեթանոսներ ալ կը բնակէին»:

Վասակ 821ին ինքզինքն ձեռքազատելու համար Սեւադայի հալածանքներին պարսիկ ապստամբ Բաբանը հրաւիրեց Սիւնիի եւ անոր օգնութեամբ վանեց Սեւադան, Կայսիկ ընտանիքին Մահազկերտի Էմիրը, որ ապստամբած էր Խալիֆայէն եւ աւերած ամբողջ Հայաստանը (Եւդոկի, Բ. 562): Սեւադա յաջողաբար Սիւնիի մէջ կ'ամրանայ Ծղուկ գաւառին Շաւառ ամբողջ բանակաւ ընկելով (Մովսէս Կաղանկատուացի, հր. Շահնազարեան, 1860, Փարիզ, էջ 54):

Սեւադա փաշայեան իր մասնաւորապէս պարսիկ Բաբանի Ապստանեան դէմ ապստամբելէն եւ գտած յաջողութենէն, վստակ Բաբան ամուր կերպով հաստատուած էր Սոսիին Արափսի երկու ափերուն վրայ, Աղուանից աշխարհի եւ Ասրպատականի մէջ:

Հայերը օգնած էին իրենց ցեղակից Պարսիկներուն, կռուելով Բաբանի հետ, ընդդէմ հասարակաց թշնամի Արաբներուն եւ միասին հեռացուցած էին Խալիֆային զօրք եւ հմիրները:

Վասակ «Սիւնեաց տէր եւ իշխանաց իշխան» (Մտ. Օրբէլեան, հր. Շահնազարեան, 1859 Փարիզ, էջ 202), Բաբանի օգնութեամբ «հեռա... եւ արար փախստականս» (Կաղ. Բ. 54): Բայց նոյն տարին Վասակ մեռաւ: «Նոյն ժամայն առ Բաբան զդուստրը Վասակայ՝ Սիւնեաց Տեառն, ի կնուծեան» (նոյն, էջ 54 եւ հմմտ. Օրբէլեան Ա. 202) եւ տեղաւորուեց Սիւնեաց:

Բաբանի տիրապետութիւնը ի Սիւնիի շատ խիստ եղաւ: Երկիրը ըմբոսացած ըլլալով 826ին իրեն դէմ «զնաց Բաբան ի գաւառն Գեղարքունիոյ եւ Հարկ խուր սուսերի զընակիչսն, ոգիք իբրեւ 15,000 եւ զյոզնապայծառ մեհարանն եւ զհռչակելի ուխտն Մաքենոցաց յաւարի առեալ զամենայն ստացուածն՝ այրեաց եւ քանդեաց զամենայն շինուածն» (Օրբէլեան, Ա. էջ 203 հմմտ. Կաղ. Բ. 53):

Բայց քի՛ւն Արաբներէն եւ քի՛ւն Հայերէն հետապնդուած Բաբան տիրութեան լքել Սիւնիի, որ աւերւած եւ գերուած էր:

Սիւնիի նահանգը այլեւս բնաւ չվերադարձուեցաւ իր իրն տիրութեան, որոնք անհետացած էին այս շրջաններէն միջոցին, այլ զայն սեփականացուցին հաւանորէն Բագրատունի սերունդին՝ Վասակի երկու որդիները՝ Փիլիպպոս եւ Սահակ(1) (Թագարի, Գ. 1496):

Բագրատունի ապաքին Սիւնիին ալ իրենց ստացուածքը կը դարձնէին, օգտուելով արաբ-պարսիկ պայքարէն, ինչպէս քրտնէին Շիրակ եւ Վրաստան, զանազան իշխաններ ստացութիւններ ձեռք բերելով, հակառակ անոր որ հողային վեճեր նոյնիսկ միեւնոյն տարին մէջ պատահած, անոնց զարգացումը կը դանդաղեցրէին, ինչպէս եղաւ պահ մը, նաեւ Սիւնեաց համար:

Նոր իշխանները իրականապէս նորսեր, չկրցան ընդարձակել իրենց երկիրը, վստակ նախ այն երկու

եղբայրները, իսկ վերջը՝ իրենց զաւակները, կռիւները իրարու դէմ, իւրեւ իրենց համար Սիւնեաց իշխանապետութիւնը: Նոյնպէս իրենց տիրութեան պատճառաւ եղած է աւաստական դուրսեմը հողային ստացուածքներու կոտորակումը, մեկ սերունդէն միւսը փոխանցուած տեղին:

Սակայն, հակառակ այս բոլորին, ընտանիքին երկու ճիւղերը տիրեցին ամբողջ Սիւնիի, Թ. դարու կեսերէն սկսեալ:

Սիւնի երկու տանուէր տոհմեր, որոնք բնիկ չէին, կը ջանային հաստատել քի իրենց կը սերէին Սիւնեաց հին նախարարութենէն: Բայց բնաւ չմոռցուեցաւ քի իրենց եկուորներէն եւ վերջը ստացած՝ երկրին տանութիւնը:

Այս պատճառով իսկ իրենց հապտակներէն մեկ մասը հակառակ էր իրենց:

Յատկանշական է Օրբէլեանի հետեւեալ տղերք, ուր կը տեսնուի քի նոյնիսկ Տաբաթի շրջակայի բնակիչները, իշխանական տան կարգադրութիւններուն չէին ուզէր հնազանդիլ: «Զընակիչս բերդին Յուրայ ոչ կարացին հանել ի տեղւոյն, զի հին հայրենի տէրք էին եւ բարբարոսք եւ պիղծ մարդիկ, այսպէս եւ ոչ զճամալէս, որ մերծ վանիցն էր ի հանդէպն, կարացին սեփականել, զի եւ նորա նոյնպիսիք էին: Էր եւ աւագականոց մի Բերդ անուն, հանդէպ վանիցն, յայնկոյս մեծի գետոյն յալին քարոյն որ Առաւելադաշտն կոչեն ի ներքին Ուսակին եւ զայն եւս ոչ հալածեցին, յորոց վտանգ ոչ սակաւ հասանէր եղբայրութեանն» (Օրբէլեան, Ա., էջ 275):

Նրա անոնք կրցան տեղաւորուիլ Սիւնիի մէջ, ասիկա կը պարտին նախ արաբական տիրապետութեան տեղափոխումը եւ երկրորդ՝ անոր որ կը պատշապանէին Բագրատունի իրենց զարմիկէն՝ Սմբատ սպարապետէն, որ իբրեւ ազգական կը հովանաւորէր զիրենց:

Նոր խնամութիւններ աւելի տեսնուցին ընտանեկան այդ կապերը՝ վերջը: Այնքան ամուր էին այդ ազգականական կապերը, որ Սիւնեաց նահանգը կը նկատուէր երեւոյ Բագրատունեաց Շիրակի իշխանապետութեան մեկ մասը, զէր մեկը այն երկիրներէն որոնք կը զտնուէին անոնց ազդեցութեան եւ գերիշխանութեան տակ:

Սիւնեաց իշխաններուն ընծայուած այս հովանաւորութիւնը կերպով մը կը նուիրագործէր այն գերիշխանութիւնը (hégémonie), զոր Սմբատ սպարապետ կը կիրարկէր ամբողջ Կուրի աջ եզերքը, Աղուանից երկրին վրայ, որ իր անյաղ եւ ռազմիկ ազգականները յաջողած էին գրաւել:

Այս հողերը կը պատկանէին Վարագ-Տրդատի(1) եւ իր որդւոյն Ստեփանոս Ափլասասի, որոնք օգնեցին Բաբանի, որպէսզի աւարի ենթարկէ Սիւնեաց նահանգը (Օրբէլեան, Ա., էջ 202):

Այնպէս որ, երբ Բաբան լքեց Սիւնիի, զայն իրենց սեփականացուցին Վասակի երկու որդիները՝

(1) Օրբէլեան (Բ., էջ 40) այս երկուքին հետ կը յիշէ «միւս իշխանն Գրիգոր ի նոյն ցեղէ, որ ունէր մասնաւոր ժառանգութիւն ի սեպական հայրենեացն»: Ուրեմն յայտնի է թէ Սիւնիք ալ կը կազմէր աւատապետութիւն մը եւ իրեն տարաւ. դաս ունէր ճորտեր, նոյն պատմիչը նոյնիսկ կը յարէ «ի ցեղէ

հայկական յովովք էին զարմք եւ աղինք, բայց մեզ փոյթ զգրւաւոր գահակալ իշխանացն միայն էր, վասն որոյ եւ տարժանեալ գտար եւ կարգեցաք աստէն» (Օրբէլեան, Բ., էջ 40):

(2) Եւդոկի (Պատմ. Բ., էջ 567 եւ այլ) զայն կը կոչէ ըստ Մարքուարտի Ապտէլրահման Արաբի:

Փիլիպպե եւ Սահակ, որոնք նահանգը իրենց մեջ բաժնեցին:

Սահակ առաւ արեւմտեան Սիւնիքը, այսինքն Գեղարքունեաց գաւառը, որ Սեւանայ լճին մօտ էր եւ կը բնակէր խոտ ամբողջին մէջ:

Իսկ Փիլիպպե առաւ Արեւելեան Սիւնիքը, այսինքն Վայոց Ձոր եւ Բաղք գաւառները եւ անոնց դրացի հողերը:

Այս երկու իշխանները, ինչպէս կը տեսնուի, Աւոս սպարապետի գերիշխանութեան տակ էին, վասնզի Օրբէլեան (Ա., էջ 210), բացորոտ կը գրէ քե «Սիւնեաց մեծ նահապետն Սահակ, որ արքունական ճոխութեամբ վարէր զաշխարհիւն իւր, եւ յոյժ միաբան եւ միախորհուրդ զնայր ընդ Սմբատայ՝ Սպարապետին Հայոց, յամենայն գործս պատերազմաց եւ յօգտակարութիւն աշխարհիս Հայոց»:

Շատ բացորոտ է որ Սահակ՝ որուն հողերը դրացի էին Բագրատունի Սմբատ սպարապետի հողերուն, կը գտնուէր անոր ազդեցութեան կամ հովանաւորութեան տակ:

Արդարեւ որոշ կ'երեւի քե Սահակ կը գործէ Սմբատ սպարապետին հետ եւ հակառակ Դաւիթ Բ. կաթողիկոսի (806—863) աղաչանքներուն՝ Կայսիկ Սեւադայի ապստամբութեան կ'օժանդակէ:

Արաբ ոսիկանք, մեր պատմիչներու Հօլը, ապրաստմբներուն վրայ կը յարձակի:

Հակասամարսը Հրազդանի մօտ Կաւակերտի հանդէպ տեղի կ'ունենայ: Սահակ՝ Սիւնեաց իշխանը, կ'իյնայ կռիւին մէջ, իսկ Սեւադա եւ Սմբատ հազիւ կրնան փախչիլ (Օրբէլեան Ա., էջ 211. Բ. 40 եւ Յովն. Կար., էջ 145—146):

Իսկ Փիլիպպե՝ Արեւելեան Սիւնեաց իշխանը, որ կ'երեւի աւելի կը հաշուէր Արաբներու վրայ եւ անոնց օժանդակութեամբ իր երկիրը ընդարձակել կը ձգէր, իբրեւ քե պատմելու համար Աղուանները, որ Բաբանին օգնած էին «վասն ռիստրեան ինչ»՝ Աղուանից երկիրը զրկեց իր որդին Ներսէսը, որ սպաննեց Աղուանից Մեհրանեան Վարազ—Տրդատը եւ զաւակը եւ գրաւեց անոր հողերը (Օրբէլեան Ա., էջ 202 եւ Կաղան. Բ. 54):

Բայց Վարազ—Տրդատի այրին իր աղջկը՝ Սրպուռը ամուսնացուց ուրիշ Սիւնի իշխանի մը՝ Ասրնեսենի հետ, որ ժառանգած էր Գեղարքունիքը՝ իր հօրմէն՝ Սահլէն — հաւանօրէն Աղուան իշխան մը — «որ է Տոհակայ» եւ «բռնազրօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ» (Կաղ. Բ., էջ 69), այսինքն Արեւմտեան Սիւնեաց մէկ մասը:

Այսպէս ծագում առաւ Խաչենի (Պարսաւի հարաւակողմը) իշխանութիւնը, որ մինչեւ այն ատեն Աղուանից աշխարհին մաս կը կազմէր:

Ասրնեսենն հոն առաւ «Աղուանից իշխան»ի դիրք (Թովմա Արծրունի, էջ 214, Յովն. Կար., էջ 162, Կաղ. Բ. 69, Թապարի Գ., էջ 1416):

Սահակի մահէն վերջ (825) Արեւմտեան Սիւնեաց իշխանական արքունի ժառանգեց իր որդին՝ Գրիգոր Սուփան Ա. (826—851), իսկ Արեւելեան Սիւնիքի մէջ Փիլիպպե իշխանին († 10 Օգոս. 848) յաջորդե-

ցին իր երեք որդիները՝ Բաբգեն, Վասակ—Իշխանիկ եւ Աւոս:

Բաբգեն «վասն գոյզն պատճառի ի վերայ հայրենեացն», այսինքն հողային վեճով մը, կը պատճառէր Գրիգոր Սուփանի դէմ (Օրբէլ. Բ., 40) եւ պատճառմէն մեջ գայն կ'սպաննէ: Բաբգեն ի զուր կ'աշխատի ինքն սիրանալու բովանդակ Սիւնիքին: Գրիգոր Սուփանի որդին՝ Վասակ Գաբուռ յաջորդեցաւ սիրանալ իր հօրենական ամբողջ ստացուածքներուն (Օրբէլեան Ա. էջ 213):

Բարեբախտաբար այս եղբայրասպան պայքարը Սիւնի երկու մեծ տուններուն միջեւ չհարուստացաւ, վասնզի Բաբգեն վաղահաս մեռաւ եւ իրեն յաջորդեց իր եղբայրը՝ Վասակ Իշխանիկ:

Թե՛ Գրիգոր Սուփան եւ քե՛ Վասակ Իշխանիկ, Արեւմտեան եւ Արեւելեան Սիւնիքի մէջ իշխած են խաղաղօրէն, առանց իրարու հետ խնդիր ունենալու եւ իրարու հող խլելու փորձ չեն քրած:

Այսպէս, խաղաղօրէն պիտի զարգանար Սիւնիքի քերես, երբ Հայաստանը հարուածող նոր աղէտներէն այս նահանգը կարենար զերծ մնալ:

Դժբախտաբար ասիկա անհնար եղաւ:

Այդ աղէտներուն մեծագոյնը Թ. դարուն Բուղայի արշաւանքն էր, որմէ զերծ չմնաց Սիւնիք:

Աղուանները, եւ մանաւանդ Խաչենի հարուածելէ վերջ Բուղա բռնակ մը դրկեց Արեւելեան Սիւնեաց իշխանապետութեան վրայ, ուր կ'իշխէին Բաբգենի երկու եղբայրները՝ Վասակ Իշխանիկ եւ Աւոս:

Շատ մը Սիւնիքի փառուցանք Բաղքի անառիկ ամրոցը, որ իրապէս չգրաւուեցաւ, սակայն իր իշխանները — ինչպէս պիտի տեսնուի վարք (էջ 144) — Բուղայի ձեռքը կ'իյնան եւ Հայ շատ մը նախարարներու հետ Սամառա կ'առաջնորդուի: Մինչ Արեւելեան Սիւնիք կը կրէր Բուղայի անարկու հարուածները՝ Արեւմտեան Սիւնիք կը մնար անկորոշութեան մէջ, շնորհիւ Աւոս Բագրատունիի, վասնզի Արեւելեան Սիւնեաց այս տագնապալի օրերուն Արեւմտեան Սիւնեաց կ'իշխէր Վասակ Գաբուռ՝ Գրիգոր Սուփանի որդին, որ կնութեան առած էր Աւոս Բագրատունիի Մարիամ դուստրը, Աւոս «իշխան ապա Սիւնեաց զնա կացուցանէր՝ յարքունուստ» (այսինքն արաբ խալիֆային հաւանութեամբ) նմա առնելով պատիւ» (Յովն. Կար. 171):

«Սիւնեաց իշխան» իշխողը սակայն չէր կրնար անճշտ ապահովել զայն կողմերուն իրական գերիշխանութիւն մը Սիւնի ազգական կամ մրցակից իշխաններուն վրայ, որոնք կը տիրէին Արեւելեան Սիւնեաց: Բայց այս խնամութիւնը նպաստեց Աւոս Ա. ի գերիշխանութիւնը հաստատելու Սիւնեաց վրայ, միեւնոյն ատեն օգտակար ըլլալով Վասակ Գաբուռի, որ շնորհիւ իր աներոջ՝ «բազում ճոխութեամբ վարեալ զիշխանական պետութիւնն իւր, տիրելով միանգամայն Սիւնական ազգին», ինչ որ կը նշանակէ քե Վասակ Գաբուռ Սիւնեաց երկու բաժնեներուն զիջաւորն էր, եւ միեւնոյն ատեն կը հաստատէ քե տնտեսապետութիւնը կամ իշխանապետութիւնը Աւոս Ա. Բագրատունի, Խալիֆային արտօնութեամբ իր փեսին անձին վրայ կը կեդրոնացներ: Այս կերպով Աւոս Ա. Բագրատունի կ'օգ-

ներ Սիւնեաց իշխանութեան զօրացման, միւս կողմէն փոխադարձաբար օգնութիւն գտնելով անկէ, վերահաս-
տատելու համար Հայոց քաղաւորութիւնը:

Այս փոխադարձ օգնութիւնը, կը բացատրէ Օր-
բէլեան (Ա., էջ 213), որ կ'ըսէ քե *«ի տիրելն Աշո-
տոյ յոյժ հպատակ էր սա գործոց եւ կամաց իւրոյ
աներոյն եւ նա յոյժ մտերմաբար հոգայր վասն
Վասակայ, սակս որոյ եւ անցեալ եղեւ փառօք եւ
իշխանութեամբ ընդ նախնիս իւր խառնեալ ի թա-
գաւորեալ ցեղն Բագրատունի»*:

Այս կերպով խոհական եւ հեռաես Բագրա-
տունին՝ Աւոս Ա. մեծ, իր երկու փեսաներուն միջոցով
հայ աւասական երկու ուրիշ մեծ ընտանիքներուն՝ Արծ-
րունեաց եւ Սիւնեաց վրայ կ'ապահովէր իր հակալիւ-
նը եւ գրեթէ ամբողջ Հայաստանի վրայ՝ իր գերիշխա-
նութիւնը:

Վասակ Գաբուռ դժբախտաբար *«տղայ հա-
սակաւ յերիտասարդութեան տիս վախճանի»* եւ կը
յաջորդէ Գրիգոր Սուփան Բ. (Օրբ. 216 եւ Յովհ., էջ
173) որ *«յարդարէր գեղեցիկս զկարգ իշխանութեան
իւրոյ եւ եւս առաւել ծախէր զամենայն փարթա-
մութիւն իւր եւ զկեանս ի գործ աստուածապաշ-
տութիւն եւ ի շինութիւն պայծառակերտ քաւա-
րանաց»* (Օրբ., 217 եւ հմմտ. Յովհ. էջ 173):

Գրիգոր Սուփան Բ. մեկն է այն իշխաններէն,
որոնք Ամիրայեսին խնդրամատոյց եղան, որպէսզի Ա-
ւոս Բագրատունին Հայաստանի քաղաւոր նախնուի:

Ասիկա Արծրունի Աւոսի օրինակէն փաշայե-
ւած Ափսին ուսիկանին դիմեց քաղաւոր իշխանութեան
ստացում համար (Յովհաննէս Կար., էջ 217), սակայն
յաջողեցաւ եւ զղջաց եւ միացաւ Սմբատ Ա. Տիեզե-
րակալին ու անոր նորսր դարձաւ:

Գրիգոր Սուփան Բ. Եռասուն ուսիկանին անձ-
նատուր եղաւ եւ տարուեցաւ Գոյին, ուր բանին մէջ
քունաւորուելով մեռաւ 909ին (Օրբ. 232):

Իսկ իր մայր եւ եղբայրները՝ Սահակ եւ Վա-
սակ փախան եւ ապաստանեցան Սեւանայ կղզին (Օր-
բէլեան, էջ 233):

Եռասուն հասաւ անոնց ետեւէն: Անոնք ուսիկա-
նին ձեռք չիյնալու համար գիշերանց նստելով անցան
Միափորի գաւառը եւ անկէ Գարգման եւ Արցախ
(Յովհ. Կար., 287—288 եւ Օրբէլեան, էջ 234):

Մարիամ իշխանուհին մեռաւ պանդխտութեան
մէջ (նոյն): Եռասուն տնտեսու անգործութիւններ գոր-
ծադրեց, ինչպէս ամենուրեք, նաեւ Սիւնիքի մէջ:

Յասկապէս Արեւմտեան Սիւնեաց իշխաններու
դէմ եղած հալածանքը Եռասունի կողմէ, ուրիշ կերպ
կարելի չէ մեկնել, եթէ ոչ այն բուն ասելութեամբ,
որ անիկա կը սնուցանէր Սմբատ Ա. քաղաւորին դէմ,
որուն փոյն էր Արեւմտեան Սիւնեաց իշխաններուն
մայրը:

Յովհաննէս կաթողիկոս, որ այս օրերուն գոր-
ծօն դեր կը կատարէր, ամէն կողմ հասնիլ աշխատե-
լով, կը պատմէ քե *«Հայկազուն եւս եղբարք Սահակ
եւ Վասակ՝ ընաբար կուսակալք գաւառացն որ շուրջ
գեղերը ծովակին Գեղամայ, յայսմ ի սոյն աւուրս
եկեալք ի հեռաստանէ հալածանացն, տիրէին պա-
յազատեալք զաշխարհս տէրութեան իւրեանց»* (Յով-
հաննէս կաթողիկոս, էջ 372, հմմտ. նաեւ Օրբէլեան,
Ա., էջ 238):

Այս երկու իշխանները, որոնք այնքան մօտ ազ-
գական էին Շիրակի Բագրատունիներու, դժուար դիրքի
մը մասնուեցան:

Ըստ Օրբէլեանի (էջ 237)՝ Աւոս Երկաթ Վասա-
կի կուսայ Սիւնեաց արեւմտեան մասին իշխանութիւ-
նը: Այս իշխանը Աւոս Երկաթի եւ իր զարմիկին Աւոս
հակաքաղաւորի ժամանակ երբ *«սեփականաբար պա-
յազատէր զտէրութիւնն Գեղարքունիոյ»* վախ կ'ու-
նենայ երկուքի բաժնուած Հայոց քաղաւորութեան հան-
դեպ իր դիրքին մասին, վասնզի երկու Աւոսները
«միշտ գրգռէին ընդ միմեանս ի պատերազմ» (Օր-
բէլեան, Ա., 239):

Վասակ վախէն չէր երբար Աւոս Երկաթի ֆով,
վասնզի միւս Աւոսը (Շապուհի որդին) զինքը կը սի-
րէր եւ ինքն փեսան էր Վրաց Գուրգեն բոլեխին, որ
Աւոսի դէմ էր:

Հետեւաբար երդմնագիր մը կը պահանջէ Աւոս
քաղաւորէն՝ իրեն վնաս չհասցնելու:

Յովհ. կաթողիկոս *«իմ իսկ ընկալեալ յար-
քայէ զնամակն»* կ'ըսէ, տուած է Վասակին, որ ներ-
կայացած է քաղաւորին, որ *«յառաջնում նուազի իր-
րեւ զհամամիտ գործակից եւ զեղբայր սիրելի հա-
ւատարմացուցեալ իւր՝ ընդունէր զնա պատուով մե-
ծաւ»* (Յովհ., էջ 381):

Սակայն յետոյ բանտարկուներ լուր կուսան Ա-
ւոս Երկաթի, քե անիկա Աւոս հակաքաղաւորին եւ
Գուրգեն Վրաց բոլեխին հետ ալ յարաբերութեան մէջ
է եւ անոնցմէ ալ նամակներ ունի եւ մասնակից է այն
դաւադրութեան, որ Աւոս Շապուհեանի քելագրու-
թեամբ Աբաթ քաղաւորի եղբայրը ստրկած էր: Աւոս
Երկաթ ասոր վրայ զայն կը ձերբակալէ եւ Կայեան
բերդին մէջ կը բանտարկէ:

Յովհաննէս կաթողիկոս ինքն կը պատմէ քե
յանդիմանած է Աւոս քաղաւորը իր երդումը դժտած եւ
Վասակի սերութիւնը նուաճած ըլլալուն համար: Քա-
ղաւորը կը խոստանայ զայն արձակել եւ հաստատել իր
իշխանութեան մէջ, եւ Կաթողիկոսը անոր խօսքին
վստահելով կը քողու կը հեռանայ, եւ քաղաւորը իր
խոստումը չի կատարէր, մինչեւ որ Աւոս Երկաթի անե-
րը՝ Սահակ իշխան, որ քաղաւորին հետ պատերազմի
մէջ էր, Կայեան բերդը կը գրաւէ, Վասակը կ'արձա-
կէ եւ կը դրկէ Գեղարքունիք, իր ժառանգական եր-
կիրը (Յովհ. 387):

Վասակ ի վերջոյ կը քողու իր երկիրը եւ
կ'անցնի Ափխազաց երկիրը եւ Սահակ իշխան
(†925) վերջին ներկայացուցիչը կը հանդիսանայ
այս սան:

Ինչպէս կը տեսնուի, Արեւմտեան Սիւնիք, որ
աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ էր Բագրատունեաց
հետ, աւելի շատ արաբական ասելութեան առարկայ
եղաւ, իբրեւ անոնց գործակից:

Արաբները, որոնք չէին ուզէր որ հայ իշխան-
ները իրարու հետ համաձայն եւ համերաշխ ըլլային եւ
իրենց դէմ գործէին, զայն հալածեցին եւ անգնացուցին:

Գալով Արեւելեան Սիւնիքի, հոն, ինչպէս տեսնուեցաւ, կ'իջեալ Վասակ Իշխանիկ, որդին Փիլիպպի, որ Բագրատունեաց իշխանաց իշխանին հետ ինքն ալ համաձայն շարժեցաւ միտս:

Մարիամի ամուսնութիւնը Արեւմտեան Սիւնեաց Վասակ Գաբուռ իշխանին հետ, անհետեւեալ չմընաց: Ընդհակառակը, սեռ յարաբերութիւններ ստեղծուեցան, որոնց մէջ քերես դեր մը կատարեց Մարիամ իշխանուհին, որ վերին աստիճանի գործունեայ, կառավարող եւ շինարար կին մը եղած է(1):

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ քէ Վասակ Գաբուռի պէս իշխան Վասակ որ «ըստ փառաբանականին իշխանիկ... յաւէտ իմաստութեամբ եւ հեզահամբոյր հանդարտութեամբ եւ հաւանութեամբ մեծաւ հնազանդէր Աշոտայ իշխանին իշխանաց, եւ խրատու նորա զունկն մատուցանէր խնամով, իբրեւ զօրէնս միշտ ի սրտի իւրում պահելով, եւ ի ձեռն այնորիկ յաւէտ իմն ընդարձակագոյն զտուն տէրութեան իւրոյ յարգարէր ի բոլոր բարեմասն լրութիւնս, եւ կայր բազում խաղաղութեամբ ըստ ամենայն հանդիսի բարեպաշտութեան» (Յովն. կար. էջ 173):

Ասիկա փաստ մըն էր քէ Աւոս Ա. Բագրատունի քաղաւորին ազդեցութեան ենթարկուած էր նաեւ Արեւելեան Սիւնիք:

Վասակ Իշխանիկ, որ Բուղայի Հայասան արեւում ասեմ Կոստայ ապաստանեցաւ (Օրբ., էջ 214, Յովն. Կար., էջ 160), հոն Բուղայի զօրեւուն վրայ յաղթութիւն մը տանելէ վերջ կ'անցնի Գարդման, որուն իշխանը՝ Կսրին, ինքզինքն փրկելու համար՝ Վասակ Իշխանիկը Բուղայի կը յանձնէ: Ան ձերբակալուած իր Աւոս եղբորը հետ (Յովն. Կար., էջ 161, Օրբ., էջ 215) կը տանի Դուին եւ անկէ Սամառա, ուր առեւտս ուրանալով, նախարարներու գերեզարծին կուգայ Հայասան եւ կը վերստանան իր նախարարութեան արժող ուր կը մնայ մինչեւ 887՝ իր մահը:

Իշխանութիւնը տարունակեց իր եղբայրը Աւոս (887—906), որ «ընդ նորա պայազատէր» (Յովն. Կար., էջ 179): Պատմագիրը զայն կը ներկայացնէ «այր հեզահամբոյր եւ խաղաղասէր, բարեպաշտն եւ երկիւղած յԱստուծոյ, եւ ամենայնիւ յամենայնի շինութեան զինքն պարապեցուցեալ հայրենի տէրութեան իւրոյ» (Յովն., 179 եւ հմմտ. Օրբելեան Ա., էջ 219—220):

Աւոս կը յաջողի իրեն սեփականել Սիւնեաց գերագահութիւնը կամ Օրբելեանի բառով «գահագլուխ» իշխանութիւնը (տես էջ 227 եւ 279), վասնզի Գեղարքունիք գաւառը «տուրջ զծովակովն» իրենց կը պատկանէր:

Իսկ «բուն գահ իշխանացն Սիւնեացէր Բաղը, Վայոց Ձոր եւ այլ շրջակայքն» (Օրբել., էջ 221):

Աւոս երկարատեւ իշխանապետութենէ մը վերջ կը մեռնի եւ կը բողոք չորս որդիներ, որոնք էին Արմ-

բաս, Սահակ, Բաբգէն եւ Վասակ:

Ըստ աւանդական կողմերու, իր պետութիւնը կը բաժնուի չորս մասերու:

Սմբաս, որուն կը մնար իբրեւ անգրանիկի՝ «գահերեց» իշխանութիւնը, իբր «տէր ի վերայ ամենայն Սիսական աշխարհին»՝ կ'առնէր Վայոց Ձորը ամբողջ եւ Շահապօնքը «որ է Ճահուկ գաւառ» (Օրբել. Բ., 41), իսկ Սահակ եւ միւս երկու եղբայրները՝ Սիւնիքը, Բաղքը եւ զայլսն:

Սմբաս՝ որ փեսայացած էր Դերենիկ Արծրունիի հետ, անոր պէս դիմեց բնդդեմ Բագրատունի տան եւ 903ին փորձեց հարկ չսալ Հայոց քաղաւորին եւ իբրեւ քաղաւոր ուղղակի Ասրպատականի ոստիկանէն կախում ունենալ, սակայն չյաջողեցաւ եւ կրկին հնազանդեցաւ (Ք. Արծ., 278) եւ իր Սահակ եղբորը հետ յետեայ տուրքեր դրկեց, եւ այս կերպով նանչցաւ անոր գերիշխանութիւնը:

Սմբաս իշխան եղած է խիստ շինարար իշխան մը եւ Սիւնիքը զարդարած է բազմաթիւ յիշատակաւորներով (Օրբելեան, 227 եւ շատ մը ուրիշ էջեր):

Իր իշխանութեան միջոցին կը զուգահիշել Յուսուֆի արեւմտեանը նաեւ Սիւնեաց վրայ, 909ին:

Սմբաս, իր շուրջը հաւաքելով իր եղբայրները, եւ ազգականները եւ «զազատագունդս զօրս ամենայն իւրոյ իշխանութեանն» կը բռնէ անցքեր եւ կիրներ եւ մեծ կոտորած կուտայ Արաք գօրին, սակայն անոնց ուժին առջեւ անարելի, իշխանական ընտանիքին անդամները երեւակ ամբողջ մեջ պատասխարելէ վերջ ինքն Վասպուրական կը փախի եւ Սահակ եղբայրը՝ Գուգարք՝ իրենց կիներուն ընտանեկան վայրերը:

Իսկ միւս երկու եղբայրները՝ Բաբգէն եւ Վասակ, ինչպէս նաեւ Արեւմտեան Սիւնեաց Գր. Սիւփան իշխանը՝ իր եղբայրներով կը մնան իրենց երկրին մէջ «ամբարացեալք ի կատարս լերանց եւ ի ծործորս ծերպից վիմաց»:

Յուսուֆ ասպատակ կը սփռէ եւ աւերներ կը գործէ Սիւնեաց աշխարհին մէջ (Օրբել. Ա., 230—231, Յովն. Կար. 308):

Վասակ՝ Սմբասի եղբայրներէն կրտսերագոյնը, շուրհ գտնելու յոյսով եւ խաբուելով Դերբոն Սուփանի նկատմամբ ցոյց տուած կեղծ ներողամտութենէ՝ անձնատուր կ'ըլլայ Յուսուֆի (Օրբ. 231), որ զայն կը բանտարկէ:

Նոյնպէս անձնատուր կ'ըլլան Երեւակ տապասանողները, որոնք գերի կը տարուին (Յովն. Կար. 298—302 եւ Օրբելեան Ա. 236): Սմբաս եւ Սահակ Սիւնիքներուն հիգեր գերիները ազատելու համար ապարդիւն կ'ըլլան (Յովն. Կար. 303 եւ Օրբ., էջ 236):

Ժամանակ մը վերջը, երբ Աւոս երկար (913—928) Կ. Պոլիսէն դառնալով բիւզանդական ոյժին կը յետուր եւ իր դիմեց զօրաւոր կը բուր, Սմբաս Սիւնի Վասպուրականէն Շիրակ կ'երթայ եւ Աւոսի հնազանդութիւնը կը յայտնէ: Աւոս «մեծաւ պատուով ընդունէր եւ ազգի ազգի փառօք շրջապատուցանէր»: Քիչ վերջը Սմբասի եղբայրները՝ Սահակ, Բաբգէն եւ Վա-

(1) Մարիամ շինած է բազմաթիւ յիշատակաւորներ

ըստ Օրբելեանի և Յովհաննէս Կաթողիկոսի:

սակ փախստական կուգան «ի բնիկ աշխարհս իւրեանց ի Սիւնիս» (Յովհ. Կաթ. 367 եւ Օրբ. Ա. 233):

Երբ ասիկա իմացաւ Սմբատ Սիւնի «հրաման առաւ յարքայէ եւ դառնայ յԱրագած լեռնէ եւ գայ գտանէ զեղբայրս իւր եւ խնդութեան ոչ փոքր ինչ լինէր ի մէջ նոցա եւս առաւել վասն զերեալ տիկնացն» (Օրբ. 238):

Աւերակները կը շինուին եւ երկիրը կրկին կը ծաղկի, եւ կը զօրանայ:

Այն ատեն եւ որ Սմբատ իր երեք եղբայրներուն հետ համախորհուրդ եւսուոյն կողմէն Ամիրայի մը տնուոյն Գողթան գաւառը եւ Երզնայ ամրոցը կը պահանջէ: Այս գաւառը վաղուց ի վեր Արծրունեաց եւ Սիւնեաց միջնասահման վայրի մը վրայ, երկու տուներու միջեւ վեհի առարկայ եղած էր եւ երկուքն ալ կը պնդէին քէ անիկա իրենց կը պատկանէ(1): Այս վեհը տաս հին էր: Այս ձեւով անիկա կը վերաճարձուէր:

Գողթան ամիրան երբ մերժեց սալ Սմբատի «արքունուստ ինձ իսկ պարգեւեալ է» ըսելով, Սմբատ իբրեւ այն ատեն պատերազմի մատ, իր բանակին մէջ ունենալով նաեւ քուրեր(2), որոնք «խորանօք բնակեալ էին յաշխարհին նորա» (Օրբ. Ա., էջ 240): Այս վրանաբնակ քուրերը պատերազմի միջոցին կը դաւեն եւ այս պատահով իսկ Սմբատ եղբայր՝ Վասակ կ'սպաննուի: Ինքն եւ երկու եղբայրները կ'ապաստանին Նախիջեւան (Յովհ. 384 եւ Օրբ. Եւսեան 240):

Քիչ վերջը Եւսուոյնի տեղ Նասր-Սպուհի Հայաստան եկաւ եւ նստաւ Նախիջեւան՝ այս վեհի տակ եղած փաղափ: Նասր վերջացնելու համար վեհը իր քուրերով եղանակով գործեց եւ փաղափ տնու մահմանականներուն: Յետոյ սերմանեց պառակտում Արեւելեան Սիւնիի գլուխը մնացող երեք եղբայրներուն միջեւ, որոնք միացեալ ուժ մը կը ներկայացնէին:

Ասոր համար օգտագործեց անոնցմէ կրտսերին՝ Բաբգէնի դժգոհութիւնը, վասնզի իրենց Վասակ կրտսերագոյն եղբորը մահէն վերջ մնացեալ երեք եղբայրները «բաժանեալ էին զհայրենի ժառանգութիւնս աշխարհին, աւագն Սմբատ զաւագագոյն մասն Սիւնեաց ընդ արեւմուտս կողմն եւ զքոյրը Վայոց Ջոր ունէր ի բաժնի, իսկ Սահակ՝ ընդ արեւելս մինչ ի Հակատի(3), բայց փոքրիկն Բաբգէն սակաւ ինչ ունէր մասն ի բաժնի» (Օրբ. էջ 241):

(1) Նախիջեւանի խնդիրը արդարեւ հետաքրքրական է բարդ խնդիր մըն է, վասնզի ըստ երեւոյթին Նախիջեւան կամ Գողթան գաւառը Նախապէս մաս կը կազմէր Վասպուրականի եւ 704ին խլուած էր Յովհաննէս կաթողիկոս Գագիկ Արծրունիի բերնով՝ որ Նախիջեւանը պահանջած էր «իւր քէ ի հաւու եւ ի հօրէ նոցունց իսկ ամ եւ ազգի պատճառեալ եւ նուաճեալ ունէր զնա եւ գրկուքին իւր զորոշումն փաղափ առ յիւրմէ վարկաւ էր» (Յովհ., էջ 263): Կ'երեւի թէ յետոյ անցած է կայսրի Մահմեդական իշխաններու, որոնցմէ առնելով Սմբատ թագաւոր տըւած է Սիւնեաց Սմբատ իշխանին «միւս պարգեւաց», Ասոր համար երբ Գագիկ Արծրունի պահանջեց թագաւորը չուզեց «զմեռագիրն իւր ի ձեռաց իբրանին յափեակել եւ ոչ՝ զընծայեալսն նմա մեծաբանս յանազանս արհամարհանաց դարձուցանել» (Նոյն): Ասիկա ինչպէս տեսնուեցաւ, պատճառ եղաւ որ Գագիկ Արծրունի՝ երեսնամեակէն թագաւորական աստիճան ստանայ եւ մաքառի

Բաբգէն կը դիմէ Նասրի՝ Նախիջեւան երթալով (Յովհ. 415—416 եւ Օրբ. 242) եւ կը գանգատի իր Սահակ եղբորմէն: Նասր՝ իր պատշաճութիւնը կը խոստանայ եւ Սահակը՝ Նախիջեւան կոչելով երկուքը միասին առած կ'երթայ Գուին, (Օրբ. 242) ուր գտնուի կը բանարկէ: Յետոյ կ'աշխատի անոնց երեք եղբայրը՝ Սմբատ եւս ձերբակալել եւ Սիւնեաց իբրանապետութեան վերջ տալ: Բայց իր այս ծրագիրը կը ձայնողի:

Սմբատ, իմանալով Նասրի իր վրայ գալը, ամրացաւ Եղեգիսի մէջ (Յովհ. 448 եւ Օրբ. 243—4): Նասր տեսնելով անոր ոյժը, կը պակասուի եւ խոհեմութիւն կը համարէ համաձայնիլ (Յովհ., 448 եւ Օրբ., 244):

Սմբատ կը խնդրէ իր բանարկեալ եղբայրներուն արձակուիլ, որ խոստը կատարով կը կատարի (նոյն):

Երկու իբրանները կը դառնան Սիւնիի եւ այլեւս կ'ապրին խաղաղ, եւ ինքզինքնին կը նուիրեն շինարարութիւններու:

Սմբատ Սիւնի կը մեռնի 920ին եւ իրեն կը յաջորդէ իր որդին՝ Վասակ (Օրբ. Բ. 42), որ «յետ բազում իշխանութեանց եւ գովելի գործոց մեռանի» 963ին: Այս իբրանը արաբ կուսակալներէն նկատուած էր քաջաւոր:

Որովհետեւ անգաւակ կը մեռնէր, իրեն կը յաջորդէր իր հօրեղբոր Սահակին որդին Սմբատ, որ «տիրէր համագունդ աշխարհին Սիսական... զահերէց իշխանութեամբ» (Օրբ. Բ. 42):

Սմբատ, անուշտ ժամանակին իբրանական տունէն մէջ տիրող քաջաւոր դառնալու ձգտումէն ինքն ալ տարուած, յոյ իբրանի անունն ու դիրքը բաւական չնամարելով «Թագ կապեալ ինքեան թագաւորեաց» (Օրբ. Բ. 34) եւ «իւր կողակիցն Շահանդուխտ» Աղւանից Սեւադա իբրանին աղջիկը, քաջունի հուշակեցաւ:

Այս տիպոսը ձեռք բերելու համար, ինչպէս կը տեսնուի Սմբատ քաջաւոր, որ իր մայրաքաղաքը Տաթև փոխադրած էր, հարկ տեսաւ դրացի երկու մահմանական Էմիրներու՝ Դաւիթի եւ Արանի իբրաններուն հետ, բարեկամական յարաբերութիւն մեակել եւ անոնց միջամտութիւնը ապահովել:

Բագրատունի կեդրոնական իշխանութեան դէմ (տես վերը, էջ 138):

Սիւնի աղբիւրներ, սակայն, Նախիջեւանը Սիւնի հող կը նկատեն եւ զայն կը ներկայացնեն «մայրաքաղաք Վայոց Ջորի» (Օրբ. Ա. էջ 63 եւ 232):

Հետաքրքրական է որ Սմբատ Ա. թագաւորին «միւս պարգեւաց» կը կատարուէր ճիշդ այն տուրքը՝ երբ Աշոտ Արծրունի խաղաղարարութեան բանագնաց կ'ըլլար Սմբատ թագաւորի եւ Սմբատ Սիւնի իշխանին միջեւ: Անհասկնալի է որ ինչպէս կը համակերպի Աշոտ իր մէջ գաւառին Սիւնեաց տորուքուն: Հետեւաբար շատ բնական էր որ իր յաջորդը հաղիւ 4—6 տարի վերջը պահանջէր իր գաւառը:

(2) Յովհ. Կաթողիկոս Գաբաւուսեացի կը կոչէ (էջ 385):

(3) Դեռ, ժամանակ Արաքսի, որուն կը միանայ Բարկուշատի մէջ:

Օրբելեան, Սիւնեաց պատմիչը, կ'արդարացնէ Սմբատի այս փառասիրութիւնը, գրելով որ «Սմբատ որդի Սահակայ որդւոյ Աշոտոյ... յարեալ ի մեծ Աթապէկն, որ էր ի Դավթէժ յԱտրպատական սը-խարհի, նաեւ յՌայ Ամիրայն որ իշխէր եւ դրանն Դարբանտայ, եւս եւ Աղուանից տերանցն, որք վա-սըն առաւել սիրոյ ծանուցանեն մեծի Սուլդանին խորասանու եւ հրաման առեալ ի նմանէ թագ կապեն գեղեցկահասակ եւ վայելչագիտակ առնն Հայկազնոյ Սմբատայ Սիւնեաց տեառն. եւ զի յայնմ ժամա-նակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ եւ Այրարատու, մինչ ի Գեղամ եւ մինչ ի յՈւտիսն եւ մինչ ի Կարին եւ մինչ ի Վասպուրականի սահմանն եւ մինչ ի Զորոյգետն եւ մինչ ի Գարդման, եւ Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ, վասն որոյ ոչ ինչ քրէական մեղս համարեցաւ Սմբատ: Զի եթէ Բագ-րատունիքն գերութեամբ իմն ածեալ էին ի Հրաչէէ այնմ արժանի գտան, ապա քանի եւս առաւել սո-ցա անկ էր որ ի Հայկայ երեւելի հարազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով եւ տէրութեամբ եկ-եալ հասնեալ էին մինչեւ ցայժմ» (Օրբ. Բ. 43—44):

Ասիկա միեւնոյն ասեմ ցոյց կուտար քե Բագ-րատունիները, իբրեւ հրեաձին կ'արհամարհէին Սիւնիքը եւ ինքզինքն իբրեւ հարազատ Հայեր անոնցմէ աւե-լի արժանի կը նկատէին քաղաւորական տեսչութիւնը:

Սիւնեաց նոր քաղաւորին քաղաւորութիւնը, ինչպէս կը բուռն, երջանիկ եղած է: Օրբելեան կ'ըսէ քե «Թագ կապեալ Սմբատայ ճոխ եւ երեւելի փա-ռօք յարդարէր զարքայութիւնն ըստ օրինի ինքնա-կալ թագաւորաց: Եւ յետ բազում ճոխութեանց եւ երեւելի արքունական գործոց վախճանի, եւ զնի զին նորա ի մէջ սրբարանին եւ յաստուածաբնակ աթո-ռին Տաթեւոյ, բազում եւ աշխարհագումար հան-դիսիւ» (Օրբ. Բ. 44):

Սմբատ քաղաւորի (963—998+) մահէն վերջ «Պայազատէ գտէրութիւն նորա մանուկ որդին իւր Վասակ եւ մեծահանդէս ժողովով ազատակոյտ բազ-մութեամբ օծանի թագաւոր Սիւնեաց եւ Բաղաց» (Օրբ. Բ., 44):

Ասիկա իր եղբայր Սեւագան «կացուցանէ իշ-խանաց իշխան» իր զօրին, այսինքն Սպարապետ, վա-սընգի բովանդակ Օրբելեանի պատմութեան մէջ «Իւ-խան իւխանաց» բացատրութիւնը այս իմաստով գոր-ծածուած է:

Այս կերպով Բագրատունի քաղաւորութիւնը նոր բաժանումի մը կ'ենթարկուէր եւ իր իշխանութեան ոսնձուրթին մը կ'ըլլար, բան մը, որուն շատ սիրով չեն համակերպւած Բագրատունիք եւ հակառակ Օրբել-եանի կառնիքին, քե Սիւնիք բոլորովին հեռու մնացած էին Բագրատունի հողերէն, կը տեսնենք քե Գագիկ Ա. (989—1020) իր իշխանութիւնը կը տարածէ մինչեւ Վայոց Զոր՝ Սիւնեաց նահանգին կարեւորագոյն մասը, ինչպէս նաեւ մինչեւ Խաչէն՝ Պարսալի հարաւակողմը՝ Աղուանաց աշխարհին մէջ եւ մինչեւ Փարխոս՝ Ար-ցախի մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Ասողիկ (էջ 247), գրելով Գագիկի համար քե «տիրեաց նա յովով բերդից եւ գաւառաց ի սահմանացն Վայոց Զորոյ եւ Խաչենոյ Փառխոսոյ առաւել քան զեղբայր իւր, եւ ոչ որ էր որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայցս մինչեւ

ցոր զրելոյ իմոյ զբաւ յիշատակիս այսորիկ»:

Գագիկ Ա., որ ամուսնացած էր Վասակ քա-ղաւորի (998—1019) աղջկան՝ Կասրամիքս իւխանու-հիին հետ, այս խնամութեամբ իր գերիշխանութեան ենթարկած էր այս քաղաւորութիւնը, որ դասապարսը-ւած էր անհետանալու, երբ դժբախտ դիպուածներ Բագ-րատունեաց տունը չընչէին եւ ան տկար իր զօրու-թեան մէջ:

Ընդհակառակը Սիւնիք տկացին Բագրատուն-եաց եւ Արծրունեաց կործանումէն ալ վերջը, օգտուե-լով իրենց աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքէն, եւ պահեցին իրենց անկախութիւնը բարբառս ժողովուրդ-ներու արեւաւմտին ասեմը, Վասակի (998—1019+) մահէն վերջն ալ:

Վասակ անորդի ըլլալով, իրեն յաջորդեց իր քեռորդին՝ Սմբատ, որ էր որդի «Աշոտոյ ինոյն Սիսա-կան տոհմէ», իսկ Ասոս «էր իշխանաց իշխան ամե-նայն թագաւորութեանս» (Օրբ. Բ., 61):

Այսպէս, Սիւնեաց քաղաւորութիւնը նահանգին անմասոյց լեռներուն մէջ կծկուած շարունակեց իր գո-յութիւնը, երբ արդէն տակնուվրայ կ'ըլլար Հայաստան, բարբառս ժողովուրդներու արեւում:

Ե.

ՏԱՐՈՒԵՐԻ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Տարուբերան նահանգը Հայաստանի կեդրոնա-կան մասին մէջ եղած է հնագոյն կեդրոնավայրէն մե-կը Հայ աշխարհին եւ Արարաթի, Վասպուրականի եւ Սիւնեաց նահանգներուն հետ, կազմած է միջնաբերդը Հայութեան, քեւ ոչ ամբողջապէս, վասնզի նոյն նա-հանգին մաս կազմող կարգ մը տրջանակներ, ինչպէս Խոյք եւ Սասուն ունէին բնակչութիւն մը, որ հայ-կական ծագում չունէր եւ վերջը հայացած էր, (տես վերը 14):

Տարուբերան անունը համեմատաբար նոր է: Մինչեւ է. դար մեր պատմիչները այդ կողմերը կը կոչէին «Կողմ Տարաւոյ»: Վերջը գործածուիլ սկսաւ Տարուբերան բառը՝ նահանգին համար, որուն մէկ գաւառը պահեց Տարուն անունը: Այս գաւառին կեդ-րոնն էր Մուշ, որ Հայ պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը ունի, մանաւանդ կրօնական տեսակետով: Տարուն ա-մէնէն կանոնա Քրիստոնէութեան յարած նահանգներէն մին էր Հայաստանի:

Տարուն հին ժամանակներէ սկսեալ Հայ նախա-րարութիւններու ամէնէն գործօններէն եւ ամէնէն աւե-լի հոշակութեան մէկուն՝ Մամիկոնեաններու — ո-րոնք յաճախ սպարապետութիւնը սեփականած էին ի-րենց — կառուածն էր:

Տարուբերան նահանգը 591ին անցած է Բիւ-զանդիոնի, իսկ արաբական տիրապետութենէն վերջ անոնց կազմած ինքնավար Հայաստանի մաս կազմած է:

Մամիկոնեանք շատ յարգուած Հայերէ եւ Յոյ-ներէ, որոնց միշտ զրեքէ համակիր եղած են եւ տե-րեւորակ հողերու, աւելի հաւանականութիւն ունէին

պահելու իրենց գոյութիւնը արաբական տիրապետութեանն ալ վերջը, սակայն մէկ դար վերջը անոնք ապարեզէն կը հեռանային, հակառակ անոր որ նախապէս մեծ կարեւորութիւն տուին իրենց՝ Արաբները:

Մամիկոնեանք իրենց բարոյական բարձր հեղինակութեան համապատասխան ներքաւան ալ ոյժ մը կը ներկայացնէին:

Անոնք տէր էին Տարօնի, որ ըստ աւանդութեան, Տրդատ քաղաւոր Սկիւնիներէն առնելով, իրենց շնորհած էր, Բագրեւանդի, որ Արշարունեաց հարաւակողմը կը գտնուէր, Արագածոտնի, որ Կարսի արեւելակողմը կը գտնուէր, ինչպէս նաեւ Արշարունիի, որ Կարսի հարաւը կը տարածուէր եւ Տայփի հարաւային մասին մէջ ընդարձակ երկիրներու, որոնք իրենց մէջ կը պարփակէին Մուշը, Վաղարշապատը եւ Դուինը: Անոնք այսպէս կը տիրէին Բիւզանդական սահմանագլուխին երկարութեան տարածուած հողամասի մը, որ մօտաւորապէս Հայաստանի մէկ երրորդը կը ներկայացնէր (տես Laurent, նոյն, էջ 91):

Այս դրացնութիւնը եւ իրենց երկրին երկար տեւելու Բիւզանդացոց իշխանութեան տակ մնացած ըլլալը կը բաւէ բացատրելու համար քեզ Մամիկոնեանք ինչո՞ւ պետք էր հանդիսացան Հայոց այն մասին, որ մերժեց Արաբներու յարկ թէրոգորոս Ռեսունիի հետ, որուն ընդդէմ կը մտադրէր 653ին իրենց պէտք՝ Մուշեղ Մամիկոնեան, որ կը հրամայէր Բիւզանդացիներու հաւատարմութիւն հայկական հեծելազօրին: Ասով հանդերձ, Արաբները փորձեցին, թէրոգորոս Ռեսունիի մահէն վերջ, սիրաւորապէս այս ազդեցիկ նախարարութիւնը, անոնցմէ մէկուն՝ Համազասպ Մամիկոնեանի վստահելով Հայաստանի վարչութիւնը կամ ինքնավար Հայաստանի իշխանութիւնը: Սակայն անիկա գրեթէ անմիջապէս դաւեց Արաբներուն, վասնզի յոյն կայսեր հնազանդութիւն յայտնեց 659ին եւ անիկէ Հայաստանի Կիւրապաղատ նշանակուեցաւ (Սեբիոս, ԼԲ.):

Ասով հանդերձ, Արաբները Հայոց խնդրանքին համակերպելով դարձեալ Մամիկոնեանի մը՝ Գրիգորի տուին ինքնավար Հայաստանի իշխանութիւնը, զոր ան վարեց մեծ ձեռնհասութեամբ եւ կատարելապէս արքայական շուքով 662էն մինչեւ 685, երբ այլեւս Բիւզանդացիք յուսահատած էին Հայաստանը վերստին նուաճելէ (Թեոփանոս Ա., 6143):

Գրիգոր Մամիկոնեան հաւատարմութիւն մնաց Արաբներուն եւ նոյնիսկ անոնց հետ խաղաղութեամբ դէմ կրուած տեսն մահացաւ 685ին:

Բայց Մամիկոնեանները, հաստատուած Հայաստանի արեւմուտքը, Բիւզանդական երկիրներու դրացի հողերու մէջ, եւ ջերմ աւանդապատէս եւ կրօնամոլ, եւ սերտօրէն յարած այն ազգային եւ կրօնական աւանդութիւններուն, որոնք Հայաստանը եւ Բիւզանդիոնը իրարու կը կապէին, չկրցան վստահութիւն ներշնչել Արաբներուն, եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի մահէն վերջ անոնք աւելի նախընտրեցին Բագրատունիները, եւ Աւոս Բագրատունիի վստահեցան Հայաստանի իշխանի պատճառով, զոր ան վարեց 686էն 690: Յուսիսիւստինոս Բ. Պագոնաս երբ յաջողեցաւ Մուսլիմներէն ստիպել որ ան համակերպի Հայաստանը, Վրաստանը եւ Կիպրոսը — որոնք ամենէն աւելի մրցութեան առարկայ եղած էին — իբրեւսակ մը «ընդհանուր տիրապետութիւն» միասին կա-

ռավարել, Հայաստանի իշխան նշանակուեցաւ Ներսէս Կամսարական, Շիրակի ճանուար (690—691): Քիչ վերջը երբ Բիւզանդիոն խզեց իր համաձայնութիւնը, եւ չարաչար պարտուեցաւ, Հայաստան արաբական նահանգի վերածուեցաւ, եւ Արաբ Ոսիկան մը կառավարել սկսաւ երկիրը: Ոսիկանին քով հայ պատերի կամ սպարապետ մը կամ երկուքն ալ կը դրուէր: Պատերիկի այլեւս երկրորդական դարձած պատճառով Սմբատ Բիւրասեան Բագրատունիի, որ խզեց բոլորովին իր յարաբերութիւնը Յունաց հետ:

Առաջին ոսիկանը՝ Մուսափաթ Կին Մուսան (698—700) եւ իր յաջորդը՝ Ապու Շէյխ իպն Ապսուլլան զօրավարը (701—703) այնքան խստութիւն ցոյց տուին, որ Սմբատ Բիւրասեան Բագրատունին, 702ին ակամայ պարագլուխ դարձաւ ապստամբութեան եւ վարդապետութեան յաղթութենէն վերջ դարձեալ Բիւզանդական օժանդակութեան ապաւինեցաւ, (տես Արաւիկ Ալայոյանեան «Պատմութիւն Հայ Դադրականութեան», էջ 213—214), ինչպէս Մուսափաթ Կին Ոգբայ ոսիկանին տուած իրենց խոստումը զրծեց 705ին, միանալով Բիւզանդական բանակին, եւ տեղի տալով անօրինակ խստութեանը Կասմ կամ Դաւի (Դասրմ) ոսիկանին, որ Հայ նախարարները բնաջնջելու աշխատեցաւ (տես նոյն):

Հայերը՝ յուսահատ Բիւզանդիոնէն, կը համակերպին իրենց նախնազգիքին: Երկիրը կ'ենթարկուի բոլորովին Արաբ լուծի (տես նոյն, էջ 215), սակայն քիչ վերջը, Հայերը կարծելով որ իւմմեաններու եւ Աբասեաններու պայքարներէն Արաբ կայսրութիւնը փայտաւած էր, դարձեալ կը խլրտին:

Գրիգոր եւ Դաւիթ Մամիկոնեանները, որոնք Աւոս վասակեան Բագրատունի Պատերիկին դէմ դժուարութիւններ հանած ըլլալով Տեմէն ախորժուած էին, երբ 745ին Վալիդ խալիֆային հրամանով Հայաստան դարձան, վասպուրականը ոտք հանեցին Աւոսի դէմ եւ Դաւիթ նոյնիսկ փորձեց սպաննել Աւոս Բագրատունին, որ դէմ էր ապստամբութեան:

Աւոս փութաց Դամասկոս, պատշապանութիւն խնդրելու համար: Այս բացակայութենէն օգտուելով Գր. Մամիկոնեան ինքնակոչ կերպով Հայաստանի իշխանին (պատերիկ) պատճառով առաւ, սակայն խալիֆան հրամայեց Աւոս Բագրատունին վերստին հաստատել իր պատճառներէն մէջ եւ Դաւիթը պատժել մահով (746): Ասիկա Գրիգոր Մամիկոնեանի ասելութիւնը սասկալուց Աւոսի եւ Արաբներու դէմ:

Գրիգոր Մամիկոնեան յաջողեցաւ ապստամբութիւն յարուցանել, եւ այնպէս մը ընել, որ Աւոս Բագրատունի, որ դէմ էր ապստամբութեան, ինքն ալ միանայ Հայ նախարարներուն (747):

Սակայն տարի մը վերջը, Աւոս Բագրատունի ֆանի մը նախարարներով կը խորհի Արաբներու հետ հաւատարմութիւն, սակայն կը մասնուի Գրիգոր Մամիկոնեանին, որ իր սպաննուած եղբոր՝ Դաւիթի ծառաներուն զայն կուրցնել կուտայ, Կարինի մէջ ինքզինքն «իշխան Հայոց» կը հռչակէ եւ Հայաստանը՝ Բիւզանդիոնի հրապարակութեան տակ կը դնէ (748): Գրիգոր շուտով կը մեռնի եւ իրեն կը յաջորդէ Մուշեղ Մամիկոնեան (Ղեւոնդ, էջ 143—156) որ նոյնպէս սակաւակեաց կ'ըլլայ, ինչպէս նաեւ Հայոց այս ինքնիշխանութիւնը,

վասնզի Արաբները՝ որոնք Խմմեանց եւ Աբասեանց պայքարին պատճառով 748էն 750 չէին կրցած ոեւէ ձեռնարկ ընել ապսամբ Հայերու դէմ, Աբասեանց վերջնական յաղթանակէն վերջ Հայաստանը չարաչար պատժեցին:

Ինչպէս այս անցֆերէն կը հասկցուի, Մամիկոնեանք եւ Բագրատունիք իրարու հակառակ ուղղութեան կը հետեւէին: Բագրատունիք Խմմեան խալիֆաներու կը գործակցէին, իսկ Մամիկոնեանք անոնց դէմ կ'ապսամբէին եւ վերջը ապաստան կը փնտռէին Բիւզանդական սահմանազուլիսին մօտակայ իրենց ամրութիւններուն մէջ:

Այս պատճառով բոլորովին անվստահելի դարձան եւ տեղի տուին Արաբներուն կիրարկելու այն խիստ միջոցները, որոնք ապսամբներուն դէմ կը գործադրուէին:

Այս բանին մէջ Արաբները կը բուռն քե աջակցութիւն գտնէին Բագրատունիներէն, որոնց վստահած էին Հայաստանի իշխանութիւնը: Ամեն պարագայի մէջ ինչպէս դիտել կուտայ Լուան (էջ 93), Բագրատունիք կը բուռն քե օգնուած են Մամիկոնեաններու դէմ գործադրուած հալածանքէն, վասնզի 750ին Մամիկոնեաններու պատկանող կալուածներէն կարեւոր մաս մը անցած էր Բագրատունիներուն, քեւ անձանք կը մնայ քե անոնք ի՛նչ չափով օգնած են Արաբներուն եւ ի՛նչպէս տիրացած էին այլ կալուածներուն:

Ամեն պարագայի մէջ իրողութիւն մը կար որ շատ պարզ էր. Բագրատունիք տիրացած էին Բզնունեաց, իւրաքանչէր հետ եւ Տարօնի՝ Մուշի եւ Քաղեքի հետ:

750ին երբ Արաբ խալիֆայական ընտանիքի փոփոխութիւնը պատահեցաւ, Մամիկոնեանք կրնային օգտուիլ եւ ընել Բագրատունիներուն, ինչ որ անոնք ըրած էին իրենց, քանի որ անոնց պէտք՝ Աւոս Բագրատունի կռուած ըլլալով պարտուած Խմմեանց ի նպաստ, շրջապատուի եղած էր յաղթական Աբասեաններէն, եւ իր աչքերը կուրցած Գրիգոր Մամիկոնեանէն, կ'ապրէր քուտա վիճակի մէջ:

Այս ժամանակամիջոցին Բագրատունիք կորսնցուցին իրենց կալուածներէն՝ Տայքէն մաս մը, Դարունքը, Վասպուրականը, իւրաքանչէր իր բոլորակային: Բայց Բագրատունի կալուածներու այս աւերէն միայն Բիւզանդացիներու դրացի՝ Տայք անցաւ Մամիկոնեաններու, իսկ իւրաքանչէր մնաց խլամբներու ձեռքը, եւ Վասպուրականը անցաւ Արմուրիներու: Դալով Հայաստանի իշխանի պաշտօնին, ան չտուեցաւ Մամիկոնեաններուն:

Արաբները ինչ վերջը այդ պաշտօնը կրկին տուին Բագրատունիներու. որոնցմէ Սմբատ Բագրատունի օգտագործեց իր դիրքը Տարօնը փոխանցելու համար իր

զարմիկներուն, եւ քերես յաջողեալ գրաւելու նաեւ իւրաքանչէր եւ Վասպուրականը, երբ 771ին չմիանաւ այն ապսամբութեան, որ Մամիկոնեաններու գլխաւորութեամբ կատարուեցաւ եւ այնքան ձախող հետեւանք մը ունեցաւ (տես Ա. Ալպոյանեան, «Պատմութիւն Հայ Դադրականութեան», էջ 216—217): Մամիկոնեանք միանգամ ընդմիջեալ անգագան ուրիշ բազմաթիւ տոհմերու հետ, եւ Հայաստանի հողատէր-իշխանութեանց վիճակը հիմնապէս փոխուեցաւ: Մամիկոնեանք ամենէն շատ տուողները եղան:

Մուշեղ Մամիկոնեան, ապսամբութեան գլխաւոր ղեկավարը, Բագրատունի հակառակորդին մէջ կը մեռնի եւ Համազասպ Արմուրի՝ Արաբներուն հանդիմանալու համար կ'ապանքէ անոր երկու որդիները, իսկ իր աղջիկը՝ յուսահատ իր ձեռքը կուտայ Արաբ պէտի մը՝ Կայսիկ ցեղէն ձախալի, որ կը տիրանայ իր իր կնոջը իրաւունքը՝ Արեւմտեանց զաւառին եւ գրեթէ Մամիկոնեանց բոլոր կալուածներուն (René Grousset, Histoire de l'Arménie, էջ 331): Յետոյ Աւոս Մակեթ՝ ձախալի կ'առնէ Արեւմտեանց մեծ մասը եւ կը գրաւէ Տարօնը:

Մամիկոնեանք ոչ միայն իրենց տանտիրական հողերը կը կորսնցնեն, այլ կ'անհետանան գրեթէ բոլորովին, վասնզի քանի մը պզտիկ Մամիկոնեան տանտէրներ հազիւ կը մնային հոս-հոն, նոյն դարձած մեծ իշխաններու եւ այլեւս բնաւ Հայաստանի մէջ հակառակորդական դեր մը չէին կատարէր (հմմտ. Laurent, էջ 120) (1):

Հայաստանի իշխան Սմբատ Բագրատունի(2), որ հազիւ տարի մը (804—805) պաշտօնավարած էր իբրեւ «Հայոց իշխան», պատերազմի դաշինք վրայ մեծաւ:

Հայաստանի իշխանի պաշտօնը անցաւ Բագրատունի երկրորդ՝ Վասակեան նիւղին, Աւոսի (Մակեթ կոչուած) Սմբատ սպարապետի (†775) որդւոյն (հմմտ. Հ. Ակիմեան, ՀԱ. 1930 էջ 650):

Բայց Սմբատ իշխանի չորս եղբայրներ(3) իրենց մօրը հետ կ'երթան Եփրատի (Ամիդ) տեսակցելու «խալաֆ ամիրայ»ին հետ կամ ինչպէս Հ. Ներսէս վրդ. Ակիմեան կ'ըսէ. «լաւ եւս խնդրելու անոր շնորհը» (նոյն):

Հարուն էլ Ռաւիտ խալիֆան (786—809) սիրով կ'ընդունի զանոնք եւ Աւոսի որդիները եւ Սմբատ իշխանի (†805) եղբայրները ձեռք կը բերեն Վասպուրական-Տարօն-Կորնայի (Անձեւացիք) իբրեւ իրենց սեփականութիւն (նոյն, էջ 651):

Ասոնցմէ Բագրատ Բագրատունի կը տրուի Տարօնը շուրջ 806ին(4) ճիշդ այն պահուն, որ Աւոս

(1) Մամիկոնեաններէն մաս մը անցած պէտք է ըլլայ Բիւզանդական երկիրը, ուր շատ կարեւոր դեր կատարած է Մանուէլ Մամիկոնեան թ. դարուն առաջին կէտին իբրեւ ընդհանրական զօրավար, Մանուէլ Տորեղապետ էր հռչակաւոր թէոտորա կայսրուհիին:

(2) Որդի Աշոտի որդւոյ Սահակի:

(3) Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ եւ Բագրատ (Վարդան, էջ 78):

(4) Laurent (էջ 104—105) եւ René Grousset (էջ 349) Տարօնի իշխանութեան ծագումը ալապէս կը բացատրեն:

Անոնց տնտեսութեամբ, Աշոտ Մակեթ, իշխան Հայոց (806—826) երբ կը մեռնի իր կազմած միաձոյլ զօրաւոր իշխանապետութիւնը ըստ աւատական կարգերու երկու որդիներուն, Բագրատի եւ Սմբատի միջեւ կը բաժնուի Բագրատը՝ անդրանիկ որդին կ'առնէ Տարօնը, իսկ Սմբատը (Laurent, էջ 105), իսկ երկրորդ որդին Սմբատ Արարատ, Շիրակը, Արշարունքը եւ այլ, Բագրատին հօրենական կալուածներուն մայրաքաղաքով:

Սմբատ, իր հօր մեռած ատեն, այսինքն 826ին իւր-իրաւուն խալիֆային քով պատանդ կը գտնուէր 806էն ի վեր եւ ա-

Մսակեր (806—826) Շիրակի մէջ իշխանութիւնը կ'ըստանար եւ կը զօրացնէր Բագրատունեաց ղիբը արեւմրսեան Հայաստանի մէջ, Բագարանը իրենց ուսան ունենալով :

Առոս Մսակեր իր ոյժով սպառնալիք մը կը կազմէր, վասնզի Հայաստանի գանազան մասերուն մէջ կ'իշխէին ուրիշ Բագրատունիներ, որոնք ընդհանուր համեմատութեամբ կրնային արաբական սիրապետութենէն խուսափիլ:

Արաբները, որոնք միշտ հաւասարակշռութիւնը պահել կ'ուզէին, անոնց դէմ զօրացուցին արեւելեան Հայաստանի մէջ՝ Արծրունիները, որոնք իրենց կարգին ոյժ մը կազմեցին:

Քե' Բագրատունիք եւ քե' Արծրունիք՝ օգտուեցան արաբ խալիֆայութեան փայլումէն եւ ծայրագաւառներու մէջ, զիստուրապէս Պարսիկներու յարուցած ապսամբութիւններէն:

Հայաստան ալ յաճախ կ'ենքարկուէր այս ապսամբներու սիրապետութեան:

Արաբները հետեւաբար Հայերուն ասպարէզ կու տային, որ այդ ապսամբներուն դէմ հանեն զանոնք:

Հայերը օգտուեցան նաեւ արաբ կայսրութեան ուսապետական կարգերու յարկէն, իրենք ալ նորի դէր կասարելով, եւ ներհնապէս ոյժ մը կազմելով: Որչափ ասեմ որ համեմատելի եւ իրարու հետ գործակցաբար կը գործէին, կը յաջողէին, սակայն Արաբները շարունակ պառակտում կը սերմանէին:

Նոյնիսկ անոնք Բագրատունի ընտանիքին անդամները իրարու դէմ հանելու աշխատած են եւ յաճախ յաջողած են:

Առոս Մսակերի մահէն վերջ (826) Բագրատ Բագրատունի, Տարօնի տէր, նշանակուեցաւ «*իշխան հայոց*» եւ Առոս Մսակերի որդին Սմբատ, որ Սամառա պատանդ կը գտնուէր, եկաւ Հայաստան 826ին «*եւ շինեաց ձեռակերտ մի յարչարունեաց գաւառին եւ անուանեաց Աղճկոյս*» եւ անուանուեցաւ սպարապետ:

Բագրատ «*իշխանաց իշխան*» կարեւոր պատանական անձ մըն է շատ ծանօթ(1): Իր իշխանութեան շրջանին Բագրատի ձեռքն էր նաեւ Խաթըր, որով կը տեսնուի քե' ինչ տարածութիւն ունէր Տարօնի իշխանութիւնը (Յ. Մարկուարդի, *Վրական Բագրատունեաց ժազում*, քրգ. Հ. Մ. Հապովեան, էջ 392):

Իր պայքարը Տարօնի սահմանակից Արցնի եւ «*ներքոյ կողման Աղճկեաց*» իշխող Արաբ Մուսէի դէմ մանրամասն նկարագրած է Թովմա Արծրունի, (էջ 119—122):

աւած էր Ապուլ Աբրահա վերագրի անունը (Ասողիկ, էջ 106):

Խալիֆան Իրազէն զայն անմիջապէս Հայաստան զրկեց Սպարապետի պաշտօնով, մինչդեռ անգրաւիկին՝ Բագրատի հաղիւ իր հօրը մահէն չորս տարի վերջը, 830ին շնորհեց Տարօնի հողատիրութիւնը «*Հայաստանի իշխանի պաշտօնով*» (Laurent, էջ 105): 2. Ներսէս Ակինեան, ինչպէս տեսնուեցաւ, իր կատարած ճշգրտումներով Մարկուարդի գործին (Բագրատունեաց ժազումը, Թրգ. Հ. Մ. Հապովեան, 1913, Գլխին) վրայ (տես Հ. Ա. 1930,

Եւսուժ պինի Ապուսէր զինքն գերի բռնելով նենգութեամբ, Սամառա կը դրկէ (851ին): Արաբ զօրավարը կը մտնէ Մուս եւ կեղեւումներ կը գործադրէ:

Տարօն կը գրաւուի Արաբներէն բացի Սասունէն, որուն բնակիչները Մուս կ'արեւան եւ Ոսիկանը կ'սպաննեն («Ազգապատում», 937):

Բուղա, որ Հայաստանի ապսամբութիւնը ընկնելու համար 852ին Տարօն մտաւ, Բագրատի երկու զաւակները՝ Առոսը եւ Դաւիթը գերի վարեց (Յովհ. Կաթ., էջ 151, Վարդան, էջ 82, Ասողիկ, էջ 108) եւ Սասունը եւ Տարօնը հարստահարեց («Ազգապատում», էջ 938—939):

Ապուսէր, երբ 851ին Բագրատ Տարօնի տէր եւ Հայոց «*իշխանաց իշխան*» կը ձեռքաւորէ եւ Սամառա կը դրկէ, սնոր հետ կը տան նաեւ «*զամենայն ազգատոհմն նորա ի տանէ Բագրատունեաց*» եւ Արծրունեաց տէր՝ Առոսը, Բագրատի փեռորդին (Ք. Արծ., էջ 118), կարճ ժամանակ մը հաւանօրէն Սմբատ Սպարապետ կը կարգուի «*Հայոց իշխանաց իշխան*» (Տես Առոս, Ք. զարու հայ աւատական իշխան մը՝ Գուրգէն Արծրունի քրգ. Հ. Պերպետեան, էջ 25): Անիկա, սակայն, 855ին ինքն ալ բախակից կ'ըլլայ Բագրատի եւ խոստովանական մահուամբ կը մեռնի Սամառայի մէջ: Իսկ Բագրատ խալիֆայութիւնը ընդունելով կը մնայ Պաղտատ եւ հոն կը մեռնի 861ին առաջ: 826ին իր հաստատած իշխանապետութիւնը կը դադրի գոյութենէ, վասնզի իր զաւակներն ալ միասին տարած էին Սամառա:

Բուղա այս կերպով երբ Հայաստանի զիստուր նախարարները Սամառա տանելով, ապահով եղաւ քե' Հայոց ոյժը ընկնուած էր, քանի որ բոլոր զօրաւոր մարտիկը Հայաստանէն տարուած էին (Ք. Արծ., էջ 215) եւ միայն հիւսիսային Հայաստանի մէջ կը մնային Առոս, Սմբատ Սպարապետի որդին եւ Վասպուրականի մէջ՝ Գուրգէն Ապուսէրը Արծրունին եւ քանի մը Արծրունիներ, — որոնք երկիրը Արաբներուն դէմ հանելու անկարող կը նկատուէին — այն ասեմ, հարուածեց Հայաստանի ինքնավարութիւնը, Նախիջեւանի էմիր Խարանիմին պաշտօնը տալով «*սեղացի իշխաններուն տեղ*» (Ք. Արծ., էջ 215) կառավարել աւասական Հայաստանը:

Տարօնի շրջանակն ալ կը բուլի քե' այս միջոցին տրուած է մահմետական եմիրի մը՝ Անմաթ որդի Հալքի (որ է Անմէս պինը Խալիս) («Ազգապատում», էջ 984) որ 858ին 885ի բուլակներուն միջոցին տարած էր երկիրին:

Բայց այս կացութիւնը չտեսց եւ ինչպէս Հայաստանի միւս ինքնավար մասերը, նոյնպէս նաեւ Տարօնի իշխանութիւնը վերակազմուեցաւ:

էջ 637—660) կը փոխէ այս դասաւորութիւնը, Յատկապէս ուշադրաւ են էջ 655—6, ուր կարեւոր ճշգրտումներ կատարուած է:

(1) Տես Յ. Մարկուարդի գործը, էջ 392: Զինքն կը յիշատակեն Թովմա Արծրունի, էջ 119—120, 128, 131, 133, Յովհ. Կաթ., էջ 149, Զամ. Բ. 480, Արաբ Տարարի, Երզնթի եւ Յայն Թէսփանէս Շարայեալ, Դենեսիոս, Բար-Ներսէս, տես նաեւ Տոմանշէկ:

Ա. — ՏԱՐՈՆԻ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բուդայի պատահաժող արեալն վերջ պահ մը բոլոր հայ իշխանութիւնները գրեթէ ջնջուեցան:

Առաջին վերակազմուած իշխանութիւնը եղաւ Շիրակի Բագրատունի իշխանութիւնը, որ առաջին անգամ իրեն դիմէ մը ապահովեց Աւոս՝ Սմբատ սպարապետին որդին, որ 856ին, իր հօրը Սամառա տարուելէն վերջ Սպարապետի պաշտօնին կոչուեցաւ եւ 862ին ալ Այրի Իսկն Եանեա էլ-Արմենիի միջնորդութեամբ եղաւ «իշխանաց իշխան»:

Վասպուրականի մէջ ալ իշխանութիւնը վերահաստատուեցաւ իրարու մրցակից Արծրունիներու բաւական երկար պայքարէն վերջ (սեւ վերք, էջ 134-136):

Միայն Տարոն կը մնար անգլուխ:

863ին Բիւզանդացիք Տարոնի մէջ ջախջախած էին (Laurent, էջ 217 եւ 267) Հայաստանի եմիրը, Մեղիսիէի էմիրը եւ Տեփրիկէի (հիմա Տիվրիկ) Պաւլիկեանները, եւ իրենց ենթարկած էին այս նահանգը, որ օրինաւոր հայ տէր մը չունէր այն օրէն ի վեր որ Բագրատ Բագրատունի իշխանը եւ իր երկու զաւակները Սամառա տարուած էին:

Ապուլպէլչի որդին Գուրգէն Արծրունի, որ Վասպուրականի իշխանութեան քեկեմածու մըն էր, զայն իր օրինաւոր տիրոջ բողոքով, Յոյներու ֆով ապաստանած էր, անոնց օժանդակութեամբ կրցաւ տիրանալ Տարոնի մէկ մասին, 863ին, եւ յաջողեցաւ իրեն վեհապետ հաստատել, (Թ. Արծր., էջ 233-236. Laurent, էջ 125 եւ 217, եւ Լորան, քրգ. Հ. Պերպերեան, էջ 51, նաեւ վերք՝ էջ 137) եւ Բիւզանդական կայսրութեան նոր տարածաւ:

Այս արկածախնդիր իշխանը, որուն կեանքը լի է այնքան հետաքրքրական դրուագներով, վերջապէս «զսած էր Հայաստանի մէջ անկիւն մը, ուրկէ ո՛չ ոք այլեւս զինքն պիտի կրնար վռնել» (Լորան, էջ 51):

Ասիկա տիրացաւ նաեւ Անձեւացեաց երկիրին (սեւ Թ. Արծրունի, էջ 235 եւ վերք՝ էջ 137) հակառակ Վասպուրականի Գերենիկ իշխանին չկամութեան:

Այսպէս, Գուրգէն Ապուլպէլչի տէր դարձաւ Տարոնի, Ռեսունեաց եւ Անձեւացեաց, որով տիրացած կ'ըլլար հարաւային Հայաստանի մէջ երկար հողամասի մը, որ Միջագետքը կ'անցնէր Հայ իշխանապետութիւններէն:

Արեւելէն Վասպուրականի մէջ կը մխուէր Անձեւացեաց եւ Մարդասանի զաւառներով: Հարաւուն, իր ձեռքէն էին զառիթափներուն մէկ մասը, որոնք դէպի Տիգրիս կ'երկարէին: Արեւմուտէն ազատօրէն կրնար յարաբերիլ Բիւզանդացոց հետ:

Անկիւս իր տիրակալած հողերէն կրնար զինուորական կարելուր ոյժ մը հաւաքել: «Այդ ոյժին զըլ-

խաւոր տարրը կը կազմէին այն զինեալ մարդիկը, զոր իրեն կուսային իր ընդարձակ հողերուն վրայ ապրող աւաստունները: Բայց անոնց կը միացնէր Ռեսունեաց սպառնալից պարսպները եւ հոյրի ու Սասունի լեռներուն անաւոր մարտիկները: Այս ժողովուրդները այն ասեմէն իսկ նշանաւոր էին իրենց զինուորական յասկութիւններով, քաջութեամբ, տոկոսութեամբ, ժուժկալութեամբ, յոգնութեան դիմադրելու իրենց կարողութեամբ, զենք գործածելու գերագոյն նախաճարութեամբ» (Լորան, նոյն. էջ 53) եւ իրենց համբաւեալ տիրապետութեամբ, որուն օրինակը փչ առաջ՝ 852ին տուած էին Եուսուֆի սպանութեամբ, ի վրէժ իրենց Բագրատ իշխանին Սամառա ախորհին:

«Իր զօրութիւնը յենարան մըն էր ուրեմն Յոյներուն, նեղութիւն պատճառող բան մը՝ Վասպուրականի, սպառնալիք մը բոլոր Հայոց եւ Արաբներուն համար» (Լորան, էջ 53):

Այս պատճառով իսկ, իր հակառակորդները աւելի մոլեգին բռնամտութեամբ աշխատեցան զինքն ընկնել:

Վասպուրականի Գերենիկ իշխանը պահ մը իրմէն կորցեց Անձեւացեաց զաւառին մէկ մասը եւ նոյնիսկ Մարդասանը, որ Գուրգէնի ժառանգական հողատիրութիւնն էր (Թով. Արծր. էջ 286):

Տեսնուեցաւ արդէն Գերենիկ եւ իր հայր՝ Աւոս Վասպուրականի իշխանը, ինչպէս իրեն դէմ մտաւեցան (սեւ վերք, էջ 137) շահակից Շիրակի Բագրատունիներուն եւ նոյնիսկ Արգիի էմիրին օժանդակութեամբ (Լորան, էջ 54-55), սակայն չկրցան Գուրգէնի ոյժը ընկնել:

Հետեւաբար խոհեմութիւն համարեցին բարեկամութեան դաշինք մը կնքել:

Սակայն, ինչպէս կը բուռ, յաջորդ տարիներուն որեւէ եղանակով մը — որ անյայտ կը մնայ — Գուրգէն Արծրունի, որդի Ապուլպէլչի, Տարոնէն վանուած է 878-879ին առաջ, վասնզի այդ բուականին Բագրատ Բագրատունիի ժառանգորդները վերստին տիրացած էին Տարոնի (Թով. Արծր., էջ 246 եւ Լորան, էջ 282):

895ին Գուրգէն Արծրունի միայն կը մնար տէր Անձեւացեաց (Լորան, էջ 56):

Բագրատ Բագրատունիի երկու զաւակներ՝ Աւոս եւ Դաւիթ(1) հաւանօրէն Մուրավալֆիլ խալիֆայի մահէն (10 Դեկտ. 861) վերջ պէտք է դարձած ըլլան Հայաստան, բայց մինչեւ 868(2), անոնք յայտնի է որ չէին կրցած տիրանալ իրենց բոլոր կալուածներուն, որոնց դեռ այդ բուականին կը տիրակալէր Գուրգէն Ապուլպէլչի Արծրունի:

Հաւանօրէն Արաբները իրենք ալ վստեղ մը տեսնելով Գուրգէն Ապուլպէլչի տարապայման զօրանալուն մէջ, անոր դէմ հակառակորդներ յարուցանելու աշխատեցան, որպէսզի ներքին պառակտմով անոր իշխանութիւնը տկարացնեն, ինչ որ զենքով չէին կրցած ընել: Ուստի այդ ասեմները արձակած պէտք է ըլլան Բագրատի երկու որդիները, որոնք Տարոնի տիրապետութիւնները քերելու իրենց կողմը շահելով կրցան

(1) Ն. Արմենի կ'ենթադրէ թէ Բագրատ ունեցած է երրորդ զաւակ մըն ալ, հաւանօրէն Թոռնիկ անունով:

(2) Այնտեղ Վասպուրականի իշխանին Սամառայէն տարածը:

Գուրգեն Ապուլեյը վանել Տարոնէն՝ տարիներու ըն-
րացին :

Ինչ որ որոշ է, սա է թէ՛ Բիւզանդացիք՝ որոնց
վերին իշխանութեան տակ կը գտնուէր Տարոնը, այս
իշխաններուն ալ գոհացում տալ ուզած են, վասնզի
863ին Միխայիլ Գ. Կայսրը եւ 871—873ի ասենները՝
Վասիլ Ա. Կայսրը Աւոսի տուած են *Կիւրապաղատի*
սիսղոսը (René Grousset, էջ 490):

Ամեն պարագայի մէջ Աւոս եւ Դաւիթ իշխան-
ները, այսպէս կամ այնպէս տիրացած են Տարոնի եւ
երեքը՝ Աւոս, որ կառավարած է Տարոնի իշխանապե-
տութիւնը մինչեւ 878, կը յիշատակուի իբրեւ *«իշխան
Հայոց»* (Թով. Արծր., էջ 246) կամ *«Կիւրապաղատ
Տարօնոյ»* (նոյն, էջ 247—248):

Աւոս եւ իր եղբայրը Դաւիթ, որ «Արփայիկ»
կը կոչուի, Բիւզանդացիներէն թեւ շնորհ գտած, սա-
կայն ի վերջոյ նորս դարձած են Արաբներուն:

Ասիկա կը հաստատուի Թովմա Արծրունիի մէկ
յիշատակութենէն: Պատմագիրը (էջ 246) Հայաստանի
եմիր Անմէս պին Խալիսի՝ մինչեւ Դասուան ընդառաջ
գացող իշխաններուն ցանկին մէջ միջանկեալ կերպով
կ'ըսէ թէ 878—879ին Բագրատունի իշխանները Տարոնի
տիրացած էին նորէն (Laurent, էջ 282) անտարակոյս
ի վնաս Գուրգեն Ապուլեյի, որուն անունն անգամ
չկայ Հայաստանի նորս իշխաններուն այս ցանկին մէջ
(Լորան, էջ 56):

Ուրեմն որոշ է թէ այդ քուականէն առաջ Գուր-
գեն Ապուլեյը ռեւէ կերպով տեղի տուած եւ իր տի-
րացած հողերէն Տարօնը՝ իր օրինաւոր ժառանգորդնե-
րուն՝ Բագրատունիներուն, եւ ուրիշ մասեր Վասպու-
րականի Արծրունեաց եւ Արզնի Արաբներուն լքած էր
(Laurent, էջ 272 եւ 327) եւ միայն Անձեւացիք իրեն
մնացած էր, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Անմէս իպն Խալիս, որուն նպատակակէտը եղած
է Հայերը ընկնել եւ սկարացնել, թէ՛ հալածեց նախա-
րարները, եւ թէ անոնց միջեւ անհամաձայնութիւններ
սերմանեց, որպէսզի զանոնք իրարու դէմ հանէ: Իր
այս փառապաշտօնութեամբ Աւոս Տարօնի Կիւրապաղատը
յաջողեցաւ հանել դրացի Վասպուրականի Գրիգոր-
Դերենիկ Արծրունի իշխանին դէմ (Տես վերը, էջ 137):

Գրիգոր-Դերենիկ ձեռքալալեց Տարօնի տէր Ա-
ւոս Կիւրապաղատը եւ Սեւան ամրոցին մէջ բանտա-
կեց զայն (Թով. Արծ., էջ 247—248):

Գեորգ Բ. Գառնեցի կաթողիկոս (877—897)
ջանաց Աւոս Տարօնի Կիւրապաղատը բանտէն փրկել,
սակայն չյաջողեցաւ:

Աւոս իր հնարամտութեամբ Դերենիկի Հասան
ֆեռդինան անոր դէմ հանելով, ինքզինքն կը փրկէ եւ
կը յաջողի իր տեղը բանտարկել տալ Սեւանի մէջ Դե-
րենիկը (887ին) որ վերջը Աւոս Բագրատունի քաղաո-
րին, եւ կարգ մը իշխաններու եւ կաթողիկոսին միջ-
նորդութեամբ կ'արձակուի (տես վերը, էջ 137):

Դերենիկ Արծրունի, առաջին անգամ Աւոս Տա-
րօնի տէր ձեռքալալելէն վերջ, Տարօնը իրեն կապե-
լու համար Խալիքի՝ Տարօնի իշխան կարգել տուաւ,
իւր ֆրոնը՝ Մարիամի ամուսինը Դաւիթ Արփայիկը, Տա-

րօնի տիրոջ՝ Աւոսի եղբայրը (Թով. Արծր., էջ 248):

Այս կերպով Տարօնի տիրացող Բագրատունիք
երկու ուժեղ նախարարութիւններու՝ Շիրակի Բագրա-
տունիներուն եւ Վասպուրականի՝ Արծրունեաց — ո-
րոնք հաւասարապէս կը ցանկային Հայաստանի քաղա-
ւորութեան — միջեւ պայքարի առարկայ կ'ըլլային,
վասնզի երկու տոհմերն ալ Տարօնի տիրողները իրենց
հետ ունենալ կ'ուզէին:

Նախ Տարօնի Բագրատունիք Շիրակի Բագրա-
տունի «իշխան իշխանաց» հետ կապուած էին, սակայն
Դաւիթ Արփայիկի իշխանութեան եօթը տարիներուն
(878—885) անոնք աւելի Արծրունեաց կողմը հակեցան:

Դաւիթ Արփայիկի կառավարութեան մասին
գովեստներ ունին Թովմա Արծրունի եւ Յովհաննէս
կաթողիկոս, որոնք համաձայն են զինքն նկատելու
«մեծ իշխան» մը եւ «արփայիկ» մը:

Դաւիթ Արփայիկ մեռաւ իրեն ժառանգ բողոքով
իր զաւակը՝ Աւոսը (+898), որ չկրցաւ իրեն յաջոր-
դել, հաւանօրէն Բագրատունի կեդրոնական իշխանու-
թեան ազդեցութեամբ եւ իրեն յաջորդեց Գուրգեն իշ-
խանը (895—897)՝ Աւոս Կիւրապաղատին որդին եւ
Դաւիթի եղբորորդին (Յովհ. Կաթ., էջ 219):

Գուրգեն ալ գովուած է իբրեւ «այր փաշ եւ
հայ իշխաններու մէջ համբաւաւոր»:

Թովմա Արծրունի (էջ 248) Դաւիթի մահէն
վերջ կ'ըսէ թէ *«Յիսէ որդին Շէխայ բռնազբօսեալ
յինքն գրաւեաց եւ կառոյց ի վերայ նոցա զիւր գոր-
ծաժարս»*, որով չ'ընդունիր օրինաւորութիւնը Գուր-
գենի յաջորդութեան իբրեւ կողմնակից Արծրունի տան,
մինչ Բագրատունիք զայն օրինաւոր իշխող կը նկատէին:

Գուրգեն համակիր չէ եղած Արծրունեաց եւ
սպասան տուած է Վասպուրականի Ապուսմուան
իշխանին դժգոհ տարրերուն (Թ. Արծ., էջ 265, Ազգա-
պատմ., էջ 1008): Նոյնիսկ օգնած է Վասպուրական-
ցիներուն, վանելու համար Ապուսմուանը (տես վերը,
էջ 138):

Այնպէս որ Տարօն կրկին կը յարէր Շիրակի
Բագրատունիներուն:

Ասոր զորմական արդիւնքն ալ տեսնուեցաւ:
Երբ Շահպանեան հարստութենէն Անմէս իպն
Խա(1) Ամիդի եմիրը, որ ինքնագլուխ կը տիրէր Մի-
ջագետքի եւ Ասորիքի վրայ, Հայաստան ալ նուաճելու
համար գրաւեց նախ Աղձնիքը եւ Սասունը, ձեռքալա-
լելով Աղձնեաց Ապամախը իշխանը, Արծրունեաց փե-
տան, — որ արտափուս ուրացեալ *«ի ծածուկ ունէր
զհաւատ քրիստոնէութեան»* — եւ ապա մտաւ Տարօն
եւ սպաննեց Գուրգեն իշխանը (+897) (Յովհաննէս,
218—9 եւ Թով. Արծ., 260 եւ 266—7, Ազգապատմ.,
էջ 1008):

Մաքս Ա. քաղաւորը (890—914) փութաց
պաշտպանել Տարօնը, Արծրունեաց Գագիկ Ապուսմուան
իշխանին հետ, որ իր կարգին վրէժխնդիր էր իր փե-
տին Ապամախ իշխանին համար:

Մաքս քաղաւոր պահանջեց որ Արաբ ոստիկա-
նը փառուի Տարօնէն եւ երկիրը յանձնէ Դաւիթ Արփա-
յիկի Աւոս որդին (Թով. Արծր., էջ 266 եւ Յովհ., էջ

(1) Մեր պատմագիրները կ'ըսեն Ահմատ որդի Յիսէի

որդուն Շէխայ:

219) եւ այս նպատակով անոր վրայ պատերազմի գր-
նաց, սակայն Արժունի իշխանին դաւանաւորութեամբ
պարտուեցաւ եւ Բագրեւանդ ապաւինեցաւ. (Յովհ., էջ
221 եւ նաեւ վերը, էջ 138):

Էմիր Ահմէս իսկ Խաւ մեռաւ քիչ վերջը,
նոյնիսկ այն տարին, որ Սմբատ պարտուեցաւ (898): Իր
մահը փրկեց Տարօնը աղէտէ մը, որ անխուսափելի էր
(René Grousset, նոյն, էջ 491):

Տարօնը առանց պատերազմի վերսին դրուե-
ցաւ Բագրատունի տեղական իշխանութեան տակ:

Աւոս՝ Դաւիթ Արքայիկի որդին քեւել օրհնաւոր
ժառանգորդ մը չէր, օգտուեցաւ այս վերահաստա-
տեմէն, բայց չկրցաւ խաղաղ կառավարութիւն մը
ունենալ, վասնզի պարտուեցաւ եւ բանս նետուեցաւ
իր զարմիկէն՝ Գրիգորիոս կամ Գրիգորիկէն, որ իր իշ-
խանութիւնն յաջօտակեց եւ Տարօնը կառավարեց
898էն 923, ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի (René Grous-
set, նոյն, էջ 491):

Վախճալով որ Գրիգորիոս պարտեալը կրնայ
Արաբներուն յանձնել, Սմբատ Ա. քաղաւոր կը դիմէ
Լեւոն Զ. կայսեր (885—91) միջաժամութեան, վասնզի
Գրիգորիոս Բիւզանդական նորս դարձած էր եւ հալա-
տակած յոյն կայսեր, ինչպէս կը գրէր Կոստանդին Ծի-
րանածին կայսեր (912—959) իր *Կայսրութեան Վար-
չութիւնը* (43, էջ 182—189) գիրքին մէջ, նախապէս
երկերես դեր մը կատարելէ վերջ, քանի որ անիկա
մէկ կողմէն գործած էր կայսեր հպատակ բեմերու դէմ
առաջնորդ ծառայելով ասորական (ի՛մա արաբական)
զօրքերուն, միւս կողմէն ձեռքալալած էր պատերազմի
ժամանակ Արքայիկի որդիները, որոնք Աւոս Պրոսպա-
քարի հօր Գրիգորիկի եղբօր որդիներն էին. (Հ. Ներ-
սէս վրդ. Ակիմեան, *Թողնիկեանք ի Սասուն*, ՀԱ.
1934, էջ 228):

Սմբատ ասոնց ազատութեան համար դիմեց
կայսեր, որպէսզի միջնորդէ Գրիգորիկի մօտ:

Կայսրը Գրիգորիկը քանիցս հրաւիրեց Պոլիս,
եւ ի վերջոյ պատուիրակ ղրկեց Կոստանդինը՝ Լիբոսի
որդին, որուն առաքելութիւնը նպաստաւոր եղաւ երբ
ոչ Աւոսի որդիներուն համար — որոնք այլեւս պիտի
չլիբուին — զէր կայսրութեան եւ Տարօնի յարաբերու-
թեանց տեսակետով:

Երբ Կոստանդին Պոլիս կը դառնար, Գրիգո-
րիոս անոր վստահեցաւ իր Աւոս որդին(1), որուն Լե-
ւոն կայսրը տուաւ Պրոսպաքար տիրութիւնը եւ պահեց
Բիւզանդիոնի մէջ եւ ժամանակ մը վերջը դարձուց իր
հօրը, նոյն պատուիրակին հետ, որ իր Պոլիս դարձին
իր հետ բերաւ Գրիգորիոսի եղբայրը, Ապուղամբ,
ձեռքալալուած Արքայիկի որդիներուն հետ: Ապուղամբ
նաեւ ստացաւ Պրոսպաքարի տիրութիւնը եւ զանազան
նուէրներ:

Վերջապէս Գրիգորիոս ինքն ալ գնաց Բիւ-
զանդիոն, ուր իրեն տուեցաւ Մագիստրոսի աստիճան
եւ անուանուեցաւ Տարօնի զօրավար (stratège):

Ասկէ ետքը երկուորդ անգամ մըն ալ Գրիգորիկ
կ'այցելէ Պոլիս (Հ. Ներսէս վրդ. Ակիմեան, նոյն, ՀԱ.
1934, էջ 228):

Գրիգորիկի եղբայրը Ապուղամբ, վերջը, ան-
գամ մըն ալ Պոլիս կ'երթայ, ուր Պատրիկոսեան տի-
զոսով կը պատուուի եւ կ'ամուսնանայ Լիբոսի որ-
դիին՝ Կոստանդինի աղջկան հետ (ՀԱ. 1934, էջ 229):

Երկիր դառնալէն քիչ վերջը կը մեռնի 900ին:
Գրիգորիոս կամ Գրիգորիկ, որ Յովհաննէս Կարողիկոս
«զմեծ եւ զխոհեմ եւ զհանճարեղ իշխանն Հայոց» կը
կոչէ, շատ մեծ յարուս ցոյց տուած է դէպի Բիւզան-
դիոն եւ ենթարկուած է անոր, եւ տիրութեան տակ
անկէ, առանց սակայն իր անկախութիւնը զոհելու:

Կոստանդին Ծիրանածինի համաձայն, ան հաւա-
սարակելու քաղաքականութիւն մը կը գործադրէր, վա-
սնդի պաշտպանեալը ըլլալով հանդերձ Բիւզանդա-
կան կայսրութեան, կը պահէր իր յարաբերութիւնները
Պաղատի խալիֆային հետ, որուն անուանական զե-
րիշխանութիւնը երբ ուզէր կրնար մերժել:

Բնդհակառակը, անիկա բարեւ յարաբերու-
թիւններ կը մշակէր խալիֆային հետ, այնպէս որ Սմբ-
ատ Ա. Բագրատունի քաղաւորը (890—913) երբ 910ին
իր Աւոս որդին եւ Մուշեղ եղբայրը պարտուեցան Տու-
սուֆէն Նիզի մօտ եւ Վաղարշակէրք, Բագրեւանդի
մէջ պաշարուեցաւ, Տարօնի այս իշխանին միջոցաւ՝
խալիֆային «*խնդրէր զխաղաղութիւն... առ հասա-
րակ հօտին Քրիստոսի եւ շիջուցանել զհատեալ
հուրն յանօրէն տառիկանին*» (Յովհ. կաթ., էջ 292 եւ
Ն. Աղոնց, *Աշոտ Երկաթ*, քրդ. Հայկ Պրակեան, «Ա-
րեւ», ք. 8865):

Գրիգորիոս «իշխանն մեծ» «*թէպէտ եւ զուն
ի վերայ գործեաց ողով չափ*» բայց չյաջողեցաւ
արդիւն մը ձեռք բերել, վասնզի այդ ժամանակ խա-
լիֆային կայսրութեան մէջ ապստամբութիւններ ծագած
էին, եւ քաղաքական կացութիւնը նպաստաւոր չէր այդ
միջամտութեան, մասնաւորապէս Եգիպտոսի մէջ ծա-
ղած Գարմարեւու ապստամբութեան պատճառով (Յովհ.
կաթ., էջ 292 եւ Ն. Աղոնց, նոյն):

Գրիգորի իշխանութեան ասեմ Յովհաննէս Կա-
րողիկոս պահ մը անոր ետ Տարօն զացած է եւ անկէ
է որ այդ տագնապալի պահուն Կ. Պոլսոյ Նիկողայոս
պատրիարքէն ստացուած բուղրին պատասխանը հոն
խմբագրած է, որուն համար Ն. Աղոնց կ'ըսէ քե «ան-
տուտ այս նամակը չգրեց առանց Գրիգոր իշխանին
բեղադրութեան»:

Կայսրը պատուիրակ ղրկեց Յովհ. Կարողիկոս
եւ Աւոս Երկաթ քաղաւորը Պոլիս հրաւիրելու համար:

Յովհաննէս Կարողիկոս պատուիրակը ընդու-
նեց Տարօնի մէջ, բայց չկրցաւ Պոլիս երթալ:

Գրիգորիոս, Յովհաննէս Կարողիկոսի պատու-
թեան համաձայն, բիւզանդական Հայաստանի իշխանին
գիրքին հասած ըլլալ կը բուի, եւ բիւզանդական գոր-
ծակալ մը, որուն կը շնորհուէր Պոլսոյ արքունիքէն
տիրութեան եւ նուէրներ: Ասոնք, սակայն, նախանձ
զրգոյցին ուրիշ հայ իշխաններուն, ինչպէս Աւոս Բ.
Երկաթ քաղաւորին, Վասպուրականի Գագիկ-Խաչիկ
իշխանին եւ Վրաստանի Կիւրապաղաս Ասրեւանդի,
որոնք բողոքեցին Ռոմանոս Լեկաբինոս կայսեր (919—

(1) Ըստ Ռոմանոս ապօրէն զաւակ է ըստ այլոց Երկաթի:

ամուսնութենէ ծնած:

944) որ զեղչեց նուէրները եւ նպաստները Գրիգորիկոսի, որ շատ շփացած ըլլալ կը բուխ Յոյներէն:

Գրիգորիկոսի մահէն վերջ, Տարօն բաժնուեցաւ երկու մասի, որոնցմէ մեկուն սեփականատէր եղան իր երկու տղաք՝ Բագարաս եւ Աւոն եւ միւսին՝ իր եղբորը՝ Ապուղամի որդիները՝ Թոռնիկ, Վահան եւ Սմբատ (René Grousset, էջ 492):

Թոռնիկ գնաց Պոլիս եւ առաջին անգամ ըստացաւ պատրիարքի աստիճան: Նոյնպէս Բագարաս Պոլիս գնաց եւ ինքն ալ ստացաւ «պատրիարք եւ զօրավար Տարօնի» տիտղոսները եւ ամուսնացաւ Թեոփիլոկոս Մագիստրոսի քոջ հետ (ՀԱ. 1934, էջ 228):

Իր խորք եղբայրը՝ Աւոն եւս գնաց Պոլիս երկրորդ անգամ ըլլալով՝ Ռոմանոս կայսեր օրով եւ ըստացաւ պատրիարքի (Ասողիկ, էջ 178) ու հաւանօրէն Սասունը եւ Խոյրը:

Արաբ պատմիչներ զինքն կը յիշեն «Աշոտ որդի Գրիգորի իշխանաց իշխան եւ տէր Սասնոյ», տիտղոսներով (Marquart Sūdarmenien. 460 եւ 498), իսկ Բագարասը կը նանչնան «Իպն Թոռնիկ» փոխանակ իպն Գրիգորիսի:

Բագարասը — զոր Յոյները կը կոչէին Բագրասիոս — կը բուխ ըլլալ կորովի անձնաւորութիւն մը, որ կուտած է եւ նեղած իր հօրեղբոր որդին Թոռնիկը, որ դիմած է կայսեր իրաւարարութեան:

Կայսրը՝ Կրիստէսը կը դրկէ անհամաձայնութեան վերջ տալու համար, սակայն Թոռնիկ կը մեռնի, ձգելով իր ստացուածները Կայսեր:

Կրիստէսն այն ատեն կ'առաջարկէ Տարօնը կցել կայսրութեան, բայց Բագարաս եւ իր եղբայրը՝ Աւոն, կը դիմեն Ռոմանոս կայսեր, որ կը հաւանի անոնց ձգել ամբողջ Տարօնը, պայմանաւ որ կայսրութեան ձգուի Ողնուսը: Բագարաս իշխանութեան շրջանին, 940 զարնան, Հայեայի Համսունեան Սաիֆ էլ Տաուլա եմիրը կ'արեւակ Տարօն եւ աւերակի կը վերածէ Մուս Բաղաթը, եւ վերջը կ'երթայ անոր եղբորը՝ Աւոնի վրայ եւ կ'առնէ «Սամասունը (=Սասունը) եւ Խոյրը» (Weil II, էջ 674—675, René Grousset, էջ 495) վաղանցուկ յաղթանակով, որ կրնար պարզ ասպասակութիւն մը համարուիլ:

Այսպէս, Բագրասիոս իշխեց 935—940ին իսկ իր եղբայրը՝ Աւոն կառավարեց Տարօնը, իրմէ վերջ 940—966 թուականներուն:

Աւոն Ռոմանոս Լեկաթէնոս կայսրէն ստացաւ Պրոսոպարի աստիճան եւ «Պրետոր Տարօնի» պաշտօնը (René Grousset, էջ 495):

Աւոն վերջին անգամ մը, ուրեմն, յաջողեցաւ ունենալ իր ձեռքը՝ ամբողջ Տարօնը:

Աւոն մեռաւ 966ին:

Իր երկու որդիները՝ Գրիգոր եւ Բագարաս, անկարող հանդիսացան պաշտպանելու իրենց անկախութիւնը:

Ասողիկ (էջ 170) կը գրէ թէ 966ին «Վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ, եւ Տարօնոյ Հսոռմը տիրեցին», իսկ Կեսրեմոս կը հաղորդէ թէ 968ին Գրիգորիոս եւ Բագրասիոս եղբայրները ձգեցին Տարօնը կայսրութեան, ի փոխարէն ստանալով ուրիշ բարեբեր երկիր մը պատրիարքութիւնը:

Տարօն կազմեց բիզանդական կայսրութեան վարչական կազմին մէջ Գերջանի հետ կայսեր իշխանութեան ճակ միութիւն մը, որուն գլուխը կը զսնդէր զինուորական հրամանատար մը կամ Պրոսոպար մը:

Այսպէս, Բիզանդիոն վերսին հաստատեցաւ Հարաւային Հայաստանի սիրին վրայ:

Տարօնի իշխաններուն հողատիրութեան զրկւիլը, որ նկատուով կը գործադրուէր, այնքան հետեւեալ չկատարուեցաւ: Գրիգորիոս եւ Բագարաս փորձեցին պաշտպանել իրենց իրաւունքները: Անոնք, նոյնիսկ դիւրաւ զգացին հաստատուիլ բիզանդական հողերու վրայ, որ իբրեւ զոհացում իրենց կը տուէր:

975ին, 967ին տարիներ վերջ, թէեւ Տարօնը անուանապէս կցուած Բիզանդական կայսրութեան եւ պրոսոպարաւ Լեոն Բիզանդացի զօրավարին իշխանութեան ճակ դրուած, սակայն կցումի խնդիրը լուծուած չէր դեռ: Առնուազն կային կէտեր, որոնք տակաւին վէճի ճակ էին, ինչպէս երկիրին մէկ մասին իշխող խիստ կարեւոր Այծեաց բերդը, որ Տարօնցիք կրցած էին յանձնել խուսափիլ, եւ 975ին Չալկիկ կայսրը, հանդարտեցնելու համար միտքեր, այդ ամբողջ ստանալէ հրաժարած էր եւ բողած իր հին տէրերուն: Նշանակելի է նաեւ, որ Գրիգորիոս եւ Բագարաս, զրկւելով ըլլալով հանդերձ իրենց ժառանգական հողերէն 976ին տակաւին Տարօն կը զսնդէին եւ վերսին տիրելու համար իրենց հօրեմական ժառանգութեան 977ին կ'օգնէին ապստամբ Վարդ Սիւրբոսի:

Ասողիկ, (էջ 178) կը գրէ «Վարդայ գինեալ ընդդէմ նորա (Վասիլ կայսեր) ի պատերազմ, յորում քաջապէս մարտուցեալ զօրն, Հայոց, որպէս որդիք իշխանին Տարօնոյ՝ Գրիգոր եւ Բագարաս եւ Զափրանիկ իշխան Մուկացի, ահաբեկ արարեալ զզօրսն Յունաց»:

Վասիլ Բ. ի յաղթանակէն վերջը անյոյս էր այլեւս Տարօնի իշխաններուն վիճակը, եւ հաւանօրէն անոնք համակերպած պէտք է ըլլան իրենց ճակատագրին:

Աւոնի որդիներէն Գրիգոր՝ 991ին կ'երեւի՝ Մագիստրոս տիտղոսը կ'ստանայ Վասիլի բանակին մէջ՝ Պուլկարներու դէմ պատերազմի միջոցին, ուր ինքն մեռած է եւ իր Աւոն որդին գերի ինկած, ըստ վկայութեան Ասողիկի եւ Կեսրեմոսի: Աւոն փեսայացած է Պուլկարներու Սամուէլ Չարին եւ իբրեւ Դիւռափոնի (Տիւրացոյ) կառավարիչ մասնաւոր է Բաղաթը կայսեր, որ զինքն պատուած է Մագիստրոսի տիտղոսով:

Ասիկա ապացոյց մըն է, որ Տարօնի իշխանները վերջապէս այլեւս հեռացած էին Տարօնէն:

Բ. — ՍԱՍՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Իբրեւ հետեւանք աւատապետական կարգերու, ինչպէս նաեւ Հայաստանի գերիշխանութիւնը պահող աւաբներու եւ բիզանդացիներու մասնաւոր ջանքերուն, ինչպէս Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Սիւնեաց բազաւորութիւնները մասերու բաժնուեցան, նոյնպէս նաեւ

Տարօնի իշխանութիւնը չկրցաւ միաձոյ միութիւն մը մնալ մինչեւ վերջը:

Երբ 750ին Տարօնը Բագրատունեաց սեփականութիւնը եղաւ եւ Մամիկոնեան կորսնցուցին իրենց հեղինակութիւնը բովանդակ Տարօնի վրայ, ինչպէս կ'ենթադրէ Աղոնց, անոնցմէ ոմանք քաշուած պէտք է ըլլան Սասունի անմասնոյ լեռները, եւ հոն տնտեսական ազգային հողատիրութիւններու, գերագահութիւնը զիջելով Բագրատունիներուն, որոնք աւաստացեալ կը դառնային:

Ինչպէս Բագրատունիք ի Շիրակ, Արծրունիք ի Վան եւ Սիւնիք ի Տաթև նստելով իբրեւ աւաստացեալ իշխանաց իշխան, իրենց ձեռքին տակ ունեին հախարարական տուներ, նոյնպէս նաեւ Տարօնի Բագրատունիք իրենց ձեռքին տակ ունեին բազմաթիւ տնտեսներ, որոնց մէջ հաւանօրէն Սասունի լեռները քաշուած Մամիկոնեանք, բոլորովին չանհետացան եւ կը տնտեսային մասամբ Տարօնի:

Ասոր ապացոյցը կուտայ Թովմա Արծրունի (եջ 121) որ վերոյիշեալ Բագրատուն Բագրատունի Տարօնի իշխանաց իշխանին 850ին ընդդէմ Մուսէի մղած պատերազմին մէջ, կը բուռն անոր օգնութեան հասնող հախարարները, որոնց կարգին պէտք է յիշուած ըլլաւ նաեւ Մամիկոնեան Յովնան (կամ Բուրտիկ), «Թողնկայ որդի» (տղ մը ընդօրինակողին կողմէ դուրս ձգուած) ըստ Հ. Ն. Ակիսեանի(1):

Այսպէս, կը հաստատուի քեզ Թողնիկ Մամիկոնեանի մը որդին Յովնան կամ Բուրտիկ 850ին դեռ իր գոյութիւնը կը պահէր իբրեւ տնտեսներ Մամիկոնեան մը:

Այս Թողնիկի որդի Մամիկոնեան նախարարին յաջորդները յարած են Բիւզանդացիներուն եւ իրենք ալ ստացած են տնտեսներ եւ, Բիւզանդիոնի հովանաւորութեան տակ կազմած են իշխանութիւն մը կամ իշխանութիւններ:

Մամիկոնեաններու այս ճիւղին կը պատկանէին Մանուէլ իշխան եւ որդին իշխան Բասակէս (=Վասակ) եւ իր եղբայրները, որոնք զաղքած էին Պոլիս Լեւոն Դ. կայսեր (886—912) ասեմ:

Ասոնք պէտք էր նախապէս իշխած ըլլային «Տարօնի արեւմտեան կողմը, Ստորին Արածանիի եզերներուն վրայ» (տես Ն. Աղոնց. *Տարօնցիք ի Հայաստան եւ ի Բիւզանդիոն*. Byzantion X. 1935, էջ 545, René Grousset, էջ 331):

Կարելի է որ Մամիկոնեանք իսպառ հեռացած ըլլան 890ական բուականներուն, իրենց հայրենի հողերէն եւ իրենց տեղը գրաւած ըլլայ Ապուլմար Աղծրնիի իշխանը, փետան Արծրունեաց — որուն յիշատակութիւնը եղաւ վերջ — որ ըստ Յովնանեան կարողիկոսի (տես էջ 218) «փոխանակ ըղեշխացն պայազատէր զաշխարհն Աղծնեաց» եւ տնտեսները նաեւ Սասունի եւ Սիւնի լեռներ:

Այդ բուականներուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, Ահմէտ Շահպազեան առաւ անոր հողերը որ «յա-

րեւմտից Տարօնոյ... առ ափն եփրատ գետոյ» էին (Յովն. կար., էջ 219):

Սմբատ Բագրատուն, ինչպէս տեսնուեցաւ, անոր դէմ պատերազմեցաւ, բայց չյաջողեցաւ յաղթել եւ 898ին Ահմէտ մեղմելով է որ Տարօնը, ինչպէս նաեւ Սասունը, փրկուեցան: Սասուն միշտ պահեց իր մասնաւոր տեղը Տարօնի իշխանապետութեան մէջ, հաւանօրէն իր տեղական հողատէր իշխաններու գլխաւորութեամբ:

Երբ Տարօնի իշխանութիւնը Դաւիթ Արեւայիկէն վերջ, յափժանուեցաւ Գրիգորիս եւ Ապուլմար եղբայրներէն, որոնք կը կարծուին ըլլալ Բագրատուն իշխանին ենթադրեալ երրորդ(2) զաւակին (հաւանօրէն կոչուած Թողնիկ) որդիները, սկսաւ Թողնիկեան կրթութեւնը մը իշխանութիւնը, որուն զանեքց իշխանը եղաւ Գրիգորիս, իսկ Ապուլմար ձեռք բերաւ Տարօնի հողերէն մաս մը եւ ստացաւ Պրոսոպաբար տնտեսը Բիւզանդիոնի կայսրէն:

Ասիկա բաժանում մըն էր, որ Բիւզանդացիք տեսնուած էին, բայց ան երկար չտևեց:

Հաս Ակիսեանի, Ապուլմարի միակ ժառանգըն էր իր որդին՝ Թողնիկ, իսկ ըստ René Groussetի, ան ունէր երեք զաւակ՝ Թողնիկ, Վահան եւ Սմբատ:

Թողնիկ կը յաջորդէ իր հօրը, եւ իր հօրեղբոր՝ Գրիգորիկի, մահէն (923) ետքը Պոլիս կ'երթայ, կայսեր կը ներկայանայ եւ պատրիարքեան աստիճան կ'ստանայ (տես վերջ, 153):

Ինչպէս կը բուռն, անիկա Պոլսոյ մէջ աշխատած էր իր հօրեղբոր հողերուն ալ տնտեսներ եւ ասոր համար իր վերոյիշեալ հօրեղբոր որդիներուն՝ Բագրատուն եւ Առոսի աստիճանները հրաւիրած էր իր վրայ:

Հետեւաբար Թողնիկ իշխանութեան տնտեսները վերջ շատ նեղութիւններ կրած էր անոնցմէ, եւ այս պատճառով, հաւանօրէն ի հեծուկս անոնց, իր հողերը կտակած է կայսեր, ինչպէս յիշուեցաւ:

Թողնիկ երբ մեռաւ, կայսրը Կրիսիստոս Մամիկոնեանի ձեռքով յարժուութիւն գրաւեց Ապուլմարի իշխանութեան հողերը, համաձայն իր կտակին, Կրիսիստոս նաեւ Թողնիկի կինը եւ փոքրիկ զաւակը՝ Մուսէղը, փոխադրեց Պոլիս, եւ այսպէս վերջ տուաւ այս իշխանութեան:

Գրիգորիկի զաւակները՝ Բագրատուն եւ Առոս, այն ասեմ էր որ առաջարկեցին կայսր Ապուլմարի հողերը իրենց տակ եւ փոխարէնը ստանալ Ողնուսը, բան մը, որուն կայսրը հաւանեցաւ (տես վերջ 153):

Այսպէս, Տարօնի մէջ միակ իշխանութիւն մը մնաց Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ, որ իր սահմաններուն մէջ ունէր նաեւ Սասունը, որուն տէրն էր հաւանօրէն Թողնիկի որդի Ապուլմարի:

Սակայն այս միացեալ իշխանութեան պէտք՝ Առոս (940—966+) «որդի Գրիգորի», որ «իշխանաց իշխան Սասունի եւ Խոյրի» տնտեսները կը յիշատակուի, երբ 966ին մեռաւ Բիւզանդացիք, ինչպէս յիշուեցաւ, Տարօնը կցեցին իրենց երկիրներուն եւ իբրեւ նոր իշ-

(1) Հ. Ակիսեան իր փաստերը քաղած է Նոյնիսի Թովմայի Արծրունիի գործէն և նաղուպիէն և շատ համոզիչ էն, Հետաքրքիրները կրնան դիմել ՀԱ. 1934 էջ 98.

(2) Միւսներն էին Աշոտ և Դաւիթ Սրբայիկ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

խանութիւն մը, անոր զուլար դրին Ապուղամրի բողը՝ Մուլեղը՝ Թողնիկի որդին, որ պզտիկուց փոխադրուած էր Բիւզանդիոն:

Տարօնի կցուր բիւզանդական կայսրութեան ինչպէս որ դիւրին չեղաւ եւ 966էն վերջն ալ բնիկ իշխաններ իրենց հողատիրութիւնը պահեցին, նոյնպէս նաեւ Սասունի քաղաքի լեռնականներն ալ, իրենց պետքով պահեցին իրենց գոյութիւնը:

Այսպէս, Յովհաննէս Չմեկիկ՝ երբ 973ին Հայաստան եկաւ «քաղաւոր Հայոց Առոս Բագրատունի, քաղաւորն Կապանի Փիլիպպէն, եւ քաղաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբա Կարուց սերն եւ Սենեքեմ վասպուրականայ սերն եւ Գուրգէն Անձեւացեաց սերն, եւ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԱՄԵՆԱՅՆ ՏՈՒՆՆ ՍԱՍԱՆՈՒ (Սասուն)» իրենց բանակներով հաւաքուեցան Հարս գաւառին մէջ (Մատթոս Ուռհայեցի, էջ 20):

Նշանակելի է, որ անկախ իշխաններու կարգին կը յիշատակուի «Բովանդակ ամենայն առնն Սասանու», ինչ որ կը նշանակէ քե անկախ ալ կարելու որ ոյծ մը կը ներկայացնէ:

Ապահովաբար Սասուն այդ շրջանին կը գտնուէր անկախ տնտեսներու իշխանութեան տակ, որոնք իրենց լեռներուն վրայ խորխաբար պահեցին իրենց անկախութիւնը, նոյնիսկ Սելջուկ բարբարոսներու Հայաստանը ոտնակոխ ընելէն շատ վերջը:

Այս հողատէր-իշխանները, որոնք Սասունը իրենց իշխանութեան տակ ունէին, ինչպէս տեսնուեցաւ կը սերէին Ապուղամրէն:

Ասոնցմէ Մուլեղ՝ որդին Թողնիկի, Բիւզանդացի պատեօնասար էր, եւ կ'իշխէր Տարօնի:

1050ին իբրեւ Սասունին տիրող կը յիշուի ուրիշ Թողնիկ մը, որդի Մուլեղի, որ այդ բուականին վանեց Սելջուկ-բրկական արշաւ մը:

Գր. Մագիստրոս զայն կը ներկայացնէ իբրեւ Մամիկոնեան իշխան մը:

Ուրեմն կամ պէտք է ընդունիլ քե այս բողնիկը՝ Ապուղամրի բողան զաւակն է կա՛մ բոլորովին տարբեր անձ մը՝ հին տնտեսէր Մամիկոնեաններէն սերած եւ կամ ընդունիլ քե Ապուղամրի ընտանիքը խրանալագած է Մամիկոնեան ընտանիքին հետ, եւ իրենց զաւակները նկատուած են որքան Բագրատունի, նոյնքան Մամիկոնեան:

Ն. Աղոնց հաւանական կը նկատէ, քե Թողնիկի հայրը Մուլեղ սերած է այն Մամիկոնեաններէն, որոնք Սասուն քաղաքէն ելն երբ իրենց հողերը բռնագրաւուած էին Բագրատունիներէն եւ հոն երկար տեսն տոկայի վերջը՝ վերստին կրցած էին իրենց իշխանութիւնը ընդարձակել այն հողերուն վրայ, որոնք Արշաւուշտէն մինչեւ Տարօն կը տարածուէին (Ն. Աղոնց, Տարօնցիք ի Հայաստան եւ ի Բիւզանդիոն, Byzantion X. 1935, էջ 545, René Grousset, էջ 331): Սակայն անոնց գործունէութիւնը արաբական տիրապետութեան շրջանին մէջ չի յիշուի համար պիտի խօսուի անոնց մասին յաջորդ շրջանին մէջ:

2.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՓՈՒԲ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արաբական գերիշխանութեան տակ Հայաստանի կարեւորագոյն եւ կեդրոնական չորս մեծ նահանգներուն՝ Այրարատի, Սիւնեաց, Վասպուրականի եւ Տուրութեանի մէջ կազմուած հայկական ինքնավար իշխանութիւնները տեսնուեցաւ քե ինչպէս գոյութիւն առած եւ ի՛նչ կեանք եւ տարածութիւն ունեցած էին իրենց իշխանութեան տակ:

Այս չորս մեծ իշխանապետութիւններէն անոնք՝ որոնք ինքնավար Հայաստանի արեւմտեան կողմը կը գտնուէին, ինչպէս Այրարատ եւ Տուրութեան, տեսնուեցաւ քե արաբ եւ յոյն ոյծերու միջեւ տարութիւն վիճակ մը ունեցած են եւ նոյնիսկ եղած է պահեք, ուր փոխանակ Արաբականի, Բիւզանդական գերիշխանութեան ենթարկուած են:

Իսկ Սիւնեաց նահանգը եւ Վասպուրականը աւելի հեռու մնացած են Բիւզանդական ազդեցութենէ, մնալով շատ երկար տեսն արաբական գերիշխանութեան տակ:

Դժբախտաբար Արաբներու կողմէ իբրեւ ինքնավար շրջան, Հայ վարչութեամբ կառավարուած մասերը, յաճախ Արաբներու քաղաքներով կոտորուած են եւ կարելի չէ եղած — բացի շատ կարճ ժամանակ մը — եթէ ոչ միակ վարչութեան մը, գէթ ընդհանուր համաձայնութեան մը մէջ պահել: Արաբները յաճախ յաջողած են զանոնք իրարու դէմ հանել եւ այսպէս, զանոնք սկարացնել:

Այս պատճառով իսկ մեծ միութիւնները, ինչպէս տեսնուեցաւ, ստորաբաժնուեցան եւ նոյնիսկ Շիրակի Բագրատունիներու քաղաւորութիւնը, որ սահմանուած էր կեդրոնական իշխանութիւնը ըլլալու հայ պետութիւններուն, մասերու բաժնուեցաւ, (տես վերը, էջ 122—129): Նոյնը եղաւ Սիւնեաց (տես վեր, էջ 139—146), ինչպէս նաեւ Վասպուրականի Արժունի քաղաւորութիւններուն (վերը, էջ 129—139) եւ Տարօնի Բագրատունիներու իշխանապետութեան (վերը, էջ 146—151) համար:

Դժբախտաբար այս ստորաբաժնուումները միայն չորս մեծ իշխանապետութիւններու մէջ չսահմանափակուեցան, այլ տիրող կացութենէն օգտուելով Հայկական ինքնավար շրջանակին մէջ ծնան մահմետական բռնակալութիւններ, իսլամ եմիրներու իշխանութեան տակ, եւ հայ զանազան իշխաններու վեհապետութեան տակ պզտիկ իշխանութիւններ, որ Հայ իշխանապետութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող պայտարին մէջ, մեկ կամ միւս կողմին յարելով, կամ մեկուն կամ միւսին գերիշխանութիւնը կամ աւատապետութիւնը ընդունելով գեօ դեր մը կատարեցին եւ վերջը աւելի արժանեցին եւ պայտարները աւելի սրեցին:

Այս կարգի Հայ իշխանութիւններու յիշատակութիւնը բնական է նոյնիսկ Կոստանդին Ծիրանածին իր Արարողութեանց Գիրքին մէջ Հայաստանի իշխանութիւններու շարքին յիշելով ուրիշ մի քանի իշխանութիւններ, իբրեւ անկախ պետութիւններ, որոնք մեր հայ պատմիչներուն կողմէ միայն անցողակի յիշուած են, ինչպէս պիտի տեսնուի:

Ա. — Կողովիսի Իշխանութիւն

Կոստանդին Ծիրանածին կայսր իր Արարողութեանց Գիրքին մէջ կը յիշէ այս իշխանութիւնը, որուն պետներուն հետ կը բղթակցէին Կայսրեր:

Կոստանդին Ծիրանածին զանոնք կը կոչէ «*իշխան Կողովիսի ի հայս*»:

Ծիրանածինի այս գիրքին լատին քարոզանիչը կ'աւելցնէ «*առ նախարար բերդին եւ գաւառին Կողովիսի*»:

Ուրեմն կը հաստատուի քէ այս գաւառին մէջ Ժ. դարուն գոյութիւն ունէր հայ իշխանութիւն մը, յարգուած բիզանդական կայսրութեան:

Կոզ, Կողովիս կամ Կոզայովիս, Այրարատի նահանգին Մասիսեան գաւառներէն մին էր, որ սահմանակից էր Վասպուրականի (սեւ գաւառիս տեղագրութիւնը, *Բնաշխարհիկ բառարան* Բ. հս. 440—443 եւ կամ Ալիսեան *Այրարատ*, էջ 490—510):

Կողովիս(1) սահմանակից էր հարաւէն Ծաղկոսն(2) եւ հիւսիսէն՝ Բագրեւանդ, Այրարատեան նահանգին երկու գաւառներուն:

Այրարատեան նահանգին պատկանող այս երեք գաւառներէն ամենէն հիւսիսայինը՝ Բագրեւանդ, հին ասէն կը պատկանէր, Մասիսածորի Կամսարական իշխաններուն, եւ կապուած Շիրակի: Արաբները Շիրակը եւ Բագրեւանդը մէկ իշխանի վիճակ կը համարէին:

Այս իշխանը հաւանորէն Բագրատունի մըն էր, վասնզի, ինչպէս յայտնի է, Արաբներու իրենց մասին ցոյց տուած վստահութենէն օգտուելով Բագրատունիք, Մամիկոնեան հողերէն շատ մը մասեր, ինչպէս Տարօնը, գրաւած էին:

Անոնք առած էին նաեւ Կողովիսը, որուն Դարունք բերդը եղած է իրենց հին ոսանը:

Սակայն վերջը պահ մը շնորհազուրկ եղած են եւ իրենց հողերը կորուսած են, բայց իրենց նախորդ դիրքը ձեռք բերելէ վերջ, իրենց կորուսները դարմանելու աշխատած են:

Անոնք կ'ուզէին Բ. դարուն Արաբներէն առնել Խլաքը (Laurent, 94—98) եւ Արծրունիներէն Վասպուրականը, վասնզի այս վայրերը իրենցմէ խլուած էին իրենց անկումի օրերուն (սեւ վեր 116):

Սակայն իրենց ծրագիրը ձախողեցաւ 771—772

(1) Կողովիսն կը համապատասխանէ այսօրուան Պալաքիսի:

(2) Ծաղկոսն՝ այսօրուան Խամուրի գաւառն է եւ գլխաւոր քաղաքը Տիստինն է:

անյաջող ապսամբութեան հետեւանով:

Առոս Մսակեր պարսաւորուեցաւ հրաժարիլ Արեւելեան Հայաստանէն եւ Վասպուրականէն եւ հաստատուեցաւ Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմերը: Բիզանդական կայսրութեան սահմաններուն մօտակայ վայրերը եւ Արագածոն եւ Շիրակ գաւառներուն միջեւ Բագրատներ ընելով իր նոր ոսանը, փոխանակ Բագրեւանդի Դարունիքն:

Վասակ Բագրատունի ալ Տարօնը բողոց եւ կղարջ անցաւ:

Վասպուրականին տիրացան Արծրունիք, եւ Բագրեւանդի՝ Մամիկոնեանք, որոնք անոր տէր մնացին մինչեւ Ժ. դար:

Իսկ Մամիկոնեան կալուածներէն կարելու մաս մը, ինչպէս Արշարունիքը եւ այլ, անցան մահմետական խմբի մը՝ Ջահապի կամ Շահապի ձեռքը, վասնզի միակ ժառանգորդը Մամիկոնեանց՝ իշխանուհի մը, ամուսնացած էր անոր հետ եւ այս կերպով Մամիկոնեան հողերու կարելու մէկ մասին անիկա տիրացած էր (սեւ վեր, էջ 117 եւ 148):

Այս կերպով Բագրատունի հողերը բաժնուեցան Վասպուրականէն եւ Ազիւիսի մէջ (Արնեքի շրջանակը) անցաւ մահմետական Ջահապ իշխանին (René Grousset, նոյն, էջ 333), որ երկու հայ իշխանութիւններու միջեւ կը տեղաւորուէր:

773—774ի ապսամբութիւնը բոլորովին աղետաբեր եղաւ Մամիկոնեան նախարարութեան, որ ինչպէս պարզուեցաւ (վեր, էջ 148) այնքան զօրաւոր հարուած մը կրեց, որ գրեթէ Հայ ազգին պատմութեան մէջ այլեւս կարելու դեր մը կատարելու անկարող եղաւ եւ երկրորդական ու երրորդական նշանակութեամբ նորս եղաւ զօրաւոր նախարարութիւններու (Laurent, էջ 120):

Այսպէս, Մամիկոնեան ընտանիքին այն ճիւղը որ Բագրեւանդի գաւառին կը տիրէր, կրցաւ տոկալ մինչեւ Ժ. դար գաւառին ամբողջութեամբ մէջ մեկուսացած:

Եւ որովհետեւ, ինչպէս Կամսարականները, նոյնպէս նաեւ Մամիկոնեանք Բագրատունեաց դէմ էին Արծրունի եւ Բագրատունի կալուածներու միջեւ ինկած Բագրեւանդ, Ծաղկոսն եւ Կողովիս գաւառներուն մէջ Մամիկոնեանք իրենց գոյութիւնը փափեցային մինչեւ Ժ. դարուն վերջերը, առանց նորս դառնալու Բագրատունիներու Շիրակի իշխանապետութեան, եւ քերելու աւելի բարեկամ ըլլալով Վասպուրականի Արծրունիներուն:

Բագրեւանդի Մամիկոնեան այս իշխանական տնտեսութիւններէն պիտի ըլլայ 850ին յիշատակուած Քուրթիկ Մամիկոնեան(3) կամ այն «Մամիկոնեայ տէր»-ը, որուն որդին էր Գրիգոր Մամիկոնեան: Այս Լորանի Քուրթիկ միայն հովիտի մը եւ Բագրեւանդի շուրջ տարածքի մը ամրոցներու տէրն էր (Գուրգեն Արծրունի, էջ 12): Այս «Քուրթիկ Մամիկոնեայ տէր» չի Բագրեւանդ

(3) Թովմա Արծրունի (էջ 121) պետք է յիշած ըլլաւ այս առիւնը, ինչպէս կը մակարեւորէ Նոյն պատմագիրին 211—213 եւ 214 եւ 218 էջերուն ընթերցումէն (Չ. Ներսէս վրդ. Արծրունի, ՀԱ. 1934, էջ 97):

գաւառ» ապաստան կ'ընծայէ 852ի Վասպուրականի Դուրգէն Ապուլայիչ իշխանին երբ Բուղա Վասպուրականի վրայ կը յարձակի, «զի էր Դուրտիկ քեռի Դուրգինայ»(1) (Թով. Արժ., էջ 218):

Ասոր որդին՝ Գրիգոր, ուրիշ շատ մը հայ նախարարներու հետ Սամառա սարուեցաւ 852ին «ի կապանս երկաթիս» եւ բարձեալ ուղիս վրայ (Թով. Արժ., էջ 214 եւ հմմտ. Վարդան, 81 եւ Thop. 129):

Միայն նշանակելի է որ Թովմա Արժունի, «Գրիգոր Դուրտկայ որդի Մամիկոնէից տէր»ը, նախարարներու բուռն քրտնալիքէն անմիջապէս վերջը եւ Աղուանից ու Սիւնեաց եւ ուրիշ շատ մը իշխաններէն առաջ, որով իր դիրքը շատ անցանք ըլլալ չի բուր, ինչպէս Լոռան ցոյց տուած էր (Լոռան, էջ 12):

Գրիգոր Մամիկոնեան Սամառայի մէջ «արիարար պահեալ զհաւառն ելանէ ի բանտէն, եւ գայ մտանէ ի գաւառն իւր Բագրեւանդ, եւ կամէր ամբանալ ի գաւառն Դաքեղինից ի Դազանաձակոն, որ եւ զկնի եօթն աւուրց մեռանի: Եւ իմացեալ ռադիկանին Մահմետի, որ ի Հայս, առաքէ առ Աշոտ որդի Սմբատայ(2), զի ուր եւ իցէ ըմբռնեալ առ նա դարցի եւ նորա հատեալ զգլուխ մեռելոյն առ առաքէ առ նա, ասելով՝ թէ կամեցաւ անցանել առ Յոյնս, եւ զկնի առաքեալ՝ սպանի, եւ ահա գլուխ նորա: Եւ խնդաց Մահմէդ, եւ զգացուցանէ Ջափրի(3) եւ նորին հրամանաւ պատուէ զԱշոտ, տալով նմա զգաւառն Բագրեւանդ, եւ արծաթ բիւրս հինգ եւ յայնմհետէ քարծաւ ի Հայոց յաշխարհէս ազգն Մամիկոնէից» (Վարդան, էջ 81):

Այսպէս, Բագրասունի Ասոս Սմբատեան կը յաջողէր Մամիկոնեանց կալուած Բագրեւանդը կցել իր սեփականութիւններուն:

Հաւանօրէն Բագրասունիք իրենց զօրաւոր այդ օրերուն, յաջողած են նաեւ աւելի առաջանալ եւ գաւառ Բագրեւանդի դրացի եւ Վասպուրականի սանձաւակից Կոզովիս գաւառը նաեւ, որ եւ երբեմն Բագրասունի կալուած եւ իրենց գլխաւոր սեփականութիւն, վասնզի Կոզովիս բերդը եւ Բագրասունի իշխանաց ուսանն էր Դարօնը կամ Դարունից բերդը (աղբի Պայազիս քաղաք) (Ալիբան)(4):

Արժունիները՝ որ լարուած էին Բագրասունիներուն դէմ եւ անոնց մրցակից, Ժ. դարուն սկիզբը, այսինքն Բագրասունիներու Բագրեւանդի եւ Կոզովիսի տիրանալէն հազիւ 40—50 տարի վերջը Արժունիք զայն վերստին գրաւել փորձեցին: Գագիկ Արժունի կը պաշարէ «զանառն Դարիւնս, գողացեալ առնու ի գիշերի ըստ յաջողելոյ նմա ի վերոստ առնու եւ զբերդն Մակուայ, եւ անդի յառաջ մատուցեալ սու-

նու զբերդն Ուղեոյ եւ տիրէ գաւառացն, սկսեալ ի Կոզովիս մինչեւ ցմիջոց Ուղեոյ(5) եւ Մասեաց Ոտին(6) (Թովմա Արժունի, էջ 322):

Պատկերը չէ նշանակած քե Գագիկ Արժունի, որոնցմէ գրաւեց Դարունքը, (Կոզովիսը), Մակուն (Արսազ) եւ Ուղե (Բագրեւանդ) գաւառները, որոնք 919ին իր եղբոր Դուրգէնի եւ Անձեւացեաց Ասոս եւ Մոկաց Գրիգոր իշխաններուն հետ Յուսուձը վանելէն վերջ Վասպուրականի քաղաքներէն միացուցած է (սես վերը, էջ 138), բայց դիւրին է մակաբերել քե պէտք է առած ըլլայ Բագրասունիներէն, օգտուելով Յուսուձի բացակայութենէն (նոյն):

Իսկ ինչ որ շատ յստակ է, այն է որ այդ քրտնալիքներէն սկսեալ Ծաղկոսն եւ Կոզովիս գաւառները, ինչպէս նաեւ Մասեաց ոսնը մասամբ, ժամանակ մը Արժունեաց իշխանութեան անցած կամ աւելի ճիշդ անոնց գերիշխանութեան ենթարկուած են:

Հաւանօրէն այս ժամանակամիջոցին գրուած պիտի ըլլայ Կոստանդին Ծիրանածինի տղերը, վասնզի Կոզովիսի իշխանը կը ներկայացնէ Արժունիի տան կրտսեր ճիւղին պէտք (սես վերը, էջ 121):

Հաւանօրէն այս իսկ պատճառով Թովմա Արժունի Կոզովիսը կը ներկայացնէ Վասպուրականի գաւառներէն մին, երբ կը բուրակէ այն գաւառները, որ Գագիկի (905—953) եւ եղբոր Դուրգէնի բաժին ինկան Ասոս Արժունիի մահէն վերջը (Թովմա Արժունի, էջ 283):

Թովմա Արժունի քեւ Կոզովիսը անուանով չի լիւեր, սակայն որոշ է քե ան կը գտնուէր Դուրգէնի բաժինին մէջ:

Յովհաննէս կաթողիկոսի այն տղերն ալ, որ Կոզովիսի լեռները կը նշանակէ իբրեւ ապաւեն Արժունի իշխաններուն, ուշագրաւ են, վասնզի կը հաստատեն կերպով մը Թովմա Արժունիի այն հաւատարմը քե այդ գաւառը մաս կը կազմէր Արժունեաց քաղաքներէն:

Նկատելով որ Կոստանդին Ծիրանածին իր Արարողութեանց Դիրքին մէջ իրարու փոխ կը դնէ Վասպուրականը եւ Կոզովիսը, եւ կ'ըսէ քե Կոզովիսի իշխանը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ Արժունեաց երկրորդական ճիւղէն իշխան մը, որ իր իշխանութեան տակ ունէր հաւանօրէն Կոզովիսէն զատ Ծաղկոսն, Մասեաց ոսն գաւառները, եւ քեւեւ Բագրեւանդը, եթէ ոչ ամբողջ՝ գէթ մասամբ:

Այս իշխանութիւնը, որ Կոզովիս եւ Ծաղկոսն գաւառները ունէր հաստատուել կերպով իր իշխանութեան տակ, ինչպէս կը բուր Կոստանդին Ծիրանածինի ժամանակէն (912—959) սկսեալ ունէր իր առանձին իշխանութիւնը, որուն իշխաններէն շատ քիչերը

(1) Լոռան (Թ. դարուն հայ աւաստական իշխան մը՝ Դուրգէն Արժունի, էջ 10) մօրեղբայր կը հասնայ քեռի քառով, ինչ որ տարակուսելի է քիչ մը:

(2) Աշոտ Բագրատունի վերջը Թագաւորը, որդի Սմբատ Խոտովանդի:

(3) Միւթավաքի խալիֆան (847—861):

(4) Մասեաց ոսն, Արարատեան նահանգին մէջ Կոզովիս գաւառին դրացի գաւառն է՝ երկու Մասիսներու ստորոտը Սարմառի եւ Ակուռի շուրջ:

(5) Մասեաց ոսն գաւառին մէջ գիւղ մը (Հիւպեման, Հին Հայոց տեղ. անունները, էջ 396):

(6) Կոզովիսի երբեմն Բագրատունեաց սեփական ըլլալու յետամնաց մէկ արտայայտութիւնը կը տեսնուի 999ին գրուած ձեռագիրի մը մէջ, ուր գրիչը կը յիշէ քանի մը գիրքեր գրուած «ի Կոզովիս գաւառի ի տան Բագրատունեաց եպիսկոպոսաւանին, Ասիկա կը հաստատէ թէ Կոզովիսի մէջ էր Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանը, վասնզի երբեմն իրենցն էր գաւառը»:

ծանօթ են :

Նոյնպէս, հետաքրքրական է զիսնալ քէ Գագիկ Արծրունի քեւել գրաւած է Կոզովիսը, բայց Բագրատունիք այս բռնագրաւման չեն հանդուրժած եւ վերագրաւած են զայն, վասնզի 1000 քուականին Կոզովիսի եւ Ծաղկոսնի տէր կը յիշուի Աբուսահլ Բագրատունի իշխանը, մօր կողմանէ քոռն Ատոս Ողորմածի եւ քեւելուողին Գագիկ Ա. Բագրատունի քագաւորին, որ հաւանակ անոր որ Բագրատունի էր, քեւամուրիւնը քրաւ Գագիկին, երբ վասիլ Բ. կայսրը վաղաքապատի մօտ զաւտին մէջ բանակ դրաւ, եւ սպասեց այցելութեանը Գագիկ Ա.ի, որ «*իբրեւ փոքրութիւն համարեալ զգնալն իւր առ նա*», չգնաց:

Աբուսահլ «*չարախօս եղեւ զնմանէ առ վասիլ*» (Ասողիկ, էջ 270):

Գագիկ զայրացած «*հրաման տուեալ որդւոյ իւրոյ Յովհաննէսի եւ յաւարի էառ զգաւառն Ապուսահլի, զԿոզոյովիտն եւ Ծաղկոյտն*» (Ասողիկ, նոյն):

Բայց, ինչպէս կ'երեւի, այս իշխանութեան վերջ չէ տուած եւ ան իր անկախ գոյութիւնը պահած է իր երբեմնի երկու հովանաւորներուն կամ աւասապետներուն, Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց քագաւորութիւններուն կործանումէն վերջն ալ, վասնզի Թովմա Արծրունիի շարունակողը (էջ 348) կը յիշատակէ Ալուզը իբրեւ «*մեծաշուք եւ տիեզերակալ իշխանաց իշխան, որ էր տէր եւ իշխեցող գաւառացն Ծաղկոտան եւ Կոնդովտի եւ մեծ աւանին Անգեղտանն*» (1):

Ալուզի որդին էր Գրիգոր որ Բիւզանդիոնի հնազանդած պէտք է ըլլայ, վասնզի կը յիշուի Թովմայի շարունակողէն «*արեւելեան տուկ*» տիտղոսով:

Այս Գրիգոր իշխանին աղջիկը՝ Մարիամը, առաւ Ամուկի Աբսլմսէն իշխանը (+1121) որ իր ամուսինին մահէն երկու տարի վերջը (+1123) մեռաւ եւ քաղուեցաւ անոր պէս Աղբամարի Ս. Խաչ եկեղեցիին դուռը:

Բ. — ՄՈՒԿԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդին Ծիրանածին (912—959) իր «*Արարողութեանց Գիրք*»ին մէջ կը յիշատակէ «*Մոսէսի իշխանութիւն*» մը որ Սէն Մարքէն կը կարծէ քէ Մուսի շուրջ գոյութիւն ունեցած է, սակայն Մուս Գրիգորիկ իշխանի բաժինին մէջ ըլլալով, չէր կրնար առանձին տիրող մը ունենալ այս կայսեր ասեմ:

Ասիկա շատ մեծ հաւանականութեամբ Մուկաց իշխանութիւնն էր. որ Նպաս լեռան հարաւային կողմը կը տարածուէր (2):

(1) Ոմանք կը կարգան Անգեղան, որ թերեւս աւելի ճիշդ է: Անգղ ամուր բերդ մըն էր Ծաղկոտան գաւառին մէջ եւ հաւանօրէն Թ. Արծրունիի շարունակողը այս է որ կը յիշէ: Անգղ անուն վայր մը եւս կայ Վասպուրականի Տոսպ գաւառին մէջ, Ոստանի մօտը:

(2) Մուկաց նահանգը, ամէնէն քիչ ուսումնասիրուած

Մուկ գահանգը Հայաստանի կցուած է երբ ոչ Արսաւեսի եւ Ջարեհի տրչանին, զիք Տիգրան Մեծի ասեմ (Հիւլպեման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 83):

297ի դաւեադուրեամբ Մուկ, Աղծնեաց, Կորդուաց եւ Ծաղկեից հետ, Հռոմի անցաւ, եւ 363ին կրկին Պարսիկներու եւ ապա նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս կազմած է, վասնզի 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապրսամբութեան՝ ընդդէմ Պարսիկներու:

Ասկէ վերջը մնաց Հայոց եւ 391ին չանցաւ Հռովմեացոց (Հիւլպեման, նոյն, էջ 83—84):

Է. դարուն՝ երբ Արաբները Հայաստան մտան, Մուկս իբրեւ գաւառ Վասպուրականի մաս կը կազմէր (Baladuri, էջ 199), եւ հաւանօրէն իբրեւ մաս այդ նահանգին, անոր հետ Բագրատունի սեփականութիւն եղած էր Իւմմեան խալիֆաներու տրչանին:

Ինչպէս յիշուեցաւ, 750ի խալիֆայական փոփոխութեան ասեմ Բագրատունիք կորսնցուցին իրենց հողերէն կարեւոր մասեր, մասնաւորապէս Հարաւային Հայաստանի մէջ, ուր ամենէն կարեւոր նահանգը՝ Վասպուրականը կը դադրէր իրենցը ըլլալէ (տես վերը, էջ 116):

Բայց երբ Աբբասեան խալիֆաները դարձեալ սկսան իրենց տալ «Հայոց իշխան»ի կամ «Պատրիկ»ի պատշօնը՝ մասամբ իրենց կորուստները դարմանեցին եւ Տարօնի վերստին տիրեցին եւ քերեւս նաեւ Վասպուրականի պիտի տիրէին, երբ 774ի մեծ ապստամբութեան մասնակցած չըլլային եւ այս պատճառով բացի Մուկէն ամբողջ Հարաւային Հայաստանը չկորսնցընէին (վերը, էջ 116 եւ 130):

Ատոս Բագրատունիի (որդի Սահակի) մահէն (+804) վերջ Հայաստանի իշխանութիւնը անոր Սմբատ որդին կ'առնէ «ամ մի (804—805) եւ ապա մարտունեալ ընդ չորից հազարաց հինգ հարիւր արամբ՝ պսակի ի Քրիստոս յիսմայելականացն: Եւ եղբարք նորա Դաւիթ, եւ Սահակ եւ Մուշեղ եւ Բագարատ առեալ զմայրն իւրեանց չոգան ինփրկեցաւ առ իտալացն ամիրայ՝ տիրով ընկալեալք ի նմանէ» (Վարդան, էջ 78):

Հայաստանի իշխանութիւնը անցաւ Բագրատունի երկրորդ՝ Վասակեան ճիւղէն Ատոսի, որ Սմբատ Սպարապետի (+775) որդին էր:

Սմբատ իշխանի եղբայրները, ինչպէս տեսնուեցաւ Վարդանի խօսքերէն, կը դիմէն արաբ խալիֆային — որ էր Հարուն էլ Ռաւիս (786—809) — որ ինչպէս կ'երեւի, իրենց խնդրանքը ընդունած եւ Ատոսի որդիներուն շնորհած է Վասպուրական—Տարօն—Կորնայք (Անճեւացիք) գիծը (տես վերը, էջ 148):

Մուկ, իբրեւ անբաժան մասը այդ տրչանին եւ անոնց կեդրոնը ինկած անխուսափելի կերպով իրենց

Նահանգներէն մէկն է Հայաստանի: Անոր մէկ մասն էր վերջը վանի կուսակալութեան միացած Մուկ (տեղացիք Մէկս կամ Մուկուս ալ կ'արտասանեն) Շասալ (Հին Ջերմաձորը), Նորքը, Կարկաւ, Պոնսան, Կեցան եւ Սպարկետ գաւառակները (Ալիշան, Տեղագիր Հայոց մեծաց, էջ 54):

փոխանցուած պէս է ըլլայ: Արդարեւ անոնք Հաւա-
լային Հայաստանի զանազան մասերուն, տիրացած են:

Դաւիթ՝ Վաղարշապատի խնամակալ, եւ Բա-
գրատ՝ Տարօնի, իւրան իւրանաց Հայոց եղած են:

Սահակ՝ ստացած է Կորդիք-Տիրիք (Անձե-
ւացեաց երկիրը), իսկ Մուշեղ՝ որուն համար պաշ-
տօնիւնը կը լռէ, հաւանօրէն եղած է Տիր Մոկաց(1):

Իրեն յաջորդած պէս է ըլլայ Սմբատ Բագրա-
տունի «Մոկաց իւսեցող»-ը, որուն իւրանութեան շրջա-
նին կը պատահի 851ին Հայաստանի ապստամբութիւնը,
զոր զսպելու համար Միւրիկէֆիլ խալիֆան Հայաստան
կը դրկէ Բուղա քաղաքը զօրավարը զօրաւոր բանակով
մը, հրահանգելով որ բոլոր հայ նախարարները եւ իւ-
րանները ձերբակալէ եւ Պաղատ դրկէ:

Բուղա իր արեւաւմտեան կ'սկսի Տարօնէն 852
գարնան: Տարօնէն ելաք կ'անցնի, եւ մաս մը զօր
Վանայ լիւնին հարաւէն կը դրկէ Ռեսունեաց կողմը, Ժի-
րակ զօրապետին հրամանատարութեամբ:

Մոկաց իւրանը Սմբատ Բագրատունի, առանց
ընդդիմութեան, քոյր կուտայ որ Ժիրակ իր բանակով
անցնի Մոկէն, հաւանօրէն հնազանդութիւն յայտնելով:

Ժիրակ կը մտնէ Ռեսունեաց երկիրը՝ Վասպու-
րականի Աւոտ իւրանին սեփական, եւ հոն կը գործա-
դրէ անգործութիւններ եւ կոտորածներ, եւ կը հասնի
Նկան բերդի առջեւ, ուր իրմէն առաջ եկած էր Բու-
ղա, Վանգի հոն ամրացած էր Աւոտ Արծրունին, իր
բազմաթիւ նորներուն հետ, որոնք, ինչպէս տեսնուեցաւ,
իրեն դէմ դաւեցին, Բուղայի գաղտնապէս իմացնելով
քէ պատրաստ են Աւոտ Արծրունին յանձնել. երբ իրենց
վնաս չհասնի: Բուղա իր կարգին դաւանանք, Վա-
սպուրդի ոչ միայն Աւոտ Արծրունին, այլ այդ դաւանան-
քներն ալ ձերբակալեց (սեւ վերը, էջ 134—135, Թ.Արծ-
րունի, էջ 142—155 եւ Ազգապատմ., էջ 939—940):
Ժիրակի կամ Բուղայի բանակին մէջ էր, ինչպէս կ'ե-
րեւի Սմբատ Թ. Արծրունի (էջ 154) կը գրէ քէ «Սմբ-
ատ Բագրատունի... Մոկաց իշխեցող, քանզի յոյժ
սիրեցեալ եղեւ ի զօրավարէն, եւ առաւել քան
զամենայն մեծամեծս ընդունէր պարգեւս եւ պա-
տիւս, անհանդուրժելի լեալ անցիցն անցելոց, եւ
մեծաւ տրտմութեամբ հաչէր եւ հառաչէր յոգի
իւր, եւ ելեալ արտաքոյ բանակին յորդառատ ճե-
ղոյր արտասուս ի վերայ բեկման իշխանին, եւ այ-
լոց նախարարացն, բայց ոչինչ ձեռնհաս լինէր օգ-
նել նոցա, վասն զառն հրամանի ամբարիշտ թագա-
ւորին. այբէր եւ խորովէր ի սիրտ իւր ի ծածուկ
ընդ աւեր աշխարհին, եւ ընդ անողորմ չարչարանս
զերելոցն ի թշնամեացն»:

Պատմիչը կը յարէ քէ «յայնժամ համարձակ-
եալ եմուտ յատենն ըռնաւորին, եւ եկեաց առաջի
զօրավարին աներկիւղ համարձակութեամբ առանց
պատկառանաց, եւ ասէ, որովհետեւ գտի զնորոս
առաջի քո եւ արարեր մեծարանս երեսաց իմոց, եւ
առաւել քան զամենայն իշխանս Հայաստանեայց,
եւ մեծամեծս արքունի՝ զիս նախամեծար եւ մե-
ծարգի ցուցեր, եւ լուան ամենեքեան զառնելն քո
ընդ իս, մի՛ ընդունայն եւ դատարկ լիցի սիրելու»:

Թիւն քո առ իս, զի եւ որք յոյժ առեցողքն են մեր
եւ թշնամիքն տեսցին եւ յամօթ լիցին, եւ բարե-
կամքն եւ սիրելիքն յոյժ ուրախ եղիցին:

Իսկ զօրավարն խոստացաւ երդմամբ տալ
նմա զինչ եւ խնդրիցէ, մինչեւ հաւասար իւրոյ
աշուրութեանն բարձակից եւ պատուակից կացուցէ:
Իսկ նա անփոյթ արարեալ երկրաւոր մեծութեանս
զի անցաւոր է, անսպառ եւ անվախճան եւ անծե-
րանալի եւ անծախ եւ առանց ըմբռնելի ի գողոց,
խնդրեաց պարգեւաց առիթ լինել: Տո՛ւր ինձ ասէ
ի գերելոց այտի որչափ եւ կամք քո հրամայեսցեն:
Անդէն փութով եւ անյապաղ երազութեամբ հրա-
ման ետ, զի որ ոք եւ հաճոյ թուիցի Սմբատայ մի
ոք իշխեցցէ արգել լինել: Եւ ետ նմա սուրհանդա-
կըս, եւ մեկնագէնս, եւ սակրաւորս եւ կափաւորս,
եւ զի ըստ կամաց նորա հանցէ ի բանակէ անտի
զգերիս Վասպուրականի, եւ առեալ զնոսա անցու-
ցանէ յիւրաքանչիւր սահմանս ընակութեան, ինքնին
զհետ նոցա ելանելով... ած եհան զժողովուրդն
յերկիր իւր» (Թ. Արծրունի, էջ 154—155):

Սմբատ այս առիթ կը հաւանի իր զօրեւոր
Դուինի մէջ Բուղայի սպասել, որոշուած բուականին
անոր ծառայելու համար (Լուսն, էջ 20), Վանգի
Թ. Արծրունի կ'ըսէ քէ Բուղա «արձակեաց զնա ի
տուն իւր մեծաւ ուրախութեամբ, եւ անտրտում
խնդութեամբ, ժամ տուեալ նմա դառնալ առ նա
ի ծմերոց նորա ի քաղաքն Դուին» (Թովմա Արծրու-
նի, էջ 155):

Մոկաց Սմբատ Բագրատունի իւրանը այսպէս
կը կասարէ բարեբաւ դեր մը, համակերպութիւն ցոյց
տալով եւ չընդդիմանալով:

Իր գտած ուրիշ մէկ շնորհն ալ եղաւ Սպերի
եւ Վրաստանի Բագրատունի իւրաններուն հետ բացա-
ռութիւն կազմելը եւ Մոկաց նահանգէն չհեռանալը
եւ իր դիրքը պահելը, Բուղայի նախարարները ձեր-
բակալելով Սամառա փոխադրած ասեն (սեւ վերը,
էջ 119):

857—858ին երբ Հայ գերի նախարարները դա-
ժան Սամառային եւ վերահաստատուեցան իրենց իւ-
րանութիւններուն մէջ (սեւ վերը, էջ 119) Այի Ար-
մանի ոսիկանին կարգադրութեամբ, հաւանօրէն կը
շարունակուի Մոկաց իւրանութիւնը, մաս կազ-
մելով այն աւաստական կազմին, որուն զլուխը կը
դրուէր 858ին Արաբներէն Հայ իւրանաց իւրան մը,
որ էր Աւոտ Բագրատունի Սպարապետը (սեւ Ազգապա-
տմ., էջ 962—963 եւ 967), եւ նշանակելի է որ Բագ-
րատունիներն էին որ կը տիրէին Մոկաց իւրանութեան
(սեւ վերը, էջ 119):

Մոկի մէջ, սակայն, փոխանակ մէկի, երեք
իւրաններ կը տեսնուին:

Թովմա Արծրունի (էջ 240) կը յիշատակէ այն
օրերուն իբր «Մոկաց իշխեցողը», Սմբատ, Շապուհ
եւ Մուշեղ հաւանօրէն Բագրատունի տունէն իւրան-
ները, որոնք իբրեւ նորները՝ Արծրունի Աւոտ իւրանին,
որուն բանակին մէջ էին՝ երբ ան փորձեց նուանել իր

(1) Ըստ Մովսէս Կաղանկարի, որուն համաձայն է նաեւ Հ.

Ներսէս վրդ. Արմենակ (ՀԱ. 1930 էջ 661):

վանգաւոր հակառակորդը՝ Գուրգէն Ապուպէյշը, որ 863ին տիրացած է Տաւրոսի եւ Անձեւացեաց գաւառին, եւ չյաջողեցաւ ու անոր հետ հաւատեցաւ 867ին քիչ վերջը (սեւ վերը, էջ 137, ինչպէս նաեւ Թովմա Արժրունի, էջ 240, Լուան, էջ 54):

Մուսեղ, Մոկաց իւսանը, մասնակից պէտք է եղած ըլլայ Զաւարիա Զագեցի կաթողիկոսի զլխաւորութեամբ Հայոց թագաւորութիւնը, վերահաստեղծու համար Հայ իւսաններու խորհուրդին (Օրմանեան, *Ազգապատում*, էջ 970):

Սմբատ եւ Շապուհ իւսաններ Թովմա Արժրունի այլեւս չի յիշուի եւ Մուսեղը առանձին կը յիշուի իբրեւ պէտք Մոկաց իւսանութեան:

Այսպէս, 878ին Անմաս պին խալիքը դիմաւորելու համար Դասաւան գացող Հայ իւսաններուն մէջ իր անունը առանձին կը յիշուի (Թով. Արժր., էջ 246):

Պատմագիրը անգամ մըն ալ կը յիշէ «Մուշեղ Մոկաց իշխեցողն»:

Երբ Տաւրոսը կը գրաւէ Յիսէ որդի Շեխայ *այեւանել նախարարացն Հայոց յերեսաց ամիրային մնաց առ նմա միայն Մուշեղ Մոկաց իշխեցողն այր քաջայայտ եւ բարձրագահ, եւ ընդ նմա Գրիգոր որդի Վասակայ. եւ սա նմանապէս ոգեզուարճ իմաստութեամբ առ լցեալ հոյակապ եւ անուանի ի մէջ հայկականացս, եւ ցանկալի խողացս եւ ուրախարար տեսողաց. սա առաւելեաց յամենայն հոգածութիւնս ի զիւտս իմաստութեան ուսումնասիրութեան եւ այլն ամենայնի քան զհարս եւ զհաւաքս իւր»* (Թ. Արժր., էջ 248):

Այնքան ընդհանրով լի այս երկու իւսանները կասկածելով արաբ զօրապետին «զի յայտնի երեւեալ լինէր զոր խորհէին վասն նոցա Ահմատն» (նոյն) յարմար միջոց մը գտնելով, բանակէն դուրս կ'ելլեն «զերծեալք իրբեւ զայծեամն ի հնարից որսորդաց, զնացին խաղաղութեամբ յիւրեանց տեղիս, եւ զնա թողին լքեալ ամօթալից» (նոյն, էջ 249):

Այսպէս, փախուստ տալով, իր երկիրը կը դառնայ Մոկաց Մուսեղ իւսանը, որ Սմբատ Ա. Բագրատունի թագաւորին (890—913) ասեմ պատերազմի բռնուեցաւ Գուրգէն Ապուպէյշի հետ, որ, ինչպէս բացատրուեցաւ (վերը, էջ 137), Սմբատ թագաւորին զրդուումով Արժրունեաց Վասպուրականի իւսանապետութեան քեկնածու ներկայացած էր (Թ. Արժր., էջ 263) եւ կը փափաքէր մանաւանդ առնել «զմաստանն Ռրշտունեաց, որ էր տեղի սպանման հօր իւրոյ» (Թ. Արժր. 263):

Բայց պարտուեցաւ եւ ստիպուեցաւ դառնալ Կանգուար:

Գուրգէն Ապուպէյշ Արժրունի, այս առթիւ կամ ասկէ վերջը կը պատերազմի Մոկաց Մուսեղ իւսանին հետ, որ նորս դարձած էր Արժրունեաց թագաւորութեան, ինչպէս կը հաստատուի Թովմա Արժրունի, գրելով (էջ 276) քէ «իշխանն Մոկաց... նուաճեալ» եւ «ընդ ձեռամբ Վասպուրական իշխանութեանն»:

Այս պատերազմին մէջ Մուսեղ իւսանը սպան-

նուեցաւ Գուրգէն Ապուպէյշէն, ինչպէս կը հաստատուի Յովհաննէս Կարողիկոս (էջ 222—223), գրելով քէ «երկու իշխանքն մեծամեծք զլխաւորք եւ ալեւորք հերօք Մուշեղ իշխանն Մոկաց եւ Գուրգէն իշխանն Անձեւացեաց, ատեան հակառակութեան ի մէջ իւրեանց բարկութեամբ բորբոքեալ, սաստիկ դժբախտութեամբ մարտ ընդ միմեանս ետեալ կռուէին յորում պատերազմի սպանաւ, իսկ Մուշեղ իշխանն Մոկաց ի Գուրգէնայ»:

Մուսեղի յաջորդեց, իբրեւ իւսան Մոկաց, իր որդին Գրիգոր (Թ. Արժրունի, էջ 276):

Սմբատ Ա. Բագրատունի (890—913) հաւկաղարելու համար Կայսիկ Ապահուեաց տեւերը, որպէսզի հարկ վճարեն, երբ 902ին կոչ ըրաւ Հայ իւսաններուն, որ իրեն գործակցին, Վասպուրականի Աւոս իւսանը իր նորսերով օգնութեան հասաւ: Ասոնցմէ մին էր Գրիգոր Մոկաց իւսանը (սեւ Թով. Արժր., էջ 276):

Յաջորդ տարին, 903ին, Վասպուրականի Աւոս իւսանը հաւաքուեալ նոյն նորսերով օգնութեան եկած պէտք է ըլլայ Սմբատ թագաւորին, երբ Սմբատ Սիւնեաց իւսանը հարկը դադրեցուց եւ իբրեւ թագաւոր՝ ուղղակի Ասրպատականի ոսթիկանին ենթարկուիլ փորձեց, քեւ որոշ անունով չէ յիշուած (հմմտ. Թովմա Արժրունի, էջ 278):

Գրիգոր Մոկաց իւսանը օգնեց նաեւ Վասպուրականի Գագիկ թագաւորին: Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 364) կ'ըսէ քէ «իշխանն Մոկաց Գրիգոր եղբարք իւրով Գուրգէնաւ եւ բազումս յարդարէր ընծայէր զսակ հարկի ծառայութեան առաջի Գագկայ ի հալածանս անդ եւ ինք խորափիտ եւ դժուարաժայռ եւ ամուր աշխարհաւն իւրով փրծանէր ողջ եւ ամբողջ ի գերջացն նեղչաց»:

Յովհաննէս կաթողիկոսի ակնարկած հալածանքները Յուսուֆի գործադրած հալածանքներն են, որոնց միջոցին Մոկաց իւսանը իր հաւասարիմ նորսի պարսկականութիւնը կատարած է, օգնելով Գագիկի:

919—920 թուականին վերջ այլեւս Մոկաց Գրիգոր իւսանը չէ յիշուած, եւ ոչ ալ անոր յաջորդները:

Միայն 977ին իբրեւ Մոկաց իւսան կը յիշուի Զափրանիկ իւսանը, որ Տաւրոսի իւսաններուն օգնած է Վարդ Սկլերոսի ապստամբութեան ընդդէմ Վասիլի (Ասողիկ, էջ 191 եւ վերջ՝ էջ 153):

Կարելի է ենթադրել քէ Վասիլ ապստամբութիւնը ընկնելէ վերջ միացուցած է կայսրութեան Մոկաց իւսանութիւնը, ինչպէս ըրած է Տաւրոսի համար, որուն պետքն ալ նոյն յանգամանք գործած էին:

Ասկէ վերջ Մոկաց իւսաններու յիշատակութեան չենք հանդիպիր:

Միայն ԺԲ. դարուն գրուած ձեռագիրի մը(1) յիշատակարանին մէջ կը յիշուի «մեծ իշխանն Մոկաց Հմայեակ. ի շառաւիղէն սրբոյն Վարդանայ դստեր», առանց ժամանակագրական ռեւէ հեղուծի:

Մոկաց այս իւսանը, որ «յազգէ Արժրունի» էր, կարելի է զետեղել Գրիգոր Մոկաց իւսանին (Ժ.

(1) Ունայ Սասունցի Աւետարանը, որուն յիշատակարանը ընդօրինակած է Գարեգին եպիսկ. Սրուանձառեանց (տե՛ս

Փորոս Աղբար, Բ. 308—309 և ՀԱ. 1924 էջ 232):

դարուն առաջին փուլերին) մինչեւ Զափրանիկ իշխան (Ժ. դարուն վերջին փուլերը) գրեթէ յիսնամեայ ժամանակամիջոցին մեջ, կամ զայն իշխան համարել աւելի ուշ ժամանակներու:

Այս պարագային Մոկաց իշխանութեան կեանքը աւելի երկարածով հարկ կ'ըլլայ:

Ամեն պարագայի մէջ այս իշխանութիւնը կարելի չէ որ շարունակուած ըլլայ ԺԱ. դարէն վերջ, Սելջուկեանց արշաւաններու միջոցին, երբ իրենց աւաստպետ քաղաւորութիւնն իսկ տեղի տուած էր:

Գ. — ԱՆՁԵՒԱՅԵԱՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդին Ծիրանածինի «Արարողութեանց Դիրք»ին բուած հայ իշխանութիւններու շարքին (տես վերը, էջ 121) Անձեւացեաց իշխանութիւնը չէ յիշատակուած, բայց անիկա գոյութիւն ունեցած է, ինչպէս Մոկաց իշխանութեան վրայ խօսուած ասէն՝ տեսնուեցաւ:

Կոստանդին Ծիրանածինի այս զանցառութիւնը բոլորովին անմեկնելի չէ: Անձեւացիք ընդհանրապէս Վասպուրականի աւաստպետ-իշխաններու նորերէն մէկը եղած են, եւ միայն կարճ ժամանակ մը անոնցմէ անկախ դիրք ունեցած են: Թերեւս այս պատճառով Բիւզանդական կայսրութեան ազդեցութեան շնորհիւ անոնք ալ հեռու մնացած այս իշխանութիւնը չէ յիշուած, հակառակ անոր որ Մոկաց իշխանութիւնը յիշած է:

Հետեւաբար հարկ է խօսիլ նաեւ այս իշխանութեան վրայ:

Անձեւացիք կամ Անձաւացիք անունն է տոմարի մը եւ միեւնոյն ասէն զաւառի մը, որ Վասպուրականի արեւմտեան հարաւային ծայրը, այժմեան Նորսուգ գաւառակին տեղը կը գրաւէր:

Այս գաւառին նշանաւոր ամրոցն էր Կանգուար, զոր քէ՛ Խորենացի եւ քէ Թովմա Արծրունի կը յիշեն:

Գաւառին մէջ ամէն կողմը լեցուն էին անձաւներ, խորանոթներ, ծործորներ եւ այլն, որուն համար կը բուր տրուած ըլլաւ այս անունը՝ երկիրին: Ամբողջ գաւառը կը նմանի ամուր բերդի մը եւ կամ բնամիներէ խոյս տալու եւ ապաւինելու յարմար անմասոյց վայրի մը՝ ինչպէս կը վկայեն Հայ մասեցեաց իշխանին համար ըսած է քէ իր տերութեան բնակիչներով «անբառնայր ի գլուխ ամուր լերանց աշխարհին, ամրապահեստ զնոսա առնելով ի խորածորս եւ ի խորխորակ վիհս փոսոց եւ ի ծործորս բլրոց»:

Անձեւացեաց անունով նախարարութիւն մը վաղուց գոյութիւն ունէր, որ յետոյ դարձաւ առանձին իշխանութիւն մը, որ կազմուած պէտք է ըլլայ 805ին Ատոս Սահակեան Բագրատունիի որդիներէն Սահակի նոյն գաւառի իշխանութիւնը ստանալով:

Ինչպէս յիշուեցաւ, Ատոսի զաւակներէն Դաւիթ, Բագրատ, Սահակ, Մուսեղ, իրենց մօրը հետ

ներկայացան Հարուն եւ Ռաշիտ եւ անկէ ստացան Վասպուրական-Տարուն եւ Կորնայք գիծը (հմմտ. Վարդան, էջ 78. Զ. Ներսէս Ակինեան ՀԱ. 1930, էջ 651, ինչպէս նաեւ վերը, էջ 148):

Այս իշխաններէն Սահակ Բագրատունի ստացած է Կորդիք-Տմորիք կամ Անձեւացեաց երկիրը, ըստ Մարկուարդի եւ Զ. Ակինեանի (ՀԱ. 1930, էջ 651):

Հետեւաբար 805ին, ինչպէս Մոկք, նոյնպէս նաեւ Անձեւացիք կը գտնուէին Բագրատունի տնտեսներու իշխանութեան տակ:

Բուդայի Հայաստանի նախարարները Սամառա տանելէն (851—852) վերջ Վասպուրականը բոլորովին անիշխանութեան մասնուեցաւ, վասնզի 852ին Վասպուրականի Ատոս իշխանը, երբ լուծած իրենցէն տնտեսացաւ անձնատուր ըլլալ, ինքն, Գրիգոր եղբայրը եւ բազմաքիւ ազգականները Սամառա դիպրուեցան «կապեալ եւ քարծեալ ի վերայ ուղտոյ»:

Երկիրը բոլորովին պիտի աւերուէր, երբ Արծրունեաց պատմութեան մէջ նշմարիտ դիւցազնի մը դերը կատարող Գուրգէն Արծրունի, Ապուլպէլչի որդին, նախարարեամբ մը չղառնար Վասպուրականի իշխան, վերը (էջ 135) բացատրուած պայմաններու մէջ (տես նաեւ Լոռանի Թ. դարու Հայ աւատական իշխան մը՝ Գուրգէն Արծրունի, քաղ. Հայկ Պերպերեան, յատկապէս էջ 15—30) եւ առաջին չառնէր այն փայտիչ պայքարներուն, զոր իրարու դէմ կը մղէին գերութեան գերծ մնացած ֆեոդալ իշխաններ «յաղաքս իշխանութեանն ցանկութեան»:

Գուրգէն Արծրունի, ինչպէս պատմուեցաւ, շատ երկար ասէն չկրցաւ մնալ Վասպուրականի իշխան, եւ այդ պատճառով զիջաւ երկիրին օրինաւոր տերութիւն (վերը, էջ 136) եւ ինքն Վասպուրականէն հեռացաւ, եւ ասդ անդ քափառելէ վերջ դարձաւ Վասպուրական եւ երկիրն օրինաւոր տերը՝ Գերենիկի դիրքը ամրացնելու աշխատեցաւ (մանրամասնութիւն տես վերը, էջ 136):

Վերջապէս անիկա տիրացաւ 863ին Տարունի, որ Վասպուրականի պէս անգլուխ մնացած էր (տես վերը՝ 137):

Այս իշխանութեան վրայ գտնուած ասէնն էր, որ առաջարկ մը ընդունեց Անձեւացեաց Մուսեղ իշխանին այրիէն՝ Հեղինէ Տիկինէն:

Մուսեղ իշխան, որ հաւանօրէն Սահակ Բագրատունի իշխանին անմիջական յաջորդը կամ յաջորդներէն մէկն էր, նոր մեռած էր: Ասիկա «հիւանդացեալ զյետին կեանք» խորհած էր իր մահէն վերջ իր կնոջ եւ կարքեկեր զաւակին ապագան ապահովել եւ ասոր համար իր գերիշխանին՝ Վասպուրականի Գերենիկ իշխանին հետ համաձայնած էր, անոր ձգելով իր մասնաշաղկապ զաւակին խնամակալութիւնը, ինչպէս նաեւ Նորաբերդ ամրոցը (Լոռան, էջ 52):

Բայց, Գերենիկ, Մուսեղի մահէն վերջ, կը խորհի անոր հողերը իւրացնել (Թ. Արծր., էջ 235):

Մուսեղի կիներ՝ Հեղինէ իշխանուհին, կ'երեւի կռահելով Գերենիկի դիտումը, առաջարկեց Գուրգէն Ապուլպէլչի, որ «օր ըստ օրէ աճէր զօրութեամբ ի բազում քան թէ ի սակաւ տեղիս, զոր ի Տարուն եւ զոր գլխավարացին եւ զոր յԱրգն, եւ զոր առ ամե-

նայն ուրեք» (Թ. Արծ., էջ 23), որ զինքն կնուրբան առնե եւ տիրանայ Անձեւացեաց երկիրին:

Գուրգեն կ'ընդունի եղած առաջաբեր եւ կ'ամուսնանայ Հեղինէի հետ, կը մտնէ Կանգուար ամրոցը եւ կը դառնայ Անձեւացեաց իշխան:

Տեսանք արդէն թէ Դերենիկ եւ մանաւանդ իր հայրը ինչպէս հանգիստ չընդունին Գուրգենը:

Դերենիկ պահ մը իրմէ կորցեց Անձեւացեաց գաւառին մէկ մասը եւ նոյնիսկ Մարգարասանը, որ Գուրգենի հօրեմական սեփականութիւնն էր:

Դերենիկէն հազիւ ազատած, իր դէմը զսաւ 868ին Ասոս Արծրունիին, Դերենիկի հայրը, որ Արաբներու ֆովէն փախելով եկած էր Վասպուրական եւ Գուրգենը ապստամբ կը նկատէր եւ կը պահանջէր որ իրեն հնազանդութիւն յայտնէ (սես վերը, 137):

Գուրգեն Արծրունի, վասնզի կը մերժէր հրաժարիլ իր անկախութենէն, Ասոս Արծրունի իրեն զինակից ունենալով Գուրգենին ոյժին նախանձորդ, Երասխի Բագրատունիին եւ Արզնի Էմիրը յարձակեցաւ Գուրգենի վրայ, որ անպարտելի մնաց եւ պարտաւորեց իր հակառակորդները, որպէսզի բանակցին եւ բարեկամութեան դաշինք կնքեն իրեն հետ:

Վասպուրականի Դերենիկ իշխանին մահէն (886) վերջ անոր երեք անչափահաս որդւոց (Ասոս, Գագիկ եւ Գուրգեն) խնամակալ նշանակուեցաւ Ասոս Ա. քաղաւորին կողմէն՝ Ապուլմուռն:

Ասիկա՝ Սմբատ Ա. քաղաւորէն ֆաջալերուած, կ'ուզէր տիրանալ Արծրունեաց իշխանապետութեան եւ կը դաւեր երեք եղբայրներուն դէմ:

Այս դաւին կը մասնակցին նաեւ Գուրգեն Աղձնեաց իշխանը, որ կ'ուզէր ընդարձակել իր իշխանութիւնը, ինչպէս կը հաւատէ Թովմա Արծրունի (էջ 263) գրելով որ «Գուրգէն խոկայր զմասն աշխարհին յինքն գրաւել, մանաւանդ զՈստանն Ռշտունեաց, որ էր տեղի սպանման հօր իւրոյ, զինս արեան համարելով զնա», վասնզի իր հողերն ալ, ինչպէս Տարօնը, կորսնցուցած էր եւ միայն Անձեւացեաց նահանգին մէջ սեղմուած (Թ. Արծրունի էջ 246. Laurent, էջ 282, Լորան, էջ 56): Այս առթիւ վէճ կը ծագի Դերենիկի որդի Ասոս եւ Ապուլպէլի որդի Գուրգեն Արծրունիներու միջեւ, որ Ապուլմուռնի միջնորդութեամբ, խաղաղութեամբ կը վերջանայ:

Գուրգեն կը ֆառուի իր Կանգուար բերդը(1) (սես Գարեգին կար. Յովսէփեանց, *Իններորդ դարի Ձեռագրական մի հատակոտոր եւ Աստու Անձեւացեաց իշխան, Էջմիածին*, 1946 Օգոստ., Սեպտ., Հոկտ., էջ 41):

Ինչպէս յիշուեցաւ (սես վերը, էջ 160) Գուրգեն պատերազմեցաւ իր ծերութեան օրերուն Մոկաց Մուսեղ իշխանին դէմ եւ պատերազմին մէջ զայն սպաննեց:

Այս կռիւը տեղի ունեցած պէս է ըլլայ 890ին, վասնզի Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 223). կ'ըսէ թէ «յետ երկեամ մի ամաց՝ Գուրգենայ հեծեալ յերի-

վար սրավար եւ յորս բաջադեալ՝ եղեւ նմա անցանել ընդ փոքր ինչ հեղեղատ, ուր ապա երկվարն վազս առեալ փռնգալով եւ անկուշեալ յետկոյս զիշխանն ընդոստուցեալ ընկենոյր եւ բարձեալ զնա մեռեալ՝ տարեալ թաղեցին ընդ հարս իւր»:

Այսպէս, նշանաւոր հերոսը, որուն ամբողջ կեանքը պայքար մը եղած էր, արկածի մը զոհ կ'ըլլար, «վախճան առեալ կենաց նորա, ծիոյ խորոտացելոյ զանձն ամբերթեալ ելոյժ ի կենաց զբաջարանցն զմեծն տերանց զբաջ զօրավարն եւ զօրագլուխն Հայոց մեծաց» (Թ. Արծրունի, էջ 264):

Իր տիրութեան «պայազատէ... մեծն Աստու որդի նորա ընդ նորա» (Յովհաննէս կաթ., էջ 223) որուն Յովհաննէս կաթողիկոս իր ժամանակակիցը կուտայ «մեծիմաստ եւ բարեխորհուրդ եւ արդարեւկորով» (էջ 364) ածականները:

Ասով 892ին Անձեւացեաց իշխան դառնալէ վերջ պաշտպան կանգնած էր Վասպուրականի իշխանապետութեան օրինաւոր ժառանգորդներուն, որոնց իրաւունքը յափճեալէ կ'ուզէր Ապուլմուռն, Ասոսը բանտարկելով Նկանի, Գագիկը՝ Սեւանի եւ Գուրգենը՝ Կոստրի բերդերուն մէջ մօտաւորապէս 894ին (Գարեգին կար., նոյն, էջ 42): Այս եւ նման արարքները տեսնելով Վասպուրականի «ազատները» զայցին Ասովի մօտ «յամուրն Կանգուար գտանել զեղս իրացն» (Թովմա Արծրունի, էջ 264):

Ասով լուռ կը մնայ կամ Արծրունիի բառովը «համբ» «վասնթազաւորի ակնածութեան» (Թ. Արծր., էջ 265), վասնզի Սմբատ քաղաւոր կը հովանաւորէր Ապուլմուռնը, որ իրեն դէմ գաւեց, եւ պատճառ եղաւ որ պարտուի Անմէս «որդի Յիսէի Շեխայ» Միջագետքի ամիրայէն Տարօնի մէջ:

Վասպուրականի ազատները Ասովէն վերջ անոր դիմած էին եւ ապահովաբար Ապուլմուռն ինքզինքն Անմէսի ենթարկելով կը յուսար ինքզինքը փրկել:

Այս պարտութենէն շատ քիչ վերջը Ապուլմուռն սպաննուեցաւ Դերենիկի երկրորդ որդւոյն Գագիկի ձեռքով, որ քաղաւորեց Վասպուրականի 894ին:

Ժ. դարուն սկիզբը, ինչպէս 902ին, Սմբատ քաղաւորի Ապահունեաց տիրոջ Կայսիկ իշխանութեան դէմ կատարած զօրակոչին պատասխանող իշխաններու զլուխը կը դնէ Թ. Արծրունի (էջ 276) «մեծ իշխանն Վասպուրական Աշոտ որդի Դերանկին, եւ ԸՆԴ ՆՄԱ Դրիգոր իշխանն Մոկաց, եւ ՋՕՐԲԵ ԱՆՁԵԻԱՅԵԱՅ», առանց Անձեւացեաց իշխանին անունը տալու:

Այս գործակցութիւնը կը բացատրէ Արծրունեաց պատմիչը (նոյն) յարելով թէ «վասնզի իշխանն Մոկաց եւ իշխանն Անձեւացեաց նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ Վասպուրական իշխանութեանն»:

Ասով թերեւս ծեր կամ տառապանքով չէր զացած եւ միայն զօրք տուած է, եւ ասոր համար պատմիչը յատուկ կը շեշտէ Անձեւացեաց զօրին մասնակցութիւնը: Իսկ նուաճումը, որուն կ'ակնարկէ պատմագիրը, իրական տիրապետութիւն մը չէ:

Ասով Արծրունիին, որուն խոհականութեան գո-

(1) Լորան (էջ 56) այս դէպքը 895ին կատարուած ցոյց կուտայ, Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեանց կը հաստատէ:

Թէ Գուրգեն մեռած էր 892ին (Էջմիածին, 1946, Օգոստ., Սեպտ., Հոկտ., էջ 42) որով աւելի առաջ պէտք է ըլլայ այս դէպքը:

վեսը կը հիւսեն ժամանակակիցներ, իբրեւ իմասուն մարդ, անհաւանական չէ որ բաժանումներու եւ պառակտումներու աղետալի հետեւանքը տեսնելով ընդունած ըլլայ գերիշխանութիւնը կամ աւաստայեսի հանգամանքը, Վասպուրականի իշխանապետին:

Թերեւս այս պատճառով է որ Կոստանդին Ծիրանածին (912—959) որ մօտ է այս շրջանին, չէ յիշած այս իշխանութիւնը, զայն նկատելով հողատիրութիւն մը, սակայն, ինչպէս կը բուր, Անձեւացեաց իշխանութիւնը միշտ պահած է մասնաւոր դիրք մը Արձրունեաց իշխանապետութեան մէջ, նոյնիսկ անոր քաղաքութեան վերածուելէն ալ վերջը, սակայն միշտ համեմատելի գործելով Վասպուրականի իշխաններուն հետ:

Այսպէս, Ասով Անձեւացեաց իշխանը, Յուսուֆի (+927) արեւմտեան ասեմ եղաւ օգնական Գագիկ Արձրունիի (914—943) եւ պաշտպանեց զայն, երբ Յուսուֆ ոսիկան Սմբատ քաղաքը նահանգաւոր վերջ, կ'ուզէր յարձակիլ Վասպուրականի Գագիկի երկիրներուն վրայ, 914ին, միեւնոյն ասեմ հոգալով իր երկիրը ազատ պահելու աղետներէ:

Այս պատճառով, Յովհաննէս Կաթողիկոս, որ մեծ հիացում ունի հանդէպ Ասովի, կը գրէ (էջ 364) քէ «ոչ սակաւ զօրութեամբ մատուցանէր թիկունս օգնականութեան թագաւորին Գագիկայ եւ ինքն ըստ իմաստյեղծ խորագիրութեանն՝ մանաւանդ թէ աստուածային իսկ այցելականութեամբ ի բաց տարեալ մղեալ վարատէր յաշխարհէն եւ իտանէ հօր՝ իւրոյ զօրոյր ուխտ չարութեան չարալուկ չար հինիցն առանց բանտի պատերազմաց եւ յամենայն ի հրացայտ չարութենէ հրաբորբոքն Յուսիայ ամրապահեստ լինէր ի հովանի թեւոցն Աստուծոյ» (Յովհ. Կաթ. էջ 364):

Յուսուֆ իր բանաւորութենէն վերջ 926ին երբ վերստին Հայաստան եկաւ՝ իր վրէժխնդրութեան զլխաւոր առարկան ըրաւ Վասպուրականի Գագիկ քաղաւորը, որ իր ընտանիքն եւ զանազան Կոգովիս եւ Ծաղկոսն զաւառներու լեռները դրկելով, ինքն պաշտպանութեան պատրաստեցաւ եղբոր Գուրգէնի հետ 926ին (էջմիածին, նոյն էջ 33):

Նոյնպէս «Մեծ իշխանն Անձեւացեաց Ասով՝ հանճարիմաստ խոհականութեամբ վաղընդփոյթ վաղահոգակ խորհրդով զաշխարհս տէրութեան իւրոյ ամրառնայր ի գլուխ ամուր լեռանց աշխարհին, ամրապահեստ զնոսա առնելով ի խորածորս եւ ի խորխորակ վիհս փոսոց, եւ ի ծործորս բլրոց» (Յովհ. Կաթ., էջ 410):

Յուսուֆ Կորդուաց նահանգէն անցնելով կը հասնի Անձեւացեաց աշխարհը, «դեսպանս առ իշխանն Ասով առաքէ, տալ նմա զսակ հարկացն արքունի եւ ըստ սովորակի հրահանգացն տուեալ տայ զօժտութիւն նորա, որպէսզի ընկալեալ երթայցէ ի բաց զնասցէ, անվտանգ եւ անվնաս զաշխարհն թողլով: Իսկ նա եւթադրելով իմաստութեամբ զմերձակայ զրպարտութեանն ընկնութիւն առ ի յօգուտ բազմաց զնել, ոչ եւս խնայէր ի գանձս կարասիս,

եւ վաղվաղակի հատուցանէր նմա ըստ ձեռին բաւականի զմնասս հարկին» (1) կրկին յաւելուածով, այլեւ ընծայս ձեռածիրս առատապէս պարգեւէր եւ մնացելոց հարկաց ըստ ծանունս խնդրողին՝ պատանդս յազգատոհմէ տուեալ լինէր: Զոր առեալ ընկալեալ չուէ զնայ ընդ կողմն լերինն Ականեաց, ի գաւառն Աղբակոյ» (Յովհաննէս, էջ 411):

Այսպէս Ասով Անձեւացեաց իշխանը խոհականութեամբ Յուսուֆը կը համբէ եւ իր երկիրը զերծ կը պահէ աղետէ մը:

Ասով, ինչպէս եւ իր հայրը՝ Գուրգէն, որո՞ւ կը տեսնուի քէ իրենց ժամանակին համար հազուագիւտ զարգացմամբ օժտուած անձեր եղած են, գրասէր եւ գրականութեամբ զբաղող (սեւ Գարեգին Կաթողիկոսի վերոյիշեալ յօդուածը):

Գարեգին Կաթողիկոսի հեղինակաւոր կարծիքով, Ասով «ժամանակի Արձրունի իշխաններէ մէջ մէկն էր, որ դիրք, հեղինակութիւն եւ համակրանք էր վայելում, նա խոհեմ եւ զգոյշ մարդ էր, բայց եւ գրասէր» (էջմիածին, նոյն, էջ 43):

Գարեգին Կաթողիկոսի հետազօտութեանց համաձայն, Ասով կը կարծուի քէ ոչ շատ ուշ 926 թուականը կամ աւելի 941էն վերջ եւ 950էն առաջ Անձեւացեաց եպիսկոպոսութիւն ձեռք բերած է (էջմիածին, նոյն, էջ 45):

Նրէ նիւթ է այս տեսութիւնը, շատ անհաւանական չէ մտածել քէ Ասով եղած է Արձրունի Ապուպելչեան ճիւղէն Անձեւացեաց իշխաններուն վերջինը, որ եկեղեցականութիւնը ընդունելով լքած է իշխանութիւնը:

Այս ենթադրութեան ոյժ կուտայ սա իրողութիւնը, քէ ասկէ վերջ կ'ընդհատի այս տոհմին պատմութիւնը:

Հաւանօրէն Անձեւացեաց իշխանութիւնը կը նուաճուի Արձրունեաց քաղաւորութենէն եւ անոր կ'ենթարկուի:

Աբուսահլ-Համագասպ Արձրունի քաղաւոր (953—969+) երբ կը մեռնի, իր երեք որդիները ըստ աւաստական կարգերու, իր քաղաւորութիւնը կը բաժնեն երեք մասերու:

Աշոս-Սահակ կ'առնէ Տոսպը, Գուրգէն (Գագիկ)-Խաչիկ՝ Անձեւացեաց զաւառը,

Սենեֆերիմ-Յովհաննէս՝ Ռեւունեաց:

Առոս կը մեռնի 990ին եւ անոր մասը կը սեփականեն Գուրգէն Անձեւացեաց եւ Սենեֆերիմ Ռեւունեաց քաղաւորները:

Իսկ երբ Գուրգէն կը մեռնի 1002ին, երեք մանկահասակ տղայ թողլով, Սենեֆերիմ կը քաղաւորէ մինակ (Ասողիկ, էջ 274):

Այս Գուրգէնը չէր կրէր քաղաւորի տիտղոս, վասնզի կը յիշուի ան իբրեւ «Անձեւացեաց տէր», վասնզի քաղաւոր տիտղոսը աւաստայեսին վերապահուած էր:

Ասոր համար Մասթոս Ռեւայեցի (էջ 20) զայն կը յիշատակէ 972ին առանց քաղաւոր տիտղոսին:

(1) Հարկին յետեւինքը բոկ կ'ուզէ:

Ան կը պատմէր քէ 972ին, երբ Չմեկիկ Յովհաննէսն Հայաստան կուգայ, եւ Արաբներու դէմ իրեն օգնելու հրաւեր կ'ընէ Հայերուն, իր դիմումին ընդառաջ զացող Անիի՝ Ասոս, Կապանի՝ Փիլիպպե, Աղուանից՝ Գուրգեն, Կարուց՝ Աբաս, Վասպուրականի՝ Սենեքերիմ քաղաւորին հետ կը յիշատակուի նաեւ Անձեւացեաց տէրն Գուրգեն (սեւ Մատթէոս Ուռհայեցի, էջ 20):

Գուրգեն-հաչիկ Անձեւացեաց տէրն մեր ժամանակագիրները 970էն մինչեւ 1003՝ իր մահը, Անձեւացեաց իշխան ցոյց կուտան սակայն զարմանալի է որ Մասթոս Ուռհայեցի (էջ 37) կը յիշատակէ Դերենիկ մը իբրեւ «Անձեւացեաց թագաւոր» որ իբրեւ քէ ժամանակակից էր Վասիլ Բ.ի (976-1025) եւ հաւանօրէն անոր իշխանութեան առաջին տարիներուն պէտք էր իշխէր Անձեւացեաց, Վասնզի Մասթոս Ուռհայեցի Վասիլ Բ.ի զահակալութենէն անմիջապէս վերջը կ'ըսէր քէ «յայտ աւուրքս եղել կոտորած զօրացն Հայոց յԱնձեւացեաց զաւառին, ի բանակն կոչեցեալ անուն նենգութեամբ առն քաջին Ապղարիպայ: Վասնզի թագաւորն Անձեւացեաց, որում անուն Դերենիկն ասէին, եհան զԱպղարիպն ի յասպարապետութենէ զօրաց իւրոց զայր հզօր եւ զքաջ, եւ եղեալ ի տեղի իւր զՍարգիս զոմն ազատ, եւ կարի յոյժ վիրաւորեալ լինէր հզօրն Ապղարիպ»:

Ապղարիպ, պատօնանկ սպարապետ, կամ քս Ասողիկի (էջ 176) «իշխանաց իշխան Վասպուրականի», որ կուտած էր երբեմն Վասպուրականի Ասոս-Դերենիկ քաղաւորին (943-958) հրամանով Գողթան ամիրային դէմ եւ գերի ինկած էր (Ասողիկ, էջ 177), կը դաւէ «այլազգեաց» հետ, եւ Դերենիկի բանակը կը մտնէ անոնց (Ուռ. էջ 37):

Մեծ կոտորած կը կատարեն բարբարոսները: Դերի կ'իյնայ նաեւ Դերենիկ քաղաւորը եւ «ընդ Ապղարիպայ վրանովն ոչ իշխեաց անջանել որ, վասնզի կայր ի վրանին զօրօք իւրովը պատրաստական» (նոյն):

Դերենիկ կը տարուի Հեր:

Ապղարիպ, զոր բանադրած էին հայ եկեղեցականները, իր ապաւնորհ արարին համար կը զղջայ եւ կ'ազատէ Դերենիկը (Ուռ. էջ 38-39):

Անյայտ կը մնայ քէ այս Դերենիկ իշխանը, ինչպէ՞ս ստացած է այս քաղաւոր տիրութիւնը եւ ո՞վ է: Շատ անհաւանական չէ որ հեռաւոր Ուռհայի մէջ իր պատմագրութիւնը գրող Մասթոս երեք վրէպով մը Վասպուրականի Ասոս-Դերենիկ քաղաւորը կ'ընէ Անձեւացեաց քաղաւոր:

Իրմէ վերջ Անձեւացեաց տէր կամ քաղաւոր անունով ուրիշ իշխան մը չի յիշուի:

Գուրգեն-հաչիկի մահէն (1003) վերջ՝ զիտեմ քէ Վասպուրականի միասնականութիւնը վերահաստատեցաւ Ռեսուկեաց եւ Անձեւացեաց կարհաւեր քաղաւորութիւններուն միութեամբը՝ Սենեքերիմ-Յովհաննէս քաղաւորի իշխանութեան տակ, որ դժբախտաբար 1018ին լիեց Վասպուրականը եւ գնաց Սեբասիա, վերջ տալով Վասպուրականի քաղաւորութեան եւ ստորագաս իշխանութիւններուն, ինչպէս էր Անձեւացեացը:

Դ. — ԽԱՉԷՆԻ ԻՆՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդին Միրանադինն իր Գիրք Արարողութեանց՝ ին մէջ Ժ. դարուն Սիւնեաց սահմանակից եւ Դեղամայ լիճին մօտ ցոյց կուտայ Խաչենի իշխանութեան տեղը:

Արդի Խաչէնը, Չէյլա գաւառը կը համապատասխանէ քս Ալիւանի (Տեղագիր, էջ 24) հին Սիսական Ոստանի՝ Արցախի նահանգին Ժ. գաւառին:

Խաչէն կը կոչուէր Միջին Դարուն եւ աւելի վերջը Փոքր Սիւնիք՝ միջին մասը Արցախ նահանգին, եւ այս պատճառով կը կոչուէր նաեւ Միջնարցախ:

Թարքառ գետը արեւմուտէն արեւելք այս գաւառէն կ'անցնէ եւ երկուքի կը բաժնէ գաւառը:

Ասոնցմէ՝ հիւսիսային մասը կը կոչուի Վերին Խաչէն (Չլաբերդ), հարաւայինը՝ Ներքին Խաչէն (Կիւլիսան):

Միջին դարուն՝ միջնակողմը Թարքառի վրայ Չօլախ կը կոչուէր:

Խաչէն երբեմն մասն էր Աղուանից քաղաւորութեան եւ անոր մայրաքաղաքին՝ Պարսաւի հարաւակողմը կը գտնուէր:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին հայ ազգը բնակչութեամբ կամ հովանաւորութեամբ ստաբներէն ձգտում ցոյց տուած է դէպի հիւսիս տարածուելու եւ այս շրջանին է որ հայկական դրոշմ ստացած են օտարացեղ բնակչութեամբ Գուգարք, Արցախ, եւ Ուտի նահանգները, որոնցմէ մասնաւորապէս վերջին երկուքը Աղուանական նկարագիր ունէին (սեւ վերը, էջ 62):

Այս ձգտումը, որ հայ ցեղին տիրապետութեան կ'ենթարկէր Արաբի եւ Կուրի միջեւ գտնուած հողերը որոշ ազդեցութիւն մը ունեցաւ այդ երկիրներու նակատարին վրայ:

Խաչէն, ինչպէս կը տեսնուի Արցախի նահանգին մէջ էր եւ մաս կը կազմէր Աղուանից քաղաւորութեան, որուն այսկողմեան նահանգները Միջին դարուն հետզհետէ գրաւուեցան հայերէն: Խաչէն մեկն էր անոնցմէ, եւ կը գտնուէր հայկական Սիւնեաց նահանգին դրացի:

Խաչէն իսկապէս Աղուան երկիր մը ըլլալուն պայծառ ապացոյցը այն է որ Աղուանից քաղաւորութեան արքայական հարստութիւններէն մին էր Առանձանի ցեղը, որ կը բնակէր Վերին Խաչէնի ծար գիւղաքաղաքը՝ Սիսական Ոստան գաւառին մէջ եւ նախապէս կ'իշխէր բովանդակ Արցախ նահանգին:

Արաբները երբ առաջացան մինչեւ Կովկաս, տիրեցին Դարբանդի, Վասնեան, Աղուանից, Շախուայ եւ Շամախի դաշտերուն եւ լեռնային բոլոր գաւառներուն: Միայն լեռնային Արցախն (=Վերին Խաչէն) էր որ մաքաւեցաւ անոնց դէմ:

Պատմութիւնը կը յիշատակէ իբրեւ Արցախի իշխան Սմբատ Եղանեանի իշխանը եւ իր երկու որդիները Սահլ կամ Սահլի եւ Յովհաննէս:

Ասոնցմէ Սահլի որդին Ասրնեստէն, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը, էջ 142) Ժ. դարուն տիրացաւ:

Սիւնեաց սահմանակից հաշէնի եւ այսպէս կազմուեցաւ իւրացումը մը:

Երբ Բաբան, ապսամբ պարսիկը, լեեց Սիւնեաց նահանգը, Արեւելեան Սիւնիքի իւրացումը՝ Փիլիպպէ իր որդին Ներսէսը հալիֆայի անունով Բաբանի հին դաւանակիցները՝ Աղուանները պատժելու պատրուակին տակ Աղուանից աշխարհին վրայ կը դրկէ (սեւ վերը. էջ 111):

Այս պատերազմին մէջ Աղուանից Միհրանեան Վարազ-Տրդաւս իւրացումը եւ զաւակը սպաննուեցան «ի հորաձորն, որ կոչի Դատոյի վանք», եւ իրենց հողերը գրաւուեցան 821ին: (*Օրբէլեան Ա.*, էջ 202 եւ *Կաղան. Բ.*, 54):

Բայց պատերազմին մէջ մեռաւ նաեւ Ներսէս, որով միակ օգտուողը եղաւ Ասրնեստէն, որ դարձաւ հաշէնի հողատէր եւ մեծ իւրացում Աղուանից, վասնզի Վարազ-Տրդաւսի այրին իր աղջիկը՝ Սպրուսը ամուսնացուց Ասրնեստէնի հետ, որ ժառանգած էր Գեղարփունիքը՝ իր հօրմէն՝ Սահլէն(1), «որ է ի Տոհակայ» եւ «ըննազբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ» այսինքն Արեւմտեան Սիւնիքը (*Կաղան. Բ.*, էջ 69):

Այսպէս, հաշէն ունեցաւ իր սեփական իւրացումը, մինչ անկէ առաջ Աղուանից աշխարհին մաս կը կազմէր:

Այս նոր իւրացումը իր դիրքը հետզհետէ ամրացուց դէպի արաբները, նորանոր անձնութիւններով ապացոյցներ տալով եւ առաւ «Աղուանից իւրացում»ի դիրք (սեւ Թ. Արծր., էջ 214, Յով. կար. էջ 162, Կաղ. Բ., 69 եւ Թապարի Գ. էջ 1416):

Այսպէս, դէպի Արաբները ցոյց տրուած անձնութիւններով փաստ մըն է անշուշտ, որ իր ժամանակ «Եսայի անուանեալն Աբու Մուսէ՝ այր խաղաղութեան՝ քուերորդի Աբու-Ասատայ» (*Մովսէս Կաղանկատուացի Բ.*, էջ 55) Բաբանի եղբայրը՝ Ապսալլանը կը յանձնէ Արաբներուն (*Թապարի, Գ.* էջ 1223-1232):

Եսային, զոր Թովմա Արծրունին (էջ 199-215) կը նանչնայ Ապուսուսէ անունով եւ տեղ մը միայն (էջ 210) անոր Եսայի անունն ալ կը կցէ, եւ Յով հանձնէ կաթողիկոս (էջ 162) եւ Ասողիկ (էջ 79) կը նանչնան սոսկ Եսայի անունով, ըստ Թապարիի (Գ. էջ 1416) էր Եսայի կամ Յովսէփի որդի (Իսա իպն Եսայի) եւ Բեռորդի Աստաֆանոսի կամ Սեփանոսի, ինչ որ համաձայն է Մովսէս Կաղանկատուացիի, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, զայն կը ներկայացնէ «քուերորդի Աբու-Ասատայ» եւ քանի մը տղա վերը (նոյն, Բ. էջ 55) յիշած էր «գոտեփաննոս զոչեցեալն Ապրիլասադ», որ սպաննուած էր:

Թե՛ Laurent (էջ 113) եւ քե՛ René Grousset

(1) Brosset (Siounie Բ. էջ 24) կը պահէ այս անունը ըստ Կաղանկատուացիի եւ զայն կը համարէ Աղուան իշխան մը աւելի կամ նուազ «Սիւնիացեալ», իսկ Laurent (էջ 113) զայն կը համարէ Արեւելեան Սիւնեաց գերազանցապէս Սիւնի Սահակ իշխանը, որ մօտաւորապէս 825ին կամ 833ին մեռած է:

(2) Յատենէ չէ թէ Սահլ ո՛ր ընտանիքին կը պատկանէր, իմանք առանց ապացոյցի կը նշանանեն իր հայրը Սեփաւ Սպարապետին հետ եւ զայն Բագրատունի կը համարեն, առ-

(էջ 364) կը սխալին Ապուսուսէ Եսային, շինելով իւրացում Արցախի կամ հաշէնի, եւ մանաւանդ որդի Ասրնեստէնի, որ ինչպէս տեսնուեցաւ, արեւմտեան Սիւնիքի իր ժառանգական ստացումներուն վրայ աւելցուցած էր 827-829ին հաշէնի եւ կիրք Աղուանից հողերէն եւ առած էր Աղուանից քաղաքի հողերը, շինելու արաբներու պաշտպանութեան, որոնք միշտ մղած են Հայերը ընդդէմ կովկասեան բարբարոս եւ լեռնական ժողովուրդներու:

Հաշէնի իւրացումներուն դիրքը հալիֆային առջեւ անկէ վերջ աւելի զօրաւոր եւ հաստատուն պիտի ըլլար, եթէ իրենց անյազուրիւր եւ ոյժը տարակուսելի չքուէր եւ իրենց հաւասարութիւնը՝ անկասկածելի (Laurent, 225):

Հետեւաբար արաբները իրենց սովորական մերթնուր անոնց շուրջը ստեղծեցին ուրիշ իւրացումներ, Աղուան իւրացումներու գլխաւորութեամբ եւ զանոնք մրցակից հանդիսացուցին հաշէնի իւրացումներուն:

Այսպէս, Սահլ, որդի Սմբատի(2), հողատէր Շահի(3), որ Բաբանը արաբներուն յանձնած էր եւ ասոր համար իրեն ներուած էր նախապէս իր գործած մէկ ծանր բռնութիւնը եւ իրեն տրուած էր Աղուանից աշխարհին իւրացումները:

Ինչ որ պատահաւ եղաւ որ պայքարի մտնէ Ասրնեստէնի հետ, որուն իւրացումները Կուրի աջ եղբորին վրայ, արդէն զայն ըրած էր իր դրացին եւ իր հակառակորդը:

Աւելի հիւսիս, Կաղէքի իւրացում ուրիշներուն հետ կ'արեւելէր Վրաստանի եւ Սիւնիք-Աղուանից Բագրատունի իւրացումներուն դէմ, եւ ասեմ մը՝ հալիֆային դէմ մաքառելէ վերջ կը դաւանակցէր Թիֆլիսի մէջ ապսամբած Էմիր Մուհամմէսին հետ եւ կը գրաւէր Գարդմանը Կուրի աջ եղբորին վրայ, Սիւնեաց հիւսիսակողմը, զոհուակոտորէն պատահաւորով հալիֆային, որ ուրախութեամբ կը պաշտպանէր Բագրատունի անյազ եւ նախաձեռնարկ ընտանիքին այս բռնամիտը:

Այսպէս, հաշէն կը տրջապատուէր ուրիշ իւրացումներով, որոնք ամենն ալ կը յաւակնէին Աղուանից իւրացումի կամ Աղուան մանր իւրացումներէն աւաստապէս կամ իւրացումներէն տիրելուն:

Թե՛ Կաղան Է, որ Կոստանդին Դիմիտրիսին իր ժամանակը, հաշէնը իբրեւ անկախ իւրացումներէն կայացնելով իսկապէս Ասրնեստէնով հիմնուած իւրացումներէն շարունակութիւնը կը հասկնայ՝ քե՛ Աղուանից աշխարհին ամբողջութիւնը, վասնզի տաս յսակ է քե՛ երկուքը իրարու հետ տիրուած եւ երբեմն Աղուանից իւրացումներուն համարուած է ան, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Այս անորոշութենէն առաջ եկած են քիւրիմա-

կայն կապակցութիւն Է, ըստ Laurentի (էջ 220):

(3) Կուրի ձախ եղբորին վրայ, Աղուանից երկրին մէջ, պարտաւի հիւսիսակողմը, Կաղէքի եւ Շիրվանի միջեւ: Մասուն (Ոսկի Մարգեր Բ., էջ 68) կը գրէ թէ Եմիտարներու թաղաւորութեան մօտ կը հանդիպէին Շեքիններու, քրիստոնէայ տիրող մը, որոնց մէջ կ'ապրէին բազմաթիւ իսլամներ: Անոնք կը զբաղէին վաճառականութեամբ եւ զանազան ճարտարարուեստներով: Հաւանութէն անարկը Շաքէ գաւառին վրայ է:

ցութիւններ եւ շփոթութիւններ:

Այսպէս, Աղուանից իշխաններէն Ապուսուսէն ումանք կը նկատեն հայր Ապուսուսէ Եսայիի, որոնք հաւասարապէս Թովմա Արծրունիէն կը յիշուին իբրեւ «Աղուանից իշխան»ներ (եջ 199—215), մինչ ընտանեկան կապ մը գոյութիւն չունի երկու իշխաններուն միջեւ:

Թովմա Արծրունի, ընդարձակօրէն կը պատմէ (եջ 199—215) քե ինչպէս Ապուսուսէ Ծանաւաց ցոյց տուած դիմադրութենէն փախչելու, մտաւորապէս եւ Բուղայի դէմ եւ քե ինչպէս 853ին ամբողջ տարի մը ի զուր մտաւորական վերջ, իբրեւ քե Սամառայէն եկած խալիֆայական հրամանի մը վրայ Բուղա ներած է Ապուսուսէի եւ անիկա ձեւականօրէն իր հնազանդութիւնը յայտնելու համար գացած է արաբ բանակասեղին եւ պատուով ընդունուած: Ան մեծ հիացումով կը խօսի անոր վրայ, բայց ոեւէ ակնարկ չունի անոր Ասրներսեհի որդին ըլլալուն, եւ կարծես կ'ուզէ հասկըցնել քե անիկա Ասրներսեհին՝ Խաչենի իշխանէն՝ անջատօրէն կը տրեւ Աղուանից աշխարհին, վասնզի (եջ 199) կ'ըսէ «տիրէր յայնժամ մեծի կողմանն Աղուանից, Ապուսուսէ ո՞ք որում վերջանութեանն յայտնութիւն երիցու որդի ճանաչէր»: Ուրեմն անիկա փոխանայի մը որդին էր եւ ոչ Ապսլմսեհի, ինչպէս կը կարծեն: Ընդհակառակը, Ապուսուսէն Եսայի հաւանօրէն կը գրաւէր Դիզակը: Վերջէն կը յիշուի իր բոռը՝ Գագիկ, իբրեւ իշխանաց իշխան, որ Ժ. դարուն սկիզբները հաստատուած էր Տուսի մէջ ի Դիզակ:

Ապուսուսէ Եսային խաբէութեամբ ձերբակալելէ վերջ Բուղա ձերբակալեց նաեւ Ասրներսեհ մեծ իշխանը:

Յովհաննէս կաթողիկոս (եջ 162) կը գրէ քե «Բուղայի երթեալ ըմբռնէ զմեծ իշխանն Ատրներսեհ որ բնակեալ էր յամրոցին Խաչենոյ եւ զայլ եւս զհամազգիս նորա»:

Ապուսուսէի եւ Ասրներսեհի հետ Սամառա տարւեցան Աղուանից աշխարհի իշխաններէն Գարդմանի՝ Կսրին, Դիզակի՝ Եսայի եւ Սեւորդեաց Սեփաննոս Կոն եւ այլ բազմաթիւ իշխաններ, որոնցմէ շատերը նահապետուեցան:

Ասրներսեհ, անոնցմէ է, որոնք 863ին դարձան իրենց երկիրը: Բայց դժբախտաբար շատ շուտով մեռաւ:

Իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին՝ Գրիգոր Ա., որու իշխանութիւնը կը հաստատեն Արաբները, որոնք ինչպէս որ քաղ տուած էին Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Մեծ Սիւնեաց, նոյնպէս նաեւ քաղ տուին Աղուանից աշխարհին մէջ Ծար նստող այս իշխաններուն, ինչպէս նաեւ Համամ Բագրատունի իշխանին, որուն արողը Պարսաւ էր եւ Ապուսուսէի բոռ Գագիկ իշխանաց իշխանին, որ Դիզակի Տուսի գիւղը կը նսէր:

Գրիգոր Ա. ի յաջորդեց իր որդին՝ Սահակ-Սեւադա, (Մակար Եպս. Բարխուդարեան, Պատմ. Աղուանից, էջ 135—136) որ տրեց Արցախի Գարդման, Քաւս կամ Քուսի, եւ Փառխոս գաւառներուն, ինչպէս նաեւ ամբողջ Զորագետի վրայ:

Հակառակ Սմբատ Բագրատունի քաղաւորին ամեն հնարքներուն Սահակ-Սեւադա չհնազանդեցաւ Հա-

յասանի կեդրոնական իշխանութեան:

Սահակ-Սեւադայի յաջորդեց Գրիգոր Բ. (Պատմ. Աղուանից, էջ 135—136) «Մեծ, փառաւոր եւ ծերունագարդ» իշխանը, որ դէպի ֆողեդոնականութիւն յարող եկեղեցականներու ասեղծած կ'օճական պառակտումին վերջ տալու համար, 941ին նախաձեռնարկ եղաւ ժողով գումարելու Արցախի, Աղուանից աշխարհի եւ Մեծ Սիւնիի իշխաններէն եւ այս նահանգներու եկեղեցականներէն (Պատմ. Աղուանից, էջ 166):

Գրիգոր Կ'երեւի քե Աղուանից իշխանաց իշխանն էր եւ այս պատճառով է որ Կոստանդին Ծիրանածին, որ ժամանակակից է Աղուանից երկիրին իշխաններէն Խաչենի իշխանութիւնը միայն կը յիշէ, փոխան Աղուանից քաղաւորութեան, մասը ամբողջին տեղ առնելով:

Գրիգոր Բ. ի կը յաջորդէ Սեւադա իշխան, եւ ասոր՝ իր որդին՝ Յովհաննէս Սենեֆերմ: (Վաղ. Բ. 70): Իսկ իր միւս որդիներէն՝ Ասրներսեհ իշխան Ծարի մէջ եւ Փրիպպէն անցաւ Կուր գետին ձախ կողմը, տարածեց իր իշխանութիւնը Շահնուայ եւ Շամալու գաւառներուն վրայ եւ Աղուան նոր քաղաւորութիւն մը հաստատեց:

Այսպէս, երեք քաղաւորութիւններ ասեղծուեցան Աղուանից երկիրին մէջ (Աղուանից Պատմութիւն, էջ 161):

Խաչենի իշխող տունը պահեց իր գոյութիւնը եւ կոչուեցաւ Գետումեան:

Ե. — ՍԵՆՈՐԴԵԱՅ ԿԱՄ ՍԵՐՎՈՐԵՆՅ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդին Ծիրանածին իր «Արարողութեանց Դիրք»ին մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ էջ 121) կը յիշէր նաեւ իբրեւ հայկական իշխանութիւն Սեւորդեաց կամ «Սեւորդեաց իշխանութիւն»ը, որ հաւանօրէն կը գտնուէր Սեւանի լիճին հիւսիսակողմը, Աղուանից երկիրին մէջ, որ վերջը Հայկական Ուսի նահանգը կազմեց:

Սեւորդիք, որ ռամկօրէն կը կոչուէին նաեւ «Սեւ տափ», կը բնակէին ընդմէջ Ուսիի եւ Գուգարիի, եւ իրենց բնակավայրն էր Զորայ Գետ (Սեն Մարքէն), Կուրի աջ եզերքին վրայ, դէպի Շամֆոր եւ արեւմուտք՝ Գուգարիի եւ դէպի Արցախի սահմանները: Այս ազգին բնակավայրն էր, ըստ Մասուսիի (Ոսկի Մարգեր տպ. B. de Meguad Բ., էջ 75) Թիֆլիսի հարաւը՝ Կուր գետին վրայ գտնուող երկիրը, ըստ Իսաաքիի (էջ 90) Պարսաւի կողմերը եւ Շամֆոր, ըստ Յովհաննէս կաթողիկոսի (էջ 162) Ուսի՝ Տուս գիւղով եւ ըստ Ասողիկի (էջ 181) եւ Վարդանի (Աշխարհազրուութիւն, էջ 424) Սանահին եւ Հաղբաս վանքներուն կողմերը եւ վերջապէս ըստ Վարդան պատմագիրի (էջ 92) Տաւուս գաւառը:

Վարդան պատմիչ զարմանալի է որ ուրիշ տեղ մը (էջ 90) կը յիշէ «զՏաշիր (Գուգարի նահանգ) Սեւորդուքն Զորայ Գետին», իբրեւ ժառանգութիւն Գագիկի, եւ ուրիշ տեղ մը (էջ 100) կը պատմէ Սե-

ւորդեաց նուանումը Փասլունէն, Արցախ նահանգին պատկանող ուրիշ վայրերու կարգին:

Ալիբան (*Տեղագիր Հայոց Մեծաց*, էջ 62) Սելորդեաց բնակավայրը կը նշանակէ «Արեւելեան կամ աջակողմն Պորչալու գետոյ ցելս սահմանաց զաւառին եւ անդր եւս ի հնումն կոչէր Ձորոյ Գեֆ եւս եւ Սելորդեաց Ձոր կամ աշխարհ, վասն ափափայ խորածորոց ընդ որս ընթանայ գետն, իսկ Սելաւ՝ վասն Սելկոյ նախահօր բնակչաց կողմանն, որ մասն է Գուգարաց, այսինքն Ձորափոր, Ծորփոր, Կողբփոր զաւառք նորին, որ մասամբ անկանեն եւ յայն կողմն զաւառին ի խազախ վիճակ»:

Ինչպէս կը տեսնուի, քեւէ քիչ մը անորոշ է իրենց բնակավայրը, սակայն հաւանօրէն անոնք կ'ապրէին Կուր գետին հարաւային կողմը, Թիֆլիսէն վար, գէպի Պարսաւի եւ Շամֆորի ուղղութեամբ եւ Սանահին եւ Հաղբաս վանքերու շուրջը:

Սելորդիք անհանդարտ ցեղ մըն էին. ծագումով գրեթէ անյայտ: Ոմանք վրական ծագում կուտան անոնց եւ ոմանք հայկական: Հիւպեման (էջ 62) նոյնիսկ զանոնք հունգարական ցեղ կը համարէ, որ Ը. դարուն Հայաստան գաղթած են:

Սելորդիք — ինչպէս արդէն անգամ մը քսած եմ (վերջ էջ 24) — մէկն են այն բազմաթիւ օտարածին, այլացեղ եւ այլալեզու ցեղերէն կամ ժողովուրդներէն որոնք ապրած են Աղուանից աշխարհին մէջ, ինչպէս էին Ուսեացիք, Գարդմանցիք, Ծովդեացիք, Գուգարացիք, Լիփնիք, ձիւլք, Մազկուք եւ այլ (սես վերջ, էջ 23 եւ Մարկար եպս. Բարխուդարեան, Պատմութիւն Աղուանից, էջ 13—30):

Թ. եւ յաջորդ դարերու արաբ մասնագիրները Ուսի նահանգին մէջ ապրող Սելորդեաց ցեղը հայ կը համարեն, (հմմտ. Մասուհի նոյն, էջ 75 եւ Իսաաւրի, քրգ. Մորդման, 1845, էջ 90):

Իսկ հայ պատմագիրները Սելորդեաց ազգը հայերէն *Սեւուկ* կամ *Սեւ* անունով նահապետք մը սերած կը համարեն (սես Հիւպեման, *Հին Հայոց Տեղւոյ անունները*, էջ 61, հմմտ. Յովն. Կար., էջ 162, Վարդան, էջ 81):

Կոստանդին Ծիրանածին (*Աբարող. Գիրք*, էջ 687) «գիշխանս Սելորդեաց, որ Սեւ որդիք կը կոչւին», տղը ոյժ կուտայ այս կարծիքին:

Մասուհի եւ Իսաաւրի Siyavardiya եւ Պալասուրիի (էջ 203) եւ Իպն էլ Ֆաքի (էջ 293) Savardiya կոչումները, ըստ Հիւպեմանի նախնական անունն են այս ցեղին, որ այլափոխուելով առաջ եկած է *Սելորդիք* կոչումը եւ ռամկական ստուգաբանութիւնը բառին:

Այս պարագային անոնց անունը, ինչպէս նաեւ անոնց ազգը ոչ-հայկական էր: Անոնք յարաբերաբար ուշ ասէն Ուսի գաղթած պէտք է ըլլան:

Սելորդիք անհանդարտ լեռնական ժողովուրդ մըն էին նշանաւոր իրենց կացիներով:

Մասուհի (Բ. էջ 75) կը գրէ քէ «Սելորդիք կամ Siyavardiya, հայ շատ պատերազմասէր ժողովուրդը, սարսափելի եղած էր սելորդեան կացիներովը, կը բնակի Կուրի վրայ, Թիֆլիսի եւ Բերդա՛այի միջեւ»:

Այս ժողովուրդը ջերմեռանդ ֆրիսունայ էր:

Արաբական շրջանին անոնք ունեցած են կարգ մը հաւատոյ նահապետք պէտք, ինչպէս Սեփաննոս Կոնր (Ասողիկ, 109, Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 162 եւ 166), Սողոմոն Սելորդին եւ Կախ Վերին Աշխարհեցին (Թ. Արծրունի, էջ 210—211):

Որոշ է որ Սելորդիք ունեցած են իշխանութիւն մը անկախ, նման Խաչենի, Շաֆի, Կարդմանի եւ այլ իշխանութեանց, եւ մին է այն Աղուան-հայկական սահմանազուխներուն վրայ կազմուած իշխանութիւններուն, որոնք նուանուեցան Կոստանդին Ծիրանածինէն վերջը Աղուանից բազաւորի տնօրէնութիւն կամ Սաւորի Կիւրիկեան կամ բուն Աղուանից բազաւորներէն:

Դժբախտաբար մեր պատմիչները, բացի մէկէն, չեն յիշեր Սելորդեաց իշխանները:

Միակ յիշուած իշխանն է Բուդայի Ժամանակակից եւ անոր ձեռամբ Սամառա տարուած եւ հոն 855ին նահապետուած Սեփաննոս Կոնր (սես Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 162 եւ 166, Ասողիկ, էջ 109):

Սեփաննոս Կոնր ունեցած է հաւանօրէն իր նախորդները եւ իր յաջորդները, որոնք մեզի անծանօթ կը մնան:

Սելորդիք Բուդայի արեւանակէն եւ Աւոսի իշխանապետութիւնը ձեռք բերելէն վերջ նանչցան Բագրատունի իշխանապետութեան — որ շուտով բազաւորութեան պիտի վերածուէր — գերիշխանութիւնը:

Քիչ մը աւելի ուշ, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ (վերջ էջ 126) Կիւրիկեան Բագրատունի Դաւիթ Անհողին (989—1048) դէպի հիւսիս-արեւելք Աղուանից երկիրին մէկ կարեւոր մասը գրաւած է իր Տաւրի իշխանութեան կցած է. Այդ երկիրները այնքան Աղուանական նկարագիր ունէին որ Դաւիթ կիրարկել սկսեալ «բազաւոր Աղուանից» տնօրէն:

Արդարեւ Կիւրիկեան Բագրատունիք, ըստ Վարդան պատմագիրի, իրենց տնօրէնութեան տակ ունէին Տաւրիէն զատ Սելորդիք, Ձորոյգետ, Կայներ, Կայծօն, Խորխոռունիք կամ Խոռակետք, Բագունիք կամ Բագկետք եւ այլ, որոնք ամենքն ալ Գուգարքի հարաւային արեւելեան մասին եւ Ուսի նահանգին Գուգարքի դրացի մասերուն մէջ կը գտնուէին:

Անհաւանական չէ որ այս կերպով Սելորդեաց հողատէր իշխանութիւնը վերջ գտած ըլլայ, քեւէ վերջը՝ նոյնիսկ բարբարոսներու Հայաստանը ողողելէն վերջ, Ձորոյ Գետի կամ Կախքի մէջ վերսին նոր բազաւորութիւն մը կազմուած է, ինչպէս պիտի տեսնուի յառաջիկային:

Է.

ԱՂՈՒԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շատ անգամ անդրադարձայ սա իրողութեան քէ Արաբական տնօրէնութիւնը Հայաստանի վրայ առանձնայատուկ նկարագիր մը ունեցած է:

Արաբները Հայաստանի հարաւային արեւմտեան

նահանգներէն մաս մը դուրս ձգելով, Հայաստանի Տայֆ, Բարձր Հայֆ (մասամբ), Այրարատ, Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկֆ եւ Պարսկահայֆ (մասնակի) նահանգներէն կազմած են *Ինքնավար Հայաստան* մը Հայ իշխանի մը գլխաւորութեամբ եւ Հայոց ներքին գործերուն չեն ուզած խառնուիլ: Անոնք հարկ առնելով բաւականացած են (սեւ վերը, էջ 61—62 եւ 113—114):

Նոյնպէս մասնացած եմ քէ Արաբները քաղաքացիական որոշ պահանջներով Հայաստանի այդ ինքնավար շրջանէն դուրս քողած էին Բիւզանդական տիրապետութեան տակ զսնուած հայկական հողերու դրացի երկիրները, եւ ընդհակառակը, անոնք լայն ազատութիւն տուած էին հայ ինքնավար շրջանին պէտք Հայ իշխանին, դէպի հիւսիս տարածուելու եւ նուաճումներ ընելու, որքան որ կրնար (սեւ վերը՝ էջ 114): Արաբներ, ինքնավար Հայաստանը քէտ կրճատուած սահմաններ ունէր հարաւէն եւ արեւմուտէն, բայց ընդարձակուած էր հիւսիսէն, դէպի Կովկաս, վասնզի Արաբները իրենց Հայաստան կոչած նահանգին մէջ առած էին կարգ մը կովկասեան ժողովուրդներ, որոնք Հայաստանի իշխանին ենթարկուած էին (սեւ վերը էջ 62) երբ ոչ իրապէս, գէթ անուանապէս:

Արաբներու տուած այս դէպի հիւսիս տարածուելու ազատութիւնը, զուգէ Հայերը մշտապէս կռիւներով ուժասպառ ընելու դիտումով էր, սակայն անկարելի է որ անկէա միեւնոյն ասեմ հպատակ չունենար ապահովելու խալիֆայութեան երկիրները հին ժամանակներէ ի վեր միշտ սպառնալիք մը նկատուած Կովկասեան լեռներու հիւսիսային կողմը զսնուող բարբարոս ժողովուրդներու պարբերական խուժումին դէմ: Պատմութիւնը արձանագրած է բազմաթիւ արշաւներ, որոնք կատարած են այդ ժողովուրդները Կովկաս լեռնաշղթային կիճերէն անցնելով եւ աւեր ու մահ պատճառած են Հայաստանի եւ Պարսկաստանի, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ եւ Միջագետքի:

Այս աղէտին դէմ ապահովելու համար իրենց երկիրները, Սասանեանք եւ Բիւզանդացիք իրարու դէմ տեսական պայքարի մէջ ըլլալով հանդերձ, համաձայնած էին շուրջ Պահալը կամ Ալանաց դուռը գործակցաբար ամրացնել, որպէսզի Կովկասի միւս կողմը զսնուող խառնիճաղանճ ժողովուրդները դէպի հարաւ չխուժեն:

Ասկէ զատ նշանակելի է որ Հայ ցեղը՝ ինչպէս դէպի արեւելք, դէպի արեւմուտք եւ դէպի հարաւ նուաճողական ձգտումներ ունեցած եւ սահմանակից փոքր ժողովուրդներ իր մէջ ձուլելու աշխատած է, նոյնպէս նաեւ դէպի հիւսիս, Կովկասեան լեռներու ստորոք զսնուող ժողովուրդները հայացնելու քաղաքական աշխատանքը կատարած է, եւ ինչպէս բացատրուած է (վերը՝ էջ 62) մասամբ յաջողած է, զոնէ մինչեւ Կուր գետ տարածուած հողերուն մէջ:

Հայկական դէպի հիւսիս ձգտումին դէմ ընդդիմադրութիւնը ուժգին էր, վասնզի Կովկասի լեռնաշղթային հիւսիսային կողմը զսնուող ընդարձակ

դաշտերու մէջ ապրող վայրերի ու ավաւառու ժողովուրդները, յաճախ մղուած աւելի հեռու կատարուած ազգերու տեղաշարժէն, ննուած են եւ մղուած Կովկասի անցքերէն անցնելու եւ դէպի հարաւ արշաւել:

Այսպէս, երկու հակոսնեայ ձգտումներով կը պայքարին Հայերը եւ ուրիշ Կովկասի հարաւային ստորոք զսնուող ժողովուրդներ եւ Կովկասի հիւսիսային կողմը զսնուող շատ մը ազգեր: Արաբական տիրապետութեան տակ այս պայքարը ամենէն սասկեղանակաւ աստիճանին հասած էր եւ Հայերը շատ անգամ հարկադրուած էին գործ ունենալու Կովկասեան ժողովուրդներու հետ, որոնցմէ մեզի անմիջական մօտաւորը եւ հնազոյն ժամանակներէ ի վեր հաստատուն բնակութիւն ունեցողները Աղուաններն էին:

Աղուանները, երբեմն շատ հին ժամանակներու մէջ, վերջը Հայաստանի մաս նկատուած Ուսի, Արցախ, Փայտակարան նահանգներուն եւ նոյնիսկ Սիւնեաց կը տիրակալէին:

Սիւնիք շատ վաղ ժամանակներու մէջ Հայերէ գրաւուած, շուտով հայացած էր, սակայն Ուսի, Արցախ եւ Փայտակարան, շարունակ երկու ազգերու համար վիճելի հողամաս մը կը ներկայացնէր, որ երբեմն Աղուանից եւ երբեմն Հայոց սեփականութիւն կը դառնար:

Երբ Արաբները՝ Հայաստանէն վերջ Աղուանից երկիրը հասան, Է. դարուն, Աղուանից աշխարհը կը զսնուէր իր ընդարձակագոյն սահմանին մէջ, սկսեալ Ե. դարէն, իր տիրապետութեան տակ ունենալով նաեւ Ուսին, Արցախը եւ Փայտակարանը:

Ինչպէս արդէն բացատրուած է (վերը՝ էջ 22) Հայերը օգտուելով Արաբներու ինքնավար Հայաստանի համար գծած սահմաններէն իրենց սեփական նահանգներ համարել սկսան իրենց հին եւ նոր նուաճումները Աղուանական հողէն, ինչպէս Սիւնիքը, Արցախը, Փայտակարանը եւ Ուսին (սեւ վերը՝ էջ 22):

Փ. դարուն սկիզբը, Հայ իշխանները գրաւեցին աղուան հողատէրներու տնտեսական Կուրի աջ եզերքին վրայ, Արաբի ափերէն մինչեւ Խրամի եզերքները:

Հոս, այս վայրերու, մասնաւորապէս Ուսիի եւ Արցախի մէջ, Հայերը, շնորհիւ իրենց քաղաքակրթութեան, մշակոյթին եւ կրօնին, յաջողեցան ձուլել Աղուանները, կամ ենթարկել զանոնք իրենց ազդեցութեան: Բայց մինչեւ Փ. դարուն սկիզբը Գանձակի, Երեւանի եւ Նախիջեւանի շրջանակներուն բնակիչները հնազոյն Աղուանից մնացորդներէն կը բաղկանային եւ իրենք զիրենք Աղուան կը հռչակէին հպարտութեամբ եւ դեռ կը խօսէին՝ մանաւանդ Կուրի աջ ափին վրայ, Աղուան լեզուին գաւառաբարբառները: Սակայն, ժամանակի ընթացքին Աղուանք ոչ միայն Սիւնեաց նահանգին, այլեւ Ուսի եւ Արցախի նահանգներուն մէջ կատարելապէս հայացան քաղաքակրթապէս, պահելով հանդերձ իրենց ցեղային առանձնայատուկ նկարագիրը, զոր պահել աշխատած են Աղուանները, քի՛ Հայերէ եւ քի՛ վրացիներէ գրաւուած Աղուանական նահանգներու մէջ(1):

(1) Վրացիներն ալ Աղուաններէն զրաւած էին Հէտէթը եւ Կադէթը, Թիֆլիսի հարաւ-արեւելքը, Կուրի հիւսիսային կողմը, (սեւ վերը՝ էջ 23): Վրացիք միայն Փ. դարուն յաջո-

ղեցան Աղուանական ազգային զգացումը արմատախիւ ընել այդ նահանգներուն մէջ:

Արաբական տիրապետության ժամանակ Աղուանից Հայերու հետ ձուլուժը սկսած է, սակայն շատ ետքն է որ անկախ լրացած գործ մը եղաւ:

Աղուանից աշխարհը արաբական ժողովուրդներէ կայացներ բնաւ միաձուլ եւ միալեզու ժողովուրդով մը բնակուած երկիր մը, այլ հոն կ'ապրէին օսարածին, ալլացեղ եւ ալլալեզու բնակիչներ, Ռոսեացի, Գարդմանցի, Ծովդեացի, Գուգարացի, Լիւնի, Ճիլք, Մազկուք, Սեւորդի եւ այլ անուններով, որոնք Ալաններու եւ Լիկերու (Լեզկի) պէս կովկասեան ժողովուրդներ էին, խառնուած՝ Աղուանից, որոնք իրենց կարգին անտառ եւ վայրենի ժողովուրդ մըն էին եւ բնաւ պիտի չկարենային այս բազմազան ժողովուրդները ձուլել:

Հայերը օգնութեան հասան, դպրութեան եւ կրօնի միութեան շնորհը բնծայելով Աղուանից աշխարհին եւ զայն ի վերջոյ ձուլեցին իրենց մէջ դարձնելու յամառ մաքառումէ մը վերջ, զոր Աղուանները ցոյց տուին:

Այս արդիւնքին մէջ մաս ունին Արաբները, վասնզի Հայերը արաբ տիրապետութեան ժամանակն է որ կայսրեղապէս Աղուանները իրենց ազդեցութեան կրօնէն ետքաւրկել, նոյնիսկ անոնց կրօնական եւ քաղաքական մարգերու մէջ բմբոսական կամ անջատողական հակումները արաբ ուժերով քնկնելով, եւ այսպէս ստեղծելով միութիւն մը:

Յայտնի է քէ Աւոս մեծ, ինչ ջանքեր քաւ հայ ազգային միութեան մէջ Վրացիները, Աղուանները եւ այլն ալ իր հետ ունենալու համար:

Նոյնպէս գիտենք քէ Աւոս Երկաթ (913—929) 915ին հարկը դադարեցնել եւ 920ին Արաբները Հայաստանէն վանելէ վերջ (սեւ վերջ՝ էջ 64) ինչպէս աշխատեցաւ Կովկասի ստորոք կազմել դաշնակից իշխանութիւններու միութիւն մը իր գլխաւորութեամբ եւ հանեցնուց նոյնիսկ Խալիֆան, որ զինքն նանչնայ Շահնուան, Արֆայից Արֆայ, իբրեւ գերիշխան Աղուանից, Վրաց եւ Ափղազաց քրիստոնէայ պետութիւններուն, ինչպէս նաեւ Հայ եւ Մահմետական ուրիշ իշխանութիւններուն:

Սակայն դժբախտաբար անոնցմէ ոչ մէկը քաղաքական հասունութիւնը ունեցաւ միութիւնը պահելու, երբ Բիւզանդացիք եւ Արաբները — որոնք ակամայ անուշտ հաւանած էին այս միութեան կազմութեան — անոր դէմ դաւեցին: Այնպէս որ Աւոս Գ. Ողորմածի (955—978) եւ իր որդւոյն՝ Սմբատ Բ.ի (979—989) ճիգերը այս միութիւնը իրական արժէքի մը վերածելու համար ապարդիւն եղան եւ Արաբները՝ յաջողեցան իրենց տուած Շահնուան տիրոջ չեղանել, զանազան տեսակի դաւերով եւ պառակտումներ քսեղծելով:

Ասոնցմէ ամենէն գլխաւորը՝ իշխանութիւնները բազմացնելու եւ իրարու դէմ հանելու քաղաքականութիւնն էր, որուն յաճախ անդրադարձայ: Ասիկա Հռոմեական «բաժանեա զիս տիրեցես»-ն էր զոր կիրարկելու համար պատրաստ հող կար արդէն, քանի որ ցեղերու եւ կրօններու տարբերութիւններ եւ իշխանական տուներու փառասիրութիւններ կային եւ կը մնային:

Կրօնական պառակտումը, որ Հայերը եւ Վրա-

ցիները իրարմէ կը բաժներ արդէն է. դարէն սկսեալ անգոր զարմուց Բագրատունի հայ իշխաններու ջանքերը, Վրացիները միացնելու եւ գործակից ունենալու, վասնզի կրօնական հակառակութիւնը Բիւզանդացիք տիրաւորէն աւելի արծարծեցին փոխանակ աշխատելու որ Հայ-Վրացի համեմատութիւն մը ստեղծուի:

Աղուանից պարագան կը տարբերէր, վասնզի անոնք քէն ունէին իրենց սեփական կրօնական նուիրապետութիւն մը, յատուկ կարողիկոսով, բայց Հայադաւան էին եւ կը նանչնային Հայ Եկեղեցիին գերիշխանութիւնը Աղուան կարողիկոսութեան վրայ, բայց քաղաքականապէս կը կազմէին առանձին ինքնավարութիւն մը եւ ասով կը բաժնուէին Հայերէն:

Արաբական շահերու համապատասխան էր այս երեք ազգերու անհամեմատութիւնը, ուստի, հակառակ անոր, որ հիւսիսային արեւմտեաններու դէմ Հայերը իբրեւ պատուար գործածեցին, բայց բնաւ չհանդուրժեցին որ անոնք միաձուլ պետութիւն մը կազմեն եւ երեք ազգերէն ալ զատ զատ ինքնավարութիւններ եւ անոնց ամէն մէկէն ալ ուրիշ ստորաբաժանումներ ստեղծելու աշխատեցան:

Ինչպէս Հայաստանի մէջ գերագոյն իշխանութիւնը կը ներկայացներ իր մայրաքաղաքին՝ Գուինի մէջ նստող արաբ ոստիկանը, Վրաստանի մէջ ալ գերագոյն իշխանութիւնը կը ներկայացներ իր մայրաքաղաքին՝ Թիֆլիզի մէջ նստող արաբ ոստիկանը, որ հակառակ անոր որ իր ծայրագաւառի դիրքէն օգտուելով յաճախ տառապէս կը պատճառէր խալիֆաներուն, ասով հանդերձ անոնք դէմ էին Հայ-Վրացի միութեան:

Նոյնն էր պարագան Աղուանից երկիրին համար՝ որուն մայրաքաղաքին՝ Պարսաւի մէջ նստած էր Արաբ ոստիկան մը՝ քովը Աղուանից քաղաւորին, որ հսկողութեան տակ էր, ինչպէս էին մեր Հայոց Բագրատունի քաղաւորները:

Այս Գուին, Թիֆլիս եւ Պարսաւ նստող արաբ եմիրները ստորադաս էին Ասրպատականի ամիրային, որ պարագային համաձայն գրգռութիւններ ստեղծել կուտար այդ եմիրներուն միջոցաւ:

Արաբներու համար նպատակակէս մըն էր իրենց հպատակները անգոր վիճակի մէջ պահել: Անոնք չէին հանդուրժեր ուրիշ իշխանութեան մը տարապայման զօրանալուն եւ ոյժ մը կազմելուն, այն երկիրով որ, որ մը կը մերժէ իրենց գերիշխանութիւնը եւ անկախութիւնը կը հռչակեն, տուրք դադարեցնելով:

Հետեւաբար Հայերը մղելով հանդերձ դէպի հիւսիս կովկասեան ժողովուրդներու դէմ քոյլ չտուին որ Հայերը, Վրացիները եւ Աղուանները, երեք իրարու բնական դաշնակիցներ ըլլալու սահմանուած ժողովուրդներ, իրարու միացան եւ մէկ միութիւն մը կազմեն:

Ընդհակառակը պառակտումի սերմեր ցանցեցին ամէն կողմ եւ նոյնիսկ քիչ մը զօրաւոր եղող տերութիւնները կոտորուելու աշխատեցան: Անոնք կազմեցին պզտիկ պզտիկ իշխանութիւններ աւաստական կարգերու համաձայն, անոնց պետերը յաճախ իրարու դէմ հանելու պատեհութիւնը ունենալու համար:

Աղուանից աշխարհն ալ գերծ չմնաց այդ բաժանումներէն:

Տեսանք արդէն քէ ինչպէս Գուգարք նահանգին

Տաբիրի Երջանին, Արցախի՝ Խաչեն գաւառին եւ Սեւորդեաց երկիրին մէջ իշխանութիւններ կազմուած էին, որոնք Կոստանդին Ծիրանաձին հայ իշխանութիւններ կը համարէր, սակայն նոյնիսկ անոնց պէտքէն ումանք իրենց տնտեսութիւնը Աղուանական կը համարէին, ինչպէս Տաբիրի քաղաւորները որ «Աղուանից Արքայ»ի սիսդոսը կը կիրարկէին:

Այնպէս որ այդ իշխանութիւնները որքան հայկական, նոյնքան ալ աղուական էին, եւ իրենց մէջ ներքին պայքարի մը ենթակայ, վասնզի Հայերը եւ Աղուանները փոխանակ իրենց վրայ ննեղ հասարակաց բնամիտին դէմ ձեռք ձեռքի տալու, իրարու դէմ կը մտաւորէին, իրենց ազգային ձգտումներուն համաձայն, Հայերը դէպի հիւսիս եւ Աղուանները դէպի հարաւ մղուելով:

Այսպէս, Հայերը ամէն ճիգ րած են գէթ Արաքսի եւ Կուրի միջեւ զտնուած հողի տարածութիւնը Հայաստանի միացնելու եւ Կուր գետը հաստատուն սահմանագլուխ մը դարձնելու համար:

Նոյնիսկ խալիֆաներու տնտեսական պահանջներուն անոնք փորձեր րած են Անգրիկոսեան հողերու ալ տիրանալու:

Նոյնպէս Աղուանները միշտ ձգտած են Կուրը անցնելու եւ մինչեւ Արաքս տարածուած հողերուն տիրանալու:

Այնպէս որ Հայաստան եւ Աղուանից աշխարհը Արաքսեան տնտեսական Երջանին — գրեթէ համամասն պայմաններու մէջ ապրող երկիրներ, իբրեւ աւասական կարգերով իշխանապետութիւններ — իրարու հետ մտաւորած են իրարու հող յափշտակելու եւ այդ բռնագրաւուած հողերուն վրայ իրենց տնտեսական Հայ կամ Աղուան տնտեսութիւնները տնտեսելու համար:

Արդ, նկատի ունենալով Աղուաններու կէս մը հայացած ըլլալը, հակառակ անոր որ իրենց երկիրը կը կազմէր ուրիշ ինքնավար Երջան մը եւ առանձին միութիւն մը, որ սակայն զոնք մասամբ կը զտնուէր Հայկական Ուսի, Արցախ եւ Փայտակարան նահանգներէն մէկ մասին վրայ, նոյնպէս նկատելով թէ միջնասահման վայրերու մէջ կազմուած են իշխանութիւններ որոնք որքան աղուական, նոյնքան հայկական էին — ինչպէս տեսնուեցաւ — հարկադրական է որ զբաղինք նաեւ այդ իշխանութիւններով, որոնք աշխարհագրապէս ալ Հայկական Բարձրաւանդակին կը պատկանէին:

Բայց տնուած ըլլալով որ Արաքս տնտեսութեան առաջ Աղուան տնտեսութիւն մը արդէն գոյութիւն ունէր իր բոլորովին ոչ—հայ ժողովուրդով՝ մասամբ Հայաստանի Բարձրաւանդակին վրայ եւ մասամբ անկէ դուրս, հասկնալի դարձնելու համար Հայ եւ Աղուան հողային եւ ցեղային յարաբերութիւնները, պէտք կը տեսնեմ ակնարկ մը նետել նախ քան արաքսեան տնտեսութիւնը Աղուանից տնտեսութեան կեանքին եւ անոր աշխարհագրական սահմաններուն վրայ, եւ վերջը խօսիլ հաւասարապէս Հայ եւ Աղուան նկատուած իշխանութիւններուն վրայ, որոնք արաքսեան Երջանին կազմուած էին:

Ա.— ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԹԱՎԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Աղուանից քաղաւորութիւնը վաղեմի հիմնարկութիւն մըն էր:

Արաքսեան Երջանի կը տարածուէր Կուր եւ Ալազան գետերուն եւ Կովկասի լեռներուն եւ Կասպից ծովին միջեւ:

Երկիրը ունի երեք բնական բաժանումներ.

Ա.— *Ստորին*, որ ամբողջ դաշտային է եւ կը գրաւէ Կուր գետի ձախ ափին եւ Պոզ—սաղ լեռնաշղթային միջեւ զտնուող հողերը, Կասպից ծովեզերքի կողմէն մինչեւ Քանդակ գիւղը տարածուելով:

Բ.— *Վերին*, որ Պոզ—սաղի եւ Կովկասեան ամենաբարձր լեռնաշղթային տնտեսականութեան մէջ, Շամախի արեւելեան կողմէն մինչեւ Ալազան կը տարածուի:

Գ.— *Միջին* գաւառները ինկած են Պոզ—սաղ լեռան շղթաներուն մէջ:

Այս Երջանակին մէջ կ'ապրէին հին ասեն այլազան փոքր ցեղեր: Ստրաբոն (Բ. գիրք, էջ 481) կ'ըսէ թէ «*առաջ իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իր առանձին բարբառը եւ իր առանձին թագաւորը, Լեզուներուն թիւը կը հասնէր 26ի, ուստի անոնց մէջ չկայ տնտեսական միասնութիւն*» Բայց նոյն Ստրաբոն կ'ըսէ թէ «*Աղուանը այժմ ունին միայն մէկ թագաւոր*», ինչ որ ապացոյց մըն է թէ այս մասը ցեղերը միացած էին եւ կազմած էին միակ քաղաւորութիւն մը՝ Քր. ի քուականէն առաջ:

Արդարեւ Աղուանից աշխարհը բնակող այլազան ցեղերէն Կասպի, Մազկուրի, Լիւնիկի եւ Բալուսականքի եւ այլ ունեցած էին քաղաւորութիւններ, որոնք ձուլուած էին միակ քաղաւորութեան մը մէջ, այնպէս որ ըստ Պլուտարքոսի (էջ 286—288) երբ Պոմպէոս մտաւ Աղուանից աշխարհ (66—63ին) իրեն դէմ եղաւ Կոսիս (Կոզախ=Կոզէս ձեւով ալ յիշուած) իրենց Օրոգէս քաղաւորին որդին (Պլուտարքոս, Զուգակիւր, էջ 286—288, հմմտ. Մոմզէն, էջ 130—133):

Մովսէս Խորենացի եւ Մովսէս Կաղակայանացի Աղուանից քաղաւորութեան հիմնադիր ցոյց կուտան առասպելական Վաղարշակ Արաքսեանի կարգուած Առան կուսակալը: Իսկ Պոմպէոսի ժամանակ հոն քաղաւոր ցոյց կուտան Վաչակ Ա., որուն իբրեւ թէ զուակը եւ յաջորդն էր Վաչէ Ա., որմէ յետոյ երկար ասեն անիշխանութեան մասնուած է երկիրը, ըստ Կաղակայանացիի: Միակ տնտեսական իրողութիւնը սա է, որ Աղուանից երկիրը, բացի հարաւային մասերէն, Հռոմեական տնտեսութեան ենթարկուած չէ: Այս պատճառով Աղուանի հիւսիս քաղաւոր եւ Քր. ի Ա. դարուն տարածուած՝ Կովկասեան անդին մինչեւ վաղեմի պարսապը, որ իբրեւ սահման եւ արգելիչ պատարար ձգուած էր Գարբանդէն մինչեւ Ալազան գետ:

Հին ասեն երկիրին մայրաքաղաքն էր *Չողայ*, հիւսիսային մասին մէջ:

Ըստ Կաղակայանացիի, որ Աղուանից տնտեսութիւն մը գրած է, Աղուան Հայոց հետ պարսիկ տնտեսութեան ենթարկուելէ վերջ, 287—289ին, իրենց անկախութիւնը զտնուած են եւ Վաչակեան ցեղէն

Ուռնայր — Բեռայր Պարսից Շապուհ Ա. քաղաւո-
րին — Աղուանից քաղաւոր եղած է:

Ե. դարուն սկիզբները այս քաղաւորութիւնը
այնքան զօրաւոր էր, որ Կուրք անցած էր եւ դէպի Ա-
րաք սարածուող երկիրներուն ալ կը տիրէր: Կորիւն
Ս. Մաշոցի ժամանակակից, կը յիշէ Արձկազէ քա-
ղաւորը, որուն պատմականութիւնը անձխտելի է: Ասոր
որդին՝ Վաչէ Բ. (444—472) Ուսի նահանգին, Ուսի
Առանձնակ գաւառին ստորին մասին մէջ, Թարքար գե-
տի ձախ ափին մօտ կը շինէ Պարսաւ քաղաքը, ուր կը
փոխադրուի Մայրաքաղաքը:

Ե. դարուն վերջերը Աղուանից աշխարհը Հա-
յաստանի պէս կորուսած էր իր անկախութիւնը:

Իբրեւ թէ 490ին Միհրան անուն իւստան մը
Պարսիկ խոստով Բ.ի հալածանքներէն վախճալով 30
հազար Պարսիկներով կ'որոշէ Խաղիւրներու երկիրը եր-
թալ, սակայն խոստով զայն կը վստահեցնէ եւ կը յա-
ջողի իր մտադրութենէն ետ կեցնել: Բայց Միհրան ար-
դէն հասած էր Աղուանից երկիրը, ուր կը հաստատուի
եւ կը շինէ Միհրաւան (նիւա Աղսու) քաղաքը, եւ կը
բարձրանայ Շամախի Գարդման բերդը, եւ իր մօտ կը
հրաւիրէ Առանձնակի(1) տոմէն 12 իւստան եւ զանոնք
կը զլխատէ նենգութեամբ եւ ինքն կը դառնայ մեծ իւ-
ստան Աղուանից:

Իր բոռան որդին՝ Բաշն Վարդան կը շինէ Շա-
մախի Գարդման բերդը, եւ իր կարգին կ'սպաննէ
60 հազ քնիկ իւստաններ, անուրէս իր ցեղին անհալա-
ռակ տիրապետութիւնը պահովելու համար:

Աղուան բնիկ վերջին քաղաւորը կ'ըլլայ Վա-
չական Գ., որուն սերունդէն իւստաններ մնացին Ծա-
րի, Շամախու Գարդմանի, Արցախի Գարդմանի, Շա-
ֆէի եւ Արազի մէջ:

Արաքները մտան Աղուանից աշխարհ, Հայաս-
տանը նուաճելէ վերջ:

Անոնք, ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս Աղուա-
նից աշխարհին տեղական ինքնավարութիւնը կը պա-
հեն, եւ արդէն իսկ երկիրին տիրող Վարազ-Գրիգոր
իւստանը կը նանչնան իբրեւ երկիրին տիրապետ:

Իր յաջորդը Զիւանձիւր կը յաջողի մեր Առոս
Բագրատունիէն շատ առաջ — անուրէս իր երկիրին
ծայրագաւառի հանգամանքէն օգտուելով — 683ին Ա-
րաքներու հարկատու Աղուանից եւ Մեծ Սիւնեաց քա-
ղաւորութիւնը կազմել եւ իր երկիրին կցել Հայաստա-
նէն՝ Ուսի նահանգը:

Բիւզանդացիք՝ իր յաջորդը Վարազ-Տրդատ Ա.ը
Պոլիս, իսկ Արաքները իր տեղակալը՝ Շիրոն Պաղտա-
սի կը տանին (704):

Վարազ-Տրդատ Ա.ի որդիներէն Վասակ, գե-
րութենէն ազատելով, Պոլիսէն կուգայ Հայրենիք եւ
Շիրոյ իւստանին Պաղտաս գետի տարածքին վերջ, կը

դառնայ Մեծ Իւստան ընդարձակ տարածութեան մը, որ
Սիւնեաց եւ Աղուանից աշխարհները կը բովան-
դակէր (2):

Ասոր իւստանութեան շրջանին Կայսիկ Սեւաղա
Մանգլիկերի էմիրը կ'արշաւէ Սիւնեաց երկիրը:

Վասակ՝ Սեւաղայի դէմ պարսիկ ապստամբ
Բաբանը կը հրաւիրէ եւ անոր օգնութեամբ կը վանէ
Սեւաղան՝ 821ին, (տես վերը՝ էջ 141):

Բաբան ամուր կերպով հաստատուեցաւ Աղ-
ուանից աշխարհին եւ Արաքսականի մէջ (տես վե-
րը՝ էջ 141):

Երբ Վասակ մեռաւ Բաբան առաւ անոր աղ-
ջիկը եւ տէր դարձաւ անոր ստացուածքներուն (վերը՝
էջ 141) որոնց մէջ էր նաեւ Աղուանից աշխարհը, երե-
ոյ ամբողջովին, գեր մասամբ:

Նոյնիսկ տեսնելով (վերը՝ էջ 141), որ Գեղար-
փունիքը, որ ըմբոսացած էր 826ի, նուաճեց Բաբան,
շատ խստօրէն վարուելով:

Երբ Բաբան լինեց Սիւնիքը եւ Աղուանից աշ-
խարհը Վասակի երկու որդիները, Ֆիլիպպէ եւ Սա-
հակ եւ ուրիշ իւստաններ, տիրացան այդ լուսաւ հո-
ղերուն:

Սահակ իւստան — ինչպէս տեսնուեցաւ — ա-
ռաւ Գեղարփունիքը, որ Սիւնեաց նահանգին մէջ էր,
եւ Ֆիլիպպէ առաւ Արեւելեան Սիւնիքը, Վայոց Ձորը
եւ Բաղքը:

Իսկ միւս իւստաններէն Օրբէլեան (Բ. 40) կը
յիշատակէ միայն անցողակի Գրիգորը «միւս իշխանն
... ի նոյն ցեղէ, որ ունէր մասնաւոր ժառանգու-
թիւն ի տեղական հայրենեացն»: Եւ ինչպէս կը
բուրի, անիկա միակը չէ իշխողներուն, վասնզի պատ-
միչը կը յարէ անմիջապէս թէ «ի ցեղէ հայկական հո-
լովք էին զարմը եւ ազինք, բայց մեզ փոյթ զգըլ-
խաւոր զահակալ իշխանացն միայն էր» եւ ասոր
համար միայն զանոնք կը յիշատակէր:

Այս իւստաններէն Ֆիլիպպէ՝ Աղուանից երկի-
րին տիրող Վարազ-Տրդատ Բ.(3) (ըստ Եղեղիսի՝
Ապսելրանման Արրանի) եւ իր որդին Սեփաննոս Ափ-
լասաւր — որոնք օգնած էին Բաբանի, որ աւարի եւ-
թարիկ Սիւնեաց նահանգը (Օրբէլ. Ա., էջ 202, նաեւ
վերը՝ 141) — պատժելու համար Աղուանից երկիրը
դրկեց իր որդին՝ Ներսէսը, որ կ'սպաննէ Վարազ-
Տրդատը եւ իր զաւակը, Դատոյ վանքի տնօրէն մէջ
եւ կը գրաւէ անոնց հողերը (Օրբէլ. Ա., էջ 202, Կա-
ղան. Բ. 54, վերը՝ էջ 142):

Այս սպանութիւնը պատճառ եղաւ. ըստ Մով-
սէս Կաղանկալասուացիի շարունակողին Աղուանից եր-
կիրին երկուքի բաժանումին, վասնզի սպաննուած
Վարազ-Տրդատի այրին իր աղջիկը, Սարումը ամուս-
նացուց բնիկ Աղուան իւստանի մը՝ Ասրնեսիսի հետ,
որ բոռն էր Աղուանից Նահանգի Սմբատ իւստանին

(1) Առանձնակ Աղուանից թագաւորը կը նշանակէ և
մեր պատմիչները, ցեղի վերածած են Աղուանից թագաւորու-
թիւնը բազմաթիւ մասերու վերածուած տեսնելով:

Այս պարագային Աղուանից արքայական հին տոհմը
հասկնալու է:

(2) Օրբէլեանի (էջ 202) անոր տուած «Սիւնեաց տէր

եւ իշխանաց իշխեցող» տիտղոսը նշանակելի է: Աւատապետ մը
ըլլալ կը թուի, Սիւնեաց և Աղուանից աշխարհին մէջ գտնուած
ճորտ իշխանութիւններուն:

(3) Ըստ Մովսէս Բարսեղեանի Վարազ-Տրդատ Ա.ի
թոռն էր և Ստեփաննոսի սրբին,

1) Եւ որդին Սմբատի՝ Յովհաննէս Եւ Սահլ որդիներէն վերջինին (Կաղ. Բ., էջ 69):

Ասրնեռսն որ ժառանգած էր իր հօրմէն(1) Գեղարուոնիք (նոյնը տես նաեւ վերը՝ էջ 142) Եւ կը տիրէր Ծար, վերին վալուսիք Եւ Բերդաձոր գաւառներուն:

Այսպէս, ծագում առած էր — ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ էջ 142) — Խաչէնի իշխանութիւնը, որուն վրայ խօսեցայ (տես էջ 164-165):

Ասրնեռսն, զօրացած իր Աղուանական հին հարսութեան մը ժառանգորդի դիրքով, յաւակնեցաւ ըլլալ Աղուան մասը իշխանութիւններու պէտք կամ Աղուանից իշխանաց իշխանը Եւ աւաստպէտք:

Իսկ Փիլիպպի, այսինքն Արեւելեան Սիւնեաց իշխանը, հայրը Ներսէսի, որուն «դժնդակ» մակդիրը կուտան ոմանք, շարունակեց իր իշխանութիւնը մինչեւ իր մահը՝ 10 Օգոստոս 848: Իր իշխանական գահուն վրայ յաջորդեցին իր երեք որդիները՝ Բաբգէն, Վասակ-Իշխանիկ, Եւ Ասոս (տես վերը՝ էջ 142), իրենց իշխանութեան տակ ունենալով Դիզակ Եւ Վարանդա գաւառները Եւ Տում գիւղը՝ իշխանահայրս:

Այս երկու իշխանութիւնները, որոնք կը գրքնուէին Աղուանից աշխարհին արեւելեան կողմը, եւրոպական էին ուղղակի արաբ գերիշխանութեան Եւ կը հնազանդէին Պարսաւի մէջ նստող արաբ ուսիկանին:

Իսկ Աղուանից երկիրին հիւսիսային մասը, այսինքն Դարբանդի շրջանակը կը մնար աննուաճ բընիկ իշխանով մը, որ քաղաւոր տնտեսութիւնը կը կիրարկէր, իսկ արեւմտեան մասն ալ կը գտնուէր հայ Բագրատունի քաղաւորներու հովանաւորութեան տակ:

Ինչպէս տեսնուեցաւ, արդէն, Բագրատունիք Հայաստանի հիւսիսային սահմաններուն վրայ գտնուող ցեղերը իրենց հեղինակութեան եւրոպայէլ կ'աշխատէին: Այս պատճառով Աղուանից աշխարհին մասեր միացուցած էին իրենց երկիրին:

Այս երեք իշխանութիւններէն ամենէն աւելի զօրաւորը Ասրնեռսնիին էր, իբրեւ «Մեծ իշխան Աղուանից»: Անոր դէմ հանեցին Արաբները՝ Աղուան ուրիշ իշխաններ, ըստ իրենց աւանդական դրութեան, սկարացնելու համար Ասրնեռսնիին տան գօրութիւնը:

Այս իշխաններուն մէջ ամենէն զլիաւորն էր Սահլ, որդի Սմբատի, Շաւէի հողատեր(2), որ իրեն համար առաջնակարգ դիրք մը տեսնած էր Կուրի ձախ եզերքին վրայ (Laurent, էջ 226 Եւ 228) Բաբանը Արաբներուն յանձնելով (Թովմա Արծրունի, էջ 210): Այս հաւասարմական արարքին համար իրեն ներուած էր իր գործած մէկ ծանր ըմբոսութիւնը Եւ իրեն տրուած էր Աղուանից աշխարհին իշխանապետութիւնը, Ասրնեռսնիին առնուելով:

Մատուտի (Ոսկի Մարգեր է., էջ 126) կը գրէր Բաբանը բռնելուն համար, Սահլ ստացաւ պատուի պատուան, քաղ մը Եւ ձի մը, Եւ ստացած է դրամական պարգէւ: Անոր դարձուած է իր հարկը Եւ

ստացած է մէկ միլիոն տրախմի» (հմմտ. Վարդան Եւ Եագուպի, էջ 579):

Այս բուականէն սկսեալ Սահլ Սմբատեան Եղաւ «Առանձնիկ», այսինքն «Առանի տէր», ինչպէս կը հաստատեն Կաղանկայտուացի (Գ. Ժր.) Եւ Սեփաննոս Օրբելեան (Ա. էջ 96):

Ան Առանը յափշտակած էր 835ին պատճառաւ ստանալէ առաջ, վասնզի Մուհամմէս, որդի Սիւլէյման Եւ Ազիս Եւ Սամարկանի, երբ Հայաստանը կառավարելու եկաւ այդ բուականին, Սահլ ապստամբած էր Առանի մէջ Եւ եղած էր իշխան երկիրի (Տապարի, Գ. 1301. Եագուպի Եւ Պէլաստորի, էջ 211):

Աղուանից աշխարհին այն մասը, որ հոս Առան կը կոչուի, այն իշխանութիւնն է, որ Սահլ ստացաւ: Ըստ Laurent-ի անիկա պէտք է ըլլայ բուն Առանը կամ Փայտաւանը, որ կը պատկանէր այն տեսն Ասրնեռսն Սիւնիին:

Սահլ իշխանութիւնը պէտք է ըլլայ Կուրի աջ եզերքին: Առան բառը հոս կը բուր առնուած ըլլալ այն ընդհ. իմաստով, որով երբեմն կը հասկցուէր բոլոր Աղուանից աշխարհը:

Ինչ որ սակայն շատ բացորոտ է, սա է որ Արաբները դէմ դիմաց հանած են Աղուանից աշխարհին մէջ, նոյն ժամանակ, նոյն տնտեսութիւնը երկու իշխաններ, իբրեւ գերիշխան վեհապետներ, որպէսզի իրարու հետ մաքառելով սկարանան:

Արդարեւ, անոնք յաջողեցան իրենց ծրագիրին մէջ, վասնզի Ասրնեռսն Եւ Սահլ իրարու հետ մաքառեցան:

Տեսնուեցաւ նաեւ, որ Արաբները կազմած էին Աղուանից երկիրին մէջ աւելի հիւսիսային Կաղէրի իշխանութիւնը, որ ըստ Վրաց ժամանակագրութեան, յարձակած է Վրաստանի Եւ Սիւնիք-Աղուանից Բագրատունիներուն դէմ, Թիֆլիսի էմիրին հետ միաճալով խալիֆային դէմ մաքառելէ վերջ Եւ գրաւած է Գարդմանը՝ Կուրի աջ եզերքին վրայ, Սիւնեաց հիւսիսակողմը, կասարեալ հաւանութեամբ խալիֆային՝ որ ուրախ էր հովանաւորելով Բագրատունի անյագ Եւ նախաձեռնարկ ընթանիլին այս բռնամիտ:

Սակայն ոչինչ տեսական էր խալիֆային կայսրութեան մէջ, ուր զանազան տեսակ տագնապներ իրարու կը յաջորդէին:

Այդ տագնապներէն ամենէն կարեւորներէն մէկն էր Բուղայի Հայաստանը զսպելու համար կասարած արեւաւմէր, որմէ ազատ չմնաց նաեւ Աղուանից աշխարհը, որուն հոս հողատէրները Եւ իշխանները, ինչպէս բացատրուեցաւ, հայ նախարարներուն պէս տարուեցան Սամառա Եւ նման վարմունքի առարկայ եղան:

Այսպէս, յիշուեցաւ որ աղուան իշխաններէն Ապուլմուսի Եւ Ասրնեռսնիին հետ Սամառա տարուեցան՝ Նայի՝ Դիզակի, Կերին՝ Գարդմանի, Սեփաննոս Կոն՝ Սեւորդեաց Եւ այլ իշխաններ (տես վերը՝ էջ 166) որոնցմէ ոմանք նահապետուեցան:

863ի Հայ նախարարներու գերեզմանները վերջ,

(1) Սահլ կամ Սալէ «ի Տոնակայ» էր Եւ «քրիստոնէութեամբ կախել է գաւառն Գեղարմայ» ինչպէս ըսած է Կաղանկայտուացի (Բ. էջ 69, տես նաեւ վերը՝ 165)

(2) Սահլի ընտանիքը յայտնի չէ: Ոմանք առանց պաշտօնի զայն Բագրատունի կը համարեն Եւ իր հայրը՝ Սմբատը կը նշանանեն Սմբատ Բագրատունի սպարապետին հետ:

երբ անոնք վերահաստատեցան իրենց հին սանուհի-
րական իշխանութեանց մէջ, Աղուանից երկիրին նը-
ւանուած եւ անուան մասերուն իշխաններն ալ վե-
րահաստատեցան իրենց սեփականութիւններուն մէջ:

Այսպէս, Ասրենքեան սիրացաւ հաշէնի (սես
վերք՝ էջ 166) ինչպէս նաեւ Գաղիկ՝ բոռը Ապումու-
սէի՝ «իշխանաց իշխան» իշխոսով Դիզակի, իսկ
Քաղաւանի իշխանապետներու գոհացում տուին Արաբ-
ները Համամ, Քաղաւանի իշխանը Աղուանից քաղա-
ւոր կարգելով (*Ասողիկ*, էջ 43), ինչպէս ուրիշ Քաղ-
աւաններն իշխան կարգած էին Հայաստանի այլեւայլ
վայրերուն:

Համամ, որ գրոց առակերս եւ ուսումնասէր
անձ մըն էր եւ ունի գրաւոր աշխատութիւններ (սես
Աղուանից պատմութիւն, էջ 162—164) կը վերահաս-
տատէ այս կերպով Աղուանից քաղաւորութիւնը, ան-
շուտ ինքն ստորագրած մնալով ինքնավար Հայաստանի
Քաղաւանի քաղաւորին եւ նոյն ունենալով Աղուա-
նից աշխարհին միւս իշխանները:

Համամ քաղաւորի մայրաքաղաքն էր Պարսաւ,
Աղուանից հին մայրաքաղաքը, ուր կը նստէր նաեւ
Արաբ ոսիկաւոր:

Համամ, Աղուանից Քաղաւանի քաղաւորը
արու ժառանգորդ չունենալով, իրեն յաջորդեց իր փե-
սան՝ Ասրենքեան, որոյն հաշէնի Առանձախիկ բնիկ
աղուանական իշխանական տոհմէն Սահակ-Սեւադայի
(սես վերք՝ էջ 166):

Այսպէս, վերահաստատեցաւ Աղուանից քա-
ղաւորութիւնը:

Ասրենքեան քաղաւորին յաջորդեց իր որդին Իւ-
խանակ քաղաւոր:

Իրմէ յետոյ Աղուանից քաղաւորութիւնը կ'ըս-
տորաբաժանուի մասերու:

Քաղաւանի, որոնք Համամով յաջողած էին
իրենց ստորագրած Աղուանից քաղաւորութիւնը, Սա-
հակ Սեւադայի ընդդիմադրութենէն վերջ (սես էջ
166) դարձեալ աշխատեցան նուանելու Աղուանից
երկիրը:

Անոնք Ողորմած 972—973ին իր փոքր որդին՝
Գուրգենը քաղաւոր կարգեց Չորագետի եւ անոր տուաւ
Աղուանից երկիրին արեւմտեան մասը՝ Զաւե գաւառը
(այժմ Ղազախ) (սես Ուռհայեցի, էջ 17): Գուրգեն
սկսաւ գործածել «Քաղաւոր Աղուանից» իշխոսը:

Իսկ Աղուանից այն քաղաւորը, որ կը նստէր
Դարբան Սիւնեաց նահանգին մէկ մասը ունէր իր
իշխանութեան տակ, կը նանչցուէր իբրեւ *«Կապանի
թաղաւոր»* (Ուռ. 17):

Ժ. դարու կեսերուն երբ Արաբները վանուե-
ցան Հայաստանէն, Աղուանից երկիրին տիրեցին դարձ-
եալ բնիկ իշխաններ, որոնց իշխանութեան հերթաւը-
ւած էր վերին հաշէն, Վակուխի, Սող եւ Գեղամայ
լիւնն արեւելեան գաւառները:

Աղուանից երկիրը վերջապէս ընկնուեցաւ
1040ին, բարբարոսներու արշաւանքէն շատ քիչ վերջը,
երբ Ապուսար ամիրան 150,000 զօրով արշաւեց Աղ-
ուանից երկիրը եւ գրաւեց Պարսաւ եւ Գանձակ քա-
ղաքները, անցեան տարածութիւն մը միայն ձգելով
բնիկ իշխաններու:

Բ. — ԳԱՐԴՄԱՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Աղուանից քաղաւորութիւնը, որ Կովկասեան
լեռներէն մինչեւ Արաքս տարածուած հողամասերուն
արեւելեան մասին վրայ յաւակնութիւններ ունէր եւ
երբեմն նոյնիսկ անոնց տիրացած էր, միշտ Հայոց հետ
խնդիր եւ պայքար ունեցած է Արաքսի եւ Սեւանայ
լիւնն հիւսիս մինչեւ Կուր գետ տարածուած այդ հողե-
րու տիրապետութեան համար:

Այդ հողերը կը կազմէին Հայոց Ուսի եւ Ար-
ցախ նահանգները, որոնք Հայերը կը նկատէին իրենց
երկրի մաս: Ընդհակառակը, Աղուանները՝ բնաւ հաշ-
տած չէին այս իւրացման հետ եւ այս նահանգներէն
զատ նոյնիսկ Սիւնիքը — այնքան կանուխէն հայացած —
կը նկատէին աղուանական երկիրին մասերը:

Ժ. դարուն, ուր Կոստանդին Ծիրանածին գիրի
կ'առնէր իր *Արարողութեանց Գիրքը*, արդէն հայա-
ցած իւր Ուսի եւ Արցախ, ինչպէս Գուրգէն, ընդհա-
նուր կերպով Կուրի եւ Արաքսի միջեւ գտնուող հողե-
րը, վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ (էջ 121) կայսրը
իր գիրքին մէջ հայկական իշխանութիւններ կը համա-
րէր ո՛չ միայն Սիւնեաց իշխանութիւնը, այլ այդ Աղ-
ուանից ու Հայոց միջեւ վիճելի հողամասին վրայ
հաստատուած Օձուցի, Սեւորդեաց, հաշէնի իշխանու-
թիւնները, որոնց վրայ խօսուեցաւ արդէն իբրեւ Հայ-
կական իշխանութիւններու, քեւ անոնք որքան հայ-
կական, նոյնքան ալ աղուանական նկարագիր ունէին,
ինչպէս յաճախ յիշուեցաւ:

Զարմանալի է որ այս իշխանութիւններու շար-
քին, իր աշխարհագրական դիրքով Հայաստանի հիւսի-
սային կողմը՝ Կուրի հարաւը գրաւող Տաւրի Կիւրիկ-
եան Քաղաւանեաց (Կոստանդին Ծիրանածինի Օձու-
ցի իշխանութիւնը), Սեւորդեաց եւ հաշէնի շարքին
Կոստանդին Ծիրանածին Սեւորդեաց եւ հաշէնի միջեւ,
չէ յիշած Դարդմանի իշխանութիւնը, ինչպէս կը պա-
հանջէր աշխարհագրական կարգը:

Հաւանորէն Դարդմանի մէջ գոյութիւն ունե-
ցող Հայկական իշխանութիւնը վերջ գտած էր իր ասեմ
եւ ասոր համար է որ Կոստանդին Ծիրանածին չէ յի-
շատակած, մինչ տեսնուեցաւ քէ իր ժամանակէն դար
մը առաջ Դարդման ունէր իր յատուկ իշխանը (սես
վերք՝ էջ 144 եւ 166) եւ այս նահանգը Հայաստանի
գաւառներուն մէջ իր կէս-հայկական եւ կէս-աղուա-
նական նկարագիրով ունէր առանձնապէսուկ նկարա-
գիր մը, նոյնիսկ Արեւիկունեաց շրջանին:

Ինչպէս յայտնի է, Արեւիկ. Բ. ասեմ քաղա-
քիւ ծայրագաւառներ ապստամբեցան Արեւիկունի կեդ-
րոնական իշխանութեան դէմ, եւ Մուշեղ Մամիկոն-
եան զանոնք հնազանդեցուց Պապ քաղաւորին: Ասոնց
մէջ էին Աղուանից սահմանակից եւ երբեմն անոնց
պակասող Ուսի եւ Արցախ նահանգները:

Փաւստոս (Ե. ժգ.) մասնաւոր կերպով կը յիշե-
այս երկու նահանգներուն պակասող գաւառներէն ո-
մանք, երբ կ'ըսէ. *«Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն
Աղուանից, հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնա-
րիւ: Եւ թափէր ի նոցանէ, բազում գաւառս, զոր»*

հատեալ էր նոցա ի նոցանէն, զՈւտի եւ զՇակաշէ եւ զծորն Գարդմանայ, զԿողթ եւ այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք»:

Այս գաւառները, մասնաւորապէս Գարդման, քեւեւ Ուտի նահանգին մէկ գաւառը նշանակուած է, սակայն, ինչպէս Կողթ, հաւասարապէս Արցախի մէջ ալ յիշուած է Փաւստոսէ: Այնպէս որ, շատ յստակ չէ քեւ ուղղակի ո՞ր նահանգին կը պատկանի:

Ուտի եւ Արցախ 387ին՝ Հայաստանի բաժանման ատեն հաւասարապէս Աղուանից տուեցան, եւ 462ին Աղուանից աշխարհին հետ Պարսից անցան (Հիւսեփան, *Հին Տեղւոյ Անունները*):

Արաբներու տիրապետութենէն վերջ՝ Հայերը, ինչպէս տեսնուեցաւ, հիւսիս մղուեցան եւ Արաբներէն ստացան գերիշխանութիւն, Վրաց, Աղուանից եւ հիւսիսային այլ ժողովուրդներու վրայ, սակայն չկրցան լիովին եւ դիւրաւ կիրարկել իրենց հեղինակութիւնը այդ երկիրներուն վրայ, որոնք միշտ անշատակաւ հակումներ ցոյց տուին եւ մահաւոյց Հայոց դէմ:

Սմբատ Բագաւոր (892—913) յաջողեցաւ գրաւել Ուտին եւ Արցախը եւ Ասոս Բ. (913—928) պահեց զայն, հակառակ անոնց փորձած բմբոսութեան:

Գարդման այս նահանգներու միջնասահման տեղւոյ մը վրայ կը գտնուէր, Գարդման, Կուրակ, եւ Շամֆոր գետակներու դաշտաբերանի եւ Մաւաւեան լեռնաշղթային զագաթնազիծին շարունակութեան վրայ: Կը կոչուէր նաեւ Գարդմանաց Զոր եւ Գարդմանիկ (տես *Ազգագրական Հանդէս* Ե., էջ 213):

Գարդման կոչումը՝ ինչպէս կը բուի, բնդհանուր առմամբ Աղուանից աշխարհին տեղ ալ գործածուած է, եւ այդ աշխարհը ունէր երկու Գարդման, մին՝ Արցախի եւ Ուտիի միջեւ, միւր՝ Շամախի շուրջը: Երբեմն Գարդմանի բերդին մէջ նստած են Աղուանից երկիրին Մեծ իշխանները:

Գարդմանցիք ամենէն կարեւոր տեղը կը գրաւէին Աղուանից աշխարհին մէջ ապրող այլազան ցեղերուն մէջ եւ Գարդմանի (Արցախ եւ Ուտիի միջեւ) շրջանը այս պատճառաւ այն ժամանակները որ Հայ պետութեան կցուած է, ունեցած է իր առանձին իշխանները, որ շատ որոշ չէ քեւ բոլորովին անկախ էին քեւ Հայոց Բագաւորներուն ենթակայ:

Այսպէս, կը յիշատակուի Գ. դարուն Լուսաւորիչի Կեսարիայէն դարձին Տրդատ Բագաւորին հետ զինքն զիմաւորողներուն մէջ նաեւ Գարդմանցոց իշխանը:

Ե. դարուն կը յիշուի Խուրս անուն իշխան մը Գարդմանի, որուն ժամանակ Ս. Մեսրոպ գրեցած է Գարդման (Կորիւն, *սպ.* 1930, Երուսաղեմ, էջ 44):

Արաբական տիրապետութեան ատեն ալ հոն նստած են իշխաններ, Աղուանից Առանձնիկ արհուանական տոհմէն, որոնք Աղուանից Բագաւորութիւնը կորսնցնելէ եւ իրենց տոհմին մեծ մասամբ կոտորուելէն յետոյ ալ իրենց գոյութիւնը պահած էին:

Այսպէս, իբրեւ Գարդմանի իշխան՝ 851ին յիշուեցաւ Կսրին իշխանը, զոր Բուղա ղրկեց Պաղտատ եւ հոն նստեցնուեցաւ:

Նոյնպէս կը յիշուի Խուրով իշխան մը Գարդմանի: Իսկ Ասոս երկարի ատեն իբրեւ ապստամբ կը յիշատակուի Մովսէս՝ իշխան Ուտիի, զոր Ասոս *«Իսկ Կեցուցեալ էր զնա իշխան եւ հրամանատար ճիւղա-*

նդաբարոյ ազգացն այնոցիկ Ուտի գաւառին» (Յովհաննէս Կաթողիկոս, էջ 377):

Ասոս երկար զայն չարաչար կը պատժէ, զրկելով իր աչներէն (տես Յովն. Կաթ., էջ 377—369):

Իրեն կը յաջորդէ 955ին Հարար իշխան, որդին՝ Մովսէսի, ըստ Իպն Հաուֆալի (St. Martin, *Mémoires*. Ա. 231):

Յայտնի չէ քեւ մինչեւ ե՞րբ շարունակուած է այս իշխանութիւնը:

ԺԱ. դարուն Գարդման ենթարկուած է Կիւրիկեան Բագրատունիներու, Արցախեան եւ Օւտիական մի քանի գաւառներու հետ, եւ իրենց մէկ ճիւղը Գարդմանի Տաւուշ գաւառին մէջ շարունակուած է մինչեւ ԺԳ. դար:

Վրացիք, Թամարի ատեն, պահ մը պիտի տիրէին այս շրջանին:

Գ.— ՓԱՌԻՍՈՍԻ ԹԱՌԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Գարդմանի հիւսիս-արեւելեան կողմը Արցախի նահանգին մէջ կը գտնուէր Փառիսոս գաւառը, եւ նոյնն էր, ըստ Ալիշանի, Արցախի Քուստի Փառնէս գաւառին հետ (*Վարդան* պատմագիր, էջ 100):

Սահմանակից էր Ուտի նահանգին: Նաեւ կոչուած է Փառնէս կամ Փառիս: Կ'իյնայ Շամֆոր գետակին միջին օժանդակին եւ Գեղամայ լեռնաշղթային զագաթնազիծին շարունակութեան եւ Տաւուշ գետակի հարաւ-արեւելեան օժանդակի (Ախնջի) ափերուն եւ դաշտաբերանին միջեւ (*Ազգագրական Հանդէս*, Ե. գիրք, էջ 213):

Ալիշան կը յիշատակէ «Փառիսոս աւեր քաղաքացիներէն եւ վանք, երբեմն արքունի իշխանաց Փոքր Սիւնեաց, յորմէ բուի եւ անուն *Փառնէս* գաւառի Արցախոյ» (*Տեղագիր Հայոց Մեծաց*, էջ 85):

Հոս հաստատուած էր Բագաւորութիւն մը, որ կարելի է նկատել Գարդմանի իշխանութեան շարունակութիւնը, վասնզի Գարդմանի իշխանութիւնը կը բուի նուաճուած ըլլալ Կիւրիկեան Բագրատունի Բագաւորներէն:

Կարելի է ենթադրել քեւ Գարդմանացիք Աղուան Բագաւորի ցեղերէն մին, վանուած աւելի հիւսիս, Փառիսոսի մէջ ամրացած ըլլան եւ կազմած այս իշխանութիւնը, որուն վեհապետները վերջը «Բագաւոր» տիտղոսն ալ կիրարկեցին:

Այս Բագաւորութիւնը երկար կեանք չէ ունեցած:

Մակար Եպս. Բարխուդարեան (*Աղուանից Պատմ.*, էջ 151) Աղուան Բագաւորական տոհմէն, այսինքն Առանձնիկ Գետում իշխանէն սերած ցոյց կուտայ այս Բագաւորութեան վեհապետները, չեմ գիտեր ի՞նչ աղբիւրէ առնելով:

Ինչ որ հայ պատմիչներ, մասնաւորապէս Ասողիկ, մեզի կ'աւանդէ, սա է, որ Ժ. դարուն հոն կ'իշխէին Սեւեբերիւմ եւ Գրիգոր երկու եղբայրներ, Բագաւոր տիտղոսով, մօտաւորապէս 970էն 1003 (տես *Ասողիկ*, էջ 185): Ասոնց քոյրն էր Մարիամ բարեպաշտ

քաղուհին Կարսի Մուսեղ քաղաւորին կիւր եւ Աբաս քաղաւորին մայրը:

Հաւանօրէն այս խնամութեամբ զօրացած, կրօնացած են իրենց իշխանութիւնը ամրապնդել, բայց հազիւ 30 տարիներու կեանք մը ունեցաւ իրենց քաղաւորութիւնը:

Ասողիկ (եջ 275) 1003 թուականին կը գրէ թէ «Իշխանքն Փառխոսոյ, որ ի հայկազեան աղանց բաւեալ մինչեւ ցՍենեքերիմ եւ ցԳրիգոր սպառնացան մահուամբ: Չորոց աշխարհն բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իւրեանց արքայն Հայոց Դազիկ եւ փառլուն՝ ամիրայն Գանձակ»:

Այս տղերով կը փակէ Ասողիկ իր պատմութիւնը, այն տալուորութիւնը ձգելով թէ՛ 1003 թուականին, վերջ գտած է Փառխոսի քաղաւորութիւնը:

Բայց Մակար եպս. Բարխուդարեան իր *Աղլանից Պատմութեան* մէջ (եջ 135) կը յիշատակէ ուրիշ իշխաններ, իբրեւ յաջորդներ Սենեքերիմ եւ Գրիգոր քաղաւորներուն:

Ան կը հաւատէ թէ այս երկու քաղաւորներուն քոչ տմուկներ՝ Հասան, Խաչէնի Գետուեան իշխանական ցեղէն, բնակութիւն հաստատած է Փառխոս քաղաքին մէջ եւ հոն տիրակալած (Պատմ. Աղլանից, էջ 178)(1):

Իր որդին է Գրիգոր իշխանն, զոր Վարդան (եջ 100) կը յիշատակէ «փառաւոր իշխան» կոչելով զայն, ԺԱ. դարուն առաջին կիսուն: Ասոր իշխանութեան ժամանակ «կին մի Մամ անուն գայ ի Պարսից երեք որդւովք ի գաւառն Փառխոսոյ առ Գրիգոր փառաւոր իշխանն: Եւ տան որդիքն պատանդ զմայրն եւ առնուն զՇօթա եւ զԲերդն Շամիրամայ եւ անտի ընտանացեալ ընդ Խլազիզն ամիրայն Գանձակայ սպանին զնա եւ առին զԳանձակ եւ տիրեցին: Երէց որդին Պարզուան մեռաւ կարճ եւ իշխանացաւ Լէշքարի միւս եղբայրն, եւ առնու զՊարտաւ եւ զՇամքոր ի Սալարէն: Եւ եղբայր նորա կրտսեր որ փառլուն կոչիւր սպանեալ զնա յորսի, առնու զԻշխանութիւնն: Եւ զնացեալ առ նա Փիլիպէ՝ որդին Գրիգորոյ՝ սիրոյ ազագաւ, ըմբռնէ զնա ի կալանս զկնի մահուան հօրն, եւ առնու ի նմանէ զՇաշուաղ եւ զՇօթա») Վարդան, էջ 100):

Այսպէս, Վարդան մեզի կը հաւատէ թէ Փառխոսի տիրած են Գրիգոր եւ անոր որդին Փիլիպէ, եւ ասոնց օրովն է որ Գանձակի Փաշլունեանք երեւան եկած են եւ տիրած Փառխոսի:

Այս պարագային Ասողիկի տղերք, որով կը վերջանայ իր պատմութիւնը, կը հերժուի, եւ Փառխոսի քաղաւորութեան վախճանը առնուազն 50—60 տարի կը յետաձգուի:

Փաշլուն կը տիրէ նաեւ դրացի երկիրներուն, ինչպէս Խաչէնի, Սեւորդեաց եւ կը հասնի մինչեւ Տա-

շիր՝ Կիւրիկեան Բագրատունի քաղաւորութեան սահմանները եւ կ'սկսի զայն եւս նեղել (Պատմ. Աղլանից, էջ 178—179):

Ամեն պարագայի մէջ ԺԱ. դարուն սկիզբը կամ կեսերուն, վերջ գտած է այս քաղաւորութիւնը:

Դ. — ԲԱՂԱՅ ԿԱՄ ԿԱՊԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Կես Աղլուան եւ կես Հայ Կուրի հաւաւակողմը հաստատուած իշխանութիւններու կարգին կը դասեմ նաեւ Բաղաց կամ Կապանի քաղաւորութիւնը, որ թեպէսեւ Սիւնեաց քաղաւորութեան մէկ նիւղաւորումն էր, սակայն Աղլուան երկիրին մաս կազմող հողամասի մը, կամ աւելի նիւղ Աղլուաններէն գրաւուած հողամասի մը վրայ հաստատուած էր, թեւէ Հայերը այդ հողերը Սիւնեաց նահանգին մաս կը համարէին:

Ինչպէս վերը (էջ 144) տեսնուեցաւ *Բաղք*(2) գաւառը Արեւելեան Սիւնեաց իշխան Անոսի (+10 0-գոսոս 848) որդիները գրաւած են Աղլուաններէն եւ կցած են Սիւնեաց նահանգին, Չորք գաւառին հետ, որ անոր սահմանակից էր:

Այժմ այս երկու գաւառները միացեալ կը կոչուին Խափան — Ղափան, որ աղաւաղումն է հաւանօրէն Կապան բառին: Դառնով *Կապան*ին, այս անունով բերդ մը կը գտնուէր Սիւնեաց Չորք գաւառին մէջ, որ մայրաքաղաք եղաւ այս նոր քաղաւորութեան, որ հաւասարապէս Բաղաց եւ Կապանի քաղաւորութիւն կոչուած է, երբեմն ալ Տերպէնի, վասնզի Կապանը քաղաք մանուած է այս բառով:

Չորք՝ Ղափանի արեւմտակողմը եւ Բաղ՝ արեւելակողմը կը գրաւէին (Ալիւան՝ *Սիսական*, Հիւսպրեման, նոյն, էջ 226):

ԺԱ. դարուն Բաղանց քաղաւորները ունեին «Բերդս» 43, Վանորայս 28 եւ Գեօզս 1400» (Ալիւան՝ *Տեղագիր Հայոց Մեծանց*, էջ 87):

1103ին Չորքման պարսիկը գրաւեց եւ աւերեց քաղաքիւ քաղաքներ, բայց չկրցաւ տիրել Կապան բերդին, որ յայտնի չէ թէ ինչ պատճառով իր անունը տուած է ամբողջ այդ երջանակին, որ *Ղափան* կը կոչուի:

Այս երջանակը, որ սահմանակից էր «Օղաց եւ Աղլուանից» (Ուռհայեցի, էջ 278), որքան Սիւնեաց, նոյնքան ալ Աղլուանից մաս համարուած է:

Արդարեւ, ծագմամբ Աղլուանական կը թուի ըլլալ այս քաղաւորութիւնը, որուն հիմնադիրը եղած է Փիլիպէ կամ Փիլիպպոս, երրորդ որդին Գրիգոր Բ. մեծ իշխանին (տես վերը՝ էջ 169) որ տիրած էր Կուրի ձախ կողմին, Շափու եւ Շամախի գաւառներուն, եւ

(1) Մակար եպոս. Բարխուդարեան իր *տեղեկութիւնը* քաղած է Հնախօսական տեղեկ. Հաղբաս գործէն (էջ 23 եւ 25) ուր գրուած է «Սեւազա եւ Սենեքերիմ թառն աւագ Սենեքերիմայ, եղբարք իւրեանին տիկնոջ Հասանայ յազգէն Գետուեանց. իսկ Աւագ Սենեքերիմն էր վերջին արքայն Սիւնեաց վախճանեալ իբրեւ 1104 տարի... Այս կերպով Մակար եպոս. Բարխուդարեան ինքզինքն կը հերքէ, վասնզի Հասանի կին խառնու-

այս պարագային կ'ըլլայ քոյրը՝ Սիւնեաց Սեւազայ եւ Սենեքերիմ թագաւորներուն եւ ոչ թէ Փառխոսի թագաւորին:

(2) Բաղք, վերջը Անէն ալ կոչուած է: «Միւս Բաղք, որ անունն Գաւունիք», 1300ական թուականներուն կը կոչուէր Բարկուշաւ, նոյն գետին ստորին ընթացքին արեւմտեան կողմը գտնուելով (Հիւսպման, էջ 226):

հիմնած՝ քաղաւորութիւն մը (961ին)։

Փիլիպպոս քաղաւոր Կովկասի հարաւահայեաց լանջին վրայ Կապադակ գաւառի վերին մասին մէջ շինած է երկու բերդեր, որոնք ցարդ իր անունով կը կոչուին Փիլիպպոս (սեա Աղուանից երկիրը եւ դրացիք, էջ 257—258)։

Այս Երջանի Արաբները կը փառնէին Աղուանից աշխարհէն եւ Փիլիպպոս քաղաւոր իբրեւ Աղուանից քաղաւոր, գործակցութեամբ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի, կը վերակազմէր երկիրը եւ շինութիւններ կը կառուէր։

Փիլիպպոս քաղաւոր կը կրէր «քաղաւոր Աղուանից» տիտղոսը։

961ին Ասոս Ողորմածի օժման հանդեսին ներկայ եղած է Փիլիպպոս «Թագաւորն Աղուանից զայր աստուածային եւ զսուրբ» (Մ. Ուռ., էջ 3—5)։

Ինչպէս տեսնուեցաւ, 972—973ի բուականներուն, Աղուանից քաղաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ։

Ասոս Ողորմած իր Գուրգեն որդին քաղաւորեցուց Ձորագետի մէջ եւ անոր տուաւ Աղուանից երկիրին արեւմտեան մասը՝ Ձաւէ գաւառը (այժմ Ղազախ) եւ Փիլիպպոսի ձեռք մնաց Կապանը։ Այս պատճառով, Մասթեոս Ուռնայեցի (էջ 17), իրարմէ զանազանելու համար երկու Աղուանից քաղաւորները «Թագաւոր Կապանին Փիլիպպէ եւ քաղաւորն Աղուանից Գուրգեն» կը կոչէ, քեւ բոլորովին ճիշդ չըլլային այս բացատրութիւնները(1)։

Փիլիպպոսի յաջորդած են կարգով 972էն մինչեւ 1085, որդւոց որդի (Մաս. Ուռ. 278—9)։

Վաչական

Գուռակսակ

Փիլիպպէ

Սեւադա

Սեմեմերիմ 1035ին

Գրիգոր (1085ին սակաւին ողջ)(2)։

Մակար եպս. Բարխուդարեան (Պաս. Աղուանից, էջ 172) համաձայն չէ այս կարգին եւ տարբեր կերպով կը ներկայացնէ այս ցանկը(3)։

Ինչպէս լիւրջեցաւ, Փասլունեանք գրաւեցին 1103ին Կապանի քաղաւորութեան հողերուն մէկ կաթելու մասը եւ անժամանակին այս քաղաւորութիւնը, որ տարւումակուեցաւ սակաւին բաւական աստի, սահմանափակ Երջանի մէջ։

(1) Ինչպէս վերը տեսնուեցաւ, Գորգէնի տիրապետութեան շրջանակը՝ Լուսի, որքան Աղուանական, նոյնքան Վրական երկիր էր։ Իրապէս միջնադարի մէջ չորրորդիկը Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներուն միջեւ։

(2) Մակար եպս. Բարխուդարեան Վաչականի եւ Գուռակսակի գոյութիւնը կը մերժէ եւ վերջին չորրորդ կը նկատէ Կապանի Թագաւորները։

(3) Ուռնայեցի (էջ 278—279) յիշատակելէ վերջ, իբրեւ Աղուանից Թագաւորներ, Կիւրիկեան Լուսի նստող Թագաւորները կ'ըսէ։

Ե — ԾԱՐԻ ԹԱՐԱՆՈՐԹԻՒՆ

Միսական Ոսանը կամ Միսական գաւառը որոնք եղած է Աղուանական իշխանական տուններէն մեկուն։

Կը կոչուէր նաեւ Ծար կամ Զար եւ Արցախի գաւառներէն մին էր, Մուս Սարի հարաւահայեաց լանջերուն, Ռմբասարի գագաթագիծի, Ռոսակ եւ Վալիկունի գաւառներու սահմաններուն մէջ (Բնաշխարհիկ Բառարան Բ., 238)։

Ծար անունը առած էր գաւառին ոսանը եղող Ծար գիւղափառէն, որ կառուցուած էր լեռնաձորի մը մէջ եւ Երջանայան եւ լեռներով, որով ապահով վայր մը համարուած է այս պատճառով քերես իբրեւ նստոց բնակուած է Աղուան իշխաններէն։

Շատ հին ժամանակներէ սկսեալ հոն նստած են իշխաններ, մասնաւորապէս բնիկ Աղուան վերջին քաղաւորէն՝ Վաչական Գ. էն վերջ (սեա վերջ՝ էջ 171)։

Արաբական տիրապետութեան Երջանի Ծարի իշխանները կ'իշխէին միայն Վերին-Խաչէնի (Չլաբերդ), Վալիկունի, Սոսի եւ Գեղամայ լիճին արեւելեան կողմերուն (Մակար եպս. Բարխուդարեան, Պաս. Աղուանից, էջ 135)։

Շատ վերջը մաս կազմած է Խաչէնի իշխանութեան (սեա էջ 164—166), որուն իշխաններէն Գրիգոր Բ., Ժ. դարուն կեսերուն երբ մեռաւ, իր հողերը բաժնուեցան իր երեք որդիներուն միջեւ, ինչպէս վերջ (էջ 165) լիւրջեցաւ։

Սեւադա իշխան եղաւ Խաչէնի իշխան, Ասրնեւսեան առաւ Ծարը՝ իր Երջանայով եւ Փիլիպպէ՝ Կապանը, եւ այսպէս՝ բաժնուեցաւ երկիրը երեք մասերու։

Ասոնցմէ Ասրնեւսեան, այն որ Ծար կը նստէր, յաջորդեցաւ «քաղաւոր» դառնալ, ամուսնանալով Համամ Բագրատունի Աղուանից քաղաւորին աղջկան հետ։

Այսպէս, Ծարի իշխողը եղաւ «գերիշխան» վեհապետը՝ Աղուանից աշխարհին։ Յովհաննէս կաթողիկոս (էջ 273) ասոր ֆով ապաստանած է պահ մը, ինչպէս ինքը կ'ըսէ «հալածեալ շրջեցայ քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արեւելեաց Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ առ Թագաւորն նոցունց Ատրնեւսեան»։

Ասրնեւսեանի յաջորդեց իր որդին Իշխանակ, որուն օրով Անանիա Մոկացի կաթողիկոս 958ին ըզ-

էին եւ այլ քաղաւոր Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին, որ ասի Կապանի սահմանակից Օզաք եւ Աղուանից, որ էին քաղաւոր անաւաք եւ սրբակոնք, որ իշխանակն ի Ս. Պատարագն ընդ այլ, աստուածատէր Ս. քաղաւորացն, որոց էին անուանք այսօրին, Վաչական, Գուռակսակ նորին որդի, Փիլիպպէ որդի Գուռակսակի, Սեւադա՝ որդի Փիլիպպէի, Սեմեմերիմ՝ որդի Սեւադայի, Գրիգոր՝ որդի Սեմեմերիմի, որ դեռ եւս կենդանի էր մինչ զբեւք զայն մասնագրութիւնս մերս։

Մակար եպս. Բարխուդարեան (էջ 172) Գուռակսակի եւ Գրիգոր անունները կը նշանակէ։

բաղում է Աղուանից կաթողիկոսական արքային՝ սագ-
նապին վերջ տալու օրհնաւոր կաթողիկոսի բնօր-
րեամբ, ուս իր մէկ յիշատակագրութեան, ուր կ'ըսէ.

«Տէր ծագեաց ի սիրտս հօգօրացն Աղուա-
նից՝ ի թագաւորն՝ որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի Տեառն
Ատրնէրսեհի եւ Սենէքերիմայ Աղուանից իշխանաց
իշխանին(1) եւ նորին ամուսնոյ եւ քեռ նորին Տեա-
ռն Սենէքերիմայ(2) որդւոյ Գրիգորի խաչեան իշ-
խանի եւ Տեառն Վաչակեան Գորդուայ իշխանի
եւ Տեառն Գուրգենայ Արեւելեաց(3) իշխանի եւ
այլ բազում մեծամեծաց... ընտրեալ զայր մի հո-
գեւոր եւ առաքելաբան եւ ծերական ալեօք պատ-
ւեալ՝ Դաւիթ անուն խոտակերից՝ վանական առա-
քին ի Շիրակ գաւառոյ».

Իշխանակ քաղաւորին յաջորդած է Յովհաննէս
Սենեքերիմ, որ հաւանօրէն Աղուանից քաղաւորի տի-
տոյ պահած է(4), եւ գերագահ իշխանը մնացած է
Աղուանից :

Իսկ իր եղբայր Ղարա Գրիգոր Գ. նստած է
Ծարի մէջ, ուս Մակար եպս. Բարխուդարեանի (Պատ.
Աղուանից, էջ 136) եւ շարունակած է Ծարի իշխա-
նութիւնը որ տակաւին երկար տեւեմ շարունակուած է,
Արաբական տիրապետութեան ալ վերջը, ինչպէս պի-
տի տեսնուի ստորեւ :

2 — ԳԻՉԱԿԻ ԹԱԳԱՌՈՐԴԻԹԻՒՆ

Գիգակ գաւառը, որ նաեւ կը կոչուէր Պագ-
կանք, Արցախի նահանգին լեռնային գաւառներէն մին
էր, որ այժմ ծաօթ է ձիարայիլ անունով : Կը գտնուի
Յրախի հիւսիսակողմը եւ Վարանդայի հարաւը եւ
գէպի աւելմուսք կը տարածուի մինչեւ Բերդաձոր,
Արցախի եւ Սիւնեաց նահանգներուն միջեւ սահմա-
նազուլս վայր մը :

Հոն հաստատուած ըլլալ կը թուի հին ժամա-
նակներէն իշխանութիւն մը :

Փիլիպէ, արեւելեան Սիւնեաց իշխանին (†11
04 թուս. 848) յաջորդեցին իր երեք զաւակներն՝ Բարգեհ,
Վասակ-Իշխանիկ եւ Ասոս (տես վերը՝ էջ 142 եւ 172)
իրենց իշխանութեան տակ ունենալով Գիգակ եւ Վա-
րանդա, եւ իբրեւ իշխանանիս Տումի գիւղը, որ ար-
դէն Ներսէն Դժնգակ, Վարազ-Տրդատ Բ. թ սպանողը
Թ. դարուն սկիզբէն իրեն նստց ըրած էր :

Յաջորդած է հոն իր որդին՝ Գագիկ Ա. իշխան,
որ ունեցած է եկեղ. գաւակ, Ասեփանցոս եւ Ապրամէն :
Ասոնցմէ Ասեփանցոսի որդին էր Յսայի Ա.

պաւմուսէ, որուն յաջորդած է Մովսէս իշխան, իր որ-
դին եւ ասոր Գագիկ, որ քաղաւոր տիտոսով կը յի-
շատակուի իր Ոսկի քոչ 1000 թուականով մէկ վի-
մագրական արձանագրութեան մէջ(5) :

Այս տեղ, Տումի գիւղի մօտ, կը գտնուին նաեւ
Գագիկ քաղաւորի աղբիւրն, պալատին տեղն եւ գերեզ-
մանը (Արցախ, էջ 79-80) :

Գագիկ քաղաւորի սերունդը պահած էր այս
իշխանութիւնը, նոյն գաւառին մէջ Արաբական քոչա-
կէն ալ վերջը :

Է. — ԱՆԴՐԿՈՐԵԱՆ ԱՂՈՒՄԵՐ

Կուրի հարաւը տարածուած կէս Աղուան եւ
կէս Հայ այս իշխանութիւններէն զատ այդ քոչանակին
մէջ կային հաւանօրէն նաեւ ուրիշ իշխանութիւններ
կամ հողատիրութիւններ, որոնցմէ ոմանք երբեմն ան-
ցողակի յիշուած են :

Անոնք նախարարական տուներու դիմէր ունեին
հանդէպ Աղուանից քաղաւորին կամ անոր նոյն գա-
նազան իշխանութիւններու, որոնք ստորաբաժնուած էին
աւասներու (fief) կամ հողատէր-կալուածատիրութիւն-
ներու :

Աղուանից աշխարհի այս մասը կը ներկայա-
ցնէր ուրեմն առանձին իշխանութիւններու խումբ մը,
աւասապետական կարգով կազմակերպուած, որ երբեմն
այդ իշխաններէն մէկուն իշխանապետ-քաղաւորու-
թեան տակ եւ երբեմն ալ անգրկուրեան Աղուանից
քաղաւորներու կամ հայ Բագրատունի քաղաւորներու
գերիշխանութեան տակ մտած են :

Իսկ Կուրի միւս կողմը գտնուող հողերը, ո-
րոնք բուն հայկական չեն եղած, իրենց կարգին կը
կարծուի թէ ստորաբաժնուած էին իշխանութիւններու,
գերագահ ունենալով Աղուանից քաղաւորները կամ
իշխանապետները :

Արաբները այս լեռնականներուն մէջ ալ գոր-
ծադրած են բոլոր այն միջոցները, որ Հայաստանի մէջ
կիրարկած են : Ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս այս եր-
կիրին մէջ իշխանապետութիւնը մէկ տոմէն առնելով
միւսին տուած է զգուրկութիւններ ու պայտարներ ա-
ռաջ բերած են :

Երկիրը բնաւ կեդրոնական զօրաւոր իշխանու-
թիւն մը չէ ունեցած, այլ ընդհակառակը՝ բաժան բա-
ժան վիճակ մը :

Մասնաւորապէս Արաքսի եւ Կուրի միջեւ գր-
նուած մասը հայ իշխաններու տիրապետութեան տակ

(1) Ըստ Մակար եպս. Բարխուդարեանի (Պատ. Աղուա-
նից, էջ 168-169), յետոյ եղաւ Թագաւոր Փառխոսի :

(2) Վերջը Թագաւորը մեծ Սիւնեաց, ըստ Բարխուդար-
եանի (տես Օրբէլեան Բ. հտ. էջ 62) :

(3) Բարխուդարեան, այս ալ մեծ Սիւնեաց իշխան կը
ներկայացնէ :

(4) Մակար եպս. Բարխուդարեան երկու Յովհաննէս
Սենեքերիմ կը ճանչնայ, մին որդի Սեւադա-իշխանի եւ Թում :

Գրիգոր Բ. Խաչէնի իշխանին (Պատ. Աղուանից, էջ 161) եւ միւսը՝
(էջ 136) որդի՝ Իշխանակ Թագաւորին եւ Թում՝ Ատրնէրսեհի Թա-
գաւորին : Ասկէ զատ կը յիշէ (էջ 173) նաեւ ուրիշ Սենեքերիմ
մը, որդի ուրիշ Սեւադայի մը, Թագաւոր Դարբանգի :

(5) Այդ արձանագրութիւնն էր. «Ի Նիմօ. քվ. եւ ի
քաղաւորութեան Տեառն Գագիկայ որդւոյ Մուսէի եւ Ոսկի դուստր՝
Մուսէի շինեցի տուն Ասունձոյ» (տես Պատմ. Աղուանից, էջ 131) :

հայկական ֆաղափակրթութեան ենթարկուած է եւ հե-
տեւաբար անոնք հայ իշխանութիւններ նկատուած են.
Վարդան վարդապետ իր պատմութեան մէջ, Կապանի
կամ Բաղաց քաղաւորութեան վրայ խօսած ասեն հարկ
սեսած է շեշտելու քե «զի թագաւորքն որ անդ՝ հայ-
կականք էին», հասկցնելով այսպէս քե, քեպէսեւ եր-
կիր հայկական չէր, սակայն իշխողները Հայեր էին,
որոնք հետզհետէ երկիրին ու ժողովուրդին հետ նոյնա-
ցան, եւ հայկական աւելի բարձր մշակոյթին ազդե-
ցութեան տակ հայացան կամաց կամաց, ժամանակի
ընթացքին :

Իսկ Կուրէն անդին Աղուանք բաւական երկար
ասեն պահեցին իրենց ազգային նկարագիրը:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին, Կուրի
հարաւակողմը գտնուող երկիրները, որոնք մինչեւ Սե-
ւանայ լիւն ու Արաքս կը հասնէին արդէն, տեսնուեցաւ
քե ունէին Հայ իշխաններ եւ առած էին հայկական
նկարագիր ու գոյն:

Իսկ Կուրի միւս կողմը գտնուող հողերուն
վրայ իշխող Աղուանից քաղաւորին նորեքեքն օտս ֆի-
չերն են, որ հայկական Աղուանի պատմութեան կը
խառնուին :

Այսպէս, կը յիշուին Կաղէքի եւ Շաֆէի երկու
իշխանութիւնները Կուրի մօտ:

Այսպէս, Թ. դարուն յիշուեցաւ (սեւ վերը՝ էջ
165), քե ինչպէս Կաղէքի իշխանը ուրիշներու հետ
արեւելեց Վրաստանի եւ Սիւնիք-Աղուանից Բագրա-
տունի իշխաններուն երկիրները եւ ասեն մը խալի-
Ֆային դէմ մամառելէ վերջ դաճնակեցեցաւ Թիֆլիսի
ապստամբ Էմիրին հետ եւ Կուրի աջ եզերքը անցնելով
գրաւեց Գարդմանը, եւ այսպէս Կուրի երկու եզերք-
ներուն վրայ ալ իշխեց:

Բայց Կաղէքը աւելի վրական երկիր էր եւ
Աղուան իշխանութիւն չէր կրնար նկատուիլ:

Աղուանք իրենց յատուկ քաղաւորութիւնը ու-
նէին, որ մեր պատմիչներու գրիչին տակ զանազան ա-
նուններ առած է:

Թովմա Արծրունի (էջ 214) կը յիշատակէ Շա-
ֆիի իշխան՝ Սմբատ մը, որուն որդին Սահլ 835ին կ'ա-
պրտամբի եւ կը դառնայ իշխան՝ Առանի (Տապարի
Գ., 1301, Նագուաի եւ Պէլասխորի, էջ 211):

Երէ այս Սահլ (Սահլ տալուած) «Շաֆեյ սկր»
էր, այն ասեն իր հողերը կը գտնուէին Կուրի ձախ ա-
փին վրայ, բուն Աղուանից մէջ: Արաբ պատմագիրներն
ալ Առան բառը գործածելով այդ կողմերը մասնաձիւ
կ'ընեն, ուրեմն վստահօրէն կրնանք ըսել քե Բաբանը
յանձնող Սահլը, բուն Աղուանից իշխաններէն մին էր,
Սմբատի որդին՝ Սահլ, վերահաս վճանգը նշե-
մանքով, պատիժէ խուսափելու համար Բաբանը ա-
րաբներուն կը յանձնէ եւ ասով ներումի կ'աւժանանայ:

Նոյնիսկ ինքն կը վարձատրուի:

Մասուտի (Ոսկի մարգեր Է., էջ 126) կ'ըսէ
քե «Բաբանը բռնելուն համար Սահլ ստացաւ պատ-
ւոյ պատմունան, թագ մը եւ ծի մը, եւ ստացած է
դրամական պարգեւ. Անոր դարձուած է իր հարկը
եւ ստացած է մէկ միլիոն տրախմի» (հմմտ. Նա-
գուաի, էջ 579):

Վարդան (էջ 79) նոյն իրողութիւնը կը հաս-

տատէ, երբ կ'ըսէ քե «Սահլ՝ որդի Սմբատայ, ըմբռ-
նէ զԲաբան եւ առնու զԱփշնէն պարգեւս հազարիցս
հազար կշիռ արծաթոյ, եւ այլեւս հարիւր հազար
առնու ի նմանէ» (սեւ վերը՝ էջ 142, 165 եւ 171-2):

Սահլ՝ Բաբանը յանձնեց Արաբներուն 838ին:
Նշանակելի է, որ երբեմն Էջմիածինի մասնադարա-
նի մէջ պահուած (ք. 633) Աղուանից Պատմութեան
ձեռագրի մը մէջ կը պատմուի քե 838ին, ինչպէս Սահ-
լի Սմբատեան «որ յարքայից Զառմահրական տոհմէն
էր... դիմէ ի վերայ որպէս արծուի խոյացեալ ի
տկար թռչունս, այսր անդր ցրուեալ տապաստ
դաշտացն արկեալ վանէր: Եւ ի նոյն ամի նոյն տէրն
Սահլի Սմբատեան ձերբակալ արարեալ զապստամբն
Բաբան՝ զմարդախողտող, աշխարհաւեր, արիւնար-
բու զազանն՝ եւ ետ ի ձեռն Ամիրմուսայ եւ ընդ-
վաստակոցն առնու յարքունեացն վարծս բարիս, զի
առնու իշխանութիւն ի վերայ Հայոց, Վրաց եւ
Աղուանից տիրել իշխանութեամբ ամենեցուն ար-
քայաբար» (Պատ. Աղուանից, էջ 134-135):

Ուրեմն մեր պատմիչներէն անգիտացուած իրո-
ղութիւն մը երեւան կուգայ, վասնզի Աղուան իշխանի
մը ձեռքին տակ կը միացուին Հայոց, Վրաց եւ Աղ-
ուանից երկիրները, որոնց կառավարիչ կը դառնայ
Սահլ եւ կ'իշխէ «արքայաբար»:

Նոյն ձեռագիրը կը յարէ քե «ի սոյն ամի
(839) տէրանց տէրն Յովհաննէս, որ Հայոց, Վրաց
եւ Աղուանից եղեւ տէր, յարքունեացն կրկին ան-
գամ զԲուլղար խոյտա Փատգոս երիցս այսոցիկ աշ-
խարհաց» (սեւ նոյն, էջ 135):

Այս Յովհաննէս հաւանօրէն Սահլի եղբայրն
էր, որ իշխանաց իշխան կամ սպարապետ եղած է,
երբ Սահլ եղած է երեք աշխարհներուն Պատրիկ կամ
իշխան, մինչ արաբ ոսիկանն էր խալիֆ Եզիս, որ
մեր պատմիչները կը յիշեն Աբլիները, Վլիք կամ Ալ-
քափասագոս անուններով:

Այս Սահլը, որ «Զառմահրական տոհմէն էր»,
պէտք չէ շփոթել ուրիշ Սահլի մը հետ ժամանակով
մօտաւոր «որ ...ի Տոհակայ եւ տէր Սիւնեաց» էր
(Կաղանկայտուցի Բ., էջ 69) եւ հայրը Ասրնեստեհի,
Ասիկա Գեղարքունիքի բռնութեամբ տիրացած էր եւ
ժառանգ բողած Ասրնեստեհի, որ 821ին Աղուան քա-
ղաւորութեան ժառանգ իշխանուիլի մը հետ ամուս-
նանալով, Կուրի աջ եզերքին վրայ իշխող տուններուն
մէջ զերագան դիրք գրաւեց (սեւ վերը՝ 165):

Նոյն տրանակին մէջ էր հաւանօրէն Սեփան-
նոս Աբլ-Ասաս Աղուանցին (Օրբէլեան, 201-2 եւ
Կաղ., 54-55), որ Բաբանի եղբայրը՝ Ապսալլանը կը
յանձնէ Արաբներուն (Թապարի Գ., 1223-32, սեւ վե-
րը՝ 165), հակառակ անոր որ, ինչպէս կը յայտնուի Բա-
բանի աջակից մը եղած էր առաջ, վասնզի կ'ըսուի
քե «եւ զԲաբան եւ եհար զԲաղակացիսն» որոնք կը
գտնուէին Կուրի ձախակողմը (Կաղ. 54-55, Օրբէլ-
եան 201-2):

Սեփաննոս Աբլասաս 829ին կ'սպաննուի,
բայց «զսպաննողսն ...կալեալ մերձաւորացն՝ չարա-
չար կործանեցին» (Կաղ., էջ 55):

Իր քեռորդին Եսայի անուանեալն Աբու Մու-
սէ՝ այր խաղաղութեան... ըմբռնեալ զնոյն գաւառ-
սըն (որոնք Կուրի երկու եզերքներուն վրայ էին, ինչ-

պէս կը տեսնուի պատմագիրին քուումէն. (տես Կաղ. էջ 55) *իշխանացաւ ամենայնի»*.

Յայի կամ Ապումուսէ Յայի այլեւս կը յիշատակուի իբրեւ «Աղուանից իշխան», անջատ խաչէնի Ասրենսեան գերագահ իշխանէն եւ անոր հետ, որուն ալ կը տրուի Աղուանից իշխան տիտղոսը: Աւելորդ է ըսել թէ Ասրենսեան Կուրի արեւմուտքը գտնուող Հայկական Աղուանի իշխանն էր, իսկ Յայի՝ արեւելեան Աղուանից, այսինքն Կուրէն անդին գտնուող Աղուաններու:

Եւ նշանակելի է որ երկուքին ալ անունը հասարակապէս եւ զոյգ կը յիշուին, իբրեւ Բուդայի դէմ մահառող կամ անկէ ձեռքալուծած Սամառա զրկուած (տես Ասողիկ, էջ 109, Վարդան, էջ 80, Յովհ. Կաթ., էջ 162): Մասնաւորապէս Թովմա Արծրունի (էջ 199—215), շատ ընդարձակ կը խօսի սնոր երկարատեւ պայքարին վրայ ընդդէմ Բուդայի, որուն դէմ 28 նախահաւաններ մղած է, բայց ի վերջոյ դաւով եւ խաբէութեամբ անձնատուր եղած եւ Սամառա զրկուած է 855ին հայ նախարարներուն հետ:

Թովմա Արծրունի եւս զայն կը կոչէ «*իշխանն Աղուանից*» (էջ 199 եւ այլ), բայց կ'ըսէ թէ «*տիրէր ... մեծի կողմանն Աղուանից*» եւ զայն, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, կը կոչէ «*երիցու որդի*» (տես Վեր. էջ 165):

Ապումուսէ Սամառայի մէջ նահատակուած է: Գերեղարձէն վերջ կը յիշատակուի Համամ «մեծ իշխանն Արեւելից» (Յովհ. Կաթ., էջ 210 եւ 215), որ Աղուանից քաղաւոր եղած է (Կաղ. Բ. 63, Ասողիկ, էջ 43): Այս իշխանը, որ Պարսաւ նստած է եւ ժամանակակից է Բագրատունի Աւոս քաղաւորին, Գեորգ Գառնեցի (877—897) կաթողիկոսը փրկած է 894ին, փրկանք վճարելով: (Ասողիկ, 148, Յովհ. Կաթ. 215, Կաղ. Բ., 63):

Գանի մը տարի վերջ, ըստ Կաղանկայտուացիի, կ'սպաննուի Ապու Ալի Աղուանից իշխան *Հայկազունի*, Ջաշիկի օր մը, իր եղբորմէն, յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ համար:

Կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունիի գործին մէջ ալ Սմբատ Բագրատունի քաղաւորին ժամանակակից կը յիշուի «*իշխանն յԱրեւելից Սմբատ*» մը (էջ 81) որ «*բազում զաւրաւք*» օգնութեան եկած է Սմբատ քաղաւորի Ալիսազազ արեւանցիին ասեմ:

Սմբատի ասեմ Աղուանի սկարացած էին եւ նրանուած Հայոց քաղաւորէն (Շապուհ Բագրատունի, էջ 65 եւ Յովհ. Կաթ., էջ 161):

Ամեն պարագայի մէջ Աղուանից երկիրին այն մասը, որ Կուրի հիւսիսային կողմը կը գտնուէ՝ չունէր հայկական նկարագիր եւ հետեւաբար այս գործին մէջ տեղ չէր կրնար ունենալ:

Քիւններուն քով եւ անոնց միջեւ, կային նաեւ մահմետական մի քանի ուրիշ իշխանութիւններ, զորս կը յիշատակէ Կոստանդին Ծիրանածին իր *Վարչութեան Գիրք*ին մէջ (գլ. 44): Արդարեւ Հայաստանի հողին վրայ մահմետականներ հաստատուած էին երբ ոչ խալիֆ Գէթ Արնէթի մէջ, 771—772ին: Կը յիշուի թէ խալիֆ մէջ կեդրոնացած էր Օմարի արաբ բանակը, որ ընկնեց Հայոց ապստամբութիւնը Բագրեւանդի մէջ 774 Ապրիլին (Ղեւոնդ, տպ. Փարիզ, էջ 177). մինչ Աւոս Բագրատունի, որդին Սահակի, այն ասեմ այս քաղաքը կը գտնուէր (Ղեւոնդ, էջ 178):

Իսկ Հայ նախարարները «*երթային ի վերայ Արճէշն աւանի բրել գնա ի հիմանց եւ զգորսն որ ի նմա հարկանել սրով*» (Ղեւոնդ, էջ 178):

Եւ Արքեւանի Բերկի գիւղին մէջ հաւաքուեցան եւ առաջացան դէպի Արնէթ, որ ինչպէս կը տեսնուի, Արաբներու ձեռքէն էր: Սակայն արաբ զօրավարը՝ խալիֆէն կուգայ Արնէթ, եւ սասիկ կոտորած կուսայ հայ զօրին (Ղեւոնդ, էջ 179), 774 Ապրիլ 15ին:

Ասիկա փաստ մըն է թէ Արնէթ կը գտնուէր մահմետականներուն ձեռքը:

Նոյնպէս Ամուկի մէջ 770ին մահմետականներ պէտք է հաստատուած ըլլան, վասնզի Թովմա Արծրունի (Գ. գլ. ԺԶ., էջ 241) եր հաստատէ թէ 870էն հարիւր տարի առաջ մահմետականները հոն հաստատուած էին:

Հաւանորէն ասոնց նման մանր մահմետական իշխանութիւններ հաստատուած էին Ը. դարուն ընթացքին Հայաստանի մէջ:

Այս իշխանութեանց կազմութիւնը՝ ուղղակի հետեւանցին էր արաբ կայսրութեան սկարութեան, եւ ներքին կռիւներուն:

Որչափ ասեմ որ արաբ կայսրութիւնը միաձուլը պետութիւն մըն էր, բնական է Հայաստան ուղղակի կը կառավարուէր Ոսիկաններով, որ խալիֆան կը զրկէր իր կողմէ: Սակայն Աբասեան խալիֆաներու գահը երբ սկսաւ տատանուիլ եւ երկիրին ամէն կողմերը ապստամբութիւններ ծագեցան, Պարսաւ (Աղուանից), Թիֆլիսի (Վրաստանի) եւ Դուրի (Հայաստանի) եմիրներն ալ ըմբոսացան, ինչպէս Պարսիկները ապստամբեցան Արաբ տիրապետութեան եւ կրօնին դէմ: Բոլոր այս ներքին խռովութիւնները, որոնցմէ շատերը ընդարձակ նահանգներու մէջ կը տարածուէին եւ կը տեսնուէին երկար տարիներ, մղեցին իրարու հետ մահառողները, Հայոց կոչ ընելու եւ անոնց օգնութիւնը խնդրելու: Ասիկա եղաւ պատճառ, որ Հայոց կացութիւնը քիչ շատ բարւոյն:

Երբ Մամուն բարձրացաւ իր եղբորը՝ Էմինի գահը 813ին, Հայաստան զրկեց Թահիր իպն Մուհամմէսէ եւ Սալմանին, շահելու համար իր կողմը «սպաններ եւ պէտեր Հայոց պահակազօրին»: Ասիկա նախ պատահուեցաւ Պարսաւի մէջ. Հայաստանի ոսիկան Իսահակի առաջնորդութեամբ, Էմինի հաւելոյն, գործող ապստամբներէն, որոնք յետոյ անցան յաղթականին կողմը (Շապուհի, Պատմ. Բ., էջ 562): Այս ապստամբները իրենց մղած ուժգին կռիւներէն վերջ եղան աւելի զօրաւոր, աւելի սանձարձակ եւ աւելի անկարգ:

Պարսիկ ապստամբութիւններէն Հայերը վնասուեցան, բայց լանախ գիսցան օգտագործել ի նպաստ իրենց:

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ կազմուած Հայ ու մեծ մասամբ Բագրատունի եւ Արծրունի իշխաններու տիրապետութեան տակ գտնուող իշխանու-

Այսպէս, երբ 792—793ին Պարսիկ Արա եւ Մոհաննա — անուանուած Ապու-Մուսլիմ — ապրսամբեցաւ, իր ազգակիցներուն զուխը անցնելով արեւելեց Փայտակարան եւ Աղուանից երկիր: Այս առիւն Հայաստանը քսեցաւ այն եղանակով, որ իր հայ ժողովուրդը տուեց, վասնզի մինչեւ վերջնական պարսութեան մասնաւոր յաղթեց Հայաստանի երեւ պարբ կառավարչներուն: Բայց այս պայմար, որ Հայաստանի մէջ մղուեցաւ «աւելցուց Հայոց ոյժը» (Յագուպի Պատմ. Բ. էջ 515):

Պարսիկ Բաբան կամ Խուրամեան լեղաւորութիւնը եւս նոյն արդիւնքը ունեցաւ: Այս պարսիկը, ամրապէս հաստատուած Արաքի երկու եզերքներուն վրայ, Աղուանից աշխարհին եւ Ասրպասականի մէջ, փորձեց ձեռքաւորել Արքայական արաք կայսրութեան տիրապետութեան իր երկիրը՝ միեւնոյն ասեւ վերահաստատելով կրօնը, անկախութիւնը եւ ազգութիւնը Պարսիկներուն:

Ասիկա 816ին 838, երկու տասնեակ տարիներ տակնուվրայ քրաւ Հայաստանը, Ասրպասականը, եւ Խորասանի մէկ մասը, հուրի եւ սուրի մասնելով: Հայաստանի չորս կառավարիչներ փախցուց, ասպասակեց Աղուանից աշխարհը եւ Սիւնիքը: Բայց աղուան իշխան մը՝ Մանլ, զայն յանձնեց Արաքներուն: Հայ իշխաններ հաստատուեցան իր տեղը Կուրի աւազանի այն մասին մէջ, զոր ան աւերակ դարձուցած էր: Բոլոր այս խռովութիւնները նպաստեցին Հայաստանի եմիրներուն ապսամբութիւններուն, եւ այս նահանգին կեանքը դարձուցին երկար տարիներ, ցնցումներու յաջորդութիւն մը: Հայերը ասով շահեցան շուրջը խալիֆային, որ անոնց պէտք ունէր, եւ պահեցին մաս մը այն հողերէն, ուրկէ քանաւոր եմիրներ վանած էին:

Այս ապսամբութիւններէն — որոնք կը սկսուէին Արաք կայսրութիւնը — Հայերը, մասնաւորապէս Բագրատունիները, օգտուեցան, զի պատերազմներ ունեցան խալիֆային հաւանութեամբը յարձակելու այս ապսամբներուն վրայ, անոնցմէ վերագրուելու համար այն ստացուածները, զորս կ'ուզէին ցմիշ գրաւել:

Մասնաւորապէս Հայերը օգտագործեցին հետեւեալ յաջորդական ապսամբութիւնները.

Ա.) Բ. դարուն վերջին տարիները եւ Թ. դարուն սկիզբը, Մանազկէրի եմիրը ճանապ, Կայսիկ տոհմէն, հաստատեց բաւական ընդարձակ իշխանութիւն մը, գրաւելով Բագրատունի մէջ պարսուած հայ իշխաններու հողերը եւ հետզհետէ ընդարձակեց իր երկիրը: Ինքն եւ իր յաջորդները Թ. դարուն առաջին կեսին Բանի Բանի անգամներ խալիֆաներուն դէմ զինք բարձրացուցին (Laurent, l'Arménie entre Byzance et l'Islam, էջ 102):

Բ.) 809—819ին միջեւ, Թիֆլիսի մէջ, Շուսիպ՝ որդի Իսմայիլի՝ (Յագուպի, Պատմ. Բ., էջ 528) ապսամբութիւնը:

Գ.) 816—817ին Հարամայի՝ որդի Հարիմի՝ քմբոսութիւնը, որ Հայաստանի կառավարչութեան շրջ-

անին յարոյց, եւ ստուարացնելու համար իր կողմնակիցները, դիմեց Հայ ժողովուրդին ժառանգական իշխաններուն եւ պետներուն» (Յագուպի, Պատմ. Բ., էջ 562 եւ այլ):

Դ.) 825—826ին պարսուած Զուրայի (որդի Ալի, որդի Սասանայի) ապսամբութիւնը (Թապարի, 1072, Յագուպի, Պատմ., էջ 562 եւ այլ):

Ե.) 829ին, կուրք Հասապի (որդի Մուհամմէսի), որ Թիֆլիսի մէջ ամրացած էր իր շուրջը համալսմբելով, բնիկներու եւ եմիրներու խուճը մը, որոնց մէջ էին Ծանարները, Աղուանները, Խլարի՝ Սեվադա եւ Նախիջեւանի՝ Յեզիս եմիրները, եւ կը կոուէր Հայաստանի կառավարիչ Ապսիլ Ալայի դէմ: Ի վերջոյ հնազանդեցաւ Յեզիսի որդի՝ Խալիսին (Յագուպի, Պատմ., էջ 562 շար):

Ձ.) Դեպի 836, Օպէյս Ալլանի որդի Մոհամմէսինը, որ ընկնուեցաւ Վարդանակէրի մէջ (Թապարի Դ., 1301, Յագուպի, Պատմ., էջ 562 շար):

Ե.) 833էն 853, Իսմայիլի որդի Իսմայիլինը, որ կը ձգէր անկախ գործուոր իշխանապետութիւն մը կազմելու, Թիֆլիսը իրեն կեդրոն եւ իրեն միջնաբերդ ունենալով (1):

Բոլոր այս պարագաներուն, Հայերը, ապրսամբներուն գործակցելէ յետոյ, անցան խալիֆաներուն կողմը՝ զանոնք հարուածելու համար:

Այսպէս, անոնք միակ օգտուողները եղան Բագրատունիներէն պայքարներէն, զորս Արաքները Հայաստանի մէջ մղեցին Թ. դարուն առաջին կիսուն:

Արաք պատմագիրները ասիկա կը հաստատեն ողբալով, իսկ ընդհակառակը, Հայերը ուրախանալով իրաւամբ: Վարդան (էջ 77) կը գրէ այս առիւն «*յայնմ ժամանակի ազմկեալ Իսմայիլի ընդ միմեանս հանգչէր երկիրս Հայոց եւ սկսան գործնալ իշխանքն մեր յիւրաքանչիւր իւր տեղիս*» (հմմտ. Laurent, նոյն էջ 101—103):

Այս ապսամբ եմիրներուն մէջ եղան ոմանք, որ յաջողեցան ոչ թէ վաղանցուկ բնոյթ ունեցող, այլ տեսական իշխանութիւններ հաստատել Հայ հողին վրայ եւ մեր երկիրին պատմութեան մէջ կարեւոր դեր մը կատարել:

Ասոնք հետեւեալներն են:

Ա. — ԿԱՅՍԻԿ ԼՄԻՐՆԵՐ

Բ. դարուն վերջին տարիները եւ Թ. դարուն սկիզբը Հայաստանի սիրին վրայ, Վանի լիճին հիւսիսային կողմը, Ապահունեաց գաւառին մէջ, Մանազկէր մայրաքաղաքով, հաստատուեցաւ Մահմէտական իշխանութիւն մը, զոր Կոստանդին Յիւրանադին ալ կը յիշատակէ (Վարդ. 44):

Կայսիկները կը պատկանէին Արաք ցեղի մը, որ Օմարի ասեւ (634—644) եկած էին Սիւրիա եւ Ի-

(1) Թիֆլիսի այս եմիրի ապսամբութիւնը մասնաւորապէս նպաստած է Վրաստանի Բագրատունիներուն, որոնք

Կուրի հովիտին մէջ զետէն չահեցան ամէն անգամ որ օգնեցին խալիֆային, ընդդէմ այս ապսամբին (Laurent, նոյն էջ 108):

բաժնի կ'ապրէին Խալիֆայէն ստացուած տարեկան 2000էն 3000 տիւնար գումարով մը:

Կայսրիկներու նախահայրն էր Կայս, որդի Մուրաթի, որդի Մաասի, որդի Ասնանի (Laurent, էջ 323):

Այս ընտանիքէն Հայաստան եկած էին երկու Արաք ուսիկաններ, մին էլ Ասաս իպն Կայս(1), նոյնիսկ է. դարուն, Ուրման խալիֆայի տեսն (644—656) եւ միւսը՝ Ալի(2) կոչուած «որք» իր տղա՝ կազմին համար, Թ. դարուն:

Կոստանդին Ծիրանածին (Վարչ. 44) Կայսրիկները 780էն առաջ հաստատուած ցոյց կուտայ Բերկի, Խլաք եւ Արնէ, եւ Պրոսէ (Col. I. էջ XIV եւ շուրջ) անոր վրայ հիմնուած նոյնը կը հաստատէ, ինչ որ սխալ մըն է: Կոստանդին Ծիրանածին այս սխալը գործած է զոն երթալով Բագրատունի երկու յաջորդական սերունդներու հայր եւ որդի, Ասոս եւ Սմբատ անուններու նմանութեան, այսինքն Ասոս Մսակերը եւ իր որդին Սմբատ Սպարապետը շփոթած է Ասոս Ա. եւ իր որդին Սմբատ Ա. քաղաւորներուն հետ (միս. Aug. Fr. Gfrörer Byzantinische Geschichten, Graz. 1872 III, էջ 352, J. Marquart, Ortenropaische und Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, էջ 463 եւ Laurent, նոյն, էջ 322—323): Ուրիշ բան որ Խալիֆները հաստատուած էին երեք ոչ Խլաքի, զէր Արնէի մէջ 771—772էն սկսեալ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Բագրեւանդի պարտութենէն եւ Հայկական ապստամբութեան ձախողելէն վերջ, Արաւսեան խալիֆաները Խումեան խալիֆաներու լայնախոհութիւնը եւ ազատական վարչութիւնը մէկ կողմ քողուցին, եւ Հայաստանը արաբացելու հաղափականութիւնը ընդգրկեցին եւ երկիրը Արաբներով լեցնելու աշխատեցան:

Այսպէս, կը յիշուի քէ 786ին Նիզարեան Հայաստան բերուեցան, Նուսուֆ իպն Ռաւիս էլ Սուլամի ուսիկանէն եւ անոնք այնքան ազդեցիկ դիրք ձեռք բերին, որ Նագուիշի (Բ. էջ 515) կը գրէ քէ Արաբները տիրապետող էին Հայաստանի մէջ: Նոյնպէս Նագիշ իպն Մագիաս ալ Շախպանի ուսիկանին տեսն Հայաստան բերուած Ռաւիսներուն վրայ խօսելով Նագուիշի 891—892ին կ'ըսէ քէ «այսօր ալ մեծամասնութիւն են» Հայաստանի մէջ (René Grousset, էջ 337):

Այնպէս որ, անհաւանական չէ քէ Զահապ, բախսախնդիր մը, Բագրեւանդի մէջ պարտուած նախարարներու հողերը գրաւելով հողատէր դարձած ըլլայ:

(1) Ոմանք իր պաշտօնավարութիւնը կը դնեն Ալիի (656—661) տեսն, 657ին, Ասատ իպն Կայս, կառավարիչ էր Ալիի պատանիներն է. մասնակցեցաւ Մուսուլիէի (661—681) դէմ պայքարին, սակայն յետոյ դաւաճանեց Ալիի եւ անցաւ Մուսուլիէի կողմը (Laurent, էջ 338):

Կարապետ Բասմաջեան իր «Յուդակ Հայաստանի Ուսիկաններուն» մէջ (Սովետական Տարեցոյց 1927, էջ 541—545) զայն կը յիշէ էլ Աշաթ, որդի Բայրուի անունով է անոր պաշտօնավարութեան ժամանակաժիշդը կը նշանակէ 656—659:

(2) Ալի իպն էլ Հիւսէյն իպն էլ Կայսի որ պաշտօնի կոչուած է հաւանորէն 837ին (տես Laurent, նոյն, 345):

Իրեն յաջորդած է Խալիֆ իպն Նէզիտ, ըստ Ալի շուրջի վերաբերեալ զրկուած է 840—841ին Հայաստան, Հայերը զըն-

Իր հողատէրական իշխանութիւնը բերելու կ'ըսէ կըսի այն ամուսնութեամբ, որ անիկա կնքեց Հայ իշխանութիւնի մը հետ:

Վարդան պատմիչ, որ ժամանակով բաւական հեռու է այս դեպքերէն այնպէս մը կը ներկայացնէ քէ այս իշխանութիւն Մուսուլ Մամիկոնեանի ազդիկներէն մին է, վասնզի կը գրէ «Իսկ Մուշեղայ՝ երկու որդիք եւ չորս դստերք... անկան յերկիրն Վասպուրական, զորս հսկան զերկրոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպէս թէ ի պատճառս հօրն նոցա եղեւ աղէտն մեծ եւ մի ի քերք նոցա ետ զինքն յամուսնութիւն Զահապի ումեմն իսմայելացոյ՝ թիկունս առնելով զնա» (Վարդան, էջ 76):

Արդարեւ Մեհրուժան Արծրունի՝ Շապուհ եւ Վարդ Մամիկոնեանները, որդիք Մուսուլի, սպանած է, իրաւամբ Հայոց աշխարհին դժբախտութեան պատճառաւ համարելով Մուսուլը, սակայն, ինչպէս Օրմանեան (Ազգապատմ., էջ 909—910) կը նկատէ շատ անարաւորէն, Զահապի առած աղջիկը Շապուհի եւ Վարդի փոյր չէր կրնար ըլլալ, քանի որ ըստ Վարդանի, նոյնիսկ «Զահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջ ընդ որ աշխարհին» (Վարդան, էջ 76): Արդ, Օրմանեան դիտել կուտայ, որ երբ Զահապ իր կնոջ իրաւունքով Արաւունեաց գաւառին կ'ուզէր տիրանալ, պէտք էր Բագրատունիներու հետ գործ ունեցած ըլլար, վասնզի Բագրատունի Ասոս Մսակերն էր, որ «զանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց» (Աստղիկ, էջ 108): Հետեւաբար Զահապի կինը Բագրատունի մը եղած պիտի ըլլայ՝ Ասոսի եւ Շապուհի փոյրը, եւ ոչ Մամիկոնեան՝ Շապուհի եւ Վարդի փոյրը: Իրոք ալ Ասոս եւ Շապուհ եղան, որ զենքի զօրութեամբ Զահապը վանեցին, Շիրակն ու Արցախն ալ զբաւեցին եւ իրենց մէջ «հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց» (Վարդան, էջ 76):

Օրմանեանի այս տեսութիւնը անձանօր մնացած է քէ՝ Laurent-ի եւ քէ՝ René Grousset-ի, որոնք ըստ Վարդանի, Զահապի կինը Մամիկոնեան իշխանութիւնի մը կը նկատեն:

Ինչ որ ալ եղած ըլլայ ծագումը եւ ընտանիքը Զահապի կնոջ, միայն սա ստոյգ կը բուի քէ հայ նախարարական տունէ մը առած այս կնոջ շնորհիւ անիկա դարձած էր հողատէր, Արաւունեաց մէկ մասին մէջ, իբրեւ ժառանգութիւն իր կնոջ(3):

պէտք է համար (նոյն): Բասմաջեան անոր պաշտօնավարութեան կը դնէ միայն մէկ անգամ, 840էն 841:

(3) Յայտնաւորէի մէջ ունինք յիշատակութիւնը Կայս տոհմէն արար իշխանազունի մը, որ Կարնոյ մէջ հաստատուած է տեղացի Հայերէն քրիստոնեայ կին մը առած էր, թոյլ տալով որ կինը ոչ միայն իր կրօնը պահէ, այլ նաեւ զաւակները մկրտէ եւ քրիստոնեայ դաստիարակէ: Կրօնեան երեք զաւակներ, Յովսէփ, Սահակ եւ անունը չյիշուած երրորդ մը, որ յունական երկիրներ կ'ապաստանի: Միւսները տարինք յետոյ կը բռնադատուին իսլամով, սակայն կը մերժեն եւ կը նահատակուին Կարնոյ մէջ, 808 շուրջ: 19ին Սահակ եւ Յովսէփ կը տօնուին Հայ եկեղեցիներ (Իրենց նահատակութեան մասին տես Տօնացոյց

Ջահապ հետզհետե իր հողերը ընդարձակել կ'ուզէր, բայց Ասոս Մասկեր եւ իր Շապուռն եղբայրը չքողուցին եւ իրենց գրաւեցին (Վարդան, էջ 76) եւ Շիրակի կողմերը առաջանալով զարկին Ջահապի զօրքերը եւ «գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք եւ գրաւառն Տայոց» (Վարդան, էջ 76):

Բայց Ջահապի ձեռքը մնացին երկիրներ եւ ինչպէս կը բուրի, անիկա այնքան զօրացաւ որ յանդգնեցաւ յառաջանալ մինչեւ Ասոս Մասկերի (†824) հողերը եւ գրաւել անոնցմէ մասեր (Վարդան, էջ 77):

Այս յանդուգն ձեռնարկը բրած է իր որդին Լիսպառն Ապսուլլան (Վարդան, էջ 77) որ չարաչար պատժուած է, վասնզի Ասոս Մասկեր սուրի մէկ հարւածով զայն երկուքի բաժնած է, եւ անոր 500 զօրք՝ շարդած (նոյն):

Ջահապ տիրած էր նաեւ Գնունիներու կալւածներուն, որոնք կը գտնուէին Վանայ ծովին ճիւղիսակողմը, Բերկիթի կողմերը, Առքերանի եւ Աղովիս գաւառներուն մէջ, Մանազկէտի քաղաքը կեդրոն ունենալով:

Գնունիները՝ Վանան Գնունիի Բագրեւանդի նախահաճութիւն մէջ սպաննուելէն վերջ՝ սկստացած էին, ուստի ստիպուեցան Ասոս Մասկերի օգնութիւնը խնդրելու:

«Առ առ բողոք կալեալ ազգին Գնունեաց, թափել զնոսա յիսմայելացոցն» (Վարդան, էջ 76):

Ասոս Մասկեր այս խնդրանքը կ'ընդունի եւ 1000 մարդով կուգայ Աղիովիս գաւառը, որ կը գտնուէր Մանազկէտի եւ Վանի լիճին միջեւ, «եւ առ ինքն գումարեալ զամենայն ազգն (Գնունեաց) ախիւն իւրեանց, տանի բնակեցուցանէ ի Տայս» (Վարդան, էջ 77): Թէեւ պատմագիրը որոշ չ'ըսէր, սակայն ասկէ կը հասկցուի թէ Գնունիներու սեփական հողերը կ'անցնէին Ջահապի եւ այսպէս, կը հաստատուի Հայաստանի կեդրոնը մանուկեանի իշխանութիւն մը, որ հետզհետե կը տարածուէր իւրաքանչիւր, Մանազկէտի եւ Աղիովիսի եւ Մամիկոնեաններու եւ Բագրեւանդիներու սեփական Արշարունեաց եւ Տարունի մէկ մասին (Laurent, նոյն, էջ 101). Վանայ լիճին շուրջը, յատկապէս լիճին

ճիւղիսակողմը, եւ երբեմն անոր արեւելեան եզրերն ալ գրաւելով, ինչպէս Ամուկը եւ Վարդաք:

Ջահապ, «ապստամբեալ յիւրմէ իշխանէն, գայ նստի ի Դուին բռնութեամբ, որդով իւրով Արդըլայիւ» (Վարդան, էջ 77):

Այս ապստամբութիւնը պատահած է 813ին, Լեւոն կայսեր (813—820) ժամանակ (Նագուպի, Պատմ. Բ. 562, Վարդան, էջ 77), երբ Փայտակարանի բնակիչներն ալ ըմբոսացած էին եւ իմիճէին եւ Մամուկէն նշանակուած կառավարիչները իրարու դէմ կը մատուցէին Հայաստանի մէջ(1):

Այսպէս, Ջահապ, որ 772ին Արշարունիքը գրաւած եւ ամրացուցած էր իր իշխանութիւնը, ամուսնանալով հայ հողատէր իշխանի մը աղջկան հետ, կ'արհամարհէր խալիֆային զերիշխանութիւնը եւ կ'ուզէր տէր դառնալ Հայաստանի, անկախ:

Իրեն յաջորդած էր իր որդին Ապս-իւլ Մելիք (813—820) հաւանօրէն, Վարդանի Ապսուլլան կոչւածը, որ իր հօրը գործը շարունակած է, փորձելով ընդարձակել իր տէրութիւնը, օգտուելով տիրող խառնակութենէն եւ երկու խալիֆաներուն կողմէ անուանուած կուսակալներուն իրարու դէմ մղած կռիւներէն(2):

Ապս-իւլ-Մելիք իսկ Ջահապ եւ Սուլամի, որ իբրեւ ապստամբ Մեմուն խալիֆայէն, անոր կողմէ ղրկուած Թանհր իսկ Մուհամմէս եւ Սալմանի ոստիկանը, կը պաշարէ Աղուանից մայրաքաղաքին՝ Պարտաւի մէջ, մինչեւ որ իր յաջորդ Սիւլէյման իսկ Անմէս իսկ Սիւլէյման էլ Հաթիմի ոստիկանը կուգայ զայն փրկելու (Նագուպի, Բ. էջ 562):

Մեմուն խալիֆան այս ըմբոս իշխանը զսպելու եւ զայն վանելու համար Դուինէն, կը դիմէ Հայոց աշակցութեան՝ 820ին:

Վարդան (էջ 78) կը պատմէ թէ «Տունն Ջահապայ, զօրացեալ ի Դուին, իբրեւ հինգ հազարաւ կամեցան զնալ ի Տարուն(3), յիշխանութիւնն Աշոտոյ սրբւոյ Սմբատայ, իսկ բոլորսն այն եւ քաջն հաւատացեալ՝ երկերիւր հեծելօք եւ երեք հարիւր հետեւակօք ել ընդդէմ նոցա շինացեալ հաւաքման զօրացն եւ կոտորեաց ինոցանէ՛ զերեք հազարն, եւ

813) (Նագուպի, Պատմ. Բ. էջ 528):

Մեմուն երբ գահակալից, հոն զրկեց 813ին Թահէր իսկ Մուհամմէտ եւ Սալմանի (Նագուպի, Բ. 540, 562) որ Պարտաւի մէջ պաշարուեցաւ Արար ապստամբներէ (նոյն, էջ 406): Պայքարած է ընդդէմ իսաք իսկ Սիւլէյմանի, որ իմիճէին անուանւած էր՝ Ոստիկան եւ կը պաշտպանուէր Աղուանից պատրիկ Ապս-իւլ Բահման Առանէն, այսինքն՝ Վալազ Տրդատ Բ էն, որ սպաննուեցաւ Ներսէս (որդի Փիլիպպի) իշխանէն (տե՛ս վերը, էջ 171):

(2) Տես վերեւի ծանօթութիւնը:

(3) Ինչպէս Չամիչեան (Բ. էջ 476) գիտած է եւ արագորած, պէտք է ճայլ ըլլայ, փոխանակ Տարունի, Վարդանի գրուածիւնն ալ այնպէս կը պահանջէ, քանի որ Աշոտ Մասկերի կազմը չ'էր մինչեւ Տփղիս (Բեռնարդովսկի հանդէսը) տիրելը ըսելէ յետոյ կ'ուզէր «բայց սուին Ջահապայ» ըսելով պատմել անոր յարձակումը, որ Բագրատունի Աշոտին դէմ «ի Տայս», կ'ընար ըլլալ եւ ոչ թի Տարուն քանի որ Սպար եւ Տայք Բագրատունի Աշոտի եւ Շապուռնի կը պատկանէին:

Երուսաղէմ, 1868 էջ 169, Լիսիպսար վարք եւ վկայարանութիւնք սրբոյ Շ. Մկրտիչ վրդ. Արքեպիսկոպիտ, Վենետիկ, 1810—15 Հտ. Դ. էջ 293—295, Յայտնաւորք Կ. Պոլիս 1834, Ա. հտ. էջ 40, Վարդան, էջ 91 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 42, Մամուլէ Անեցի, էջ 90): Արդեօք այս Բագրատունի կնոջ զաւակներն չ'էին Յովսէփ եւ Սահակ նահատակեալ եղբայրները:

(1) Իմին բռն պաշտօնական անունով Մուհամմէտ իսկ շարուն էլ Իմին, որ 809—813ի շրջանին վարած է խալիֆայութիւնը, յաջորդած էր իր հօրը շարունի իսկ իր եղբայրը՝ Մամուլէ 809ին խորասանի իշխան հռչակած էր:

Իմինի դաւադրութեան հետեւանօք, ներքին պատերազմներ սկսան երկու եղբոր միջեւ եւ շարունակեցին մինչեւ 813, երբ Իմին սպաննուեցաւ եւ Մեմուն, իր պաշտօնական անունով Ապսուլլան իսկ շարուն էլ Մամուն գահակալից իբրեւ խալիֆա 813էն 836 (Աղգապատմութիւն, էջ 922):

Իմին Հայաստանի կուսակալ նշանակած էր իսաք իսկ Սիւլէյման էլ Նաշիմին, որ իր տղան Էլ-Ֆատին զրկած էր 801ին Հայաստան: Ան Հայաստան մնացած է մինչեւ Իմինի մահը

հասեալ ի քանակս նոցա՝ էառ զամենայն մեծութիւնս նոցա, եւ դարձան խնդութեամբ փառաւորելով զԲրիտանոս: Եւ Շապուհ եղբայր նորա ասպատակեալ ի կողմանս Դւնայ, եւ առեալ աւար քաղով դառնայր, եւ թափեցաւ զօրն ի քաղաքէն զհետ նորա, եւ քաղաքացիքն դիմեալք ի վերայ Արշլմէլքի(1), սպանին զնա, եւ ածին զդուռն քաղաքին, եւ դարձեալ զօրացն եւ իմացեալ զեղեալն, չքոտեցան եւ կորեան ի միջոյն:

Այսպէս, Ապս-իւլ-Մելիք կը սպաննուի, եւ Կայսիկները կը վստուին Դուիներէն եւ Տայքէն, սակայն անպատիւ կը մնան եւ Հայաստանի մէջ խաղաղութիւնը կը հաստատուի(2), վասնզի խալիֆան կը ճանչնայ անոնց իշխանութիւնը (Նագուպի, Պատմ. Բ. էջ 540), որ մեծ ոյժ մը չէր ներկայացներ, քանի որ 5000 զօրէն աւելի չուներ, սակայն իբրեւ հաւասարակշիւութեան սարք մը, Մեմուրն չէ ջնջած զայն, մինչ ասիկա շատ դիւրին էր Շապուհ Բագրատունիի յաղթութենէն վերջը, երբ Ապս-իւլ-Մելիք սպաննուեցաւ Դուիքի բնակիչներէն(3):

Ասոր պատճառը բերելու այն էր, որ 816—817ին Հասիմ իպն Հարթամայի իպն Այանի իր Հայաստան ուսիկան ղրկուելէն քիչ յետոյ ապստամբած էր, եւ ամբողջով իր մէջ, եւ համաձայնած հայ նախարարներուն եւ պետներուն հետ, ինչպէս նաեւ Խուրամեանց պէտքերուն հետ, որ Ասրպատականը գրաւած էր: Ասիկա իր կողմնակիցները ստուարացնելու համար դիմեց «Հայ ժողովուրդին ժառանգական իշխաններուն եւ պետներուն» (Նագուպի, Պատմ. Բ. էջ 562):

Իրեն յաջորդող ուսիկանները կրեցին պարսութիւններ Բաբանէն, որ երկու տասնեակ տարիներ Հայաստանը տակնուվրայ քրաւ:

Խալիֆան այս պայմաններուն մէջ ապստամբներու կողմը չգորացնելու համար պարսաւորուած էր զիջող քլլալ եւ ասոր համար էր որ Կայսիկներու իշխանութիւնը չջնջեց, եւ քոյլ տուաւ ո: անիկա շարունակուի:

Ապս-իւլ-Մելիքի կը յաջորդէ Սեւադա իպն Ապսիւլ Համիս էլ Ջահապի (820—830) (Նագուպի, Պատմ. Բ., էջ 562) որ Մովսէս Կաղանկատուացի (Գ. ԺԺ.) «աշխարհաւերն Տաճիկ(4), որ Աւառանշան անուն ճանաչիւր» կը կոչէ:

Սեւադա կ'ապստամբէ 820ին, հագիւ իշխանութեան տնցած, եւ Հայաստանի կուսակալը Իսա իպն Մուհամմէս իպն Ապու Խալիս կը հարկադրուի անոր վրայ յաճակիլ եւ պարտութեան մատնելով (Նագուպի նոյն) զայն հնազանդեցեալ 820—821ին, սակայն Սե-

ւադա կրկին հանդարտ չի մնար:

821ին «ասպատակեաց Սեւադա... ի սահմանս Հայոց եւ յաւարի առեալ զաշխարհս ամենայն՝ դառնայ ի Սիւնիս, եւ ամբռնայ ի բերդատեղի աւանի Շաղատու, որ է ի գաւառին Ծղկաց» Բարկուշաս զեփն վերին ընթացքին վրայ (Մովսէս Կաղանկատուացի Գ. գլ ԺԺ.):

Այս փախուստին հարկադրուեցաւ, վասնզի վասակ՝ Սիւնեաց տէր՝ Պարսկաստանէն բերել տուաւ Բաբէր կամ Բաբանը, եւ անոր օգնութեամբ յաջողեցաւ Սեւադան փախցնել:

Սակայն, ինչպէս կ'երեւի, Սեւադա ոեւէ կերպով վերստին իր իշխանութիւնը վերականգնած է եւ նոյնիսկ 822ին կրկին ապստամբած է Խալիֆային դէմ, եւ մասնաւորապէս ուզած է ընկնել Բագրատունեաց օրէ օր անոյ զօրութիւնը կամ անոնց հետ համաձայնութեան գալ եւ տէր դառնալ Հայաստանի:

Այսպէս, Վարդան (էջ 79) կը պատմէ քե «Սեւադա ոմն ի տանէ Ջահապայ զօրիւք հազարօք կռուեալ ընդ Աշոտոյ եւ ընդ եղբօր իւրում Շապուհոյ, մեռաւ Շապուհ ի պատերազմին եւ զկնի երկու ամաց մեռաւ Աշոտ(5) ի տան իւրում եւ աճ զիշխանութիւնն Սմբատ որդի նորա, եւ խնամէր զմնացեալ որբսն, զորդիսն Շապուհոյ, բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահոյս, խաղաղութիւն արարեալ ընդ Սեւադայի, առնու ի նմանէ զպատիւն հայրենի ասպարապետութեան»:

Այս տղերք յափանցեալան են եւ կը մասնաճեւեն իրողութիւն մը: Հայ ուրեմն կերպով մը Արաբ խալիֆայէն ապստամբող Սեւադան ճանչցան իբրեւ Հայաստանի տէր եւ անոր հնազանդեցան:

Ինչպէս կը քուի, Սեւադա ալ ինքզինքն Հայաստանի հարկադրելու համար կը ջանար Հայերու գործակցութիւնը ապահովել եւ ասոր համար Հայաստանի սպարապետութիւնը, որ Բագրատունի վարած էին, կուտայ Սմբատ Բագրատունիի:

Հայերու միջոցով իր իշխանութիւնը ամրապնդելու ջանքերուն մէկ փաստն ալ իր ամուսնութիւնն է: Ինքն ալ իր հօրը պէս Հայ իշխանունիի մը, Բագրատունի քննանիքն Արուսեակի հետ ամուսնացաւ երբ Սմբատի հետ հաշտուեցաւ եւ անոր սպարապետութիւնը հաստատեց (սեւ Սեփաննոս Օրբէիեան, Տպ. Փարիզ, էջ 211, Յովհաննէս կարողիկոյ, Տպ. Յրուսաղէմի 1867, էջ 145, նաեւ Չամ. Ա. 429):

Յովհաննէս պատմագիր կարողիկոս այս ամուսնութիւնը պատմելէն յետոյ քր հաստատէ քե ան իր կնոջ անունով «յոյով մասն երկրիս բռնակալեալ»

Նոյնպէս սխալ է Ջամիլեանի ժամանակագրութիւնը, վասնզի իբրեւ թուական Դուիքի գրաւման կը նշանակէ 785, մինչ 813էն առաջ չէ:

[3] Ապս-իւլ-Մելիքի մահը պատահած պէտք է ըլլայ 820էն վերջ [Marquart, Streifz, էջ 453, հմտ. Laurent նոյն, էջ 322],

[4] Մեր պատմիչներէն ոմանք պարսիկ կը ներկայացնեն զայն:

[5] Աշոտ Մսակերն է որ մեռած է 824ին:

[1] Վարդան հաւանորէն այս բառը մեկնելով («Ապստամբութիւն Մելիք» = «Ապստամբութեամբ», զայն նախ քան իր գահակալութիւնը յիշած է Ապստամբ անունով, ինչպէս տեսնուեցաւ վերջը:

[2] Ջամիլեան [Բ. էջ 416] հոս ունի տարբերակ յաւելուած մը, որուն աղբիւրը անձանթի կը քննարկէ: Երբ Ջահապ զիմեալ ասկաւոր զօրով ի կողմանս ելիմացոց՝ տրեաց առեգեք ծոցոյն Պարսից յաբեւելից կուսէ եւ շինեաց անդ իւր քաղաքի բերան զեփոյն. յոմէ եւ ազգի տեղոյն կոչեցան Ջահապ. և ևս իսկ սխալ մըն է, քանի որ Ջահապ չէ հեռացած Հայաստանէն:

«Եպիսկոպոս Իմն տիրէր» (Յովհաննէս կաթ. էջ 145) :

Այսպէս, Կայսիկ տունը իր դիրքը ամրացնելէ յետոյ, կը յաւակներ բացարձակ անկախօրէն վարել իր իշխանութիւնը Վանի ինքն միջնաւ Արաբի եղբայրները:

Իր ձգտումն էր ունենալ կերպով ձեռքաւարտել Պաղատան իսլամական եւ Հայաստանի մէջ անկախ իշխանութիւն մը հաստատել, սեղական ժողովուրդին վրայ հիմնուած:

Այս պահանջով, Սեւադա, անգամ մըն ալ 829ին միացաւ Մուհամմէս իպն Հարրապի որ ապրսամբելով խալիֆայէն, ամրացած էր Թիֆլիսի մէջ, իր շուրջը համախմբելով, բնակներու եւ հմիրներու խումբ մը, որոնց մէջ էին Յանաբները, Աղուանները, այս Սեւադան եւ Նախիջեւանի հմիր եզիս իպն Խան:

Իրեն գործակցող Հայերուն մէջ էին Սմբատ Քազրասունի Սպարապետը եւ Սահակ Սիւնեաց իշխանները եւ ուրիշ հայ նախարարներ:

Ասոնք կուռեցան Հայաստանի ոսկական Ապս-իւլ Ալայի դէմ:

Այս ապսամբութիւնը բնկնուեցաւ եւ ապրսամբները հնազանդութիւն յայտնեցին Խալիֆ իպն Եհզիս իպն Մազիաս եւ Շախապի, Հայաստանի ոսկականին, 830ին (Յագուպի, Պատմ., էջ 562 եւ շար.):

Սեւադա եւս հնազանդութիւն յայտնեց Խալիֆի մէջ (Յագուպի, նոյն):

Յովհաննէս կարող իկոս այս անցքերը կը նկարագրէ, պատմելով որ Դաւիթ Բ. Կալապետի կարող իկոսի ժամանակ (806—833) «ոստիկան ունի Հօլ(1) անուն, փոքր զնաւ յամիրապետէ անտի ի Հայս առաքեալ, եւ չուեալ հասեալ մտանէր բնակել ի Դիլին քաղաքի: Իսկ Սեւադայ ունի անուն ի Պարսիկ տոհմէ(2), որ առեալ էր իւր կին զԱրուսեակ ի Բագրատունի տանէ... Այս Սեւադայ ընդվզեալ եւ խանդացեալ ընդ ոստիկանին Հօլայ՝ գումարտակ ընդդէմ նորա զօրաց բազմաց առնէր. ընդ որս էր եւ մեծ Սպարապետն Հայոց Սմբատ, եւ Սիւնեաց տէր, եւ այլեւս ազատագունդ տեարք, եւ ապա հնարի կամ ըմբռնել զՀօլն, կամ դրժել ի մահ: Բայց՝ Հօլն զհայրապետն Դաւիթ պատգամ առ Սեւադայ եւ առ Սպարապետն Սմբատ եւ առ Սահակ Սիւնեաց տէրն յղէր, թէ ընտէ՞ր եւ կամ վասն է՞ր իմիք այդպէս զօշաքաղութեամբ իմիք հպարտացեալ խրոխտայր դաւել զիս, թէ ոչ զիս, ասէ, կամիք ընդունել, վայրաց ելիցդ իմ տեղի տուր ի բաց զնալով, զի իծէնջ աներկիւղաբար չու արարեալ երթեալ զնացից: Իսկ հայրապետն բազում բա-

(1) Հօլ, իբրեւ ոստիկան Հայաստանի, կը յիշատակուի հայ պատմագիրներէն (Յովհ. կաթ., Ստեփաննոս Օրբէլեան, Սահակ Անեցի) ըստ Օրմանեանի 807էն 847:

Հօլ անունը հաւանաբար աղաւաղումն է Ապուլ Հաուլի որ կը նշանակէ «Հայր սարսափ» եւ արարներէն արուած էր կիզէի Սֆինքսին:

Հայաստան իրապէս Հօլ անունով Ոստիկան չէ ունեցած: Հայ պատմագիրներու խօսքերէն հետեւցնելով, անիկա պետք է ըլլայ Խալիֆ իպն Եհզիսի իպն Մազիադի, որ ըստ Կ. Բասմաջեանի 832—833ին պաշտօնավարած է:

Laurent. Խալիֆ իպն Եհզիսի իպն Մազիադ էլ Շախ-

«Իւր զնոսա համոզեալ եւ աղաչեալ՝ ոչ կամեցան լսել, ընդ որ յաւէտ ապա տրտմեալ զնայր:

Իսկ Հօլ իբրեւ գիտաց՝ թէ վճարեալ է չարութիւն նոցա, ապա աջողածնաբար իմն ընտրեալ արս իմն երեսաւորս ի սիրոս եւ ի պատրաստութիւն զինուց՝ իբրեւ երկու հազար, վաղվաղակի ելանէր ընդդէմ նոցա ի պատերազմ: Եւ բանակ նոցա նստէր առ եզերք Հուրաստան գետոյ՝ հանդէպ դաստակերտին Կալապետի: Իսկ իբրեւ Հօլ ուժգին իմն ասպատակ սիռէր ի վերայ նոցա, եւ ի բախելն ընդ միմեանս՝ ի փախուստ դառնային զօրք նոցա առաջի զօրուն Հօլայ, եւ բազում արեան ճապաղիս ի նոցանէ հեղուին՝ սմբակակոխ արարեալ, եւ անդ սպանաւ Սահակ Սիւնեաց տէրն, եւ Սպարապետն Սմբատ եւ Սեւադայն հազիւ ճողոպրեալ անձնապուրծ փախչին, ընդ նոսին եւ այլեւս ի սրոյն մընացեալ զօրքն ցանուցիր սիռեալ զնացին: Եւ Հօլն դարձեալ ի Դիլին քաղաք դառնայր» (Յովհ. կաթ. նոյն, էջ 145—146):

Ստեփաննոս Օրբէլեան (Ա. էջ 211—212) գրեթէ համաման բառերով կը պատմէ նոյնը եւ կը հաստատէ Սեւադայի պարսութիւնը, որ կը հաստատեն նաեւ Վարդան (էջ 78 եւ 80) եւ Մովսէս Կաղանկալատցի Գ. գլ. ԺԺ.) եւ վերջապէս Յագուպի Պատմ. Բ. էջ 562):

Արդարեւ, արաբ պատմիչներ ալ կը հաստատեն որ 829 կամ 830ին Խալիֆ յաղթեց Մանաբներու եւ զանոնք տուրքի ենթարկեց (Յագուպի, Պատմ. Բ. 565—566), ինչպէս նաեւ Սեւադայի, Խալիֆի մէջ եւ հնազանդեցուց Կայսիկներու տունը (Laurent, էջ 344):

Հոս տարօրինակ երեւոյթի մը առջեւ կը զրտնենք ինքզինքն:

Արաբ խալիֆաները այնքան վեհաճն կը հանդիսանան, որ այս Կայսիկ ընթանիկն Ալի իպն Էլ Հիւսեյնի իպն Զիպա Էլ Կայսիի կը վստահին Հայաստանի կառավարչութիւնը կամ ոսկականութիւնը (837): Ան այնքան խեղճ էր, որ Հայերը զայն «որք» կ'անուանէին, ինչպէս վերը յիշուեցաւ: Շատ կարճ տեւեց իր իշխանութիւնը: 842ին ուրիշ մը յաջորդեց իրեն:

Իսկ Կայսիկներու իշխանութիւնը յայտնի չէր ի՞նչ եղած է: Ապահովաբար տարուակուած է իբրեւ հարկատու կամ նոյն իշխանութիւն մը:

Այսպէս կը յիշուի Վարդանէն. Աբլիներ մը, որ ըստ Ալիսանի 842ին եւ ըստ այլոց՝ 844ին, կամ աւելի ուշ 849ին (Չամ. Բ., էջ 445) փորձած է արեւել Սիւնիք: «Յաւուրսն յայնոսիկ Աբլներթ (ըստ Ասողիկի իպն Նալիթ(3) եւ ըստ Կաղանկալատցիի՝

պաշին 329—830ին պաշտօնի վրայ ցոյց կուտայ, եւ անոր պաշտօնավարութիւնը 832—833ին վերջացած:

Խալիֆ Բ. անգամ 841ին եւ Գ. անգամ 843—45ին պաշտօնավարած է իբրեւ Ոստիկան Հայաստանի, ըստ Բասմաջեանի, մինչ Laurent անոր Գ. պաշտօնավարութիւնը 843—844 կը դնէ:

(2) Ստեփաննոս Օրբէլեան Ա., էջ 211 «ի կայսերական (իմա Կայսիկ) տնիւն Սեւադայ անուն, ձեռով կը յիշէ:

(3) Ասողիկ (էջ 108 տպ. փառքի 1859) տպաւոր. «841—2 թուին Խալիֆ իպն Եհզիս Հայոց ամիրայ եկն եւ էանց բազմութեամբ ի Վիրս, եւ մեռաւ ի Զաւախս, ի զիւղն ու կոչիւ խողաբեր»:

«Ալիթ կամ Ալթ-Փատգոս(1) ոմն ի տանէ Զահապայ, եւ չորիւր հազարօր յերկիրն Սիւնեաց, եւ եւ Բարգէն ընդդէմ նորա երկերիւրօր, եւ ընդեաց զնա ի սպառ» (Վարդան, էջ 80):

Այս Աբլիներքի տուած դերը, ինչպէս Օրմանեան (Ազգապատմ. էջ 928) կը կարծէ, ընդդէմ խալիֆային եւ Բաբանի ապսամբութեան մէկ ճիւղը չէ, վասնզի Բաբանի գործը արդէն վերջացած էր 837ին՝ իր ձերբակալուելովը եւ Աֆեիւնի յանձնուելովը Սահլ Աղւան իշխանին կողմէն:

Օրմանեան կ'երեւի քէ ուշադրութիւն չէ քրած «ի տանէ Զահապայ» բացատրութեան, որ պատմագիրը շեշտած է:

Եթէ իրապէս անիկա Կայսիկ տունէն էր, չէր կրնար Բաբանի եւ անոր յաջորդներուն բարեկամ ըլլալ, վասնզի, ինչպէս յայտնի է, Վասակ Սիւնի ընդդէմ Կայսիկներու, Բաբանը հրաւիրած էր Կայսիկները Սիւնիիէն վանելու համար, քէն ինքն ալ գծած էր Բաբանի հետ՝ վերջը:

Հաւանօրէն Կայսիկ տան պէտք՝ Աբլիներք՝ Սիւնեաց տունէն վրէժ լուծելու համար էր որ կ'արեւելք Սիւնիի, Խալիֆային ի նպաստ, վասնզի Սիւնիի գործակցելով Բաբանի, ամիրապետին դէմ ապսամբած կը նկատուէին:

Կայսիկներու խալիֆային հնազանդած եւ անոր հրամանին ենթարկուած ըլլալը կը հաստատուի Կաղանկայտուացիի Խազր Պատգոսի (Վարդանի՝ Աբլիներքի) որդւոյն համար սա գրածէն քէ՝ «եկեալ էառ զաշխարհս (Աղուանից) սրով եւ զերութեամբ եւ զեկեղեցիս բազումս հրով այրեաց եւ կիզեաց, եւ զնաց ի Բաղդատ: Եւ անդի դարձեալ եկեալ արքունի հրամանաւ եւ զանձով՝ շինեաց զԳանձակ քաղաք յԱրշակաշէն գաւառի» (Տես Բ. էջ 58):

Ուրեմն Խալիֆային ծառայութեան մէջ էր Զահապի սերունդը:

Աւասապետական կարգերով Զահապի կամ Կայսիկ տան Խալիֆային հնազանդած ըլլալը կը հաստատուի նաեւ այս տունէն Ալայի 849—850ին Հայաստանի կուսակալ Ապու-Սայիսի(2) կողմէ Վասպուրական ղրկուելը իբրեւ տուրքներու հաւաքիչ:

Կայսիկ ընտանիքը, որ որքան հայ իշխաններու դէմ մղած կռիւներով, նոյնքան ալ Խալիֆայի դէմ ապսամբութիւններով զարագացած էր, կ'երեւի քէ փորձած է վերակազմել իր ոյժերը, կոռուելով Խալիֆային համար, Հայաստանի Ոսթիկանի կողմին եւ ուրիշ Հայաստանի մահմետական իշխաններուն հետ՝ երկիրին ֆրիսոնեայ իշխաններուն դէմ:

Այս պատճառով անոնք գործակցեցան Արաբ Ոսթիկաններու Թ. դարուն կէսին, երբ Հայերը զօրացած էին քիչ շատ եւ կը մերձէին Խալիֆային հնազան-

դիլ եւ միայն տուրք տալով կ'ուզէին բաւականանալ:

Ապուսէք կամ Ապու Սայիս Ոսթիկանը երբ Հայաստան եկաւ, Վաքրֆ-Պիլլահ խալիֆային կողմէ, մասնաւորապէս պատճառ ունէր հարկերը հետապնդելու, սակայն ընդդիմութեան հանդիպեցաւ, մասնաւորապէս Վասպուրականի իշխան Աւոս Արծրունիի եւ Տարօնի իշխան Բագարաս Բագրատունիի կողմէն որոնք իրեն ազդարարեցին երկիր չմտնել, խոստանալով հարկը վճարել: Արգարեւ, անոնք, զինքն բռնադատեցին հարկին գումարն առնել ու երբաւ եւ ուրիշ բանի չխառնելի: «Տան առնել նմա զհարկս եւ հասս արքունի եւ դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն» (Թովմա Արծրունի, էջ 119):

Ապու Սայիս եւ դարձած ասէն Ալայ «Ծովափի ամիրային»(3) կը յանձնարարէ Վասպուրականը, եւ Մուսա-Պիւնի-Ջօրահա ամիրային ալ Տարօնի կողմը (Թ. Արծրունի, էջ 120), որպէսզի Աւոսը եւ Բագարասը ստիպեն խոնարհիլ եւ զինու զօրութեամբ ալ ընկնեն:

Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղեսա ամիրապետէն նոր հրահանգներ առնելով Հայաստան դառնալու համար:

Հայերը, սակայն, Աւոս Արծրունիի եւ Բագարաս Բագրատունիի գլխաւորութեամբ կը ջարդեն անոնց ոյժերը եւ երկիրէն դուրս կը վանեն զանոնք՝ 850ին:

Մուսէի եւ Ալայի այս ձախողումներէն վերջ, Հայաստանի ապսամբութիւնը նմանապէս համար, Խալիֆան աւելի վճռական միջոցներու կը դիմէ: Նոյն Ապու-Սայիս ոսթիկանին հրամանին տակ մեծ բանակ մը կը ղրկէ դէպի Հայաստան, սակայն Ապու-Սայիս համբաւ կը մեռնի (Թովմա Արծրունի, էջ 129, Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 150, Ասողիկ Բ. բ., էջ 108, Սեփաննոս Օրբելեան, էջ 213, ինչպէս նաեւ Կոստանդին Ծիրանածին, Վարդ. 44, էջ 199, Թապարի, Գ. 3, էջ 1407 իսկ Խալիֆան Գ., էջ 278, իսկ ել Աբիլ Է., էջ 20):

Ալան որ Վասպուրական ղրկուեցաւ, ինչպէս կը բուի, Կայսիկ մըն էր: Թովմա Արծրունի, որ Ալան Ովայ անունով ալ կը յիշատակէ, կ'ըսէ քէ «եկեալ յարքունուստ հազարապետ ոմն հարկաց՝ Ծովափի կոչեցեալ Ամիրայ Ալայ անուն: Զնա յղէ Ապուսէթ ելանել յերկիրն Վասպուրական, եւ անդէն մնալ զօրօք բազմօք, մինչեւ զքովանդակ զհարկս եւ զհասս արքունի յամենայն կողմանցն Հայոց առ նա բերցեն՝ յիւրաքանչիւր սահմանաց, եկն ի մուտ ի գաւառն Աղբակ, եւ ասպատակ սիրէր ընդ կողմանս կողմանս, յերկիրն Վասպուրական, գերիէր, աւերէր, յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ գործէր ընչից եւ ստացուածոց: Յափշտակէին զայր եւ զկիւն, եւ զժառանգութիւն նոցա: Առնէր ասպատակ եւ ի կողմն

(1) Մովսէս Կաղանկայտուացի (Բ. էջ 58) կը գրէ «յես այսորիկ անցանելոյ եւս երկուց ամաց եկն Խազր պատգոս՝ այր շամբոս եւ անողորմ եւ ինմիս սասակեցաւ»:

(2) Ապու-Սայիսը մեր պատմիչները կը ճանչնան Ապուսէթ անունով: Ըստ Օրմանեանի, պաշտօնավարած է 847—851: Ըստ Laurentի, Ապու Սայիսը Մուհամմէտ իպն Եուսուֆ էր Մարֆազի, 849ին պաշտօնի ձեռնարկած է: Brosset կը գրէ թէ «այս անձնաւորութիւնը կը պատկանէ Կայսիկներու քրական տոհմին, հաս-

տատուած Ապահուկեաց գաւառին մէջ, Վանի լիճին հիւսիս-արեւմուտք»:

(3) Այս կոչումը տրուած է Կայսիկ երկիրներուն, վաղեմի անոնց հողերը կը գտնուէին Վանի լիճին հիւսիսային ծո. վերջը: Թովմա Արծրունի զանոնք կը կոչէ «ծովեզրեցիք», ինչպէս վարը պիտի տեսնուի: Օրմանեան (Ազգապատմ., էջ 933—934) «Ալայ-Ծովափի» կասկածով «Ալի-Սահիպ» կը մեկնէ, առանց որոշ ապացոյցին:

Անձաւացեաց տէրութեանն: Եւ անտի եւս առնուին աւար ի պատճառս ռոճկաց պիտոյից այրուծիոյն:

Յիշ առ նա (Աւոս Արժուոյնի) ի ձեռն հրովարտակի գայս ինչ: Ելեր դու յաշխարհս Հայոց հրամանաւ արքունի առնուլ զհարկս արքունի, միթէ՞ եւ հրաման ունիս յարքունուստ, զերել զերփել յաւեր դարձուցանել զաշխարհս մեր: Բայց մեր քանզի ոչ երբեք ստունգանեցաք հրամանի թագաւորին. եւ ոչ խափանիչ գտաք հարկաց արքունի, իբրեւ զապստամբս եւ զանհնազանդս եւ զստահակս ի ծառայութենէ տերանց. արդ դու յարուցեալ զնասցես ի մի քաղաքացդ հայոց, որպէս օրէն է աշխարհակալաց. եւ մեր տացուք քեզ զհասս հարկացն, եւ հաճեսցուք զմիտս քո, եւ մի յանխնայ ասպատակելով յաւեր դարձուցանես զերկիր իմ:

Նորա արհամարհեալ զառաքեցելովք, չվարկանելով արժանի պատասխանոյ, եւ նովին օրինակաւ սկսաւ շրջել ընդ բոլոր աշխարհս Վասպուրականն. եւ հասեալ ի գեօղն Արժուոյն մնայր անդէն. եւ դիտակս թողոյր ի վերայ բլրոցն բարձրաւանդակաց:

Բարկացաւ յոյժ իշխանն ընդ արհամարհանսն, եւ յոյժ զայրացեալ մեծաւ ցասմամբ, առնու զբազմութիւն ազատագունդ զօրաց ըստ տոհմս ազգաց իւրաքանչիւր զօրօք. եւ եհաս ի վերայ նորա վառեալ զինու սպառազէն երկվարաց ընտիր հեծելովք այրուծիոյ. եւ դէտն ազդ արարեալ զօրացն այլազգեաց. վառեն եւ նոքա ընդդէմ նոցա ի պատերազմ, եւ ի դիմի հարեալ միմեանց եւ հատանէին յերիս առաջս:

Զգունդն առաջին տուեալ լինէր ի ձեռս Գուրգինայ(1) եւ Վահանայ Հաւնուհոյ, որ եւ նիզակակից նմա էր:

Եւ զգունդն երկրորդ ի ձեռս Գուրգինայ Ապուպելջի, եւ նիզակակից էր նորա Վահան Արծրունի: Եւ գունդն երրորդ ի ձեռս իշխանին, որ եւ յարդարիչ պատերազմին. եւ յարծակեալ քաջութեամբ եւ արիական ծայնարկութեամբ դիմէր ի վերայ թշնամեացն. ընդ առաւօտանայն սկսեալ ի ժամս բովանդակ յաղթութիւն սատարեաց. եւ ի փախուստ դարձոյց զբազմութիւն զօրացն Ովայի(2). սպանաւ ի խռան անդ եւ եղբայր Ովային, եւ հեղմունք արեանց եղեն անհնարինք: Քաջապէս մարտուցեալ Գուրգէն եղբայր իշխանին, եւ Վահան Հաւնուհոյ առին անուն յաղթութեան անցուցանելով ընդ սուր զկողմն թշնամեացն. եւ զբոլոր ովիտն յնուն դիակամբք կոտորելոցն. եւ քամուածք ջրոյն որ ի ծործորացն ի վայր զեղուին յարիւն դառնային ի բազմութենէ սպանելոցն. եւ ինքն Ովայ զերծեալ սակաւ ոմամբք գնաց փախստական ընդ կողմն Բերկրոյ:

Իսկ ի զօրացն Հայոց զսակաւս յաննշանից ոմանց սպանին. եւ զտէր Գուրգէն վիրաւորեցին:

Եւ բարձեալ զօրքն Հայոց դիակապուտ ա-

րարեալ զգարդ եւ զգէնս զարի արանց. եւ զքաջ երկվարաց, առեալ աւար բազում գնան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ: (Թովմա Արժուոյնի, էջ 123—5):

Այսպէս, Այա—Ովա չարաչար կը պարտուէր եւ կ'ապաստանէր Բերկրի:

Կայսիկները, սակայն, շարունակեցին իրենց անձնուիրութիւնը Արաք խալիֆային, եւ Ապու Սայիսի յաջորդ եւ որդին Յուսուֆ ոսթիկանին Հայաստանի մէջ գործադրած աղէտալի եւ գրգռիչ բնօրէն գործակից եղան, վասնզի Յուսուֆ իր առաջին բանակասեղին խալիֆը ըրաւ:

Յուսուֆի անգրութիւնները Հայերը գրգռեցին կրկին ապստամբութեան, զոր զսպելու համար Հայաստան եկաւ Բուղա, որ սոսկալի անգրութիւններ գործեց Հայաստանի մէջ:

Այս ժամանակամիջոցին Կայսիկներու կամ Զահապեանց Հայոց հետ գործակցութիւնը չէ յիշուած եւ հաւանական ալ չէ:

Ընդհակառակը, կը տեսնենք որ Կայսիկներու նոյն Բերկրիի Ուրմանիկները, որոնք 770էն սկսեալ Ամուկի մէջ հաստատուած էին ըստ Թովմա Արժուոյնի (էջ 241), կը գործակցին Բուղայի:

Ասոնք Արաբներ էին Ուրմանի գեղէն եւ եկած հաստատուած էին Վասպուրական:

Ասոնք 852ին, Բուղայի արեւաւմտեան ասեւ Բերկրին ալ գրաւած եւ իրենց կեդրոնը դարձուցած էին:

Աւասապեական կարգով անոնք նոյնք էին Կայսիկներուն, եւ, ինչպէս կը տեսնուի, օգնած են Բուղայի, անուրէս հաւասարիմ իրենց Աւասապեիին ընդգրկած ուղղութեան:

Այսպէս, 852—853ին Բուղա իր սոսկալի անգրութիւնները Հայաստանի մէջ կատարած ասեւ, Թովմա Արժուոյնի կը պատմէ (էջ 219—220) քէ Արժուոյնիներուն դէմ Ոսթիկանը կոչում կ'ընէ Նախիջեւանի Խալախիմ Էմիրին, որ «պիտանակի հասեալ ի քաղաքն Բերկրի, եւ միաբանութեամբ քաղաքացուացն ելեալ պատահին զօրացն ի զօրագլխացն Վասպուրականի»:

Նոյնպէս երբ Բուղայի Բուղայի զօրավարներէն մին՝ Կուգայ Գուրգէն Ապուպելջի դէմ «ընդ նմա» էին «քաղաքացիքն Բերկրոյ, որ Ուրմանիկքն(3) կոչին» եւ Վասպուրականի ազատներէն սնունք, որոնք խալիֆային զօրքերուն միացած էին (Թովմա Արժուոյնի, էջ 241):

Բերկրի Ուրմանիկները քանի որ նոյնք էին Կայսիկներուն, ամեն տարակոյսէ դուրս է քէ անոնք անցած էին խալիֆային կողմը:

Բուղայի գերեմարտներէն յետոյ, ինչպէս յայտնի է, Հայաստանի մէջ կացութիւնը փոխուեցաւ: Արաբները համոզուելով որ Հայաստանը հանդարտ պահելու լաւագոյն միջոցն էր Հայոց վասանիլ երկրին վարչութիւնը, Աւոս Բագրատունին, ամենեւն ազդեցիկ

(1) Աշոտ Արժուոյնիի եղբայրը:

(2) Ովան կրնայ դրչաբերական սխալ ալ ըլլալ, փոխանակ Ալայի:

(3) Թովմա զանոնք սապէս կը կոչէ «ծովեզեցիքն որք Ուրմանիկ կոչին»: Ասկէ որոշ է, թէ Թովմայի կոչեցեալ Ամիրապետ Ալան (նոյն, էջ 123) կապ ունէր ասոնց հետ:

նախադրուքներն պէտք, նշանակեցին Հայաստանի իշխանաց իշխան, մինչ Ալայի կը յաջորդէր իբրեւ Կայսիկներու իշխանութեան պէս, Ջահապ Բ., որդի Սեւադայի, որ 863ին(1) «ամբողջատու զօրու գայ յերկիրս Հայոց աւերել, գերել գերկիրս կամելով եւ եկեալ յԱրշարունիս գաւառ իջանէ յեզերս Երասխայ ընդ հարաւոյ կուսէ ի տեղին, որ այժմ ասի Բառասունը: Իսկ մանուկն Աբաս՝ սպարապետն Հայոց, յուսալով յԱռաւել, ելեալ ի Կաղզուան աւանէ 40,000 արամբք ամենայն Հայոց զօրուն քաջօք եւ մրցողօք՝ գայ, հասանէ ի վերայ նոցա, զընդոր բանակն ցիրեցան վայրացն ընկեցեալ սրախողխող եւ գէտովէժ գամենեսեան առնելով: Սակս որոյ եւ անուն տեղւոյն ըստ թուոյ մանկանց Սեբաստիոյ մինչեւ ցայսօր կոչի Բառասունը: Իսկ Շահապայ 26 արամբք մագապուր պրծեալ՝ անցեալ գնայր ամօթալից» (Ասողիկ, էջ 112—113):

Այս պատերազմին մէջ Ջահապ Բ. միայն 80,000 մարդ կրցաւ հանել իշխանաց իշխան Ասոս Բագրատունիի դէմ (Laurent, էջ 281 եւ 325) որ յանուն խալիֆային կը գործէր:

Ասոս Բագրատունիի համար յաջողութիւն մը եղաւ խալիֆայէն ապսամբ Ջահապի զօրքերուն այս պարտութիւնը, Երասխ գետին եզերքը:

Այս ապսամբը հաւանականաբար Պաղտատի խալիֆայութեան անկեալ եւ շփոթ վիճակը տեսնելով՝ կ'ուզէր Հայաստանը գրաւել եւ հոն ինքնապաշտպանութիւն մը հաստատել, ինչպէս ուրիշներ քան եին զանազան վայրերու մէջ:

Այսպէս, Ալիեան ընտանիքին մէկ ճիւղը Մագանդարանի (Տապարասան) մէջ 864ին եւ Սոփարեան Եղգուպը՝ Սագասանի մէջ 870ին, հիմնած էին անկախ պետութիւններ (Դուրեան, Ազգ. Պատմ., էջ 298):

Ջահապ Բ.ի Ասոս Բագրատունիէն կրած պարտութիւնը պատճառ եղաւ, որ ան կորսնցնէ մեծ մասը իր տիրութեան (Laurent, նոյն), եւ հոնք բոլոր Ասոս Բագրատունի իշխանաց իշխանին (862—890):

Նախապէս Բերկրի, իսկ եւ Արնեւ կը պատկանէին արաբ խալիֆայութեան, ըստ Կոստանդին Եփրանաձիւնի (Վարչութիւն, 44, էջ 192—193):

Ասոս Բագրատունիի տիրեց այս երեք քաղաքներուն, հաւանաբար իբրեւ հետեւանք Ջահապ Բ.ի պարտութեան, ինչպէս նաեւ Դուրիի, Հերի եւ Սալամասի, սակայն առաջին երեքը (Բերկրի, իսկ(2) եւ Արնեւ) աւատ տուաւ 'Απελβάρտ-ի ('Απεδχάρτ), որ նախապէս միայն Մանազկերսը ունէր եւ իշխանաց իշխանին հրապարակ եւ:

Ինչպէս որոշ կ'երեւի, այս անձը Կայսրիկ Աբրիքանդան է, այսինքն ابريكان, Ապահուկեաց տէր, որ Մանազկերս կը նստէ, ինչպէս Թովմա Արծրունի բազմիցս կը յիշէ (մասնաւորապէս Գ. ԺԺ. եւ Ի. զուլս-

ներուն մէջ. հմմտ. ՀԱ. 1913 էջ, 164—165):

Ապրիլի յաջորդած էր Ջահապ Բ.ի Թովմա Արծրունի կը յիշէ զայն 870—871ին, իբրեւ պէս «Մանազկի(3) եւ Ութմանիկներու», որ գործած է Հայաստանի կուսակալ «Յիսէ որդի Շեխայ»ի(4) հետ համերաշխութեամբ, Ասոս Արծրունիին դէմ (Թովմա Արծրունի, էջ 241):

Ութմանիկները «որ յամուրսն նստէին», ըստ անոնց էին Ռոսոմ Վարաճունիք, որ սանուսիրական իշխանութիւն ունէր Վասպուրականի մէջ:

Ասոս Արծրունի եւ իր որդին Դերենիկ, զօրաժողով ընելով Ութմանիկներու դէմ զացին: «Բայց քանզի անպատեւրագմելի էր ամրոցն, միայն բաւականաւ ռոճկաց մի վատնեցի, առեալ իշխանին զՎարագ ի ծեռանէ տանկացն, զի յինքեանս գրաւեալ ընդ հարկաւ ծառայեցուցանէին զպաշտօնեայս սրբոյ Սաչին» (նոյն, էջ 241):

«Եւ անտի դարձեալ դառնայր Աշոտ ընդ միւս եւս ամրականն ընդ ոստոգերձ քարանձաւի, ի յարեւելից կուսէ լերինն Վարագայ, ի վերայ գեաւղն Կոխպանից... Այլ իբրեւ այն ինչ մերձ լինէր ամրոցն ի պաշարումն Ամտայինն Յիսէ, որ Շէխի որդին, որ զզօրապետութիւնն Հայոց ունէր, ճանաչէր ի հրապոյր մանազաւեան պետոյն եւ Ութմանացն, ելեալ երազապէս եկն եհաս ի վերայ Աշոտի, ԺԵ. հազարաւ հեծելօք վառելովք, որոց թողեալ զզօրձ պատեւրագմի ամրոցին. դարձաւ գնաց աներկիւղ քաջասրտութեամբ ընդդէմ նորա օժնդակ զօրու Գուրգինի, եւ դաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զՎանտոսայ, ի տեղւոյն արծանաշար քարակարկառ զոգածեւ միջոցի երկուց բլրակաց՝ որ հայի յերկվարաց արկման դաշտն ի վերայ լեզուոյ գեաւղն... եւ Ամիրայն Յիսէ խաղացեալ բազմածուկ զօրուն յառաջ խաղայ ընդ Աքաղայու կատար ասացեալ բլուրն» (նոյն, էջ 241—242):

Թովմա յետոյ կը պատմէ քե ինչպէս Ասոս Արծրունի չէ տնտեսած իրեն տնտես խորհուրդին խաղաղութիւնը ընելու եւ բանակած էր «յԱրտաշէսեան աւանին» (Արտաշէս Բ.ի Արնեւ) մինչ Յիսէ կը մնար Վան:

Անոյն ժամայն գնացին Դերանիկն եւ Դագիկ մտին առաջի Յիսէի, խօսեցան բանախաղաղութեան, ետուն պատանդս յանձնառութեամբ հարկացն արքունի, եւ դարձուցին ընդ իրոյն ճանապարհ ընդ որ եկեալ էր. ոչ թողացուցին նմա ելանել ընդ աշխարհն Վասպուրական, եւ դարձեալ գնաց եհաս ի Պարտաւ յաշխարհն Դարգարացոց իշխանն մեր ստացան ճոխագոյն հոյակապ անուն ի մէջ Հայաստանեայց, եւ այլ ոչ եւս այնուհետեւ համարձակ յանձն առնոյր մտանել ընդ աշխարհս Վասպուրական (Թովմա Արծրունի, էջ 241—243):

Յիսէ Պարտաւ մտնելով հոն բողոք քաղաքա-

(2) Սամուէլ Անեցի 869 կը նշանակէ:

(2) Խալիֆ, 850էն քիչ առաջ, կը պատկանէր Տարսնի Բագարատ իշխանին որդի Աշոտին (Պէլատոսի, էջ 185):

(3) Ապահուկեաց գաւառին հին անունը:

(4) Յիսէ, արաբական կոչումով Իսա Իպն Շէյխ Ահմէտ

պաշտօնավարած է 870—882, ըստ Բառապետի. ըստ Laurentի (նոյն, էջ 347) Իսա Իպն Շէյխ Իպն Խալիֆ Էն Շալայանի Հայաստանի Ռոստիկան կարգուած է 871ին, ըստ Եղգուպի (էջ 621) և 870ին, ըստ Բազարեի (Գ. 3, էջ 1841) և Իպն Էլ Աթհերի (Գ. 8, էջ 85):

պէս մը, Յամանիկ անունով, որ է Մուհամմէս իպն Ապլվար, իր տեղակալը Աղսւանից երկիրն մէջ (Laurent, էջ 347): Ասիկա «ի բաց կացեալ ի հնազանդութենէ իւրոյ պետականին հանդերձ քաղաքային գրէխաւորքն», Յիսէ կը պարտաւորուի պատերազմի, 877ին, հետ ունենալով հայ բոլոր նախարարները, սակայն տարի մը յետոյ կը դառնայ Ասորիք (Laurent, 347):

Երկրորդ անգամ մը եւս 880ին կը փորձէ գրաւել Հայաստանը, սակայն դարձեալ կը ձախողի (Թ. Արծ., էջ 245) եւ կը փառուի Ամիս, ուր կը մնայ մինչեւ իր մահը (882), անուանապէս պահելով Հայաստանի ոսկիկանի պատճօնը իր վրայ, քեւ 879ին իր բոլոր հեղինակութիւնը կորուսած ըլլաւ (նոյն):

Յիսէի կրած պարտութիւններէն փաշայեանում, անուրէս, «Յամանիկն ի վերայ Հայոց խորհէր ելանել կամելով, եւ տիրել Հայոց, զորոյ ծախողակի իմացմունս ծանուցեալ իշխանացն Հայոց միով հաւանութեամբ գրեն յարքունիս, եւ խնդրեն զԱհմաթ որդի Հալթի(1), զի Յամանիկն թուղթս եւ դեսպանս մի զմիոյ կնի առնելով առ իշխանս աշխարհիս, զինքըն յառաջանալ ի վերակացութիւն Հայոց, քողարկեալ զդաւաճանող կեղծաւորութիւնն, դարձումն թոլոր իշխանացն հայոց. մանաւանդ զնախագահանստեալն զԱշոտ իշխանաց իշխան: Բայց խնդրոյն Հայոց զկատարումն առեալ յառաջնորդէն տաճկաց, յղէ ի հայս զառաջասացեալ զԱհմաթ որդի Հալթի: Եւ եղեւ ի մտանելն նորա ի Դատուան աւանն, զոր իւրեանց սեփական համարէին ժառանգութիւն. ելեալ իշխանքն Հայոց յանձնիւր տեղեաց զնացին յանդիման ինել նմա» (878—9ին):

Այս իշխաններուն մէջ եւ իբր Հայոց միացեալ եւ Արաբ խալիֆային հնազանդ «Ապլբառ Կայսրիկ Ապահունեաց բռնաւորն» (Թովմա, էջ 246):

Անոնք գացած էին դիմաւորելու Ոսկիկանը եւ զայն առաջնորդելու իր նսոցը Դուին:

Բայց Յամանիկ, ինչպէս Անմաս եւ Աբլբառ «եւ այլեւս տաճկաց միաւորութեամբ» կը դառնին Հայոց, ծրագրելով սպաննել երկիրին բոլոր Հայ իշխանները, մանաւանդ Աւոս իշխանաց իշխանը (Թովմա Արծրունի, էջ 246):

Այս դաւաճանութեան լուրը առած եւ Աւոս Արծրունի, եւ իմանալով քե «այս ոմանք այսորակ երիվարօք յայս նիշ նիւս կեղծում (նիւսիս քեաւրս?)» նամակ կը տանէին Ապահունեաց կողմը, Աբլբառին, մեծ զգուշութեամբ նամբուն վրայ մարդեր սպասեցնելով՝ ձեռք ձգեց այդ վսանգաւոր բուղբը, զոր յետոյ Դուինի մէջ պիտի ներկայացնէր Ահմէս Ոսկիկանին:

Եւ այսպէս, երբ իշխանները միաբանած կը մնային «առանց կարծեաց կասկածանաց ի հպատակութեան, ելեալ յարքունուստ հազարապետին որդ-

ւոյն Հալթի, եւ զմիաբանական սիրոյն շողկապ ի միասին յօդեալ պնդեալ անքակ պահէին, բանասարկուք ոմանք հրապոյրս պղտորս քսութեան ածէին տանէին ի միողէն առ միւսն, որպէս թէ զհարիս իրերաց առ հազարապետն խորհել նիւթել յայտ ածէին, եւ զպատճառն զմիմեամբք արկանէին ի զաղտնիս քրթմնջելով: Եւ այլք մերձ կացեալ առ Դերանիկն ամբաստան լեալ զԱշոտոյ կորապաղատէ, որպէս թէ նախանձու լցեալ, եւ քսութեամբ վարէր ի մէջ հազարապետին, եւ թէ արկանել եւս ջանալը զնա յիշխանութենէ անտի նորա: Բայց չարեացն այսորիկ հաւատարմութիւն յայտ եղեալ հաստատեցաւ ի վերայ Կայսրիկն Ապլբառայ» (Թովմա Արծր. էջ 247):

Ինչպէս այս տղերէն կը հասկցուի, մասնաւորապէս Ապլբառի նեցուկեամբ եւ փութեամբ Դերենիկ Արծրունի այն համոզումն ունեցած եւ քե Աւոս Տարունի Կիւրապաղասը Անմաս իպն խալիֆն մօտ փութելու կ'ընէ իր մասին, զինքն իր իշխանութենէն ձգելու համար:

Այս պատճառով երբ Աւոս Կիւրապաղաս եկած եւ Դերենիկի լուր տալու համար, հաւանաբար այն դաւաճանութեան մասին, որ Ոսկիկանը, Յամանիկի եւ Ապլբառի հետ կը նիւքեր, Դերենիկ ձեռքապաղաց Աւոսը եւ փակեց Սեւանի ամրոցին մէջ (Թովմա Արծրունի, էջ 247—248):

Ապլբառ այսպէս 877—878ին(2) իսկուր դեր մը կատարեց Հայ նախարարները իրարու դէմ հանելով եւ մասնաւորապէս Տարունի Աւոս Կիւրապաղասին դէմ լարելով վասպուրականի Դերենիկ իշխանը:

Ըստ Թովմա Արծրունիի, ոմանք կ'ըսէին քե Աւոսի եղբայր՝ Դաւիթ Դերենիկի փոքր՝ Մարիամի ամուսինը ըլլալով, Դերենիկ այս պատճառով ձեռքապաղելու սուաւ Աւոսը, եւ անոր տեղը Տարունի իշխան զրաւ Դաւիթը, եւ Հալթի ալ հաստատելու սուա:

Իսկ Դերենիկ հրամայեց ազատագրուող զօրին, դառնալ եւ տիրել բոլոր աշխարհին եւ անոր ամրոցներուն:

«Բայց, կ'ըսէ Թ. Արծրունի (էջ 248), զաշխարհն Յիսէ որդի Ծեխայ բռնազրօսեալ յինքն գրաւեաց եւ կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս»:

Անմաս յետոյ կ'առաջանայ, իր հետք ունենալով «Կայսկադէնիցն» գունդերը, որոնք հաւանօրէն կայսիկ զօրք պէտք է ըլլան: Ան կը մտնէ Դուին, առանց հրաժարելու իր սեւ խորհուրդէն:

«Եւ ելեալ իշխանաց իշխանն որ բարձրագոյն եւ հանճարեղագոյնն էր քան զքնաւ Հայաստանեայս եւ զընդհանուր կացեալս ի ներքոյ երկնից, եկն առ նա մեծաշուք պատուադրութեամբ, եւ պարգևս եւ պատիւս ոչ սակաւս նմա յառաջաբերեաց, այլ նա ի նոյն միտս չարախորհրդութեան յամառեալ

(1) Մուհամմէտ իպն Խալիֆ սկսեալ 840էն չորրորդ անգամ ըլլալով Հայոց խնդրանքով կը զրկուի Հայաստան, պայքարելու համար Յամանիկի դէմ, որ Պարտաւ ձգուած էր իրաւիկն Շէյխէն:

Այս տոտիկանը Հայաստան դալէն յետոյ Հայոց դէմ գարձաւ եւ զրկուեցաւ Սիւրիա, 877—878ին, իսայի Սիւրիա գառնալէն վերջ եւ իպն Գուհատաճիկի Հայաստանի Ոստիկան

անուանումէն (879) առաջ (Laurent, էջ 347):

(2) Դուրեան (Ազգ. Պատմ., էջ 435) այս անցքերու թուականը անորոշ է, կ'ըսէ, մեզ համար եւ կ'աւելցնէ, ինչ ինչ պատճառներով հաւանական կը թուի 887ին գնել զայն: Սակայն Մուհամմէտ իպն Խալիֆի պաշտօնավարութեան շրջանին եթէ պատահած են այս դէպքերը, չեն կրնար 877—78էն աւելի վերջը յետաձգուիլ:

պնդեալ կայր: Եւ ջանայր զպարիսպն պղնծի կործանել, զգաւազանն երկաթի խորտակել, զհովիւն մատնել ի կորուստ եւ զհօտսն յապականութիւն» (Թովմա Արծրունի, էջ 249):

«Բայց իշխանաց իշխանն Աշոտ անհանդուրժելի մնալով խորհրդոց չարին ի գլուխ ելանել, յաւուր միում մինչ այնքան շքեղութիւն մեծարանօք յղիացեալ յօրացեալ կայր հազարապետն, ետ հրաման իշխանն առնն կորովի եղբօր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի, վառել պնդակազմ պատրաստութեամբ, զօրու եւ զինու եւ զարդու ամենայն արդար հնարաւորութեամբ, որպէս օրէն է նահա-հատակաց քաջ արանց, եւ երկվարաց պատրաստել ի նորա չար խորհրդոցն ի բաց վազել: Եւ ի ժամու մինչ ագետեալքն կամէին մտանել զառաջեալ, եւ նա ակն ունէր մեծ իշխանին մտանել առ նա, յայն-ժամ շուրջ կացեալ զվրանաւն մեծ սպարապետին զկազմեալ զնդաւ վահանաւոր եւ նիզակաւոր ամրափակ պնդութեամբ, եւ մտեալ մատոյց զթուղթն զոր էր գրեալ առ Յամանիկն, ի քաղաքն Պարտաւ Ահմաթայ նենգութեամբ: Նորա զերկիր նկատեալ ոչ ունէր նայել ի վեր, կայր կորակնեալ, ոչ ունել ոյժ պնդութեան, զօրհասն ի վերայ իւր գուշակէր եկեալ հասեալ: Բուռն հարեալ սպարապետն զծեռանէ նորա, եւ հանեալ արտաքս քաջալերելով լինել առանց երկիւղի, եւ ելեալ նստաւ ի ջորւոյն զոր պատրաստեալն ունէին անդէն առ դրան վրանին, եւ հանին արտաքոյ զաշիկ բանակին դարձուցեալ դառնալ ընդ նոյն ուստի եկն: Եւ մեկնեալ զզօրսն ի նմանէ ընդ կողմն Ապահունեաց մերկ ի զինէ եւ յասպազինէ թողեալ, ոչ առնել այլ կողպուտ, զնացին աղխիւ եւ երկվաքօք իւրեանց: Իսկ զԱհմաթ ընդ Վասպուրական աշխարհն անցանել զնալ, ելեալ զհետ նորա Շապուհ որդի Աշոտի մինչ տանել հասուցանել զնա ի մուտս ասորեստանեայց ճանապարհին» (Թովմ. Արծ., էջ 249—250):

Այս բուականներուն (884—885) Տարօնի Կիւրապաղասը՝ Ասոս, որ բանսարկուած էր Սեւանի մէջ կրցաւ ազատիլ (սեւ Թովմա Արծրունի, էջ 250—252) եւ իրեն տեղը բանսարկեց Դերենիկը, մինչ Ասոս Բագրատունի իշխանաց իշխանը, պատժելու համար Ապահունեաց Էմիրի դաւաճանութիւնը եւ քուրիւնը, պատարած էր Ապահունեաց Մանազկէտ քաղաքը «որ ի ձեռս Արքառայն էր» եւ գրաւելու վրայ էր քաղաքը (Թովմա Արծ., էջ 252), երբ Դերենիկի բանսարկութեան լուրը հասաւ: Ասոս Բագրատունի անմիջապէս յաղաղութիւն կնքեց եւ փութաց կաթողիկոսին հետ Սեւան, ուր բանսարկուած էր Դերենիկ, Հասան իշխանի հսկողութեան տակ: Անոնք յորդորեցին Հասանը, ազատ քողուլ Դերենիկը «պատանդ թողեալ նմա զԴագիկ որդի Դերանիկն, եւ որդի Դրիգորի Արծրունոյ» (նոյն, էջ 252):

Բայց անգամ մը բանեհն ելլելէ յետոյ, Դերենիկ դրժեց իր ուխտը, եւ Հասանը բռնելով բանս դրաւ, Նկան բերդին մէջ եւ անոր ամրոցը գրաւեց (նոյն, էջ 253):

Միւս կողմէն, երբ Յամանիկ իմացաւ Ասոսի Ահմաթը նամբելը անարգանօք, եւ ի դերել հանելը Հայոց մասին իսլամ էմիրներու ծրագիրը, խորապէս

ազդուեցաւ եւ Ասոս Բագրատունիի դէմ հակառակութիւն ցոյց տալ սկսաւ յայտնապէս, եւ ձեռնարկեց անոր հնազանդողները անկէ բաժնել շրջաբերական նամակներով: Այսպէս, գրգռեց Վասպուրականի Դերենիկ իշխանը, «զԱպրառ Կայսիկ զըռնաւորն Ապահունեաց», «նմանապէս եւ զայլսն զոր եւ կարաց հրապուրել» (Թովմա Արծրունի, էջ 253) եւ «ինքն Յամանիկն զրէր առ Աշոտ զԴերանիկէն լի ապիրատութեամբ խորհել վասն Աշոտի: Եւ արար մինչ ճեղքեաց խզեաց զմիաբանութիւնն Հայոց» (Թովմա Արծրունի, էջ 253):

Արդարեւ, ինչպէս Թ. Արծրունի կը պատմէ, Հայ իշխանները ամենքն ալ իրարու կը դաւեն, այնպէս որ պատմագիրը «ոչ հեշտալիր թուին, կ'ըսէ, ինձ պատմութիւն ճառիս շարագրութեան: Յապուշ կըրթին միտք իմ զմտաւ ածել զաղետիցն, խորհրդածել զրել յիշատակարանս: Լքեալ լինին ընթացք ձեռացս առ կորովութիւն գրաւորականիս: Երկունք իբրեւ ծննդականի ի վերայ իմ հասեալ լինին, մատենաւորել զայսր աղետաբեր համբաւուց ցոյցս: Յաւ է ինձ ի վերայ բեկմանն որ ի նախատորդէն խորտակեցայ» (էջ 254): Եւ այս ոճով կը շարունակէ իր ուղբը, եւ կը պատմէ անցեալը ինչ տառ:

Աբրիւբառ Կայսիկ, ինչպէս կը տեսնուի, Տարօնի իշխող Ասոս Կիւրապաղասի դէմ գրգռեց Հայաստանի կառավարիչ Ահմէտ իպն Խալիսը, 878ին (Թովմա Արծրունի, էջ 247):

884—885ին, Մանազկէտի իշխող նոյն Աբրիւբառը ըմբռնելով վստակ, որ կ'սպառնար Հայաստանի մահմէտական տիրապետութեան, Ասոս Բագրատունիի խորագէտ քաղաքականութեան հետեւանօք մահառեցաւ անոր դէմ միւս իսլամ էմիրներուն, մասնաւորապէս Պարտաւ Յամանիկներու հետ, բայց յաղթուեցաւ եւ նոյնիսկ յարգանք ընծայեց յաղթողին,

Ասոս Բագրատունին այս անցեալուն մէջ ներկայացուցիչն եւ պատգոնատարն էր Խալիֆային, եւ անոր անունով կը գործէր, եւ հաւանական է որ ստացած ըլլայ Կայսիկներուն հպատակութիւնը:

Եթէ արդարեւ Կայսիկները հպատակած էին Ասոս Բագրատունիի, ինչ որ շատ կը պակասեցներ կարեւորութիւնը, որ իրենց կ'ընծայէին քե' Հայերը եւ քե' Յոյները:

Որոշ է, որ 887ին. երբ Ասոս Բագրատունի արքայական քաղով կը պատնուէր, Կայսիկները Մանազկէտէն, Բերկրիէն, Խլաքէն եւ Արեւիկէն զատ ուրիշ տեղեր չունէին իրենց տիրապետութեան տակ, եւ նոյնիսկ պիտի չլրնային տիրել անոնց, եթէ Ասոս Բագրատունի բարեացակամութիւնը չունենար այս իշխանութիւնը իրեն նորս նկատելու (Laurent, նոյն, էջ 326):

Այս հպատակութիւնը որոշ կը տեսնուի, երբ 899ին նոյն ընտանիքէն Ապղուհամանի կամ Ապսիւրահամանի որդիքը, Ասրպատականի Ոսիկանին Հայոց հետ բռնամանալէն օգտուելով, կը զլանան հարկին վրնարումը՝ Հայոց քաղաւորին (Թովմա Արծ., էջ 276):

Սմբատ Ա. քաղաւոր իրեն օգնական ունենալով Վասպուրականի Ասոս իշխանը, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Մովսէս եւ Անանիայեաց՝ Ասոս իշխանները իրենց գունդերով, զայն հնազանդեցնել յաջողեցաւ 902ին եւ հարկադրեց քե' հարկը եւ քե' մի քանի քաղաքներ տա-

լու (Ազգապատում, էջ 1022—23):

Թովմա Արծրունի (էջ 276) այս առթիւ կը գրէ քէ Սմբատ քաղաւոր կ'ուզէ ընկնել Ապահունեաց աշխարհը «զի որդիք Ապղռհամանի, որ Կայսիկքն առնուանին, ապստամբեալ էին ի պետութենէ թագաւորին տալ հարկս եւ զինուորել որպէս օրէն էր: Եւ զրէ թէ ամենայն իշխանք Հայոց, Վրաց եւ Աղւանից եկեալ էին ընդ զօրս Հայոց ի վերայ աշխարհին Ապահունեաց...: Իսկ որ տիրէր աշխարհին Ապահունեաց Կայսիկն, զիւր զօրսն առ ինքն զուժարեւ: Եւ որ շուրջ զնովաւ քաղաքայինք, եւ ասպատակքն Պարսից, որ ի յունացն վերայ առնէին՝ արշաւանս: Գրէ Կայսիկն առ թագաւորն խնդրել զխաղաղութիւն, եւ զոր միանգամ կամիցի եղիցի, յայտնիքն այսպէս, իսկ ծածուկքն որպէս յայտնեցան: Եւ թագաւորն յանձն առնոյր զխաղաղութիւն: Իսկ Կայսիկքն եւ որք ընդ նոսա եւ զօրքն Պարսից զմարտն ի գաղտնիս գրգռէին. եւ երազապէս աճապարեալ հասին հանդէպ զօրուն Հայոց, մինչ նորա յանհոգս յապահովս բնակէին, նորա զռազմն կազմեալ վառեցին զճակատն, եւ թագաւորն յանկասկած լինելով փութացան ելին ի բնակէն փախստեայք հարուստ ասպարիսօք» (Թովմա Արծրունի, էջ 276—77):

Հայեր կը յաղթեն, եւ զանոնք Մանգղիքս կը փախցնեն, կրկին խաղաղութիւն կ'ընեն եւ կ'առնեն Երիկաւ Հաղացովսի բերդը, որ Բերկրին իշխողներէն առած էին Կայսիկները:

Թովմա Արծրունիի անուշով մեզի հասած գիրքին մէջ հաւանօրէն նոյն դէպքը կը պատմուի անգամ մըն ալ հետեւեալ տողերով, ի նպաստ Արծրունեաց Տան ալլափոխութեամբ մը, երբ երկրորդ ապստամբութիւն մը չէր պատահած:

«Հայտով ժամանակաւ գայ հասանէ Սմբատ թագաւորն Հայոց ի գաւառն Ապահունիս, հարկս պահանջել ի գլխոց Կայսիկն կոչեցեալ ազգէ, եւ նոցա ի դիմի հարեալ զպատերազմի նշանակէն հանդէս: Յայնժամ ի թիկունս օգնականութեան կոչէ զիշխանն Աշոտ՝ թագաւորն Սմբատ, եւ նորա յիշեալ զգութ արեան հարազատութեան, գայ հասանէ մեծաւ փութով, եւ ի խմբել պատերազմին փախստական լինի Սմբատ զօրքն հանդերձ յերեսաց ալլազգեացն:

Աստ ի մէջ կացեալ Աշոտ իշխանն Վասպուրական սակաւ զօրօք, եւ բազում օգնականութեամբ բարձրելոյն պարտէ զթշնամիսն մեծաւ յաղթութեամբ, եւ ինքն դարձեալ երթայ ի քաղաքն Նախաւան» (Թովմա Արծրունի, էջ 310):

913ին Սմբատ քաղաւորի ետեւում Բ. Աբու Սաջ ամիրայի գլխաւորութեամբ ետքը, Ապու Սեւադա, Աբլբաւի բոռը (Laurent, նոյն, էջ 325), Մանգղիքսի, Խլաքի, Բերկրի եւ Արեւի անկախ տէր դարձաւ եւ իր երկու եղբայրներուն Աբու Ասլաղի եւ Ապու Սալմի հետ (հաւանօրէն Թովմա Արծրունիի «որդիքն Արղռհամանի» կոչածները) Բիւզանդիոնի կայսեր հրապարակութիւն յայտնեց 913ին, ետեւում ղեկ պատգամութիւն գտնելու յոյսով (հմմտ. Կոստանդին Ծիրանածին, Վարչ., 44 էջ 193 Rambaud, L'Empire grec au Xe siècle, Constantin Porphyrogenète 1870, Paris,

էջ 422 եւ ՀԱ. 1913, էջ 164—165):

Այսպէս, Մանգղիքսի մէջ կը շարունակէ այս Կայսիկներու իշխանութիւնը, մինչեւ Ժ. դարուն վերջերը, եւ Մանգղիքս կը մնայ Մանգղիքսներու տիրապետութեան տակ, ինչպէս Գանձակ, Դուին եւ Նախիջեւան (Ազգապատում, էջ 1160) զրեք բոլորովին ազատ Արաբ խալիֆաներու կեդրոնական իշխանութենէն, որ քայքայման մէջ էր այդ շրջանին:

Այս քայքայումէն օգուտ փառելով Փարդաս Փոկաս Նիկոփոր կայսեր եղբորորդին առաջացաւ դէպի Ապահունիք եւ 969ին նոյնիսկ յաջողեցաւ գրաւել Մանգղիքսը՝ եւ պարսպները քանդել (տես Ասողիկ, էջ 170): Կարճ ժամանակ վերջը վերստին մանգղիքսի տիրապետութեան ենթարկուեցաւ:

Հաւանօրէն Կայսիկ մըն էր Բատ ամիրան, որ Ժ. դարուն վերջերը կը տիրէր Ապահունեաց եւ Ներքինքսի:

Ասիկա կ'ստաննուի 997ին «ի պատերազմի ընդ վայրաբնակ (ըստ Դուրեանի վրանաբնակ) Արապկացն եւ փոխանակ նորա եկաց ամիրայ որդի քուեր նորա Մրվան» (Ասողիկ՝ տպ. Փարիզ, էջ 257):

Այս Մրվանի բուն անունը Մոհամմէս էս-Տաուլա Ապու-Մանսուր Սայիս պէն Մերուան է, որ իշխած է 997էն 1010: Ասիկա Մերվանեան ընտանիքին կը պատկանէր, որոնք քրտական ինքնիշխան եմիրներ էին, որոնք կ'իշխէին Ամիրի, Նիքիքսի եւ Խլաքի, եւ կապ չունէին Արաբ Էմիրի կամ Իսլամեան հարստութեան մէկ նիւղը կազմող Մերվանեաններուն հետ: Ասոնց իշխանութիւնը հաստատուած էր 984ին:

Ապու Ալի Հասանի (990—997) յաջորդած է այս Ապուլմանսուրը, որ Բատի բնորոշին էր եւ այս հանգամանքով ժառանգած էր Կայսիկ եմիրներու ըստացումները, Բատի մահէն (997) վերջը:

Ինչպէս կը քուի, Բատ, անգաւակ մեծած ըլլալով, իշխող ընտանիքին մէջ այս փոփոխութիւնը եղած է եւ ընդարձակ ու զօրաւոր Մանգղիքսի պետութիւն մը կազմուած է Հայաստանի կեդրոնը:

Տայոց քաղաւոր կամ Կիւրապաղաս Դաւիթ հաւանօրէն ասոր չհանդուրժելով Մանգղիքսները այդ կողմերէն վանելու համար յարձակեցաւ Մանգղիքսի վրայ եւ յաջողեցաւ քանդել, «սրով եւ սովով նեղեալ» (Ասողիկ, նոյն): Դաւիթ անկէ կը վանէ իսլամ բնակիչները, վանգի Ասողիկ կ'ըսէ քէ «հանեալ արծակեաց զճանկաստանեայն, եւ ինքն լնու զքաղաքն Հայ եւ Վրացի բնակչօք ընդ իւրով իշխանութեամբ» (Ասողիկ, նոյն):

Այս պատճառով «ի նախանձ բարկութեան բրդեցան ամենայն Պարսիկք եւ Տաճիկք, եւ առաքեն դեսպանս պատգամաւ առ Դաւիթ Կիւրապաղասն դարձուցանել ի նոսա զքաղաքն, ապա թէ ոչ պատերազմաւ պատահեսցեն նմա» (Ասողիկ, նոյն):

Դաւիթ, որովհետեւ ունէր կարեւորութիւն չնուալ այս սպառնալիքներուն, Արապականի ամիրան Մալիքան կամ Մամլան պատգամութեան եկաւ եւ Մրվան Ապուլմանսուր ամիրայի հետ, «զօրաց բազմութիւն» մը ունենալով, առաջացաւ մինչեւ Ծաղկոսն կամ Տիասին գաւառը, բայց Տայոց՝ Դաւիթ, Հայոց՝ Դաւիթ, Կարսի՝ Աբաս եւ Վրաց՝ Բազարաս քաղաւորներուն բռնակները վաղարեակէս կամ Ալաշէրս քաղաքին

մօտ համախմբուած տեսնելով չյանդգնեցաւ եւ երկիրը աւերելով ետ դարձաւ (Ասողիկ, էջ 258):

Մրուան Ապուսմար յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ սակայն «ի նփրկերտոյ կասկած երկիրդի կալեալ ի տանիկ բնակչացն՝ հնարաւորի յաւուրս տօնին իւրեանց, յորում զենմունս առնէին, յերեքն ամսոյն, որ ալհեդեն կոչի ի նոցանէ, ասելով ցընակիչս քաղաքին թէ «ամենայն արուք միաբան ելցեն արտաքոյ քաղաքին կատարել զենմուն՝ վասնզի դեսպան մեծ է ի թագաւորէն Յունաց»:

Եւ յելանելն նոցա արտաքս քան զպարիսպն՝ զեղբայր իւր զօրօք արտաքս հանեալ, եւ ինքն զդրունս պարսպին առեալ՝ զոմանս որով սպանանէին եւ զայսն ի բաց արծակեալ յուղարկէին, մինչեւ ոչ մնալ Տանիկ ի նփրկերտ, այլ Հայք եւ Ասորիք բնակէին ի նմա:

Իսկ Տանիկն ցրուէր ի տեղիս տեղիս, յոլովք ի նոցանէ յԱմիթ երթալին, եւ բնակիչք քաղաքին Ամթայ քինախնդիր այնմ եղեալ՝ կոչին զամիրայն խաբկանօք ի քաղաքն, եւ ի մտանելն նորա ընդ դուռն քաղաքին՝ նիզակաւ հարեալ սպանին զնա» (Ասողիկ, էջ 258—259):

Զափազանց զարմանալի երեւոյթի մը առջեւ կը գտնուինք, որ պարզապէս անմեկնելի է: Իսլամ վեհապետ մը, որ ի նպաստ Հայ եւ Ասորի քրիստոնէայ բնակչութեան պայքարի օրով իսլամ քաղաքները կը ջարդէ եւ մահմետականներու տեղաբնակներ կը հրաւիրէ իր վրայ, եւ անոնցմէ կ'սպաննուի, եւ իրեն կը յաջորդէ իր եղբայրը՝ Մոհամմէս-էս-Տաուլա Ապու Մանսուր Սալիս պէն Միրուան կամ մեր պատմագիրներու Ապուսմար կոչածը, եւ Մրվանի որդին չյաջորդէր, ինչ որ յասկապէս կը շեշտէ Ասողիկ (էջ 260):

Դաւիթ այս պատեհութենէ դարձեալ կ'ուզէ օգուտ փառել եւ Մանազկերտէն վերջը գրաւել նաեւ Խլաքը, ուստի «առաքէ զօրս Վրաց ի պաշարումն քաղաքին Խլաթայ» (Ասողիկ, էջ 259):

Վրացի զօրք 997ին ձմեռը կուգայ եւ սուրով եւ սովով կը նեղէ քաղաքը «եւ զեկեղեցին Հայոց, որ արտաքոյ պարսպին, եպիսկոպոսարան եւ ուխտի տեղիք լեալ էին յառաջին շինութեան Հայոց, եւ զսուրբ խաչն եւ զսուրբ Գամաղիէլ, զայն Վրաց զօրուն զոմս եւ իջեւանս արարին» (Ասողիկ, էջ 258):

Վրաց այս ապաւերող ընթացքը, բոլոր քրիստոնէայ պատմագիրներն, պատճառ եղաւ որ «շարժեցաւ ցասումն Աստուծոյ ի վերայ նոցա» (նոյն):

Ապուսմար, Ամիրի մէջ գահակալելէ վերջը «առեալ սակաւ զօրս՝ գայ ի վերայ զօրացն Վրաց, որք պաշարէին զԽլաթ, յաւուր մեծի զատկին ի 447 թուին (=998 Ապրիլ 17)։ Եւ պատերազմաւ վառեալ ընդ միմեանց, քաջակորով աղեղնաւորքն Տայոց խոցոտեալ ի նոցանէ յոլովս, եւ նորա անդրէն դարձեալ իջեւանս առնէին: Եւ յայնմ գիշերի զկնի զատկին ցասումն Աստուծոյ եհաս ի վերայ Վրաց զօրուն, եւ ինքեանք յինքեանց փախստական լինէին ի գիշերի առանց պատերազմի: Զոր իմացեալ տանիկ զօրուն եւ քաղաքացեացն հետամուտ եղեալ՝ եւ հարկանէին զհատուածս սաստկագոյն՝

ի սուր սուսերի մաշելով զնոսա» (Ասողիկ, էջ 260):

Ասիկա յարմար առիթ մը համարեց Ասրպասականի Մալման ամիրան (որդի Ապլիանի, բռնմովա) «գալ ի պատերազմ ի վերայ Կիւրապաղատին Դաւթի: Եւ կուտէ առ ինքն զբազմութիւն զօրացն Պարսից եւ Մարաց, եւ օգնականութեամբ ամիրային Նորասանայ եւ այլ խուժադուժ զօրօք բազմօք խորհի տիրել Հայոց եւ Վրաց, շինել զքաղաքն Կարնոյ եւ յաւարի առնուլ զերկիրն Տայոց փոխանակ զի ի Մանազկերտ զտուն աղօթից նոցա կործանեցին Քրիստոնէայք: Եւ ելեալ ի Թաւրիզոյ՝ ի քաղաքէն իւրմէ, ի սահմանս Հերայ ծանր ամբոխել, լայն բանակաւ անցանէ ընդ աշխարհն Վասպուրականի, գայ, իջանէ ի գաւառն Ապահունեաց» (Ասողիկ, էջ 261):

Դաւիթ, Տայոց Կիւրապաղատը, այս անգամ անձամբ չ'երթար պատերազմի «զի այր ծեր էր եւ անցեալ զաւուրբք», այլ Հայոց Գագիկ եւ Վրաց Գուրգեն — Բագարասի յաջորդ — բազաւորներէն կը խնդրէ օգնութիւն:

Գագիկ 6000 զօրք կը յանձնէ Վահրամ Պանյաւունցի զօրավարին, որ իր Սմբատ զաւկին հետ կը վարէ հրամանատարութիւնը:

Դաւիթի գունդերուն գլուխն էր Գաբրիէլ Ռուշուպարեան, Վրաց Գուրգեն բազաւորի գունդերուն կը հրամայէր Փետրի Զոքիկեան, իսկ Կարսի Աբաս բազաւորը կուսայ նաեւ 6000 զօրք, որոնց հրամանատար էր իրեւր պատմագիրը (Ասողիկ, էջ 262):

Հայ եւ Վրացի բազաւորներու միացեալ բանակը կ'առաջանայ մինչեւ «ի լեռն Սուկաւ, ի ծորն Աղտից՝ պահէին զառաջս Պարսիկ զօրուն կարծելով նախ ի Բագրեւանդ մտանել: Առ որ միաբան հասանէին զօրքն Հայոց եւ Վրաց, եւ չուեալ երթան ի գաւառն Ապահունեաց. բանակին յանդիման բանակին Մալմանայ, ի բարձրաւանդակ, ամրազոյն տեղոյ մի ի սահմանս ի գեղջն Ծմբոյ»:

Ինչպէս կ'երեւի Հայերը եւ Վրացիները իրենցմէ շատ աւելի բազմաթիւ տեսնելով բռնամիտ կ'զգուցանան նախաճակ:

«Բագում աւուրս ինմին տեղոյ օթեւան կալեալ, զի ի սաստկութենէ սպային Պարսից զարհուրեալք էին՝ ոչ իշխելով քան զանձաւ տեղի բանակին արտաքս ելանել» եւ ինքզինքնին աղօթքի տուած էին, Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելու համար (Ասողիկ, էջ 262):

Նոյնիսկ բազաւորները «առատածեւն զողորմութիւնս աղբատացն բաշխէին, եւ զցայգապաշտօնն սաղմոսանուագ երգով ուխտն սրբութեան հանդերձ հայրապետան կատարէին» (Ասողիկ, էջ 263):

Երբ Ասրպասականի ամիրային զօրքերը հասկըցան որ Հայերը եւ Վրացիք իրենց սկարուքները ըզգալով չեն ուզեր նախաճիլ, 998 Յուլի 18ին Գ. օրը առնուել «ճակատ պատրաստէին բազմակրկին յօրինաւածով: Բազմ յօրինէին ընդ երեսս լայն դաշտին դելմապահանեան վահանափակովն, զային, մերձեանային մօտ ի բլուրն բանակին Հայոց եւ Վրաց: Որոց եւ տեսութիւն իսկ ի բազմութենէն ահաւորութիւն ամենայն տեսողացն, որոց թիւն պատմեցաւ

100,000 լինել ընդ հետեւակագունդ եւ ընդ այրուծին Պարսից :

Չայն տային ի պատերազմ պատրաստիլ, յառաջ մատչել ի կռուարանն եւ ի տեղի հանդիսին. իսկ զօրքն Հայոց եւ Վրաց զանգիտեալք՝ աւաքեն ո՛չ յայսմ աւուր, այլ յայլում աւուր պատերազմեցարուր: Իսկ Պարսիկքն պանծացեալ պերճութեամբ առաքեն դեսպանս առ նոսա՝ եթէ կամաւ, եթէ ակամայ՝ յայսմ աւուր պատերազմեսցուր», բայց նորա ոչ առին յանձն եւ ոչ հեծան յերիվարս, այլ մնացին անդէն ի բանակին, միայն սակաւ արք իջեալ առ նոսա մենամարտիկս լինէին» (Ասողիկ, էջ 263) :

Այս վիճակը առաջ բերաւ քայքայում, վասնզի «Պարսկաստանեայքն զպատրաստութիւն պատերազմին թողեալք, զկարգ ճակատուն քակեալք եւ զռազմին յարդարումն լքեալք՝ իւրաքանչիւր որ ձիարձակ լինէին յառ, յաւար, յապուռ դիմէին, իբրեւ ի կապուտ մեռելոց դիականց կամ փախուցելոց, յամենայն կողմանց զային ի վերայ բանակին քրիստոնէից» (Ասողիկ, էջ 264) :

Թեւամիներուն այսպէս աւարառութեամբ ըզբաղելէն օգուտ քաղելով, Հայերը անոնց վրայ յարձակեցան, «արագապէս յերիվարս» առնանակելով «եւ ոչ ըստ օրինաց պատերազմի ճակատէին, այլ իւրաքանչիւրն ըստ տոհմից եւ աւագութեան զնդից դիմէին առնւածար մռնչելով յանտառացեալ քաղաքութիւն բանակին Պարսից» (Ասողիկ, էջ 264) :

Ասողիկ նոս կը նկարագրէ պատերազմը ոգեւորեալ տղերով եւ մեծ բռնիչով (տես էջ 264—265) : Ծմբոյ նակասամարսին մէջ Մալման պարսբւած կ'ապաստանի Արնե, մինչ հայ եւ վրացի բանակը մեծ աւարի կը սիրանայ (Ասողիկ, էջ 235) (1) :

1000 բուականէն յետոյ՝ երբ Տայֆ ենթարկուեցաւ Բիւզանդական տիրապետութեան, Դաւիթ Կիւրապաղապին կտակին հետեւանով, բնական է Մանազկերս եւս անցաւ պահ մը Բիւզանդացոց :

Մանազկերս ԺԱ. դարուն կեսերը տակաւին Բիւզանդացոց ձեռքն էր :

Ալփաւան 1070ին ուղղակի Բիւզանդացիներէն առաւ Մանազկերսը, Ռոմանոս կայսեր նակասագրական պարտութենէն յետոյ անդ :

Իսկ Նախկերտի ամիրան՝ Բաշի Բեռուդին, Մոհամմէս Էր-Տաուլա Ապու-Մանսուր Սայիս պէն Մերուան կամ մեր պատմագիրներու Ապումար (997—1010) կոչաձը, որ ինչպէս տեսնեմք, վաճառեալ էր Մանազկերսէն, երբ Վասիլ Բ. կայսրը կ'առաջանայ մինչեւ Տայֆ, տիրանալու համար Դաւիթ Կիւրապաղապին հողերուն, «եկն առ նա ի քաղաքն Երիզայ, եւ արքունատուր ընծայիւր պատուեալ զնա զՄ'աթիստո-

ռոսութեան պատիւն» (Ասողիկ, էջ 268) :

Այս կերպով անիկա կը մտնէ Վասիլ կայսեր հովանաւորութեան տակ եւ անոր հպատակութիւն կը յայտնէ : Կայսրը «հրամայէ զօրացն Չորրորդ Հայոց եւ Տարոնոյ օգնական լինել նմա յոր պէտս եւ կոչեսցէ» (նոյն) :

Իւրեք յաջորդած են Ապու-Շօջա Պերվիզ պէն Մոհամմէս (1010—1011) եւ Նասր-է-Պաուլա-Ապու Նասր Ահմէս (1011—1061) եւ ուրիշներ, մինչեւ 1100 բուական, երբ իրենց երկիրը գրաւուած է եւ իրենք ալ ենթարկուած են ուրիշ Մահմէտական իշխանութեան մը :

Ասոնց ձեռքէն առաւ 1100ին իւրաքանչիւր եւ շատ քանակ քաղաքներ Սոկման Ա. Կորթի կամ Քորպի, եւ հիմնեց նոր իշխանութիւն մը, որուն վեհապետները ինքզինքնին սիրեցին կոչել Շահի Արմէն կամ Սուլթան Հայոց :

Բ.— ԱՂՁՆԻՔԻ ԿԱՄ ԱՐՁՆԻ ԷՄԻՐՆԵՐԸ

Արաբական տիրապետութեան շրջանին, Կայսիկ մահմէտական իշխանութիւնը, որ եղաւ երբեմն ապստամբ եւ երբեմն հարկատու Բագրատունի քաղաքներուն եւ երբեմն ալ ուղղակի արաբ խալիֆաներուն եւ Բիւզանդական կայսրերու հպատակ ու պարգեւընկալ, ամենէն կարեւորն էր Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող մահմէտական իշխանութիւններուն, վասնզի անիկա կազմուած էր Հայաստանի սիրտին, բուն հայկական լեռնադաշտին կեդրոնին վրայ, վարչութիւնը Հայոց ձգուած շրջանակին մէջ :

Անիկա փուլ մըն էր Հայ իշխանապետութեանց կողմէն մղուած, զսնուելով հայկական չորս գլխաւոր իշխանութիւններու, այսինքն Շիրակի, Սիւնեաց, Վասպուրականի եւ Տարոնի աւաստապետութեանց մէջեղ :

Ասիկ զատ Հայաստանի այն մասերուն մէջ, որոնք ուղղակի Արաբներէն կը կառավարուէին, երեւան եկան նաեւ ուրիշ իշխանութիւններ, որոնք կը զսնուէին Հայաստանի սահմանագլուխներուն վրայ : Այս վերջիններն ալ աւստամբ են անկախ ըլլալ Ամիրապետներու հեղինակութենէն եւ նոյնիսկ իբրեւ հայ իշխանութիւններ Հայ միւս աւաստապետութիւններուն եւ անոնց ստորադաս նորսերուն հետ միասին գործած են, երբ իրենց շահերը համաձայնած են :

Ինչպէս յայտնի է Հայաստանի հարաւային սահմանները շատ խախուտ եւ յարափոփոխ հանգամանք մը ունեցած էին ինչ դարերէ սկսեալ եւ յաճախ խուսափած էին Հայկական իշխանութենէն, օտար տիրա-

(1) Հետաքրքրական է գիտնալ թէ Դաւիթ Կիւրապաղապին եւ Մալման Ատրպատականի կռուակալին միջեւ զինական բազմամիջոց չարագործած են նաեւ Մատթէոս Ուռհայեցիէն (տես էջ 42—45) բոլորովին տարբեր Ասողիկէն : Անիկա կը խօսի միայն մէկ յարձակումէ մը, որուն կը գիմակալէ իբրեւ թէ Դաւիթ առանձին, առանց հայ թագաւորներու օգնականութեան :

պետութեան ենթարկուելով:

Մենն Տիգրան՝ Յոփաց քաղաւորութեան վերջ
սալէ ետք, հաստատեց Աղձնեաց բոլորութիւնը Հայաս-
տանի հարաւ-արեւմտեան սահմանին պաշտպանութեան
համար, սակայն երկիրը բոլորով անցաւ հռովմեական
սիրապետութեան (297ին) եւ մեկ դարէն պակաս ժա-
մանակամիջոց մը հազիւ մնաց Հռոմի ձեռքը:

363ին Պարսիկները տիրեցին Աղձնիքի, ուր ա-
նոնք մնացին մինչեւ 591:

Հռոմ այս բուականին կրկին տիրելով, զայն
կցեց Վերին Միջագետքի կամ Առաջին Զորանոց Հայք
գաւառին:

Արաբները՝ Հայաստանի այդ մասերը ամենեւն
առաջ գրաւեցին եւ իրենց սիրապետութեան շրջանին
կազմեցին Քիւզանդացիներու դեմ Միջագետքի զինուո-
րական կառավարչութիւնը, որ կը տարածուէր Մարա-
տէն Կամախա՝ Մելիտինէի համբով (Laurent, էջ
10 եւ 244):

Յետոյ Ամիր (Տիարաքէիր) ունեցաւ աւաստապե-
տական կարգերով եմիրութիւն մը, այն շրջանին՝ ուր
ամիրապետութիւնը արդէն տարածուի սկսած էր: Այս
եմիրութիւնը կը պարունակէր Տիարաքէիրէն զատ Սա-
մասք եւ վերին Տիգրիսի հովիտը, մինչեւ Հանի (սեւ
Laurent, էջ 10 եւ 244):

Թ. դարուն երկրորդ կիսուն Տիարաքէիր, Տիգ-
րիսի հիւսիսակողմը եւ Տիար-Ռապիան, Տիգրիսի հա-
րաւակողմը, Նիզիսի շուրջը, անցան Շապանեաննե-
րու, որոնք բաւական հաստատուն վարչութիւն մը հաս-
տատեցին հոն:

Շապանեանք, նախ քան իրենց իշխանութեան
հաստատութիւնը, Հայաստանի տուած էին չորս ոսի-
կաններ, որոնք Թ. դարուն սկիզբէն մինչեւ կեսերը,
Հայաստանի մէջ պաշտօնավարած են, եւ առհասարակ
իբրեւ վայրագ դեմքեր ներկայացած են:

Այսպէս ծանօթ են,

- 1) Եզիս իպն Մազիաս իպն Հայսա եւ-Շա-
բանի (788—789, 794—794 եւ 800—801) երեք անգամ:
- 2) Ասաս իպն Եզիս իպն Մազիաս (809—810):
- 3) Խալիս իպն Եզիսի իպն Մազիաս (832—
833):
- 4) Մուհամմէս իպն Խալիս իպն Եզիս (839—
840 եւ 846—848) երկու անգամ:

Շապանեան այս ոսիկանները նշանաւոր եղած
են իրենց գործադրած ջանքերով՝ երկիրը իսլամացնե-
լու եւ քրիստոնէականները արմատախիլ քնելու:

Այս ոսիկաններուն վերջինը՝ Մուհամմէս իպն
Խալիս իպն Եզիս Շապանեան, որ 842ին դրկուած էր
ապստամբ Հայաստանի դեմ, խալիֆայէն ստացաւ Ռա-
պիանի մէջ քանի մը գաւառներ (Նազուլի, Պատմ.
Բ., էջ 587), անուրէշ իբրեւ հողատիրութիւն:

(1) Թապարի (Գ. 3 էջ 1409), իպն Խալուան (Գ. էջ
275), իպն էլ Աթշիր (Է. էջ 20), կը հաստատեն Թէ Մուսէ Բագի
Զորահային ամուսնացած էր Աշոտ Մսակերի աղջիկներէն մէկուն
հետ, զբերելով Թէ Բագարատի փեսան էր, ինչպէս հռոկցած է
Տօքթ. 3. Թօփաճեան զերմաներէն իր երկու հեղինակութիւններէ:

Ասոնց, 879ին Շապանեանք կցեցին Ամիրը
(Թովմա Արծրունի, էջ 242, իպն Խալիֆան, Ա., էջ
500), Մուսուլը (Թապարի, Գ. 1992), Մուհրաբի խա-
լիֆայի ասէն (869—870), Ահմէս, որդի Իսայի, որդի
Շէյխի, գրաւեց նաեւ Սիրիան (Defremery, Journal
Asiatique, 9րդ հատոր, էջ 411) եւ 867—868ին ալ
Պաղեստինը (Մասուսի, Մարգեր Է. հս. էջ 395—396)
եւ այսպէս կազմուեցաւ Հայաստանի հարաւակողմը
ընդարձակ Մահմետական տիրութիւն մը, որ Հայկական
հողին մեկ մասին ալ կը տիրապէսէր, քանի որ Աղձը-
նիքը կը կազմէր Հայաստանի 14 նահանգներէն մին:

Այս բաւական տարածուն պետութիւնը, արա-
բական կայսրութեան կազմակերպութեան համաձայն
ունէր աւաստապետական վարչաձեւ, եւ հետեւաբար
զանազան շրջանակներուն մէջ կային Շապանեանց
հնազանդ նոյն իշխանութիւններ, որոնցմէ Արզնի եմիր-
ները կը կազմէն ամենեւն ուշագրաւները եւ շահա-
գրգռականները՝ Հայ պատմութեան համար:

Անոնք գրաւած էին ձախ եզերքը՝ Տիգրիսի,
դեմը Ամիր-Նիզիսի երկիրին, որ հակառակ անոր որ
ուղղակի դրացի էր Տարօնի եւ Վասպուրականի պէս
զուտ հայկական նահանգներու, սակայն միշտ մահմե-
տական սիրապետներ ունեցաւ ամբողջ արաբական տի-
րապետութեան շրջանին:

Այս հողատէր-իշխանութեան պէտք ըստ Թով-
մա Արծրունիի (էջ 120) «տիրէր... Արզնոյ եւ ի ներ-
քոյ կողմանն Աղձնեաց մերձ ի սահմանս Տարօնոյ»
մինչեւ Սիմ լեռ, որ կ'իջիւր Մուսէն Բաղէտ տարած-
ւող երկիրին:

Այս իշխանութեան դէպի Թ. դարուն կեսերը,
ցլուխն էր Մուսէ, որդի Զորահայի, որ ըստ Թովմա
Արծրունիի (էջ 120) հազարացի, այսինքն արաբ էր:

Այս նոյն իշխանութիւնը, որ կը գտնուէր Շա-
պանեանց ընդարձակ պետութեան եւ ինքնավար Հա-
յաստանի միջեւ, կատարած է երկերեսանի դեր մը, եր-
բեմն հնազանդելով իբրեւ նոյն Շապանեանց արաբ
պետութեան եւ երբեմն ինքնավար Հայաստանի պե-
տէրուն:

Հազիւ քէ Բագրատունիք Հայաստանի մէջ գրա-
ւել սկսած էին առաջնակարգ դիրք եւ Ասոս Մսակեր
հիմնած էր բաւական ընդարձակ իշխանութիւն մը,
երբ խալիֆայէն պաշտօն ստացաւ Հայաստանի մէջ
կարգը պահպանելու եւ իր այս պաշտօնովն էր որ ա-
նիկա հալածեց Կայսիկ Զահապը, որ առանց իր տիրոջ
հրամանին, կը ձգէր իրեն սեփականել Հայ նա-
խարարներու հողերը, 775ի ապստամբութենէն վերջ:

Ասոս Մսակեր, ինչպէս կը կարծէ Laurent (էջ
104) իր դիրքը զօրացնելու համար, իր աղջիկներէն
մէկը ամուսնացուցած էր Վասպուրականի Արծրունի
իշխանին հետ (Թովմա Արծրունի, էջ 130) եւ միւսը՝
Արզնի իսլամ եմիրին Մուսէի, որդի Զորահայի հետ(1)

Բուն Էէջ (Politische und Kischengeschichte Armeniens unter
Achoth I. und Sembat I. 1905 էջ 120. և Dir Inneren Zust-
ande von Armenien unter Achoth I. 1904 էջ 118), Արզուրե
Հայերը փեսայ կը նկատեն իրենց քեռայրները:
Weil (Բ. էջ 360) նոյնիսկ կարգացած է վերագրեալ

(վերը՝ էջ 117) եւ այսպէս, յաջողած է հիմնել մեծ իշխանապետութիւն մը՝ որ ժամանակ եւ բարեկամութիւնը՝ Արծրունիներուն եւ վերին Տիգրիսի մեծ եմիրին, նուիրագործուած խնամութիւններով:

Այս յաջողութիւնը որքան իր գործունեութեան, նոյնքան խալիֆային բարեացակամութեան կը պատկերէ:

Իր երկու զաւակները չեղան իրեն չափ զօրաւոր, վասնզի բաժնեցին իր հողերը հայ ազգային սովորութեան համաձայն, ինչ որ միշտ կը բանդէր կասարում ամեն միութեան ջանք եւ կը նպաստէր Արաբներուն իրենց տիրապետութիւնը տեւականացնելու: Այսպէս, գրեթէ ամբողջ Հայաստանի վրայ Ասոս Մաակերի ձեռք բերած հեղինակութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ: Իր զաւակներէն մին՝ Սմբատ, որ պատանդ էր Խալիֆայի մօտ 806-ին 825—6 (Ասողիկ, էջ 108) եկաւ Հայաստան Սպարապետութեան առանձնաւոր հով, եւ իրեն պահեց հօրենական ժառանգութենէն Շիրակը, իսկ Բագրատ անուն Տարօնը, Խոյթը եւ Սասունը, այսինքն հարաւային Եփրատի վերին հովիտը եւ անոր շրջակայքը: Արաբները տուին անոր այս իշխանութիւնը զայն դէմը հանելու համար Սմբատի, անոր միաձոյլ իշխանութիւնը սկարացնելու համար:

Արդարեւ, Արաբներու փափաքը սկարացնելու Ասոս Մաակերի հաստատած իշխանութիւնը եւ արգիլելու՝ անոր զարգացումը, ինչպէս նաեւ խոչընդոտ ըլլու համար Հայ ազգին յառաջդիմութեան՝ Բագրատունիի մը գլխաւորութեամբ, դեպի գործակցութիւն եւ դեպի միութիւն դիմելով, յաջողեցաւ, վասնզի Բագրատ եւ Սմբատ իրարու դէմ ելան եւ իրար սկարացուցին (Laurent, էջ 104—105):

Խալիֆաները, պառակտումներ արժարժելու եւ տեղական փոքր իշխանութիւնները իրարու դէմ հանելու մեքոսը կիրարկեցին Տարօնի Բագրատունի իշխանապետութեան դէմ ալ:

Հակառակ անոր որ Բագրատ Տարօնի իշխանապետը եւ Մուսէ՝ Աղձնեաց նոյն իշխանը, իրարու ազգականութեամբ կապուած էին, եւ իբրեւ սահմանակից իշխանութիւններ հաշտ կ'ապրէին, արաբական այս պառակտիչ քաղաքականութեան հետեւանով իրարու դէմ ելան եւ մահաւոյցան:

Բագրատի եւ Մուսէի — որ Արգնի եւ «ներքոյ կողման Աղձնեաց» իշխողն էր — իրարու դէմ մղած պայքարը մանրամասն նկարագրած է Քովմա Արծրունի (էջ 120—123):

Ինչպէս վերը յիշուեցաւ (տես էջ 118) Ապուսէք կամ Ապու—Սայիտ Ոսթիկանը՝ երբ 849-ին Հայաստան եկաւ Վարբ—Պիլլան խալիֆային կողմէ, մասնաւորապէս հարկահանութեան համար, եւ ընդդիմու-

արար հեղինակներուն մէջ թէ Մուսա քեռորդին և փեսան էր Բագրատի, այսինքն Բագրատ աներձագն էր Մուսայի թո՛փճեան իբրեւ աղբիւր նաեւ ցոյց տուած ըլլալով Քովմա Արծրունիին, Laurent, (էջ 327) վերապահութիւն ցոյց կուտայ, ըսելով թէ Քովմայի յիշատակուած էջին վրայ այս տեսակ հաւանութիւն մը չկայ, այլ միայն կ'ըսէ թէ Պիլլանի տիրուէին, որ փրկեց Մուսայի պարտուած բանակը, քոյրն էր Բագրատի:

Արդարեւ, Քովմա Արծրունիի Մուսէի պարտութիւնը նկարագրելէ յետոյ «ոչ ոք զտեղէն ամենեւին ի կողմանէ քեմաւեացն որ կարէր կալ ընդդէմ նոցա, եւ ոչ մի ոք, այլ մնացեալն

քեան հանդիպեցաւ, դարձաւ Պաղտաս, Մանազկերտի Կայսիկ Ալայ Էմիրին պաշտօն տալով Վասպուրականին հարկերը զանձել եւ Մուսա—Պիլլի Զորահա ամիրային ալ Տարօնի, այսինքն իր երկու ընդդիմադիրներուն՝ Վասպուրականի՝ Ասոս Արծրունի եւ Տարօնի Բագրատ Բագրատունի իշխաններուն, երկիրները ընկնել:

Քովմա Արծրունիի (էջ 120) համաձայն, Ապուսէք Մուսէի աւելի ընդարձակ իրաւասութիւն տուած է քան Ալայի, վասնզի կ'ըսէ քե «ի զնալ մեծ հազարապետին յարքունիւ, հաւատաց զվերակացութիւնն աշխարհիս Հայոց, եւ զհարկս արքունի ի ձեռս Մուսէի...»:

Տեսնուեցաւ արդէն (վերը՝ էջ 118, 134—5 եւ 185) քե 350-ին Մուսէ, ինչպէս նաեւ Ալայ, ձախողեցան իրենց առաքելութեան մէջ, վասնզի Բագրատ Բագրատունի եւ Ասոս Արծրունի իրարու հետ գործակցաբար վանեցին իրենց երկիրներէն այս հարկահանները (Քովմա Արծրունի, էջ 121):

Ասոս Արծրունի՝ Ալան վանելէ եւ մինչեւ Բերկի հալածելէ վերջ, օգնութեան հասաւ Տարօնի Բագրատ Բագրատունի իշխանին, որուն վրայ կ'երբար Մուսէ՝ մեծ ուժերով:

Մուսէ չարաչար պատրուեցաւ եւ մինչեւ Բաղէ հալածուեցաւ (տես Քովմա Արծրունի, էջ 124, նաեւ վերը՝ 133):

Տարօնի դիմադրութիւնը այնքան սաստիկ եղաւ, որ Աղձնիքի եմիրին մարդիկը այլեւս չուզեցին Բագրատին հետ գործ ունենալ, եւ երբ Վասակ Արծրունի մասնիչը, գրգռեց Խալիֆան Ասոս Արծրունիի դէմ, անոնք սխալը չգործեցին Տարօնցիներուն դէմ բողոքելու եւ բոլոր յանձանքը Ասոս Արծրունիի վրայ բեռնուցին եւ իրենց կրած հարուածներուն վրայ չխօսեցան:

Քովմա Արծրունի կը գրէ քե «եւ ի հասանել նորա (Վասակ Արծրունիի) առ թագաւորն ունէր եւս ընդ ինքեան թուղթս լի ամբաստանութեամբ զնախարարացն որ բնակեալ էին ի Հայս, եւ բազում վնասս ի գործս արքունի կուտէին ի վերայ իշխանին Աշոտի, եւ քմազարդ բանիւր գրգռեն զթագաւորն ի վերայ իշխանին ի չարիս. նոյնպէս եւ բնակիչք Աղձնեաց անհանգուրժելիք լեալ անցիցն անցելոց եւ առ զայսոսիկ յամբաստանելն. եւ կանայք կոտորելոցն հանդերձ խառնիճաղանճ ամբոխիւն լրբենի դիմօք հոյոնեալք եւ ի բաց ընկեցեալ զծեւ կանացի բնութեան որպէս օրէն է նոցա, մանաւանդ տանկական ազանց, եւ ի հետիոտս դիմեալք ի դուռն արքունի հասանէին: Դարձեալ բողոք հարեալ ձեռն զօծիւր արկեալ, եւ զհերս խզեալ զդէմս կեղեքեալ եւ ծայնս առեալ կական ողբօք արտասուալից հառա-

ի սոյն փախսական էին յամուս մայրեացն: Եւ կէսն հասանէին մինչ ի անասան Բաղէ, թողեալ անդէն զբուն բանակն. Իսկ (հայ) իշխանն զհետ մեալ փախսելիցն անկիւղց յամուսն, ամեն մեծ ի պաշտումն զգաղաքն եւ զամրոցն, մինչ ելեալ արտաքսիկին ի հետիոտս լի հառաչանք բաւական համարել զգործ նահասակութեան, զոր եւ Ասուած ի ձեռս Ասոսոյ եւ համագեալ ի միջի նոցա յուղարկել զնոսա, Զի էր ՔՈՅՐ ԲԱԳՐԱՏԱՅՈՒՆ, Եթէ Բաղէ կը պատկանէր Արգնի Էմիրին, ինչ որ վիճելի չէ կարծեմ, այն ատեն կատարելապէս ճիշդ է Տօք. Թոփճեանի տեսութիւնը և աւելորդ Laurent-ի վերապահութիւնը:

չանօք, վայ ի բերան առեալ եւ խիղբ վնասս եւ զբեկումն հարկաց արքունի եւ զկոտորումն զօրաց քոց Աշոտ գործեաց, եւ նա է պատճառ ամենայն ապստամբութեան Հայոց ի բումմէ քաղաւորութենէդ, ասեն ո՛վ քաջդ եւ հաւասար աստուածայնոց կարողութեան ինքնակալ, եւ ընդհանուր իշխեցող կենաց եւ մահու» (Թովմա, էջ 125—126):

Այս պատերազմէն վերջ, ուր Մուսէ պարսուեցաւ, զինք կը տեսնենք Հայոց կողմը անցած եւ անոնց ենթարկուած:

Նոյնիսկ անիկա կը կոուի Հայոց հետ միասին Արաբներու դէմ եւ կը պատշապեն իր ազգականը՝ Տարօնի Բագարաս իշխանը ընդդէմ Յուսուֆ Ոսիկանին, որ որդին էր Ապուսէքի եւ կուգար 851ին իր հօր պարսութեան վրէժը լուծելու:

Ինչպէս յայտնի է, Յուսուֆ՝ Բագարասը Սամարա տանելով (տես վերը՝ էջ 118, 134 եւ 149) աւելի զգուցեց Տարօնի Հայերը, վասնզի Բագարասի հրապատկերը սպաննեցին Յուսուֆը Մուսէի մէջ:

Այս շարժումին մէջ Տարօնցի Հայերուն՝ օգնեց Արզնի էմիր եւ Բագարասի բռնայր Մուսէն, այնպէս որ Բուղա երբ Հայաստան եկաւ պատժելու համար Հայերը, Հայաստանի հայ նախարարներուն հետ կը պատժեց նաեւ Մուսէն, զայն եւս տանելով Սամարա, Խալիֆային մայրաքաղաքը (Laurent, էջ 119 եւ Թապարի, Գ. էջ 1409):

Բուղա հայ նախարարները եւ անոնց համախոն իսլամ էմիրները ընկնելէ եւ զանոնք Սամարա տանելէ վերջ հարուածեց Հայաստանի ինքնավարութիւնը, Նախիջեւանի էմիր Իպրահիմին պատժեց իր իշխանը՝ Հայաստանը՝ «Յղեաց զնա (Իպրահիմը)՝ հազարապետ Հայոց, եւ վերակացու ի վերայ հարկաց արքունի, եւ տիրել փոխանակ իշխանաց սորա» (Թովմա Արժունի, էջ 215):

Այդ միջոցին, 862ին կը բռնի քէ Գուրգէն Արժունի, Ապուսէքի որդին, կը կազմէ իշխանապետութիւն մը, Միջին Ասիայի հովիտին մէջ՝ մեծ մասամբ Արզնի էմիրին Մուսէի հողերով (Laurent, էջ 21):

Ասէն մը վերջը, ինչպէս կ'երեւի, Մուսէ ալ դարձած է ախթէն հայ նախարարներու պէս, Խալիֆային արձակուելով, հնաւորէն անոր համար որ 863ին Տարօնի մէկ մասին տրուած էր Գուրգէն Արժունի, որդի Ապուսէքի, Բիւզանդացիներու «օժանդակութեամբ» եւ ամուսնանալով Անձեւացեաց Մուսէի իշխանին Հեղինէ այրի կնոջ հետ, իւրացուցած էր նաեւ այդ գաւառը, իր իշխանութեան սահմանները տարածելով մինչեւ Վասպուրական, որուն մէկ մասը՝ Մարդաստան իր սեփական հօրեմական հողատիրութիւնն էր:

Ինչպէս արդէն բացատրուած է (տես վերը, էջ 137) այս բախտալիկը Արժունին որ նախնական եւ յանդուգն տարր մըն էր, անընկճելի կորովով (տես իր կեանքը, վերը՝ էջ 135—136), իր ձեռք բերած այս հողերուն տիրակալութեամբ, վստահաւոր դրացի մը կը դառնար իր իշխանութեան հողերուն շուրջը՝ զսնուող հողատէրերուն:

Իր անող զօրութիւնը սպառնալիք մըն էր նոյնիսկ արաբ խալիֆաներուն, քանի որ զինքն կը հովա-

նաւորէին Բիւզանդացիք եւ ունէր իր իշխանութեան տակ հողեր, որոնք կրնային հայրաքաղաք զինուորական ոյժ եւ նորսեր: Մասնաւորապէս Խոյր եւ Սասուն, որ իր իշխանութեան տակ էին, ահաւոր ազդիկներ կրնային տալ:

Մասնաւորապէս Վասպուրականի իշխողները վրդովուած էին, վասնզի քեկնածու մըն էր Վասպուրականի իշխանապետութեան, որուն երբեմն ալ տրուած էր:

Իր զօրութենէն ահաբեկ էր Աւոս Բագրատունի, որ մեծ յաւակնութիւններ ունէր եւ որոնց դէմ արգելք կը կարծէր տեսնել Գուրգէնի անձին մէջ:

Իսկ Արզնի էմիրը, որո՞ւ է որ մեծ հակառակորդ մըն էր, քանի որ իր հողերուն մէկ մասը գրաւուած էր:

Իր հօրը՝ Աւոսի 867ին զերեգարձէն առաջ արդէն Գերենիկ Արժունի փորձած էր զայն նուաճել եւ պահ մը յաջողած էր նաեւ անկէ կորել Անձեւացեաց գաւառին մէկ մասը եւ նոյնիսկ իր ժառանգական կալուած՝ Մարդաստանը:

Իսկ երբ Աւոս դարձաւ Սամարային, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերը՝ էջ 137) հրաւիրեց Գուրգէնը անմիջապէս հնազանդիլ, հակառակ պարագային զինքը բռնաժի մկտնել մպառնալով (Թովմա Արժունի, էջ 239):

Թովմա Արժունի (էջ 239—240) կը նկարագրէ քէ ինչպէս Աւոս Արժունի զօրաւոր բանակով կուգայ Անձեւացեաց երկիրը եւ կը բանակի Բլրակ գիւղը եւ Գուրգէնի պատգամաւոր կը դրկէ Վահան Արժունին եւ Հոգեաց վանքին վանահայր Թեոֆանոս վարդապետը եւ կ'ըսէ քէ «ես եկի խաղաղութեամբ ՅԱՐԲՈՒՆՈՒՍ ՀՐԱՄԱՆԷ եւ ոչ նման քեզ զապստամբութիւն ի գործ արկեալ, այդ թողացոյ զերկրորդ մասըն Անձեւացեաց որդւոյ իմ Դերանկիդ եւ այլ մի յաւելուր ընդ հակառակս ինչ ձեռն ի գործ արկանել, ապա թէ ոչ ի կամս կամաց զայդ առնես, ահամայութիւն ի վերայ հասեալ եւ զոր ունիսդ հարկաւորաբար առնէ քեզ զայդ եւս թողուլ»:

Հոս բացորո՞ւ կ'երեւայ, քէ Աւոս Արժունի քելադրուած է Խալիֆային եւ անոր ոյժը իր ետին ունի: Եւ ասիկա շատ հասկնալի է, քանի որ Գուրգէն Բիւզանդացիներու պատշապանեալն էր:

Գուրգէն կը պատասխանէ, քէ հօրեմական ժառանգութենէն դուրս հանեցիք զիս եւ մերժեցիք եղբայրական բաժինէս, հիմա կը ջանաք բռնագրաւել նաեւ այն ալ, որ Աստուած ինձի ժառանգորդ դարձուց: Միքէ դո՞ւն միայն պիտի բնակիս երկրի վրայ: Տերքը տեսնէ, եւ վնո՞ւ իմ իրաւունքս իբրեւ արդար դատար:

Այսպէս կը մերժէ եւ պատերազմը անխուսափելի կը դառնայ:

Աւոս կը պարտուի եւ կ'ապաստանի Ռոսունեաց Ոսանը: Գերենիկ իշխան — որդի Աւոս Արժունիի — որ չէր լսած հօրը պարտութիւնը, նոյն օրը կը հասնի «բազմաձեռն զօրաւ», բայց երբ կ'իմանայ հօրը պարտութիւնը, ետ կը դառնայ:

Այս պարտութենէն վերջ երկրորդ անգամ Արաբ խալիֆային հաւասարիմ բոլոր հայ իշխանները, քե-

րեւս նոյնիսկ անոր հրամանով՝ անգամ մըն ալ իրենց բախսը կը փորձեն:

Այսպէս, Բագրատունի Աւոս իշխանաց իշխանի որդիք՝ Սանակ, Սմբատ եւ Շապուհ ու Մուսեղ Մակաց իշխանը, եւ «զԱրզնոյ զօրսն» — այսինքն Մուսէի կամ անոր յաջորդին զօրքերը — 868ին կամ 869ին կուգան կը պաշարեն Գուրգէնը Կանգուար բերդին մէջ եւ երկու ամսուան ի զուր մահառումէ մը վերջ «բարձին ի միջոյ զաղմուկն եւ սէր բարեկամութեան ի մէջ երկոցունց հաստատեալ գնացին յԻւրաքանչիւր տեղիս եւ Գուրգէն եւ Աշոտ առանձին միմեանց պատահեալ ետուն ողջոյն միմեանց եւ ուխտեցին ուխտ խաղաղութեան...» (Թովմա Արժրունի, էջ 240):

Դժբախտաբար պատմագիրը չ'ըսեր քէ հասարակաց շահով միացած «Արզնոյ զօրաց» պէտէն դերը ի՞նչ եղած է եւ իրեն հետ ի՞նչ համաձայնութիւն գոյացած է:

Պատմագիրը չի խօսիր նաեւ յաջորդող դէպքերուն վրայ, որոնք իրեն անձամբ մնացած են կամ իրմէ վերջն են, վասնզի կ'ըսէ քէ մինչեւ հիմա կը տեսնուած խաղաղութիւնը, մինչ կը տեսնուի որ Տարօնը, որուն Գուրգէն Ապլայէջի որդին տիրած էր, վերջապէս իրմէ կորուսած է եւ Բագրատունի օրինաւոր սեփականատէրերը երկիրին տիրած էին կրկին Տարօնի (տես վերջ՝ էջ 150):

Այսպէս, հոն իշխանութեան վրայ կը գտնենք 878—885 Դաւիթ Արփայիկ, որուն մահէն վերջ, «Յիսէ որդի Շէխայ բռնազբօսեալ յինքն գրաւեաց եւ կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս» (Թովմա Արժրունի, էջ 248):

Այս Յիսէ, արաբական կոչումով՝ Իսա իպն Շէյխ Ահմէս(1) Շապանեան Ոսթիկանը, որ ինքնագլուխ կը տիրէր Միջագետքի եւ Ասորիքի վրայ, խալիֆայէն Ոսթիկան ճառակուած է 870ին կամ 871ին եւ պաշտօնավարած է անուանապէս մինչեւ 882 իր մահը(2) վասնզի Աղուանից երկիրին մէջ իր տեղակալը Մուհամմէս իպն Ապլվաս անուանեալ Յամանիկ, 872ին եւ 880ին ապստամբած էր եւ Իսա երկու անգամ գացած էր անոր դէմ, երկու անգամուն ալ ձախողելով: Այս պատճառով ֆառուստ էր Ամիր եւ կորսնցուցած՝ իր ամբողջ հեղինակութիւնը Հայաստանի մէջ, 879ին սկսեալ:

Իր կորսնցուցած վարկը եւ հեղինակութիւնը վերահաստատելու համար փորձեց Հայաստանը նուաճել, հարաւէն առաջանալով: Ուստի զանազան փորձեր քրած է այս նպատակով:

Այսպէս, 878ին ձերբակալեց դաւով Մովսէս Մուսեղ իշխանը, սակայն չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, վասնզի Մուսեղ ճարպիկ գտնուեցաւ եւ փախաւ:

Ահմէսի ձեռքէն (Թովմա Արժրունի, էջ 248—249 կամ վերջ՝ էջ 160):

Նոյնպէս անիկա ձեռք դրաւ նաեւ Աղճնիքի վրայ — դարձեալ Հայաստանի հարաւ — որուն իշխանները պաշտօնապէս՝ իսլամ, «էմիր» տիտղոսը կը կրէին, բայց իրենց կնքած ամուսնութիւններով մասամբ արդէն «հայացած» էին: (Աղոնց, *Տարօնեանք*, Bysantion IX. 1934 էջ 729):

Արդարեւ, տեսնուեցաւ որ Մուսէ ամուսնացած էր Աւոս Մակերի մէկ աղջկան հետ, իսկ իր որդին Աբուլ — Մաքրա ամուսնացած էր Արժրունի իշխանութիւնի մը հետ, ինչպէս կը վկայէ Յովն. կաթողիկոս (էջ 218) զինքն ներկայացնելով «փեսացեալ Արժրունեաց» եւ նոյնիսկ այնքան առաջ կ'երթայ որ զայն զաղցնի Բիւսոնեայ կը ներկայացնէ(3):

Յիսէի այս փորձը կատարած ատեն Աղճնիքի կ'իշխէր այս Ապու Մաքրան կամ Ապլմախրն, որ Մուսէի յաջորդած էր 886ին (Յովն. կաթ. էջ 218 եւ Տապարի Գ. 4, էջ 1992 շար) եւ իր իշխանութեան հողերուն վրայ աւելցուցած էր խալթը եւ Սիմ լեռան շրջակայքը:

Նոյնպէս Հայաստանի տիրապետութիւնը ձեռք բերելու համար քանկացին առիթը նկատեց Ահմէս եւ լաւ քննուելութիւն քաւ վասպուրականի այն իշխաններուն, որոնք Ապուսուրանի յափճակութենէն վերջը, օրինաւոր իշխաններուն հաւատարիմ մնալով իր ֆով զացին եւ անկէ օգնութիւն խնդրեցին (Թովմա Արժրունի, էջ 265):

Ահմէս «մեծ իշխանն Իսմայէլեան... որ տիրեալ ունէր զՄիջագետս Ասորոց մինչեւ ցՊաղեստին, ձերբակալ արարեալ զփեսայացեալն Արժրունեաց Ապլմախրայ, որ ի ծածուկ ունէր զհաւատ քրիստոնէութեան, եւ փոխանակ բռնեղանացն պայազատէր զաշխարհն Աղճնեաց, եւ ի բանտի զնա եղեալ յինքն գրաւէր զսեփականութիւն տանն եւ զբնակիչս Սիմ լեռնին» (Յովհաննէս կաթողիկոս, էջ 218—9, Թովմա Արժրունի 260 եւ վերջ՝ էջ 151):

Իսկ քանի մը տարի վերջը, երբ Դաւիթ Արփայիկ Բագրատունի, Տարօնի իշխանը, մեռաւ եւ անոր յաջորդեց իր եղբոր որդին՝ Գուրգէն, Ահմէս անոր երկիրը մտաւ եւ զայն սպաննեց 897ին (Յովհաննէս կաթ. էջ 219, Թովմա Արժրունի, 260 եւ 266—7) եւ Տարօնը կցեց իր հողերուն:

Այս ձերբակալութիւնները եւ սպանութիւնները միայն մէկ նպատակ մը ունէին: Անիկա կ'ենթադրէր քէ Սմբատ բագաւոր (890—913) պիտի չհանդուրժէր իր Հայաստանի տէր դառնալուն եւ իրեն դէմ պիտի ելլէր, ուստի անոր հաւանական բոլոր դաժնակիցները կը շարքալէր կամ կ'սպաննէր որպէսզի անիկա անօգնական մնայ:

(1) Կամ Իսա իպն Շէյխ իպն Խալիս եւ Շապանի:

(2) Իր 870—1—882 պաշտօնավարութիւնը կը հաստատեն Բաժմաբեան եւ Laurent, Եագուպիէն, Տապարիէն եւ իպն էլ Աթհիբէն առնելով (տես վերջ՝ էջ 187): Գուրգէն 874էն 886 կը նշանակէ, որուն համաձայն է René Grousset (էջ 469):

(3) Laurent (նոյն էջ 327—328) հաւանական չի գրտնէր Յովն. կաթ. ի հաւատարմութիւն վասնզի կ'ըսէ Թէ Տապարի (Գ.

3 էջ 1409) կը յիշէ անոր վեց հօրեղբայրներուն անունները, որոնք քրիստոնէական նկարագիր մը չունին, կրելով իսմայիլ, Սիւլէյման, Ահմէտ, Իսա, Մուհամմէտ, Հարուն անունները: Սակայն ասիկա բաւական չէ հերքելու՝ Յովհաննէս կաթ. ի խօսքերը, քանի որ իր հօր եւ հօրեղբայրներուն հետ կապ չէր կրնար ունենալ իր ծածուկ քրիստոնէութիւնը:

Այսպէս, «Ահմատն ոտն առ ոտն յառաջ մատուցեալ՝ միապետել ջանայր զկողմանսն զայնոսիկ» (Յովն. կաթ. էջ 219): Մասնաւորապէս «զկողմանս Տարունոյ յինքն կորզեալ թիկնածէր բնաբանապէս ամիրայապետել ամենայն Հայոց, զի եւ տուն Հայոց անուանեալ առաջին ասէին զՏարուն» (Թովմա Արծրունի, էջ 265):

Արդարեւ Սմբատ քազաւոր այս արարեցերուն չկրցաւ հանդուրժել եւ «իբրեւ ետես զմիաւորը խաղաղութիւն մշտնջենաւորեալ ի Հայս, եւ միաբան ընդ նմա լինել նախարարաց յուխտ սիրոյ, ետ ի միտի իւրում երթալ հարթել հաստատել եւ նուաճել զաշխարհն եւս Տարունոյ, եւ զկողմանս նահանգին Աղծնեաց, զի մի տարամերժեացի սեպհականութիւն ազգացն այնոցիկ ի բնիկ տէրութենէն» (Յովն. կաթ., էջ 218):

Այս նպատակով Սմբատ քազաւոր (890—913) հաւաքեց հայ նախարարներէն 60,000 զօրք եւ գնաց Տարուն, բայց Ահմատ, որ զաղտնի համաձայնած էր Գագիկ Ապուլմուրանին հետ, զոն գնաց անոր նենգութեան, վասնզի անիկա յաջողեցաւ համոզել Սմբատը հարաւակողմէն Հոսսայ գիւղաւաղաբին կողմէ առաջանալ եւ այսպէս ինկաւ ձուլակը եւ պարտութիւն մը կրեց (սեւ Յովհաննէս Կաթողիկոս, էջ 219—221 եւ Թովմա Արծրունի, էջ 216—217 եւ վերջ՝ էջ 138 եւ 151):

Զաւիագանց դժբախտ հետեւանք ունենալ կ'ըստ պառնար այս պարտութիւնը, եթէ Ահմատ իսկ իսայի մահը վրայ չհասներ 898ին (վերջ՝ էջ 152):

Բայց առանց անոր ալ Հայաստանի բաւական չարիք հասցուցած էր Ահմատ, որ ի մէջ այլոց վերջ տուած էր Աղծնիքի մէջ հաստատուած կես-ֆրանսոցն ալ եւ կես իսլամ այս պետութեան, որուն էմիրները երկու կողմին կաղացած կամ ինչպէս քսուեցաւ, երկերեսանի դիրք մը ունեցած էին պատշաճապատեօրէն, երբեմն հայ իշխաններու եւ երբեմն իսլամ էմիրներու հետ գործակցելով:

Բայց, ինչպէս տեսնուեցաւ, Մուսէի եւ իր որդւոյն Ապուլ-Մաֆրայի քնքացքը աւելի Հայոց քան Արաբաց նկատմամբ բարեկամական էր: Եւ ասոր համար է որ Բագրատունեաց քազաւորութեան սկիզբը (885) Աղծնեաց այս իշխանութիւնը, չէր նկատուեր այն մահմետական իշխաններու շարքին, որոնք կ'ըստ պառնարին ի վնաս Հայոց տարածել իրենց իշխանութիւնները եւ բռնի գրաւել հայ իշխաններու հողերը եւ անոնց տեղը անցնել:

Աղծնիքի այս իշխանութիւնը, որուն կեանքը այնքան կարն եղած է, ենթարկուած է Միջագետքի էմիրութեան, վասնզի Ապուլմախր մեռած է գերութեան մէջ:

Հազիւ յիսուն տարի վերջը Աղծնիք տիրապետուած է Համսանեաններէն, որոնք Մուսուլի շուրջը կ'իշխէին:

Ասոնք ամիրապետէն ապստամբելով, շրջակայները կը նեղէին:

Հայերը 959ին վանեցին եւ կոտորեցին Համսանի բռնակը (Ուռհայեցի, էջ 3), սակայն անոնք ի վերջոյ տեղաւորուեցան Նիսիսի եւ Նիսիսիքի մէջ, ուր Ժ. դարուն դրամ դրուած են:

984ին Ամիրի եւ Նիսիսիքի մէջ կը հաստատուէր Նոր-Մերվանեանց ֆրանկացի իշխանութիւնը, որ պահ մը մինչեւ Հայաստանի սիրտը՝ Խլաթ, առաջացաւ, եւ մինչեւ 1100 տեւեց, մինչեւ որ բաքարական հոսանքը ընկնէ այս իշխանութիւնը ալ:

Գ.— ՓԱՏԼՈՒՆԵԱՆՔԻ ԿԱՍ ՇԱՏԱՏԻԿԵԱՆՔԻ Ի ԳԱՆՁԱԿ

Ինչպէս հարաւի մէջ Աղծնիք, եւ Կորնիք նահանգները, Հայաստան նկատուած, սակայն գրեթէ միշտ տիրապետութեան տակ գտնուած են, նոյնպէս նաեւ հիւսիսային կողմը, Արցախ, եւ մասնաւոր Ուտի նահանգները Հայ տիրապետութեան տակ շատ քիչ անգամ գտնուած են: Այս երկու նահանգները՝ բնակչութեամբ ալ այլացել, յաճախ մաս կազմած են Առանի կամ Աղուանիք քազաւորութեան:

Արաբները երբ առաջացան մինչեւ Հայաստան, գործ ունեցան կովկասեան կիսաւայրերի ժողովուրդներուն հետ, որոնք Կովկասը անցնելով, դէպի հարաւ կ'արշաւէին:

Այս պատճառ է որ Արաբները Հայաստանի ինքնավար մասին պէտքն պատշոն տուած էին դիմադրել Հիւսիսէն արշաւող ժողովուրդներու առաջացման:

Ասիկէ զատ իրենք հոն մասնաւոր էմիր մը հաստատեցին, որ Աղուանիք երկիրին մայրաքաղաքը Պարսաւ կը նստէր, իրեն հետ ունենալով պահակազօրք:

Սակայն, ինչպէս տեսնուեցաւ, երբ արաբական Ամիրապետութիւնը տարացաւ եւ աւաստապետական կազմ ստացաւ, երեսան եկան զանազան իշխանութիւններ եւ Հայաստանի հիւսիսային կողմն ալ կազմուեցան պզտիկ պզտիկ Հայ քազաւորութիւններ: Ասոնք իրենց աշխարհագրական դիրքով նպաստաւորուած աւելի երկար ապրեցան քան Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց քազաւորութիւնները, զորս Արաբները չկրցան պատշապանել, Արեւելքէն Հայաստան խուժող ժողովուրդներուն դէմ, որոնց նամբուն վրայ կը զբոսնէին:

Հայաստանի հիւսիսային սահմաններուն վրայ գտնուող այս մանր քազաւորութիւններու կարգին կազմուած էր նաեւ մահմետական իշխանութիւն մը, Առանի Գանձակ քաղաքը կեդրոն ունենալով:

Գանձակ քաղաքը հիմնուած էր 836ին Պաղտատի Ամիրային հրամանով եւ արհմեծի գանձով, արաբ իսկա-Փազոսի որդւոյն ձեռնով (Մովսէս Կաղանկալոսացի, Բ., էջ 58 եւ Հիւպեման, էջ 229):

Քաղաքը կը յանձնուէր արաբ ամիրայի մը. Այսպէս, Կովկասի ստորոք կը կազմուէր Հայ իշխան-քազաւորներու կողմէն նաեւ իսլամ էմիրութիւն մը:

Բոլոր, ինչպէս տեսնուեցաւ, (սեւ վերջ՝ էջ 178) Աղուան իշխաններն ալ Սամարա տարաւ, Հայոց իշխաններուն պէս:

Այս իշխաններուն մէջ էին «Երիցու որդի» Աբու-Մուսէն, որ Կուրի եզերքին վրայ հաստատուած էր եւ ազդեցիկ դիրք մը ունէր:

Նոյնպէս Սամարա տարաւ Բուլա Շաֆէի իշխան Սահլը իր Մուսուլիյա տեղուն հետ:

Սակայն, երբ Բուդային ախորժուած, նախարարները դարձան, ինչպէս հայ, նոյնպէս Աղուան իշխանները վերահաստատուեցան եւ իրենց հողերուն սիրացան։ Մուսալիյա ալ, Սահլի որդին, սիրեց Աղուանից աշխարհին մէջ, իր հօրենական ստացուածներուն ։

Այս առթիւ Գանձակը կը գրաւուի եւ Մուսալիյի որդին Համամին հաստատուած Աղուան քաղաքներէն սիրապետութեան կ'ենթարկուի, Թ. դարուն վերջին քառորդին մէջ (սեւ վերը՝ էջ 178)։

Գանձակ կը դառնայ պան մը Աղուանից մայրաքաղաք եւ հոն կը փոխադրուի նաեւ Աղուանից կարող իկոսարանը (Մասքեոս Ուռհայեցի, էջ 278)։

Սակայն, երկուր չէ՝ սեւած այս վիճակը, վասնզի մահմետականներ վերսին սիրած են քաղաքին եւ կեդրոն քրտն են հմարտութեան մը, որուն սիրապետներէն մեկն էր խլազիզ կամ Ալազիզն, որ սպաննուեցաւ ծագումով քիւրտ (Արարատ, 1911 էջ 477)։ Մուսալիյան մէջ Նէսաս ամիրայէն, որ Ֆրաննացի էր, եւ այսպէս Գանձակի հմարտութիւնը փոխանցուեցաւ իր ընտանիքին։

Նէսաս ամիրան եւ Մամ սիկին իրենց երեք զաւակներով կուգան Աղուանից կողմերը եւ Փառիսոսի իշխան Գրիգորին (970—1004) «տան պատանդ զմայրն» եւ կ'առնեն Շօք ու Շամիրամ քերդեր(1) (Վարդան, էջ 100, Չամ Բ., էջ 1043), որոնք իրենց հողատէր-իշխանութեան առաջին կայսեր կ'ըլլան։

Ասիկա մտերմանալով Գանձակի Ամիրա Ալի Ազիզի կամ խլազիզի հետ, կ'սպաննէ զայն եւ անոր երկիրը կը գրաւէ (Վարդան, էջ 100)։

Նէսասի կը յաջորդէ Ապուլ-Հասան Ալի Ա. Մերզբան կամ Պարզուան (Վարդան, էջ 100, Չամ Բ. 1045, Ազգապատմ., էջ 1289), երեք զաւակներուն ետեքը եւ բուն իշխանը եւ ասոր Լէպարի, միջին եղբայրը, որ Շամիրամ(2) եւ Պարսաւը կ'աւելցնէ իր իշխանութեան վրայ՝ գրաւելով Ասրպատականի Ոսթիկանէն ։

Փասլուն (Ֆազլ կամ Փասլ Ա.), երեք եղբայրներուն կրտսերը կ'սպաննէ Լէպարը 989ին եւ ինքը կը դառնայ Ամիրա եւ սէր՝ ընտանիքին բոլոր հողերուն եւ իշխանութեան, զորս հետզհետէ կ'ընդարձակէ։

Օսար ուսումնասիրողի մը համաձայն Փասլուն Ա. ի յաջորդած են.

Ապուլ Ֆիս Մուսա իր եղբայրը,
Ալի Բ.՝ որդին Մուսայի,
Շիւբիւլան՝ որդի Ալի Բ.ի,
Սաւիլիզ պին էլ Ֆազլի, որ 1036էն 1064 իշխած է ։

Մեր պատմիչները Փասլուն Ա. ի այս չորս անմիջական յաջորդները շփոթած ըլլալ կը բուրն եւ ի-

րար խառնած անոնց գործերը ու ամենքն ալ վերագրած Փասլուն Ա. ի։

Այնպէս որ մեր պատմիչներէն Վարդանի, Ասողիկի եւ Մասքեոս Ուռհայեցիի պատմութիւններէն կարելի չէ ժամանակագրական կարգով եւ ճիշդ կերպով ըսել քէ ինչպէս Փասլուն Ա. (կամ իր անձին վրայ միաւորուած Փասլունեանք) ներգործեամբ ձեռքաւելելով Փառիսոսի իշխան Գրիգորի որդին Ֆիլիպպէն, անկէ կ'առնէ Շառուաղ եւ Շօք(3) քերդերը՝ իբրեւ փրկանք, ինչպէս նաեւ սպաննելով Գազիկ Համամեանը կը գրաւէ Տանձիք(4) ի՞նչ պայմաններու մէջ եւ ի՞նչպէս։

«Զօրացեալ տիրէ իմացնոյ եւ Գորոզոյ(5) եւ Սեւորդեացն եւ զոռ դնէ ընդ Գազկայ թագաւորին Զորոյզեօոյ(6) եւ ընդ Կիւրիկէի թագաւորին Աղուանից(7) եւ ընդ Բագարատայ թագաւորին Վերաց եւ նեղէր զնոսա» (Վարդան, էջ 100—101)։

Նոյնպէս Ասողիկ անորոշ եւ չնշեցուած կերպով մը կը խօսի Գանձակի Փասլուն ամիրային վրայ եւ ինքն ալ կը հաստատէ քէ անիկա կը նեղէր Հայաստանի հիւսիսային կողմը հաստատուած Հայ քաղաքներու իշխանները ։

Ըստ Ասողիկի (էջ 248—249) 989ին Դաւիթ Անհողին որ «ունի զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի՝ զՇամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն նիստ արքունական պատրաստեալ ինքեան՝ արագապէս տիրէ քաղաքին Դմանեաց եւ հնազանդեցուցանէ զամիրայն Տիդեաց քաղաքաւն իւրով։ ... Եւ ամիրայն Դանձակայ Փատուուն փռւթացաւ պատերազմել ընդ նմա զի մի զօրացեալ՝ նկուն արասցէ զնա։ Իսկ Դաւիթ քաղաքինդ սրտիւ պատերազմեալ պարտեաց զնա՝ սրախողխող եւ գէտալէժ արարեալ զգօրս նորա եւ ինքն մագապուր փախստեայ զերծանիւր» ։

Վրաց ժամանակագրութիւնները քիչ մը աւելի մանրամասնութիւններ կուտան եւ կը պատմեն քէ ինչպէս Վրացի եւ Հայ իշխանութիւններու զոյութեան սպառնացող այս իսլամ իշխանութեան դէմ, մաքաւուած են, ԺԱ. դարուն սկիզբը՝ գործակցութեամբ։

Մասնաւորապէս Բագրատ Գ. Վրաց քաղաւորը, որդին Կիւրիկէ (+1008) քաղաւորին եւ արդէն վեհապետ Ափխազներու, երկու գահերը միացնելով դարձաւ զօրաւոր սիրապետ մը, որ Կովկասի հարաւը իր գերիշխանութիւնը ապահովեց, մանաւանդ երբ Բիւզանդացիք իրեն տուին Կիւրապաղասի տիտղոսը։

Անիկա իր զենքերը դարձուց Կադէքի Քորեպիսկոպոսին կամ իշխանին՝ Դաւիթի դէմ, որ պահ մը գրաւած էր Հերէքը։

Տայի Դաւիթ Կիւրապաղասի (+1010) մահէն վերջ, Բագրատ Գ. յարձակեցաւ անոր յաջորդին՝ Կիւ-

(1) Շամիրամարեթը կը գտնուէր Փառիսոսի մէջ, ըստ Ալիշանի։

(2) Շամիրամը կը գտնուէր Շամիրամանը վիճակին մէջ. Գանձակի մօտ, Հիմա աւերակ (Ալիշան)։

(3) Շաշուաղ եւ Շօք իրաւունքի մէջ են, Հիմա Կիւրիստան եւ Զլրեթը կը կոչուին։

(4) Տանձիք ըստ Ալիշանի Արցախի եւ Ուտիի հիւսիս-հարավը կը գտնուէր։

(5) Հիմա Խոջիարա կամ Խաչքար Արցախի եւ Ուտիի սահմանին վրայ։

(6) Կաթէթի թագաւոր՝ որդի Դաւիթ Անհողինի։

(7) Կիւրիկէ Ա. 1046—1089.

րիկե Գ.ի (1010—1020) վրայ, զայն պաշարեց եւ ձերբակալեց Պոլեոնի ամրոցին մէջ եւ ժամանակ մը պահեց իր արեւունիքը, ըստ վրական աղբիւրներու (René Grousset, էջ 537):

Բագրատ Գ., իր այս յաջողութիւններու զէնքին մէջ, ուզեց նաեւ վանել վրական երկիրներէն՝ մահմետականները:

Փասլուն, մէկն էր անոնց, որոնց դէմ պիտի մահառէր Բագրատ Գ., քանի որ անիկա օգտուելով վրացի իշխաններու իրարու դէմ մղած կռիւներէն Կաղէքը եւ Հէրէքը աւարի տուած էր: Բագրատ Գ. զայն պատժելու համար ուզեց Հայոց Գագիկ Ա. Բագրատունի թագաւորէն օգնութիւն:

Գագիկ, որպէսզի ֆրիսոնեայ իշխաններու միութիւնը իսլամներու դէմ հաստատուի իբրեւ տեւական ֆաղափական սկզբունք մը, ընդառաջ գնաց այս խնդրանքին եւ կատարեց անոր փափաքը: Հայեւ վրացի միացեալ բանակը գնաց Փասլունի դէմ: «Այս մարդը լի ամբարտաւանութեամբ, ֆրիսոնեայ անունին յայտնի բռնամի, վախճաւ եւ ետ փառուեցաւ» (René Grousset, էջ 537):

Բագրատ Գ. եւ Գագիկ Ա. պաշարեցին Շամֆորի բերդը, որ Գանձակի հիւսիս-արեւմուտք կը գտնուէր: Գրաւելու վրայ էին երբ Փասլուն խաղաղութիւն խնդրեց եւ խոստացաւ հնազանդիլ Բագրատ Գ.ի, որքան ահեմ որ ապրի, եւ վճարել անոր խարաճ եւ կռուիլ անձամբ անոր բռնամիներուն դէմ:

Այսպէս, Հայաստանի եւ Վրաստանի Բագրատունիներու միութիւնը ապահովեց Հայկական այս մեծ հարստութեան յաղթանակը մահմետական աշխարհին դէմ, հնազանդեցնելով եւ նորս դարձնելով իսլամ իշխանութիւն մը որ վստեղ կ'սպառնար իրենց գոյութեան: (René Grousset, էջ 537):

Այս նուաճումը սակայն տեւական չէ եղած, վասնզի Գանձակի ամիրաները շարունակած են դարձեալ ըմբոսանալ քէ Արաբ Ամիրապետներուն դէմ՝ երբ անոնք սկստացած են եւ քէ նախանձորդ եղած են Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, որոնց միշտ չարիք հասցուցած են:

Մեր պատմիչները կը խօսին նաեւ Ապուսուարի մը մասին, որ ինչպէս կը թուի, Փասլունեան մըն էր եւ 1021ին արդէն տիրապետած էր Դուինի, այսինքն Ամիրապետի ներկայացուցիչի նստոցը Հայաստանի մէջ, եւ անոր դերը ստանձնել կ'ուզէր, օգտուելով հայ իշխաններու տարաբնէն (René Grousset, էջ 565):

Ապուսուար(1) իր իշխանութիւնը ինչպէս ուրիշ նոյն շրջանի մահմետական իշխանները, յաճախ իրենց դիրքը ամրապնդելու համար քրած էին, ինքն ալ հետամուտ եղաւ դրացի ֆրիսոնեայ իշխանի մը հետ ընտանեկան խնամութիւն հաստատելու: Եւ շրջանին ամենէն զօրաւոր իշխողին Գաւիթ Անհողին՝ Տաւրիի իշխողին ֆրոջ հետ ամուսնացաւ (Լաստիվերոցի, էջ 42) կամ փետայացաւ «Թագաւորին Հայոց Աշոտոյ» (նոյն, էջ 73):

(1) Այս տնունը Սմբատ Գուշտատապ (էջ 28) Ապու-

Այսպէս, պառակտելով Հայ իշխանները, հետքահետք կը զօրացնէր իր դիրքը, միջոցներուն մէջ երբեք խտրել չդնելով:

Այսպէս, անիկա սպաննեց, հաւաս ընծայելով չարախօսութիւններու, Գրիգոր-Ապիրատ Մագիստրոսը, այն որ Յովհաննէս Բագրատունի թագաւորին կեանքը փրկած էր (Վարդան, էջ 97), եւ իր հեծելազօրով անոր ֆով ապաստանած էր (Ուռհայեցի, էջ 12 եւ հմմտ. նաեւ Սմբատ, էջ 28):

Ապուսուար, տեսնելով որ Գաւիթ Անհողին, կ'ընդարձակէ հետզհետէ իր տիրութիւնը, օգնութիւնը խնդրեց Իրանի Թուրքներուն (մեր պատմիչներուն համաձայն՝ Տուրքիի) եւ մօտ 150,000 զօրով արեւելեց Աղուանից կողմերը եւ գրաւեց Կուրի հարաւակողմի հողերէն մաս մը (Ուռհայեցի, էջ 92), եւ հակառակութիւն ցոյց տուաւ ֆրիսոնեայի դէմ (Չամբ. Բ., էջ 914—915, Ուռհայեցի, 93—94):

Տարի մը հոն այդ հողերուն վրայ տեղաւորւելէ վերջ, պատրաստուեցաւ Գաւիթ Անհողինը հիւսիսային ամրութիւնները վանել (Ուռհայեցի, Ա. 64—65):

Գաւիթ Անհողին կոչ կ'ընէ բոլոր հայ թագաւորներուն: Ամենէն առաջ կը դիմէ Յովհաննէս Սրմբատ Անիի թագաւորին, սպառնալով հնազանդիլ Ապուսուարի եւ զայն առաջնորդել դէպի Շիրակ, եթէ իրեն չօգնէ (Ուռհայեցի, էջ 65):

Յովհաննէս Սմբատ կը դրկէ 3000 զինուոր: Նոյնպէս Կապանի կամ Բաղի (Արեւելեան Սիւնիք) թագաւորը 3000 զինուոր կուտայ: Բագրատ Գ. Վրաց եւ Ափսաղաց թագաւորը (1027—1072) որ 19 տարեկան էր, նոյնպէս կ'օգնէ 4000 զինուորով (Ուռհայեցի, էջ 93):

Վրական ժամանակագրութիւնք, որոնք մերիցին պէս իրարու հետ կը շփոթեն անձերը եւ դէպքերը, Ապուսուարը կը նանչնան «Փասլուն» անունով, եւ կ'ըսեն քէ Վրաց ամենէն բարձր իշխանը Լիպարիտ Օրբելեան գնաց կռուելու իսլամներուն դէմ, ինչպէս Կաղէքի թագաւորը՝ Մեծն Կիւրիկէ Գ. եւ նոյնիսկ ձափար, Թիֆլիսի էմիրը, որ կը դաշնակցի իր գրացիներուն հետ իր կրօնակիցներուն դէմ (René Grousset, էջ 565):

Գաւիթ Անհողին, 19,000 զօրով կ'երթայ Ապուսուարի վրայ (1036ին), եւ՝ Աղուանից օգնութեամբ կը յաղթէ Ապուսուարի եւ կը փրկէ Աղուանից երկիրը (Ուռհայեցի, էջ 93—96):

Մոնոմախոս կայսրը Հայաստան կը դրկէ 1043ին Նիկողոս զօրավարը, Անին գրաւելու համար, բայց որովհետեւ Հայոց կողմէ բուռն ընդդիմութեան կը հանդիպի, Հայերը երկու կողմէն նեղելու համար կը զինակցի Ապուսուարի հետ, որ գործակցելու համար պայման կը դնէ որ Գագիկէն գրաւուած հողերը իրեն մնան (Կեդրինոս եւ Սկիդեցի, Չամբ. Բ. 926):

Գագիկ Բագրատունի ճարտահաս հաշտութիւն կը կը խնդրէ Ապուսուարէն, երկու սուրի մէջ չմնալու համար «Տուեալ նմա բազում զանձա» (Չամբ. Բ., էջ 926):

սահլ կը դնէ, իսկ Բիւզանդացիք Ապրէսիարէս կը կոչէին: Արաբները կ'ըսէին Ապուար Ուսուար:

Իսկ Ասիս Պոռտիամանոսի Անի իբրեւ կուսակալ նաստառելէն վերջ, հակառակ իրեն տուած խոստումին, Ապուսուարէն պահանջեց Գալիկէն առած քաղաքները, ինչ որ Ապուսուար մերժեց, հիմնը լինելով իր դաւաճանքին վրայ (*Կեդրեւոս*):

Ասոր վրայ «բազում զօրօք խաղայ ի վերայ քաղաքին Դուռնայ» (*Հաստիվերտցի*, էջ 42):

Ապուսուար Ազաս գետին ընթացքը փոխելու եւ դաւաճելու նախնի դարձնելու հնարամտութիւնը գործադրելով՝ Յունաց մեծ շարդ մը կուսայ:

Մոնոմախսոս այս պարտութեան վրէժը լուծելու համար նոր բանակ մը կը ղրկէ Տիւարիսի կամ Տելարիս գօրավարին հրամանատարութեամբ: Տելարիս եւս կը պարտուի (1046—1047):

Ապուսուար սասիկ կը հալածէ ամբողջ Բիւսոնեաները, ուստի իրեն դէմ կ'ելլէ Վանդամ Պանկալունի, որ զայն կը վանէ մինչեւ Դուրին, որուն առջեւ նախ իր որդին՝ Գրիգորը եւ ապա ինքն կը նահապուրին (*Հաստիվերտցի*, էջ 43):

Նոյնպէս Վարդան (էջ 103) կը պատժէ քէ Փաշուն կ'սպաննէ Բաղաց եւ Կապանի Սենեքերիմ քաղաւորը (†1074) եւ կը գրաւէ անոր երկիրները, Վասակ Պանկալունին «ամենայն զօրօքն Առանայ» ղրկելով անոր վրայ (հմմտ. նաեւ Միսիքար Այրիվանեցի): Ինչպէս կը տեսնուի, մեր պատմիչները, ինչպէս Վրականները առհասարակ Փաշուն անունով կը նանչնան Գանձակի ամիրաները, մօտաւորապէս հարիւր տարուան ընթացքին կատարուած դէպքերուն մէջ միօրինակաբար յիշելով Փաշուն մը միայն, որ ըստ Վարդանի, 1008էն մինչեւ 1074 տիրած պէտք է ըլլայ, ինչ որ անկարելի էր:

Ընդհակառակը, ինչպէս ըսի, այդ ժամանակ 4—5 իւստոյներ իրարու յաջորդած են եւ նոյնիսկ իշխանութեան միութիւնը չեն կրցած պահել, վասնզի, ըստ օտար ուսումնասիրողին, չորս իշխաններուն վերջինը՝ Սալիկ պին էլ Ֆազլի (1036—1064) իշխանութեան տեսն կը բուր քէ երկիրին հիւսիսային մասը անջատուած կամ խլուած է, քանի որ ըստ Frédéric Dubois de Montpereuxի *Դերբենդ Նամէն* (=Պատմութիւն Դարբանդի) Դարբանդի տիրապետ ընթացքին կուսայ նոյն բուականներուն ոչ քէ Սալիկ պին էլ Ֆազլի այլ Ապս-իւլ-Մելիք պին Մանուր պին Միլման(1) որուն մահէն յետոյ Զուջան անուն մէկը խռոված է երկիրը:

Պարզ է որ Հայ եւ Վրացի պատմիչները, իբրեւ Գանձակի տիրող կը նանչնան փոխանակ չորս իւստոյներու, միայն երկուք:

Առաջինը՝ Փաշունն էր, եւ երկրորդը՝ Ապուսուար, որուն վերագրուած գործերը՝ պէտք է օտար ուսումնասիրողին Ալի Բ. Շիւշիւման, Սալիկ պին էլ Ֆազլի եւ անոնց յաջորդներուն օրով պատահած ըլլան:

(1) Վարդան (էջ 118) կը յիշատակէ «գՄելիք զՍուլթանն Գանձակայ» որ «ի հարուածս սասիկայ» կը հարուածէ Դաւիթ Վրաց թագաւորը, ժԱ. դարուն սկիզբները: Հաւանորէն այս է:

(2) Պարսկաստանի մէջ Թ. դարուն սկիզբէն յաջորդաբար կազմուած են Թահթեաններու (814), Ալիեաններու (864),

Գանձակի իւստոյները երկուք ըլլան քէ հինգ, մեզի համար տարբերութիւն չ'ընեն:

Դիւանաւոր հարցը այն է, որ բարբարոսներու արշաւանքէն առաջ Աղուանից աշխարհին հայացած շրջաններուն մէջ, ինչպէս բուն Հայաստանի մէջ, հաստատուած էր մահմետական իշխանութիւն մը: որ յետոյ, ինչպէս պիտի տեսնուի, Հայաստանի սիրտին՝ նոյնիսկ Անիի պիտի տիրանայ եւ նակասագրական դեր մը պիտի կատարէ, արաբական ժողովուրդները փակուելէն վերջ:

Գ — ԳՈՂԹԱՆ ԱՄԻՐԱՆԵՐ

Արաբական տիրապետութեան ժամանակ, ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ ինքնավար Հայաստանի սահմաններէն ցած հեռու մնացած էին Փայտակարան եւ Պարսկահայք նահանգները, որոնք ուղղակի իսլամ տիրապետութեան տակ էին եւ երկար տեւեւ ուղղակի արաբ խալիֆաներու հնազանդելէ վերջ (Ասրայասականի ուսիկանին սահմանին մէջ), անցան խալիֆայութեան դէմ ապստամբ կարգ մը իշխանութեանց, մասնաւորապէս Պարսկաստանի մէջ կազմուածներուն, որոնք աւաստապետական կարգերով կը կառավարուէին յանախ(2):

Ասոնցմէ մէկն էր նաեւ Սալարեանց իշխանութիւնը, զոր Թիւրքմէններ հիմնած էին Ասրայասականի մէջ կամ «ի Դիլմաց աշխարհին» (Կիրակոս, 46):

Ալիւան (*Վարդան*, էջ 95) Դեյմիկ ժողովուրդին իբրեւ բնակավայր ցոյց կուտայ Տիլեմ նահանգը կամ Դիլմասանը, որ կը գտնուէր Կասպից ծովուն հարաւը, Տեմալեմէն բարձր լեռան շուրջը:

Կիրակոս Գանձակեցին (էջ 46), արաբ խալիֆաներու իշխանութեան դէմ ապստամբ գոնազան իշխանութիւններու կարգին կը յիշատակէ նաեւ Դիլմաց աշխարհին մէջ կազմուած իշխանութիւն մը եւ իբրեւ անոր հիմնադիր ցոյց կուտայ «որդին Ապլուփոյ»:

Հաւանորէն այս հարստութիւնը Միւզաֆիրի կոչուածն էր որ իր իշխանութեան տակ ունէր Ասրայասականը եւ Աղուանից աշխարհը եւ Հայաստանի մէջ Դուրինը գրաւած էր (Mirsorsky. Encyclopédie de l'Islam, էջ 795—796 եւ René Grousset, էջ 503):

Ալիւան Կիրակոսի «որդի Ապլուփոյ»-ն ճշգրտել կը փորձէ, Դեյմիկաց բռնաւորին անունը նշանակելով, Հասան-պէն-Ջէիս, չեմ գիտեր որքան ճշգրտութեամբ:

Այս քիւրմէն ամիրաներէն Սալար Մեհրուպա-

Սոֆարեաններու (870), Սամանեաններու (874), Ալեգիաններու (928), Մարտավիկ պարսիկի (930), Դալլամեաններու (932), Դազնեյիներու (962) եւ Սալլաղեաններու (1038) եւ այլ իշխանութիւնները:

նի(1) մասին ես՝ իր երկու որդիներուն մեջ զժողովին
կը ծագի եւ իրարմ կը բաժնուին:

Ասոնցմէ մէկը՝ Իպրահիմ իպն Էր Մերզուպան 941ին կը գրաւէ Աղուանից կողմերը եւ Պարսաւի մէջ կը հաստատէ իր իշխանութիւնը: Անկէ կը տարածէ իր հողերը Հայաստանի արեւելեան մէկ մասին՝ մասնաւորապէս Պարսկահայք նահանգին վրայ, եւ Մարաղայի մէջ 958ին դրամ ալ կը հասանէ:

Միեւնոյն ասեն, նոյն կողմերը, կը յիշատակ-
ւի ուրիշ մահմեճական եմիրութիւն մը, հաստատուած
Օրսուպաշի մէջ, հարաւ-արեւելեան կողմը Նախիջե-
ւանի, եւ հիւսիսային եզերքը Աւախ գետին, նախնեաց
Գողթան գաւառին մէջ, որուն ամիրաները Շախպանի
ընտանիքին կը պատկանէին, կամ այս մականունը կը
կրէին :

Գողթան ամիրան քերես ստորադաս եր Ասր-
պասականի Միւզաֆիրի ընտանիքին պատկանող ամ-
իրաներուն կամ անոր 941ի բաժանումով կազմը-
ւած եր :

Հաւանօրէն սոյն Գողթան ամիրայութեան մասին եւ թովմա Արծրունիի այն տողերը, ուր կը պատմէ թէ այն օրերուն, ուր Պարսկաստան անխափանութեան մատնուած էր եւ «Իւրաքանչիւր ոք զիւր միտս հաճէր» (եջ 336), Նախիջեւանի մէջ ալ իշխանութիւն մը երեւան եկած էր արաբի մը ձեռնադրութեամբ, որ էր «այդ հմուտ պատերազմաց եւ զործոց զինւորութեան, սա կոկոզավիզ ամբարտաւանութեամբ յինքն հայեցեալ, կարծեաց ինքնագլուխ լինել։ Ուստի եւ զոր գումարեալ յանկարծօրէն թեւակոխեաց անցանել ընդ Գողթնաստան եւ ընդ աւանն Նախճաւան, զբռամբ ածեալ եւ զգօրս Շարուրն կոչեցեալ գաւառի, գայ հասանէ մինչեւ ցմեծ մայրաքաղաքն Դուիլն եւ վաղվաղակի հարկապահանջս եւ ոստիկանս առաքեալ յԱյրարատեան գաւառ, եւ մինչեւ ցԱրագածն կոչեցեալ ոտն, որ է բաժին կալուածոց Աբասայ որդւոյ Սմբատայ(2), ընդ իւրումն նուաճէ իշխանութեամբ, եւ քանզի Սբաս ոչ կարողանայր ի դիմի հարկանել բռնացելոյն ի վերայ ինքեան, ծայն արկանէ յարքայ ի ձեռն հրեշտակաց եւ հրովարտակաց. զի եկեալ փրկեսցէ զնա ի հարկապահանջ բռնութեանց հինից։ Եւ արքայի(3) յիշեալ զգութ արեան հարազատութեանն, ել զնաց զօրօք բազմօք զհարազատին խնդրել զքէն վրիժուց։ Իսկ Աբաս՝ որդի Սմբատայ, հպարտացեալ գայ իջանէ ի դաշտն Վաղարշապատ քաղաքի՝ կամեցեալ յառաջագոյն քան զգալուստն մեծի թագաւորին Հայոց Դաւկայ յանձինն ինչ ստանալ պարծանս։

Իսկ այրն այլագգի քանզի գիտէր զնմանէ
թէ ոչ է հմուտ պատերազմաց, ելեալ հասանէ ի
վերայ նորա սակաւ զօրօք եւ հարեալ զնա ի փա-
խուստ դարձուցանէ: Մաշեալ ի սուր սուսերի ի զօ-

րացն նորա արս իբրեւ Ն (—100) եւ առեալ զկապուտ զօրացն եւ զքնակչաց երկրին, եւ հրծիգ արարեալ զաշխարհն ամենայն, դառնայ ի քաղաքն մեծաւ յաղթութեամբ եւ բազում աւարաւ, եւ Աբասայն ունեւեւ փախստեայ եղեալ մագապուր անկանի յաշխարհն Վրաց, եւ արքայի լուեալ զգոյժ աղաղակիս այսորիկ, Վաղվաղակի հասանէ ի դուռն Դուռնայ յեզր գետոյն Երասխայ, . . . Իսկ այլազգին յորժամ ետես զքանակ աշքային մեծի սփռեալ առ լեռամբն Դինոյ կոչեցեալ քեր. . . ուրար(?) զարքայ յիւրումն սահմանեալ վայրի, որ թէպէտ եւ ի բարձանց առեալ զշնորհ յաղթութեանն, բարեխօսութեամբ Ս. Լուսաւորչին, որոյ եւ իւր իսկ տօնախմբիւր յիշատակ յամսեանն սահմի 10(4):

Եւ այնուհետեւ առն ամբարշտի զոր գումարեալ արս իբրեւ երեքուստան հազար, դիմէ ի վերայ արքայի, գունակ այլոց ոմանց զնա կարծելով, եւ մինչդեռ արեգակն յերրորդ ժամուն արփիաթեւէր զկամարն երկնի եւ դեռ ընթեռնոյր Աւետարանն սուրբ, գայ ոմն ի սուրհանդակաց, եւ ասէ, ընդէ՞ր ձիգ եւ յաւէժ աղօթէ տէր իմ արքայ, եւ ահա ճակատ այլազգեաց մերծեցաւ ի բանակ սրբութեան Տեառն: . . . Յայնժամ արքայ վառեալ ի զէն եւ ի զարդ արիական քաջութեամբ, առեալ զգօրսն զնդին հաւատացելոց»:

Անեղ հակաամարս մը կը մղուի եւ Եղիսէ կաթողիկոսի (941—946) աղօթով Գինոյ բլուրին վերայ, կը պարսուի այս այլազգին, որ 8000 մարդ կը կորսնցնէ :

Դագիկ Շահեր կը դրկէ շղթայակապ անառիկ
ամրոցը Դարիւնի:

Իսկ ինքն կ'անցնի Նրախը, «կամենով հըր-
ծիք առնել քաղաքն» ու հաւանօրէն Նախիջեւանն է
եւ «գաշխարհն շուրջանակի» այսինքն Դողքան «մին-
չեւ ծերք քաղաքին անկեալ առ ոտս նորա խնդրեն
գիւղաղուծիւն, տալով հարկս եւ պատանդս, զոր
առեալ արքայի դառնայ խաղաղուծեամբ յամուրն
Դարիւնս, բարձեալ զգէն եւ զասպազէն առնեւ-
ծիոյ զօրացն այլազգեաց անչափ բազմութեամբ, եւ
ի բազում աւարառուաց իւրոցն զօրաց ոչ ինչ տու-
ծէ արքայ յումեքէ, այլ հրամայէ հանդէպ ե-
րեսաց տանել զինչ եւ շահեցաւ» (Թ. Արժ., էջ 339):

Օրմանեան, (Ազգապատում, էջ 1077—78),
Թովմա Արծրունիի այս գրուածքը առած է իբրեւ Թեո-
դորոս Ա. կաթողիկոսի (930—941) ժամանակ պատա-
հած դէպք մը, մինչ պատմիչը որոշ կը յիշէ թէ Հայոց
Հայրապետը եղիսէ կամ եղիշէ էր, այն որ 941էն 946,
կը գահակալէր:

Օրմանեան ժամանակագրական դիւարուքիւն-
ներ կը գտնուէին ստոյգ եւ վաւերական ընդունելու
համար այս դեպքը, նկատելով որ Աբաս Բագրատունի
(929—953), Գագիկ Արծրունի (908—937) քաղաւոր-

(1) Այս բառին և Միշակաֆրիբ բառին մէջ առնչու-
թիւն մը կարելի՞ է հնթագրել արգեօք:

(2) Աբաս որդին է Սմբատ Ա. Թադաւորին և յետոյ Թադաւոր (929—955թ.),

(3) Վասպուրականի Գաղիկ Արծրունի Թագաւորը

(908—937), որումն իշխանութիւնը ոմանք մինչև 941 կ'երկարաւ ձգեին (Աղգապատում, էջ 1078)։ Ըստ Դուրբանի՝ Ասողիկ մինչև 943 կը յետաձգէ անոր մահը։

(4) Համայնաբանական ՅուՆԻՍԿՕ (Ազգայնաբանական, 1977) :

ներք եւ Եղիշէ կար. (941—946). Ժամանակակից չեն եւ Եղիշէ կաթողիկոսի աւետ Դագիկ Արծրունի շատոնց մեռած եր: Սակայն այս դժուարութիւնը կը վերնայ, երբ ըստ Դուրեանի, Ասողիկի Ժամանակագրութիւնը ընդունուի եւ Դագիկի մահը մինչեւ 943 յետաձգուի:

Օրմանեան կ'առաւրկէ նաեւ քե այս անցիկն մեջ Աբասին եղած «նպատակացեալ» «պատերազմի անհմուտ» վերագրումները համապատասխան չեն իր ներկայագրին եւ պատմիչները իր պատկերները չեն պատմած բնաւ, ինչպէս Թովմա Արծրունի կը պատմէ: Ինծի կը քուի քե Դագիկը բարձրացնելու այս ձեւը շատ հասկնալի է, քանի որ Թովմա՝ Արծրունի մըն էր եւ Դագիկը հերոսացնել պիտի ուզէր շատ բնականաբար:

Թ. Արծրունի (եջ 340) անմիջապէս յաջորդ գլուխին մեջ կը յարէ քե «յաւուրսն յայնոսիկ մասն ինչ ի զօրաց Դեմկաց դիմեալ անցանել կամելով յաշխարհ Ասորեստանի, եւ հասեալ ի քաղաքն Հատամակերտ, եւ ի գաւառն Աղբազ, գերիփեալ զինչս եւ գերեալ զկանայս եւ զտղայս որչափ եւ ձեռն հասանէ, եւ զայն լուեալ արքայի հրաման տայ զօրաց իւրոց հետամուտ լինել զկնի նոցա քաջի առնել ձեռն, որոց առեալ զհրաման յարքունուստ վաղագոյն ահապարեալ ժամանէն նոցա յանհոգս լինելով յաշխարհին Անծեւացեաց եւ ի դիմի հարեալ քաջամարտիկ նիզակախուռն Դեմկացն զօրաց, կոխան իբրեւ զխուռն դաշտաց յոտս երիվարացն Հայոց, յորոց վերայ սուր եղեալ կոտորեցին արս իբրեւ երկու հազար, եւ առեալ զբանակս նոցա յաւարի, փրկեալ եւ զգերեալսն, դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս մեծաւ յաղթութեամբ»:

Այսպէս Միւղաքեան Ամիրան կը զսպուի, եւ անվնաս կը դառնայ, սակայն Ապլիան, կամ իսկական անունով Ապու'լ Հանա, ըստ Մատ. Ուռնայեցիի Վասպուրականի քաղաւորին՝ Առոս-Դերենիկի (943—958) հետ գործ ունեցած է, վասնզի ասիկա իր սպարապետը՝ Ապլիարիպ Հանունի(1) պատշտօնակըրած եւ սեղը Սարգիս անուն մէկը նշանակած էր: Ապլիարիպ ասկէ չափազանց վիրաւորուած Ապլիանի կը բելադրէ յարձակիլ Վասպուրականի վրայ:

Թագաւորը անակնկալի կուգայ եւ գերի կ'իյնայ Ապլիանի, որ զայն Հեր կը տան:

Ապլիարիպ յետոյ կը զղջայ իր քրտինքն վրայ եւ կը փախցնէ Դերենիկը (Ուռնայեցի, էջ 36—39):

Ապլիան զայրացած կը հետապնդէ փախստական քաղաւորը, սակայն Ապլիարիպ կը յաջողի ոչ միայն կասեցնել Ապլիանի արշաւը, այլ նաեւ հալածել զայն մինչեւ Հեր (Հմմտ. Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 39—40):

Ապլիան, Ասրպատականի եւ Առանի ամիրան եւ Դուրիի սերը, որ մեր պատմագիրները իբրեւ Դեմասանի վեհապետ կը ներկայացնեն, իբրեւ Հայաստանի թագաւոր (988—806) զմտնուի իրար (988—1006):

(1) Չամիչեան (Բ., էջ 826) տուած է այս տոհմանունը,

զոր «Էրիշ տեղ չէ յիշուած» իբրեւ «աղբազ Դերենիկ-Աշոտ եւ Ապլիարի յարարերութեաց Չամիչեան (նոյն) կը նշանակէ նաեւ կիրակոսը, որ ոչինչ ունի այս մասին»:

(2) Ալիշան կը նշանցնէ արար-Էպիւ-Թալիպի հետ, մինչև Minorsky՝ Ապու Տուլաֆ Շախանի անունը կը համարէ

Տանի մէկ կարեւոր մասին սերը, մեր պատմութեան կը խառնուի եւ հայ իշխաններու եւ Բագրատունիներու իրարու դէմ մղած պայքարներէն եւ կռիւներէն կ'օգտուի:

Այսպէս, Կարսի Մուշեղ քաղաւորին (†984) բելադրութեամբ եւ զրդումով անիկա 983ին մինչեւ Շիրակ կ'առաջանայ, վասնզի Մուշեղ իրեն եղբորորդուն՝ Սմբատ Բագրատունի քաղաւորին հետ վեճ ունեցած էր եւ երկու քաղաւորները իրարու հետ պատերազմած էին (Ասողիկ, էջ 124), սակայն Սմբատ խոհականութեամբ խնդիրը կարգադրած էր երբ Մուշեղ Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղաւոր օգնութեան կոչած էր (Ազգապատմ., էջ 1131): Բայց Մուշեղ զոհուած չէր գտնուել ասոր համար Սմբատի երկիրները արշաւելու քելադրած էր Ապլիանը, որ կը յառաջանայ մինչեւ Սմբատի պետութեան սիրտ՝ Շիրակ, նամբու վրայ աւերելով Հոռոմոսի վանքը, «ճոպանօք ի վայր» բերելով նաեւ եկեղեցիին զմբբին կասարը կանգնած խաչը (Ասողիկ, էջ 175):

Ճիշդ այդ օրերուն Ապուսլուփ կամ Ապուսելիփ(2) Վրաստանի կողմերը, մինչեւ Ջաւախ կ'ապաստակէ: Այս միաժամանակ զործադրուած նուաճողական շարժումները կ'սեղծեն երկու տուններուն միջեւ նախանձ եւ զանգ՝ իրարու դէմ կը հանեն:

Ապուսլուփ կը յարձակի Ապու'լ Հանայի վրայ, ճիշդ այն պահուն, երբ ան իր յաղթական արշաւով կ'ապառնար բնաջնջելու Բագրատունի քաղաւորութիւնը:

Պատերազմին մեջ Ապու'լ Հանա, ըստ հայ պատմիչներու, Դեմասանի սիրողը(3), չարաչար կը յաղթուի, գերի կ'իյնայ եւ կը պատրաստուի յաղթականին քողով իր բոլոր ստացուածքները, ինչպէս Հայաստանէն գրաւած հողերը, մեջք ըլլալով Դուրիին:

Ասողիկ (էջ 175—176) այս պատերազմին վերայ կը գրէ սապէս:

Ապլիան ամիրային որ ամարտուցեալ ընդ ամիրայի Դողթան Ապուսլուփոյ պարտեցաւ ի նմանէ եւ կալանաւոր արարեալ զնա՝ հանէ ի նմանէ գ'ուրն եւ զամենայն քաղաքս նորա: եւ նա թափառական շրջէր ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց եւ Վրաց ամենայն ընտանեօք իւրովը՝ պատմելով թէ վասնզի թշնամի եղէ խաչին Քրիստոսի, եհան զիւ յիմ հայրենեացն: Որ եւ երթեալ ի դուռն կայսեր Յունաց Վասիլի, եւ ոչինչ օգնականութիւն ի նմանէ գտեալ՝ զառնայ անդրէն, եւ յիւրոց ծառայիցն խեղդամահ լինի ի քաղաքին Ուխթեաց, այսինքն Օլբիի մեջ (Հմմտ. Ազգապատմ., էջ 1102):

Ապուսլուփ ամիրան այս յաջողութենէն փախելու 983ին կ'արշաւէ նաեւ Վասպուրականի Արծրունի քաղաւորութեան երկիրները:

Իր արարական կողմերը:

(3) Ասողիկ զայն կը յիշէ սա ձեւով «Ապլիանա՝ Դեմասանի բռն Սալարին ամիրայ պարսիկ», Թէւ շատ յստակ չէ, սակայն որոշ է թէ Դեմաստանի տիրող Սալարեաններու պատկանիլը կ'ուզէ հասկնալ:

Ասոս-Ասահակ քաղաւոր անոր դէմ կը դրէ Աբխազիք(1), Գրիգոր եւ Տիգրան իշխանները, որոնք իր զօրութեան չկրնալով դիմադրել, ձուլաւան (=Փա-
րափոխութիւն) գաւառին Բաղեսար բերդը կ'ապաստանին
եւ ի վերջոյ անձնասուր կ'ըլլան, եւ հակառակ սր-
ւած երդումին, քէ իրենց կեանքները պիտի խնայուի,
կ'ապանուին (Ասողիկ, էջ 176—177):

Ասողիկ, որ այս անգիր մանրամասն պատմած
է, «քաղաքն գանձիւ փրկեցաւ» կ'ըսէ: Հաւանորեն
փախաւք՝ Վանը պիտի ըլլայ:

987ին Ապիսան՝ որդի Ռովդայ(2), որ կ'երեւի
հօրենական իշխանութեան մէջ վերահաստատուած էր,
կը յարձակի իր վաղեմի բռնամիտին, Գողթան Ապու-
սուլի ամիրային վրայ, եւ «հանէ ի նմանէ գրադա-
սըն Սալարին, յաւարի առեալ գաշխարհն նորա
զԳողթն, գայ հասանէ ի քաղաքն Դուին, եւ առնու
զնա եւ խնդրէ հարկս զանցեալ ամացն ի Հայոց»
(Ասողիկ, էջ 186, Հմմտ. նաեւ Minorsky, նոյն եւ René
Grousset, էջ 509—510):

Ապուսուլի հոն ճանչցուց իր հեղինակութիւն-
ը եւ սկսաւ վարուիլ այնպէս ինչպէս երբեմն կը
վարուէին խալիֆաներու զօրաւոր եղած ասեն Դուին
նստող Արաբ Ոսթիկանները:

Ասոր համար պահանջեց չափազանցեալ հար-
կերը, որ Սմբատ քաղաւոր պատեան համարեց վճարել:
Ան ոչ միայն հարկեր տուաւ, այլ մեծամեծ ինչքեր
դարձուց (Ասողիկ, էջ 186):

Ապուլ՝ Հանա իսկ ալ Ռաուվաս, ասով զոհա-
ցում գտնելով կամ հայ զօրաբաժիններու սպանուալի-
քին առջեւ տեղի տալով, կը դառնայ Ասրպասական եւ
Սմբատը կը բռնու հանգիստ:

Սակայն յաջորդ տարին (988)(3) կ'արեւել Վաս-
պուրական, որուն կը տիրէր այդ միջոցին Գուրգեն-
նայիկ, երբեմն Անձեւացեաց տէր, որ 983ին յաջոր-
դած էր իբրեւ տեղական քաղաւոր իր անգրանիկ եղ-
բոր՝ Ասոս-Սահակի:

Այս պատերազմը կը զրգուրէր ստորադաս եմի-
րէ մը սա պատեանով:

«Վասնզի որդի Ալեւորին Հերայ հատուածի
պատեառաւ անցանէ յամիրայն Ապահունեաց (Մա-
նազկերտի Կայսիկ) եւ ի կրկին անդրէն՝ դառնալն՝
յորժամ մերձ եղեալ ի սահմանսն Հերայ, անցա-
նէին ընդ գետոյ ինչ, տեսանէին զմանկունս քրիստոն-
եայս գեղեցիկս ի խաղու եւ գայլաբար արշաւեալ՝
բառնան յերիվարս իւրեանց եւ ի փախուստ մտա-
նեն: Զոր տեսեալ ազատ ոմն ի հաւատացելոց Սար-
գիս անուն, յերիվար հեծեալ՝ զհետ ընթանայր. զի՞
եւ զի՞ առնէր գայդ ասէր: Եւ նորա դարձեալ՝ թըշ-

նամանս ոնէին նմա: Եւ նա զպողոմատիկ սուրն
քաջապէս շահատակեալ՝ արեամբ նոցա արբուցանէր
զամենեանս սատակելով, միջակողուր արարեալ
զորդի Ալեւորին՝ դարձուցանէր զմանկունս գերեալ»
(Ասողիկ, էջ 186—187):

Ահա այս միջադէպը պատեան կ'ըլլայ պատե-
րազմի մը, վասնզի Հերայ Ալեւորը Ասրպասականի
Աբխան ամիրային կը դիմէ իր որդւոյն մահուան վը-
րէժը լուծելու համար եւ անոր կը խոստանայ Հեր փա-
ղաքը իսկ, երբ ան Վասպուրականը պատժէ:

Այսպէս, «քորթորեցաւ Աբխան Ռովդայ ցառ-
մամբ մեծաւ ի վերայ աշխարհին Վասպուրականի»
եւ «ի բազմութիւն զօրացն զստահանալով» անա-
պատ դարձնել կ'որոշէ Վասպուրականը:

«Եւ ժողովեալ զբազմութիւն խուժագուժացն
Պարսից՝ գայ հասանէ ի մուտս սահմանացն Վաս-
պուրականի՝ յերիս յառաջս զօրսն բաժանելով յե-
րեկոյացեալ ժամուն զի առ վաղիւն գունդ բանա-
կին միոյ ընդ աջակողմն սփռեալ ընդ եզերս աշ-
խարհին եւ մինն՝ ընդ ահեկեայսն եւ ինքն բա-
նակաւ մեծաւ զմիջոց աշխարհին կայցէ զի մի որ
կարասցէ ապրիլ ի քրիստոնէիցն» (Ասողիկ, 187):

Սակայն հետեւեալ առտուն, որ այս դիւային
ճրագիրը պիտի գործադրուէր, մեռած գտնուեցաւ: (Ա-
սողիկ, նոյն եւ Minorsky, նոյն):

Իրեն յաջորդեց Մամլան, որ չկրցաւ արգիլել
Գողթան Ապուսուլի ամիրան, որ գրաւէ կրկին Դուինը:

Սմբատ Բ. օգտուելով երկու եմիրներու այս
պայքարին հետեւանօք անոնց սկարանալէն, յաջողեցաւ
երդամբ խաղաղութեան դաշինք մը կնքել խաչիկ
կաթողիկոսի միջնորդութեամբ (Ասողիկ, էջ 188)(4)
Մամլանի հետ:

998ին Մամլուն ամիրան, ինչպէս տեսնուեցաւ,
Մանազկերտի Կայսիկ եմիրներուն օգնութեան հասաւ
եւ միջեւ Ապահունեաց երկիրը առաջացաւ (տես վե-
ր՝ էջ 192—3) բայց պարտուած ետ դարձաւ:

Գողթան ամիրաները իրենց իշխանութիւնը
պահեցին մինչեւ Սելջուկեանց արեւաւմեր:

Ե — Դ Ո Ւ Ն

Դուին, Հայաստանի մայրաքաղաքը, ուր Արեւ-
կունեաց կործանումէն վերջ նստած են պարսիկ մար-
զպանները, պահեց իր մայրաքաղաքի դիրքը իբրեւ
նստոյր Արաբ ոսթիկաններուն, որոնք ստորադասուած

(1) Եղբորորդին Աշոտ Դերենիկի համանուն Սպարա-
պետին (Չամ. Բ., էջ 866):

(2) Արաբ անունով Ապուլ՝ Հանա իբն ար Ռաուվաս,
հաւանորեն յաջորդը Ապուլ՝ Հանայի, որ խեղդուած էր:

(3) Եթէ Ասողիկի հետեւելու ըլլանք 998ին, սակայն
René Grousset, 988 կը նշանակէ:

(4) Ասողիկ (էջ 246) Սմբատ Թագաւորը կը ներկայացնէ
իր երդումը դրժող: «այլ ուխտադրուծ եղեալ՝ այլ զօրսն Հայոց

օգնական Սալարին ամիրացուցանել զնա որ մեծեալն էր յԱսու-
ծոյ, երբ ոչ էր խափանեալ ի կասկածանաց նենդոյ եղբոր իւրս
Դազկայ» Թէեւ շփոթ է, սակայն ոչ անմեկնելի ինչպէս կ'երեւի,
Սմբատ Բ. Տիգրեւեակ (977—989) իր երդումը չէ յարգած և
երկու Սալարեան իշխանութիւններու միջեւ տեւող հակառա-
կութեան արժարժուելուն նպաստած է և ընդդէմ Գողթան ա-
միրային օգնել ուզած է Դիմաստանի մէջ տիրող ճիւղին, սա-
կայն իր եղբայրը Դազիկէն կասկածելով չէ կրցած:

էին Ասրայասականի կուսակալին:

Ոսթիկանները իրենց հետ ունեին Դուիւնի մէջ պահակազօր մը, ինչպէս նաեւ հետեւորդներ եւ պատեօնասարներու բազմութիւն մը, որոնք կէս-իսլամ փառք մը դարձուցած էին Դուիւնը, զոս հայկական երկրի մը մէջ, գրեթէ բոլորովին կողմացած: Դուիւն առաջին անգամ գրաւուեցաւ Արաբներէն՝ 640ին, Էօմէրի խալիֆայութեան ժողով, երբ իր Ապս-էլ-Բահիմ զօրավարը 18,000 զօրով, մտաւ Հայաստան Մոկայց նահանգէն եւ առաջացաւ մինչեւ Դուիւն՝ Հայաստանի սիրտը եւ զայն պաշարեց 640 Հոկտ. 6ին եւ գրաւեց 641 Յունվար 6ին:

Բիւզանդացւոց Կոստանդ Բ. կայսրը (641—668) անպատեհի դժուարութիւններով յաջողեցաւ կասեցնել Արաբ առաջխաղացութիւնը եւ վերստին տիրել Հայաստանի, եւ զայն պաշտպանել 643ի արաբական երրորդ արշաւանքին դէմ, օգնութեամբ Հայերու, որոնք դառնացած, վերջը 652ին երկիրը արաբ տիրապետութեան տակ դրին:

Կոստանդ կայսրը Հայաստան արշաւեց Հայերէն վրէժ լուծելու համար եւ միայն Դուիւնի մէջ պահապան զօրք ձգելով հեռացաւ:

Մուսուլիյէ — Ասորիի հրամանատարը — նրանեց Հայաստանը (654ի աւան) եւ երկրորդ անգամ գրաւեց Դուիւնը, որ յաջորդ տարին (655ին) գրաւուեցաւ կրկին Բիւզանդացիներէն եւ աւերուեցաւ բերդը: Նոյն տարին իսկ Դուիւն ինկաւ դարձեալ արաբ տիրապետութեան տակ:

Այսպէս, քանի մը անգամներ եւս առնել տրուելէ վերջը, Դուիւն կը դառնար Արաբական Հայաստանի մայրաքաղաքը, Ապս-իւլ-Մելիք ամիրայտէին (685—705) ասեմէն սկսեալ երբ Հայաստան կը վերածուէր արաբական նահանգի մը, իր գլուխը ունենալով Արաբ Ոսթիկան մը, որուն փոխ Հայ Պատրիարք կամ Սպարապետը շատ երկրորդական պատեօնեայ մըն էր, մինչ, առաջ՝ երկիրին իրական պէտքն ան էր եւ Արաբները երբեք չէին միջամտէր ներքին վարչութեան, եւ միայն հաւել կ'ստանային:

Հայկական 703ի ապստամբութենէն (Ղեւոնդ, էջ 48) եւ Նախիջեւանի եւ Խրամի եկեղեցիներուն մէջ Հայ նախարարներուն ողջակիզումէն (Ղեւոնդ, էջ 56—7, Յովհ. Կար., էջ 125, Սեփ. Օրբէլեան Ա., 180) վերջ, երբ երկիրը բոլորովին ուժասպառ եղած էր, Հայաստան ղրկուեցաւ իբրեւ ոսթիկան Ապս-իւլ-Ազիզ (708—724) «խօթ լսելեօք, այլ խորագէտ, իր երկրաւոր իմաստութեամբ, առասպելախօս, եւ առականրկու» անձը, որ մեղմ միջոցներով սիրաշահելու հետամուտ եղաւ, եւ ամենէն առաջ վերաբերեց Դուիւնը, աւելի վեղեցիկ քան առաջինը: Ղեւոնդ, կ'ըսէ քեզ «չինչը վերստին զքաղաքն հզօրագոյն եւ ընդարձականիստ մեծութեամբ քան դառաջինն եւ ամրացուցանէր դրամբք եւ դռնափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան ամրոցին, քանզի ասէր զիւրմէ Աբդլ Ազիզ «յառաջնում աւերածին Դունայ եթէ» ի ձեռն իմ եղեւ

կործանումն քաղաքին եւ ես կանգնեցից զսա, զի էի ես ասէ. մանուկ երկոտասանամեայ եւ ունէի սփածանելիս կարմիր: Եւ յորժամ զօրն Տաճկաց մարտնչէր ընդ քաղաքիս, մտի ես ընդ խողովակ մի եւ ելի ի պարիսպն, եւ ի բարբառ իմ ի ծայն ուժգին աղաղակեցի առ զօրն մեր, որք անդէն վաղվաղակի թօթափեցան պայլիկքն նախամարդիկք, եւ որք պահէին զպարիսպն ի փախուստ դարձան եւ յաղթութիւն Խամայելի զօրացաւ եւ կործանեցաք զքաղաքս» Հայս բերանով իւրով ասի պատմել զինքնէն» (Ղեւոնդ, էջ 60)(1):

Այսպէս, Դուիւն կը վերականգնուէր Արաբներէն, իբրեւ իրենց Ոսթիկանին նստոյր եւ այդ բուականէն վերջ կ'ստանար արաբական փողաքի մը նկարագիրը, վասնզի, ինչպէս անցողակի յիշատակութիւններէ կը հասկնուի, առ նուազն Ոսթիկանը հոն իր տրամադրութեան տակ կը պահէր 4000 ձիաւոր արաբ զօրք (Ղեւոնդ, էջ 172):

Ղեւոնդ (էջ 169) հետաքրքրական դրուագ մը ունի, ուր կը տեսնուի քեզ Դուիւն ռազմաթեքի կեդրոն մըն էր, ուրկէ Հայերը օգտուած են 774ին մեծ ապստամբութեան ատեն, որուն առաջին եւ գլխաւոր դեպքովար՝ Արաւազը Մամիկոնեան «երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուիւն՝ կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց եւ ստանայր անդ զէնս եւ անօթս պատերազմի եւ վառէր զինքն զրահիւք եւ սաղափարտիւք եւ ամենայն սպառազինութեամբ, եւ մտերիմ զինքն երեւեցուցանէր զօրացն Խամայելի իբրեւ թէ մարտնչել ընդ թշնամին նոցա կազմիցի»:

Ասկէ վերջը կ'անցնէր Շիրակ եւ Կուժայրի գիւղին մէջ հարկահանները սպաննելով ազդանճանք կուտար ապստամբութեան, որ հետզհետէ կը ծաւալէր:

Ամենէն գլխաւոր ապստամբ նախարարներուն, կը հանդիսանայ Մուսեղ Մամիկոնեան, իր կարգին սպաննելով Քաղբեւանդի մէջ հարկահանները (Ղեւոնդ, էջ 170—161) եւ Կարինէն իր վրայ ղրկուած արաբ զօրքերուն զենքերը եւ ձիերը առնելով, իր զօրքերուն կը բաժնէ: Մահմէտ Արաբ զօրավարը երբ Դուիւնի մէջ այս ամենը կ'իմանայ, «գումարեալ զզօրս քաղաքին Դունայ՝ տայր ի ձեռն զօրագլխի միում որում անունն էր Ապուլեմիս եւանել ի խնդիր վրէժու արեան սպանելոցն: Եւ առեալ զօրավարին այն միկ զընտիրսն հեծելոց իբրեւ արս 4000 ուշ եղեալ ընդ պողոտայն արքունի՝ հասանէր ի գաւառն Բագրեւանդ ի գիւղն Բագաւան» (Ղեւոնդ, էջ 172):

Մուսեղ եւս հոն կը հասնի ընդամենը 200 մարդով եւ փառաւոր յաղթանակ մը կը տանի եւ արաբ զօրքին բեկորները կը հալածէ մինչեւ Արուն (հի, մա՛ թալիս):

Փախստականները «անկան ի քաղաքն Դուիւն սակաւք ի բազմաց»:

Քաղաքին Արաբները արաբական բանակին այդ բեկորները դիմաւորեցին «արք եւ կանայք վա-

կ'ընդօրինակէ Ղեւոնդի այս տողերը:

(1) Ասորիկ (տես էջ 128) գրեթէ բառական կերպով

յիւք եւ ճշօք՝ հող ի գլուխ լինելով, զճակատ հարկանէին եւ զօծիս պատառէին եւ ողորմք եւ աշխարանօք ընուն ամենայն փողոցք լայնանիստ քաղաքին», ըստ վկայութեան ականասես պատմագիրին՝ Ղեւոնդի (սես հշ 172—3):

Ինչպէս կը տեսնուի, Դուին, իբրեւ նոսոց Ոսիկանին, ամրացած փաղափ մըն էր, վասնզի Ղեւոնդ կ'ըսէ այս առիթն քե «ահ մեծ անկանէր ի վերայ Սառակինոսի գնդին, եւ ոչ լինէր նոցա համարձակ ելանել (արտաքս) քան զքաղաքն, այլ անձնապահ լինէին յամրութեան քաղաքին» (Ղեւոնդ, հշ 173):

Այս ապսամբութեան ժամանակ, որ համասարած հանգամանք առաւ, Դուին նոյնիսկ հայերէն պաշարուեցաւ:

Սակայն ապսամբութեան զսպուելէն վերջ, արաբները, ինչպէս բացատրուեցաւ (սես վերջ՝ հշ 181), Իւմմեան խալիֆաներու լայնախոհութիւնը եւ ազատական վարչութիւնը մէկ կողմ քողուցին եւ Հայաստանը արաբացնելու փաղափանդութիւնը ընդգրկեցին եւ երկիրը արաբներով լեցնելու աշխատեցան:

Տեսնուեցաւ քե անոնց քիւր այնքան շատաւ որ արաբ պատմագիրները սկսան խօսիլ Հայաստանի մէջ արաբ մեծամասնութենէն (սես վերջ՝ հշ 181), մինչ անկէ առաջ հազիւ հայկական քանի մը փաղափանդութիւն մէջ, ինչպէս Արեւե, Խլաթ, Բերկրի, Ամուկ սակաւաթիւ Արաբներ հաստատուած էին, իրենց զուլսը ունենալով արաբ բախտախնդիր բռնագրաւող եմիրներ (սես վերջ՝ հշ 179):

Ուսեւն Հայաստան գաղթող Արաբներու մեծ մասը հաստատուած էին Ոսիկանին նոսոց Դուին փաղափին մէջ, այնպէս որ փաղափը իր նկարագիրը փոխած էր եւ կէս մը արաբացած:

Դուին, իբրեւ Հայաստանի մայրաքաղաք, այդ քուականէն վերջ նպատակակէսը եղաւ բոլոր անոնց, որոնք կը յաւակնէին Հայաստանի տիրապետելու:

Ասոնց մէջ առաջիններն եղան Կայսիկ Ապահուեաց մահմետական իշխանները, որոնք Դուինը գրաւեցին Թ. դարուն սկիզբները, սակայն յետոյ տեղի տրին եւ դարձեալ փաղափը տարբերեցաւ զանազան իշխաններու միջեւ:

Բագրատունի քաղաւորութիւնը հաստատուելէն վերջ, Դուին Հայոց քաղաւորին կը պատկանէր, սակայն հոն տակաւին կը մնային Արաբները եւ Խալիֆային ներկայացուցիչները:

Սմբատ Ա. (890—913) վերջնականապէս զայն գրաւել յանդգնեցաւ, անկէ վանելով Արաբները, որոնք իրեն դէմ դաւել փորձած էին:

Յովհաննէս կաթողիկոս իր ծանօթ քիչ մը ծեփ-ծեփուն ոնով կը պատմէ քե ինչպէս Սմբատ Ա. ի Լեւոն կայսեր հետ մտալով մտերմական յարաբերութիւնները տեսնելով, Ափեին ոստիկան, կը կասկածի որ անոնք դաւ մը կը նկրտեն եւ կը պահանջէ Սմբատ Ա.էն, որ խզէ իր յարաբերութիւնները՝ Բիւզանդիոնի հետ:

Ուստի Ափեին զօրք հաւաքելով Հայաստան կու գայ: Սմբատ 30,000 զօրով գինքն կը դիմաւորէ Ասրապատականի սահմանին վրայ, եւ բանագնաց դրկելով Ափեինի մօտ, կը բացատրէ որ իր դաւանակցութիւնը

կայսեր հետ, առեւտրական բնոյթ ունի եւ Արաբներու ի նպատակ կնքուած է «զի թերեւս որ պիտոյ է ամիրապետին մեծի, եւ զքոյ եւս դիւրաւ զպէտս ի յունականաց անտի գտանել մարթացից եւ ի նպատակ օժտութեան ծեղ ընծայել զերեւելի հանդերձից եւ զարդուց եւ զսպասուց վայելս, այլեւ վաճառականաց՝ որք ընդ դենիդ քո՝ բացեալ ճանապարհ, զի արասցեն մուտ յաշխարհս նոցա, եւ ի նոցա լիութենէն փարթամացուցեն զծեր զանձարանսդ» (Յով. Կաթ., հշ 200—201):

Ափեին, Սմբատ Ա.ի բանակէն պատկառելով համոզուել կը ձեւացնէ եւ կը դառնայ Ասրապատական եւ Սմբատ կը դառնայ Դուին մայրաքաղաքը, ինչպէս կը շեշտէ Յովհ. Կաթողիկոս (հշ 201): Բայց այս կէս իսլամ փաղափին բնակիչները հայ քաղաւորին հնազանդիլ չեն ուզեր եւ կ'ապսամբին 895ին, ինչպէս կը հասկցուի Յովհաննէս կաթողիկոսի քիչ մը սփռեալ բացատրութիւններէն: Անկէ կ'ըսէ քե «ոչ ետես զնոսա հնազանդեալս ի ծառայութիւն ինքեան, եւ զսակ արքունի հարկաց եւ մաքսից նուազեցուցեալ եւ ապա դուռն եւս քաղաքին փակեցաւ ընդդէմ նորա» (Յովհ. Կաթ. 202): Ասողիկ (հշ 147) աւելի յստակ եւ բացորոտ կը գրէ քե «յայսմ ժամանակի դիմադարձ եղեւ Դուին, ընդ որ պատերազմեալ թագաւորին՝ առնու զքաղաքն յաւուր մեծի Ուրբաթին»:

Ասկէ որոտ կը հասկցուի քե Դուինի արաբ մահմետական բնակչութիւնը ապսամբած է Սմբատի դէմ, որ պաշարած է փաղափը «ուժգնապէս»:

Յովհաննէս կաթողիկոս կ'ըսէ քե երկու տարի Դուինի մէջ եղած են «բազում աղխատրոյց շփոթմունս եւ աւարառութիւնս եւ տնկակոտորութիւնս եւ հրացանութիւնս զնոքօք զեղեալ»:

Այս անցքերէն «նեղեալ, տազնապեալ, տարակուսեալ եւ զմիմեամբք ելեալ այնուհետեւ հանդիսադիրք մարտիցն եւ զխաւոր ոստիկանք եւ հրամանատարք քաղաքին՝ եղբարք երկու, որոց անուանք Մահմէտ եւ Ումայի, արտաքս ելեալ գիշերի փախըստեայք լինէին, զոր եւ զգացեալ եւ զհետ կրթեալ զօրացն եւ ձերբակալ արարեալ ածեն արքային: Եւ նորա տոռամբք կապանաց եւ վարոցօք զնոսա տանջեալ եւ առեալ ի նոցանէ բազում զանձս ոսկոյ եւ արծաթոյ՝ առ կայսր Լեւոն երկաթի շղթայիւր զնոսա առաքէր, անշուշտ նուաճեալ այնուհետեւ զքաղաքացիսն ընդ լծով ծառայութեան իւրոյ» (Յովհ., հշ 202):

Որոտ է քե արաբացած ապսամբ Դուինը կը նուանուի, բայց Սմբատ Ա. չի համարձակիր անոր կէս իսլամ նկարագիրը — զոր ստացած էր արաբական գրաւման սկիզբէն — ջնջել, անկէ վանելով իսլամ բնակչութիւնը, ոչ քե անոր համար որ անկարող էր ասիկա քնելու, այլ անոր համար որ, իրեն հանդէպ Խալիֆային օրինապահութեան կեղծիքը պիտի յայտնուէր եւ ասիկա պատճառ պիտի ըլլար իրեն դէմ գրգռելու իսլամական անհաբու միութիւնը:

Այնպէս որ, Դուին պահեց միշտ իր իսլամ փաղափի նկարագիրը եւ երբ Բագրատունի քաղաւորութիւնը մասերու բաժնուեցաւ եւ անոր մրցակից ուրիշ

հայ իշխանապետութիւններ եւ քաղաւորութիւններ կազմուեցան՝ Դուին նստող Արաբ Ոսիկանը տեսակ մը հաւասարապետութեան տարր հանդիսացաւ եւ խաղաւանանքներու աղբիւր, հայ իշխանները իրարու դէմ գրգռելու իբր գործիք, արաբ տիրապետութիւնը յաւերժացնելու համար:

Դուին երբեմն եղաւ նաեւ կայան ապստամբ ոսիկաններու: Այսպէս, Եւուսուժ ոսիկանը, Ժ. դարուն երկրորդ քառորդին, հոն ապստամբեցաւ եւ բռնութեամբ տիրեց Դուինի:

Ժ. դարուն վերջը — ինչպէս յիշուեցաւ — Գանձակի ամիրան՝ Ապլիան գրաւեց Դուինը եւ ինքզինքին տուաւ Արաբ Ոսիկանի դերը եւ հարկ պահանջեց հայ իշխաններէն (տես վերը, էջ 202)

Գանձակի ամիրային ձեռնէն յափշտակեց 982ին անոր մրցակից Դողթան ամիրան՝ Ապուսլուփ, որ հինգ տարի վերջը՝ 987ին ստիպուեցաւ բողոյշ կրկին Ապրիլ-հանի, որուն մահէն վերջ կրկին գրաւուեցաւ Ապուսլուփէն (տես վերը, էջ 203):

ԺԱ. դարուն սկիզբը Դուին գրաւուեցաւ Շեստաններէ, որոնց տնտեսական կէտքերը Մ.: Ասոր յաջորդներէն Ապուսուար 1055ին թէ՛ Դուինի եւ թէ Գանձակի կը տիրէր: 1105ին Ղզըլ Ամիրա գրաւեց Դուինը:

Ասկէ վերջը Դուինի կը տիրէին զանազան իշխանութիւններ, ինչպէս պիտի տեսնուի վերջը:

Թ.

ՀԱՅ-ՎՐԱԿԱՆ ՊԵՏԱԴԱՐԱՆՆԵՐ

Ինչպէս որ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան սահմանագիծին վրայ Ուտի եւ Արցախ նահանգները Հայ եւ Աղուան ժողովուրդներու միջեւ կռուականութեամբ եղած էին եւ երկու ազգերն ալ երկար ատեն մտաւորապէս անոնց սեփականատիրութեան համար, նոյնպէս հիւսիս-արեւելեան սահմանին վրայ գտնուող կարգ մը նահանգներ — ինչպէս Գուգարք, Տայք, Բարձր Հայք — երբ ոչ ամբողջութեամբ՝ գէթ մասամբ եղած են պայքարի առարկայ Վրացի եւ Հայ ազգերուն միջեւ:

Այս երկու դրացի ազգերը իրարու ձեռքէ յափշտակել աշխատած են այն հողերը, որոնք Արաքս, Արփայ-Չայ եւ ձորոյս գետերուն ուղղութեամբ եւ աւելի արեւմուտք դեպի Պոնտոս կը տարածուէին եւ անոնցմէն ժամանակներու մէջ բնակավայրն էին բազմաթիւ մանր ազգերու, որոնք հետզհետէ ձուլուեցան Հայ եւ Վրացի ազգերուն մէջ (տես վերը՝ էջ 11):

Ըստ կարգ մը գիտնականներու, Վրացիք՝ կովկասեան ցեղ մը, կը կանխեն մեզ Կովկասի ստորոքը:

Հետեւաբար Հայերը՝ Հայկական Բարձրաւան-

դակին վրայ երեւակէն անմիջապէս վերջը յարաբերութիւններ ունեցած են Վրաց հետ:

Ստաւրոն, Արսաւեսի (190—161 Քր.է առաջ) համար կ'ըսէ թէ Վրացիներէն գրաւած է Տայքը, Կղարջքը կամ Կաղարջքը (յայտնոյս Կուրի) եւ Գուգարքը (յայտնոյս Կուրի)(1) եւ Խալիբացիներէն ու Մոսիմացիներէն՝ Կարին գաւառը եւ Դերջանը, որոնք վերջը Բարձր Հայք անուանուի նահանգին մաս կը կազմէին (տես վերը՝ էջ 13): Արսաւեսի ատեն բնական է բնակչութիւնը ոչ-հայկական եւ տալիսին, (տես վերը՝ էջ 14):

Կանուխ հայացաւ Բարձր Հայք, իսկ մակերեսութեամբ Գուգարքը եւ Տայք (տես վերը՝ էջ 14) նահանգները:

Տայք — որուն բնիկները Յոյները Տայ (յոգնակի Տաօրի) կը կոչէին եւ Վրացիք՝ Տաօ (տես վերը՝ էջ 8) — մինչեւ վերջը խառն բնակչութիւն ունէր եւ բնաւ զուտ հայաբնակ չեղաւ (տես վերը՝ էջ 15) եւ գէթ Խաղտիք հոն ապրեցան Հայոց հետ:

Հայերը՝ Տայքի եւ Գուգարքի մէջ մասնաւորապէս իրենց դէմ իբրեւ մրցակից ունեցած են Վրացիները, որոնք նոյնպէս աշխատած են տիրակալել այդ նահանգներուն եւ անոնց օտարացել բնակչութիւնը — որ նուաճուած էր, բայց չէր ձուլուած — ձուլել իրենց մէջ:

Այդ պզտիկ ժողովուրդները, որոնք երկու ազգերու միջեւ ինկած՝ գոյութեան պայքար կը մղէին, երբեմն մէկ եւ երբեմն միւս կողմին յարելով եւ անջատական հակումներ ցոյց տալով, վրդովեալ վիճակ մը ստեղծած էին այդ նահանգներուն մէջ:

Ասոր համար էր որ Մեծն Տիգրան կամ աւելի առաջ, ուրիշ քաղաւոր մը, կազմած էր Գուգարքէն, Կղարջքէն եւ Տայքէն բաղկացեալ Սահմանակալութիւն մը՝ բղեւսի մը իշխանութեան տակ, որ կը կոչուէր «բղեւսի Մասքթաց կողմանէ» (Ազաթանգեղոս) կամ «առաջնորդ Վրաց եւ բղեւսի Գուգարացոց» (Խորենացի) եւ կամ «բղեւսի Գուգարաց կամ Վրաց (Փաւսոս) տիրութիւն» (տես վերը՝ էջ 13):

Այսպէս, Հայերը ուժով կը պահպանէին Կուր գետին սահմանը, որ ինչպէս Աղուանից աշխարհին եւ Հայաստանի միջեւ բնական սահմանագիծն էր, նոյնպէս նաեւ Վրաստանի եւ Հայաստանի բնական սահմանը կը համարուէր, թէեւ երկու ազգերն ալ չէին գոհանար անով եւ զայն անցնել կը փորձէին:

Մասնաւորապէս Վրացիք, որոնք յայտնոյս Կուրի իրենց բնակած վայրերէն գետին միւս կողմը բռնած էին Հայերուն կողմէ, հակառակ անոր որ երկար ատեն Հայ տիրապետութեան տակ մնացած էին, չէին համակերպած եւ երբեմն երբեմն անջատական հակումներ ցոյց կուտային:

Այսպէս, կը յիշատակուի որ 381ին Արեակ Բ. ատեն ապստամբող հայ նախարարներուն մէջ էր նաեւ Վրաց բղեւսը, որ իր հետ ուներ Չոր եւ Կողք գաւառներու պետերը, որոնք Վրաց միացած էին, բայց

(1) Վերջը Կղարջքը Գուգարքը նահանգին կցուած է

անոր մէկ գաւառը կը համարուէր:

նուանուեցան Մուշեղ Սպարապետեն, որ Կուրի սահմանը վերահաստեց (սես վերը՝ էջ 15):

387ին Հայաստան երբ երկուհի բաժնուեցաւ, Գուգարբը Վրաց քողուեցաւ եւ անոնց հետ պարսիկ գերիշխանութեան ենթարկուեցաւ մինչեւ 591 (Հիւսիսային, Հին Հայոց Տեղւոյ անունները, էջ 114 եւ վերը՝ էջ 15), եւ այս պատճառով իսկ հաւանորեն բնաւ լիովին չհայացաւ, քեւեւ նահանգին արեւմտեան մասը՝ Կղարջը Հայաստանի կցուած կը ներկայացնէ եւ դարուն Փաւստոս Բիւզանդացի:

Այս կես-Վրացի եւ կես-Հայ հողերը, որոնք կ'ընդգրկէին Ճորոխի աւազանը եւ Կուր գետին վերին հոսանքը մինչեւ Բորժոմի ձորը, Վրացի կը կոչէին Սոմխէթի, այսինքն Հայք եւ Հայերը՝ Վիրք կամ Վրահայք: Ան կը պարունակէր Զաւախքը (Վրաց Զաւախէթին), Տայքը (Վրաց Տաօն) եւ Կղարջքը (Վրաց Կղարջէթին) եւ ուներ երկու գլխաւոր կեդրոն, Արեւելեան մասին մէջ Յուրաւ՝ Տաւրի մէջ եւ արեւմտեան մասին մէջ Արսանուջ՝ Կղարջի մէջ (սես վերը՝ էջ 15—16):

Այս հողամասը իսկապէս կոռախնձոր մըն էր երկու ազգերուն միջեւ, որոնք հոն ոչ քաղաքական տեսական տիրապետութիւն մը կ'ընէին հաստատել եւ ոչ ալ ցեղային որոշ դիմագծութիւն մը տալ երկիրին:

Հոն, երկու ազգերը իրարու հոլ եւ խառն կ'ապրէին, զիրար ձուլելու աշխատելով:

Հայերը եւ Վրացիները, որ հող կը պայտարէին, վիճակակից ազգեր եղած են, եւ իրարու շատ նման պատմութիւն մը ունեցած, իբրեւ արգասիք իրենց երկիրներու աշխարհագրական կազմին եւ դիրքին, ինչպէս նաեւ բարեբու եւ սովորութիւններու նմանութեան:

Իրենց լեռներուն մէջ հին ժամանակներէ սկսեալ անկախ պզտիկ պզտիկ տէրութիւններու բաժնուած ապրած են երկար տեւել, առանց ազգային եւ պետական միութիւն մը կազմելու, եւ Հայոց պէս իրենք ալ յաջորդաբար Պարսիկ, Պարսեւ եւ Սասանեան տիրապետեան ենթարկուած են եւ ինչպէս Հայերը, իրենք ալ խառնուած են Ասիան տակնուվրայ ընող դէպքերու: Անոնք ալ մեզի պէս Պոնտոսի Միհրդատ Նուարտի քաղաքին Հռոմի դէմ բացած պայքարին մասնակցած են, կամայ եւ ակամայ եւ Հայաստանի ճակատագիրին ենթարկուած են Պոմպեոսէն պարտուելով եւ առանց բնիկ քաղաքներ ունենալու իրաւունքը կորսնցնելու, Հռոմի հովանաւորութեան տակ մնած են:

Ինչպէս մեր երկիրը, նոյնպէս եւ Վրաստան, Հռոմ-Սասանեան պայքարին մէջ երկու զօրաւոր պետութեանց մէջ խաղալիք եղած է, երբեմն մէկ եւ երբեմն միւս կողմին գերիշխանութեան ենթարկուելով:

Այս շրջանին, Հայ եւ Վրացի յարաբերութիւնները աւելի սերտ եղած են, եւ երկու ժողովուրդները կ'աւելնէին իրարմէն միասին մտաւորաբար փոխադրուած են:

Վրացիք քրիստոնէութիւնը ընդունած են Դ. դարուն սկիզբները Հայոց Լուսաւորիչին ձեռամբ (Հմմտ. Ն. Ման, Մկրտումիկն Հայոց, Վրաց, Ափսազաց եւ Ագուանից ի ձեռն Ս. Գրիգորի, 1905) եւ մինչեւ

Է. դար մեր կաթողիկոսներու նախապատիւ դիրքը ընդունած եւ Հայ եկեղեցիին հետ դաւանակից մնացած են, եւ Հայոց հետ կոռուած են Սասանեանց դէմ, քրիստոնէայ կրօնին պաշտպանութեան համար, ուրիշ քրիստոնէայ կողմանեան ժողովուրդներու պէս:

Նոյնպէս Հայոց գիրի գիտին հետ միասին կասարուած է — դարձեալ Մատեոսի ձեռնով — Վրաց գիրի գիտը, որ քեւեւ Վրացի կը ժխտեն, սակայն բազմաթիւ փաստեր կան, ակնհայտ հայ պատմագիրին վկայութեան զատ, որ կը հաստատեն այս իրողութիւնը:

Վրաց տարեգրութիւնները կը պատմեն նաեւ քեւ Վրաստանի ժողովրդեան բարբառն ժամանակ մը եղած է հայերէն (Քրոմ Ն. Ման «Երգ Երգոցի մեկնութեան վրացերէն թարգմանութիւնը» 1902, էջ 4), ինչ որ քերեւս չափազանցութիւն մըն է, վասնզի հաւանորեն այդ հայախօս շրջանները Հայաստանի սահմանամերձ վայրերն էին:

Հայերը իբրեւ մերձաւոր դրացի, այսպէս Վրաց քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթին ռաւով իրաները եղած են եւ իրենց ազդեցութիւնը մեծ եղած է անոնց վրայ:

Քաղաքական մարզին մէջ ալ Հայ եւ Վրացի ազգերու անձուկ շփումը, մերք բարեկամական եւ մերք քեղամական յարաբերութիւններով, շատ որոշ է, վասնզի այս տեսակ յարաբերութիւններու յիշատակութիւններով լի են երկու ազգերու ալ տարեգրութիւնները:

Վրաստան՝ երբեմն մեր հզօր քաղաւորներուն ձեռքին տակ հայկական նահանգ դարձած է եւ երբեմն ալ հայ քաղաւորական զանուն վրայ Վրացիներ բարձրացած են (Հ. Յովսէփ վրդ: Գարնեան, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. հտ. էջ 107):

Ինչպէս Հայաստան Դ. դարուն, նոյնպէս նաեւ Վրաստան, ի վերջոյ կորսնցուց իր անկախութիւնը:

562ին Պարսկաստան եւ Բիւզանդիոն խաղաղութիւն կնքեցին, Վրաստանը բաժնուելով պաւսկան եւ յունական երկու մասերու:

Արեւմտեան Վրաստանը մնաց Բիւզանդիոնի քաղաքական ազդեցութեան տակ, իսկ Արեւելեան Վրաստանը՝ Պարսկաստանի գերիշխանութեան տակ:

Է. դարուն՝ Հայաստան եւ Բ. դարուն՝ Վրաստան, հաւասարապէս ենթարկուեցան արաբական լուծին:

732ին Մոււան Բ. խալիֆան տիրեց Վրաստանի եւ Թիֆլիսի մէջ հաստատուեցաւ Ռաշիկան մը, քեւեւ Վրացիք ալ Հայոց պէս ունեին որոշ չափով ինքնավարութիւն մը:

Արաբական լուծը վերցած է Վրաստանի վրայէն, երբ Բիւզանդիոն զօրանալով կ'ընէր քեւ քեւ անցնելով առաջանալ դէպի Հայաստան եւ Արաբները վանել անկէ: Այսպէս, 861ին Վրաստան փրկուած է իսլամ տիրապետութենէն, բայց Ժ. դարուն կրկին անոր ենթարկուած է:

Կ. Պոլսոյ կայսրերը Թ. դարուն սկիզբը, մեծ պաշտպանութիւն ընծայած են Վրաց, որոնք յարած էին Բիւզանդական օրբոսոսութեան, այսինքն քաղաքականութեան, Հայոց դէմ իրենց ինքնուրոյնութիւնը պա-

հելու համար:

Կայսրերը կասեցուցած են Արաբներու յառաջ-խաղացութիւնը Թիֆլիսէն դէպի Վերին Կուր եւ միշտ մնացած են դաւանակից՝ Վրաց, եւ քաջալերող զանոնք՝ պայմանաւ Հայոց դէմ, քանզի Հայ եւ Վրացի կրօնական միութեան հակառակ էին: Կը վախճային որ, ինչպէս Աղուանները, նոյնպէս եւ Վրացիք — որոնք նախապէս դաւանակից էին — կրօնական միութեան ուղիով կը ձուլուէին Հայոց հետ եւ Կովկասի ստորոք զօրաւոր միութիւն մը կը կազմէին, իրենց ծրագիրներուն խոչընդոտ:

Վրացիք՝ որ չհայանալու համար տեսակ մը պայմար կը մղէին, կոքնած Բիւզանդական ոյժին, արաբական տիրապետութեան սկիզբը, երբ ճնորհիւ Բիւզանդական հովանաւորութեան, մասամբ անմիջապէս անցած էր իրենց երկիրը, աւելանալու բոլորովին ձեռքազատել իրենց եկեղեցին Հայ եկեղեցիին գերագահութենէն եւ խզուեցան անկէ եւ օրօքսոքս ինքնագլուխ եկեղեցի մը կազմեցին (տես Հ. Ներսէս վրդ. Ալիմեանի *Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, պատմութիւն հայ վրական յարաբերութեանց* (Վիեննա, 1910) գործը, ուր հանգամանօրէն կը բացատրուի այս բաժանման պատճառները, (տես նաեւ վերը՝ էջ 22 եւ 42):

Այսպէս, Կրօնական հակասի վրայ երկու ազգերը իրարու դէմ կանգնեցան եւ իրենց միջեւ հակառակութեան նոր առիթ մըն ալ ստեղծուեցաւ, հողաշին եւ ցեղային նուանման միշտ գոյութիւն ունեցող վեներէն զատ:

Արաբական շրջանին Վրացիք կը բնակէին Կուրի վերին հովիտին մէջ, մինչեւ քիչ մը վար Թիֆլիսէն, մասնաւորապէս՝ Աղուանից պէս Կուրի գետին ձախ եզերքը, մինչեւ ձորոյս դէպի Արսանուռ եւ մինչեւ Մոսքերու, Ափսազներու, Ալաններու եւ Ծանարներու երկիրները: Իսկ Կուրի ձախ եզերքին վրայ Վրացիք կը գրաւէին իրան գետին հովիտը, յետոյ Կարսի եւ Օլթիի ուղղութեամբ բոլոր այն հողամասը՝ որուն շուրջը կը բաժին Կուրի մէջ:

Հայերը օգտուելով դէպի հիւսիս ազատօրէն տարածուելու համար խալիֆաներուն իրենց տուած արտօնութենէն, իրենց երկիրին կցեցին Վրացիներէ բնակուած այն հողերը, որոնք կը գտնուէին Կուրի կամ անոր օձանդակ իրան գետին եւ ձորոյս դէպի Արսանուռ քաղաքէն Կուրի միւս կողմը անցնելու փորձերը հանդիպեցան բռնուն ընդդիմութեան, Վերին Վրաստանի մէջ, վասնզի Թիֆլիզի արաբ եմիրներն ալ արգելի կ'ըլլային Հայերու դէպի հիւսիս առաջացման, եւ նոյնիսկ կը քաջալերէին Վրացիները, որ Հայոց դէմ յարձակին:

Արաբ եւ Բիւզանդական քաջալերութիւնը Վրացիները շատ պահանջկոտ դարձուց:

Անոնք ոչ միայն Կուրի սահմանազուխով չէին բաւականանար, այլ այսրկուրեան Վրացիներէն բնակուած վայրերն ալ անբաւական կը համարէին, եւ կը պահանջէին իբրեւ միւսական ձորոյս եւ Երզրումի շրջակայքը, որոնք անմիջապէս կերպով հայկական էին:

Բայց արաբ խալիֆաներու տարածուելու վերջ. Վրացիք եւ Հայոց ենթարկուեցան, վասնզի Հայ Բագրատունի իշխանական տոհմը, ինչպէս որ Հայաստանի մեծ մասին տիրացած էր, այնպէս նաեւ Վրացի-

ներով բնակուած եւ Հայաստանի մաս կազմած յայտնա Կուրի հողերուն մէջ ալ իր տիրապետութիւնը հաստատեց եւ հետզհետէ դէպի հիւսիս ընդարձակելով իր տիրակալութիւնը, իր մականին տակ միացուց բոլոր Վրաստանը:

Բագրատունի առաջին կայսրը, որմէ անոնք դէպի արեւելք եւ հիւսիս տարածուելով, տիրակալեցին Հայաստանի եւ Վրաստանի, իրենց հին ու նախնական ուսանը Սպերն էր, ուրկէ տեսնուի քիչ ինչպէս հետզհետէ քաջալերուող Արաբներէ, Արաբաց, Վասպուրական, Տարօն, Սիւնիք, Մոկք տարածուեցան եւ ծնունդ տուին Բագրատունի Հայկական իշխանապետութիւններու եւ հոսկ ուրեմն քաղաւորութեան:

Իրենց մէկ նիւղն ալ Տայքի նամբով մտաւ Վրաստան եւ անոր քաղաքական կեանքին հիմք դրաւ:

Բրոն. Ն. Աղունց իր հեղինակաւոր տեսութեամբ կը հաստատէ քիչ մը ինչեւ *Բագրատունիների երկու միւս Վրացիք պատմութիւն չունին բառի իսկական միտքով: Հաւաստի աղբիւրները պահել են հատ հատ իշխանների թէ թագաւորների, որոնք վկայում են որ մեր հարեւան ազգը ձգտել է ազգային ինքնուրոյն կեանք ստեղծելու, բայց ճիշդիւրէն արդիւնքը հիմնովին կշռելու համար միանգամայն պակասում են արժանահաւատ տեղեկութիւններ: Բագրատունեաց շրջանից է միայն, որ Վրաց ազգային կեանքը մշտնուէ պատմական հոռւի մէջ եւ ընթանում ուրոյն եւ փայլուն ուղիով:*

Կարելի է պնդել առանց չափազանցութեան, որ վրական Բագրատունիք շատ աւելի նշանաւոր գործօն եղան վրաց պատմութեան մէջ քան հայ Բագրատունիք՝ Հայոց պատմութեան: Բաւական է յիշել որ վրական Բագրատունի տոհմաձառը հաշուում է մօտ 309 անձ, որից 60 թագաւոր: Չորս կարեւոր աստ ունի այս ծառը նախնի կամ բուն Բագրատունիք, Ափսազեան, Կախեդ վրական, Մուխրանի ճիւղաւորումներ (տես Բագրատունեաց փառքը, ՀԱՅԲԵՆԻՔ ամսագիր, 1929 Մարտ, էջ 150):

Բագրատունիք, փերեցին վրական խոտոր յաւակնութիւնները զի Հայ իշխաններու ենթարկուեցաւ իրան գետին աւազանը՝ Թիֆլիսի հարաւակողմը: Սակայն որովհետեւ Վրացիք տկուր ազգային նկարագիր մը բացառած էին արդէն, այդ իշխանական տոհմը որ տիրած էր ձորոյս եւ Կուրի միջեւ, ուրիշ կերպով չկրցաւ ամրապնդել եւ տեւականացնել իր գոյութիւնը հոն, երբ ոչ դառնալով ինքն ալ վրացի քի՛ իր կրօնով, քի՛ իր տիրապետով եւ քի՛ իր գործունէութեամբ, վասնզի Վրաստանի այս քաղաւորները իրենց հայաստաններուն պէս ընդունեցին Բիւզանդական հովանաւորութիւնը եւ անոր պատուոյ աստիճանները:

Բիւզանդիոն՝ որքան որ Վրաստանը կը հովանաւորէր, շատ համաձայն չէր անոր զօրանալուն Հայ Բագրատունի հարստութեան ձեռքին տակ, ուստի իբրեւ հաւասարակշռութեան տարր անոր դէմ հանեց Ափսազները, զանոնք քեղադրելով որ գրաւեն Կուրի հովիտին մէկ մասը (տես վերը՝ էջ 22):

Այսպէս, Վրացիք քեւեւ չձուլուեցան Հայոց հետ, ինչպէս Աղուանները, բայց չկրցան ալ մեծ ու պակասաւոր ոյժ մը կազմել:

Հայ եւ վրական երկու քաղաւորութիւններ, երկուեւն ալ սկար, չկրցան հայացնել երկու ցեղերու միջեւ ինկած հողերը, որոնք վրական գրաւման տակ ալ մնացին Հայ:

Իսկ վրասան, ունեցաւ իր քաղաւորութիւնը, որ Բագրատունեաց շրջանին Հայ Բագրատունի քաղաւորներու կազմած մեծ աւաստեցութեան մաս կը կազմէր, Հայոց քաղաւորին կամ Արֆայից Արֆային ստորադաս նոյն քաղաւորներու կարգին երկրորդ տեղը զբաղեցնէր:

Այս քաղաւորութիւնը իր ծագումը կ'առնէր այն հողերուն վրայ, որոնք Կուրի ձախ կողմը կը զսնըւէին, եւ կռուախնձոր եղած էին երկու ազգերուն միջեւ, եւ անկէ եւ որ կը տեղափոխուէր դէպի հիւսիս եւ կը ձգէր տարածուիլ դէպի հարաւ՝ Հայաստանի սիրտը:

Ա. — ՎՐԱՍԱՆԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Արաբները, որ Հայաստան մտած էին Հարաւեան, Հայկական Բարձրաւանդակի հիւսիս-արեւմտեան ծայրագրաւորները — ինչպէս էին Բարձր Հայք, Տայք եւ Գուգարք նահանգները — բաւական ուշ հասան եւ այս շրջանները բիւզանդական տիրապետութեան տակ մնացին տեսն մը եւս, եւ տեսն մը ապաստանի վայրեր հանդիսացան Հայ նախարարներու համար:

Այսպէս, կը յիշատակուի որ երբ 750ին Հայ նախարարները ապստամբեցան Արաբներու դէմ «երթեալք ապաստանէին յամուրս աշխարհին Տայոց, հանդերձ ամենայն ընտանեօք իւրեանց եւ ամենայն աղիւսիւք, եւ ապաստանեալք առաւել ի զօրս տրքային Յունաց որ էին ի կողմանս Պոնտոսի, քանզի էր ի մէջ նոցա ուխտ խաղաղութեան հրամանաւ կայսերն Կոստանդինի» (Ղեւոնդ, էջ 154) որ է Կոպրու-նիմուս կոչեցեալը (740—775):

Նոյնպէս քիչ վերջը այս ապստամբութեան, որ շատ աննպաստ հետեւանք ունեցաւ Բագրատունիներու եւ Մամիկոնեաններու համար, իրենց մնացորդները բիւզանդական սահմանազրուխին վրայ Տայք ապաստանեցան:

774—75 ապստամբութեան ազդանշանը տուող Արսաւազդ Մամիկոնեան «հասանէր ի գաւառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի եւ սպանանէր զհրամանատար հարկին: Եւ որ ինչ գտանէր ի ծեռն նորա առեալ՝ համբառնայր ամենայն տամբ իւրով, գնայր ի կողմանս Վրաց աշխարհին եւ ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս» (Ղեւոնդ, էջ 170):

Արաբ ոսիկանը Արսաւազդը կը հալածէր «յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխէ»:

(նոյն) մինչ ան կ'անցնէր Եգերացոց աշխարհը (այսօր Լազիսան) եւ կ'սանար «անձամբ զիշխանութիւն անձին իւրոյ ի վերայ Եգերացոց եւ ի վերայ Վէռիոյ որ են Վիրք» (նոյն):

Այսպէս, առաջին անգամ Հայ նախարար մը Հայաստանի ծայրագոյն հիւսիսի մէջ կը հիմնէր Հայ իշխանութիւն մը, որ տեւական եղած չէ, վասնզի Արսաւազդ Մամիկոնեան բիւզանդական բանակի մէջ գործած է իբրեւ զօրավար:

Միայն որոշ եւ որ 774ի ձախող ապստամբութեան վերջ երբ Բագրատունի կորսնցուցին իրենց ընդարձակ եւ նոյն կալուածները, որ Հայաստանի զանազան մասերուն մէջ ունեին, ամրացան Արաբի աւազանին մէջ՝ Տայք եւ պաշտպանեցին Կուրի հովիտը իսլամներու դէմ, որոնք արդէն առաջացած էին Վասպուրականի հիւսիսային կողմը զսնուող երկիրները (տես վերը, էջ 116):

Այս ապաստանեալներէն կամ փախստականներէն մեկն էր Աւոս Պատրիկի(1) երկրորդ որդին Վասակ, որ նոյնպէս ապաստանած էր Վրաստան:

Ղեւոնդ երկու անգամ (էջ 144 եւ 146) կը յիշատակէ զինքն որոշապէս գրելով «Վասակ որդի Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ Սպարապետի»:

Վասակ որովհետեւ 774—775ի ապստամբութեան ինքն ալ մասնակցած էր եւ Արեւելի նախաժամարտին մէջ պարտուող Հայկական բանակին մէջ էր, ինչպէս Հ. Ներսէս վրդ. Ալիկնեան (ՀԱ. 1930 էջ 648) կ'ըսէ. «Կ'երեւայ թէ Վասակ կռիւէն յետոյ փախաւ Վրաստան, խոյս տալով յաղթականին վրէժ-խընդրութեան առջեւ, եւ հոն՝ Կղարջք-Տայք, հիմնեց Արտանուշի(1) իշխանութիւնը: Վարդան պատմիչ (էջ 77) իր տոհմածառը այսպէս կը գծէ.

«Եւ տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի՝ որդւոյ Ատրնէրսեհի, որդւոյ Վասակայ, որդւոյ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ զերկիրն Վրաց, որոյ երթեալ հնազանդեցուցանէ ինքեան, եւ կայսրն առաքէ նմա պատիւ կիրապաղատութեան»: ... Բայց «Կիրապաղատն Աշոտ տիրեաց ի Կղարջք մինչեւ ի Տփղիս լեռնակողմամբն հանդերձ»: Այս Աւոսէն սերեցան Արսանուշի իշխանութեան պայազատները (Հմմտ. Մարկուարդ, էջ 101—150):»:

Այս կերպով Վասակ, ճիշդ իր եղբորորդին՝ Աւոս Մսակերի նման հիւսիս-արեւմտեան Հայաստան երթալով եւ Բիւզանդացիներու դրացի վերին Վրաստանի՝ Կղարջքի լեռներուն մէջ ամրացալով, կը հիմնէր տանուտեղ-իշխանական տուն մը 775էն քիչ վերջը եւ իր իշխանութեան ուսան կը դարձնէր Արսանուշք (Laurent, էջ 99 եւ տես վերը՝ էջ 116):

Վասակ, որուն համար René Grousset (էջ 339) կ'ըսէ քե Տարոնէն գաղթած էր Կղարջք, ազդուելով այն համակրութեան, որ դէպի Բիւզանդացի կը

1. Թաղուած է Դարիւնք, իր անդրանիկ զաւակն էր Սմբատ Սպարապետ:

(2) Արտանուշ կը գտնուէր Գուգարք: Նահանգին տարեւտեան կողմն, Կուրի ձախ ափին, Կղարջք կամ Կղարջք (Վրաց՝ Կլարշէթի) գաւառին մէջ:

(1) Աշոտ Պատրիկ «Կոյր», 732ին Հայաստանի Պատրիկ նշանակուած էր Մուսուան Ոստիկանէն (Ղեւոնդ, էջ 112): 748ին Գրիգոր Մամիկոնեան իր երկու աչքերը խաւարեցուցած է, որով 732—748 պաշտօնավարած է իբրեւ Պատրիկ: 761ին մեռած է

սածեին Խազարները սկսեալ Հերակլ կայսեր (610—641) օրերէն, ինքն ալ ապաւինեցաւ բիւզանդական պաշտպանութեան:

Արաբ խալիֆաները, հակառակ անոր որ Վերին Վրասանի, այսինքն Կղարջի մէջ հաստատուած այս իշխանութիւնը բիւզանդական պաշտպանութեան սակ մտած էր, 810ին կամ աւելի եւել 810—819ի միջեւ իրենք ալ նուիրագործեցին այս իշխանութեան նեղիւնակութիւնը Վասակի որդւոյն՝ Ասրնեւսեհի կամ բւս վրաց Ասարնասեհի, շնորհելով «Վրասանի իշխանի» աստիճանը (René Grousset, էջ 344), երբ արդէն Բիւզանդիոնի արքունիքը քրքրուելով վրացի դառնալու նամբուն վրայ եղող կամ վրացի դարձած Բագրատունի տոհմին այս նիւղին կարեւորութիւնը՝ անոր իշխաններուն տուած էր Կիրապաղաշի տիտղոսը:

Կազմաւորուելի սկսած արաբ խալիֆայութեան ծայրագլուաւորներուն մէջ ծագած ապստամբութիւններուն ասեմ Հայերը իրենց նեցուկ ունենալու առաւելութիւնը, որ Արաբները կը հետապնդէին, խալիֆան մղեց Հայկական Բարձրաւանդակին վրական սահմաններու վրայ գտնուող այդ մասին մէջ քոյլ տալու որ հաստատուի Բագրատունիներու ուրիշ նիւղի մը իշխանութիւնը (սեւ վերը՝ էջ 116), որ համեմատելի գործակից մը էրաւ Շիրակի Բագրատունի իշխանին՝ Աւոն Մսակերի: Անոնք երկուքը Կովկասի ստորոք կազմեցին իշխանական տուններու զօրաւոր միութիւն մը (René Grousset, էջ 339):

Վասակ եւ իր յաջորդները, որոնք Կղարջ հաստատուած էին, հետզհետէ տարածեցին իրենց իշխանութիւնը դեպի Արեւելք եւ դեպի հիւսիս, եւ ի վերջ վրական աւաստեցութիւնը հարուածելով ժառանգորդ դարձան իբրեւական քաղաքութեան (René Grousset, էջ 339):

Վրաց պատմագիրները վրական Բագրատունիներու ծագման մասին ունին առասպելապատում տեղեկութիւններ (սեւ Մարուխան, *Բագրատունեաց արքայական հարստութիւնը Վրաստանում*, ՀԱ. 1939 էջ 238—240) որոնցմէ ամենէն աւելի իրականութեան մօտեցողը Ե. Թաղայեւի ի 1912ին հրատարակած վրացերէն հին ձեռագիրներու կարեւոր ժողովածոյի մը մէջ գտնուած «Համառօտ Տեղեկութիւն Վրաստանի պատմութեան վրայ», խորագրով հաստատուած է:

Այս պատմութեան համաձայն Բագրատունիները Վրասանի մէջ սկսած են իշխել 779ին Ասարնասեհի (Ասրնեւսեհի) որդի Աւոն Բագրատունիին սկսեալ:

Ըստ այս ձեռագիրին, Մրուան Բ. խալիֆան Աւոնը նշանակած է Վրասանի կուսակալ, եւ երբ Արաբները սկսած են բռնանալ իր վրայ, Աւոն որոշած է անոնցմէ ազատելու համար բիւզանդական հող ապաստանիլ:

Այս պատմաւորով հետագած է Վրասանէն, իր հետք առնելով իր քննադիքը, որոնց մէջ էին իր երկու որդիները՝ Ասարնասեհ եւ Բագրատ:

Անոնք կ'երթան Զաւախք, ուր Արաբները կը

յարձակին իրենց վրայ, բայց Աւոն կը յաջողի դիմադրել եւ կ'երթայ դեպի Տայք եւ անկէ կ'անցնի Շամսեքի ձորը եւ ապա Կղարջ: Այս կողմերու ժողովուրդը, որ Արաբներու արշաւանքին ժամանակ ձորերուն մէջ եւ լեռներու վրայ ապաստան որոնած էր, Բագրատունի իշխանին գալը իմանալով, կը դիմաւորէ զայն եւ կը խնդրէ որ փոխանակ բիւզանդական երկիր տեղափոխուելու, մնայ այնտեղ եւ իշխէ իրենց վրայ:

Աւոն կ'ընդունի ժողովուրդի խնդրանքը եւ կը մնայ Տայք: «Աստուած, կ'ըսէ Վրացի պատմիչը, անոր յաջողութիւն պարգեւեց: Ան դարձաւ Կղարջի եւ Շամսեքի տէր եւ աւերուած գիւղերը վերականգնեց» (Մարուխան, ՀԱ. 1939, էջ 240—241):

Ինչպէս որոշ կը տեսնուի, այս պատմութիւնը բաւական համաձայն է Վարդանի տեղեկութիւններուն հետ, որ Վրաց Բագրատունեաց սկիզբը աւելի առաջ կը տանի Աւոնի մեծ հօրը՝ Վասակի վերագրելով այս իշխանութեան հիմնադրութիւնը, միեւնոյն ասեմ հաստատելով քէ անոր Արսանուշի իշխանութեան պատճառով համաշուր Արաբներու եւ Բիւզանդացոց կողմէն — քանի որ այս երկու պետութեանց սահմանադրուիսին վրայ կը գտնուէր անոր երկիրը — եղած էր Աւոնի ժամանակ:

Ըստ «Համառօտ Տեղեկութիւն Վրաստանի պատմութեան վրայ» խորագրով գրութեան, Աւոն Բագրատունի, վերականգնած է Կղարջի անտառներուն մէջ հսկայական բարձրութեամբ եւ լայն տարածութեամբ բարձրադիր մը վրայ կառուցուած բերդը, որ վերջին արաբական յարձակման ժամանակ կործանուած էր:

Աւոն Բագրատունի այդ բերդին առջեւ, մինչեւ Արսանուշի գետակին ափը հիմնեց նոր աւան մը, Արսանուշ անուանով եւ իր բնակութիւնը հոն հաստատեց:

Իր յաջորդներն ալ հոն նստան յաջորդաբար մինչեւ ԺԱ. դար:

Աստիճաբար Բիւզանդիոնի եւ մերք Արաբներու իշխանութեան ենթարկուած են, բայց չեն խզած իրենց յարաբերութիւնները Հայաստանի Բագրատունիներուն հետ: «Իբրեւ ամիրապետին աւարառուները, կ'ըսէ Մարկուարդ, Հայաստանի իրենց ցեղակցաց քաղաքականութեան կը հետեւէին...»:

Համաձայն Բրոք: Ն. Ադոնցի (սեւ Հայրենիք 1928 Մարտ 150—155), Բրոք. Յ. Մարկուարդի (սեւ Վրական Բագրատունեաց ծագումը, քրդմ. Հ. Մետրոպ Վրդ. Հապոգեան, Վիեննա, 1903) եւ Հ. Ներսէս Վրդ. Ակիբեանի (սեւ «Հայ Բագրատունիներու Տոհմաժողով», 450—850, ՀԱ. 1930, էջ 637—660) ուսումնասիրութիւններուն, Աւոն Պատրիկի (Կոյր կոչուած) երկու որդիներէն Վասակէն՝ Սմբատ սպարապետի (+772) եղբորմէն կ'սկսի վրացի Բագրատունի իշխանապետութիւնը նախ բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան տակ:

Հոն իշխած են յաջորդաբար՝

1. ՎԱՍԱԿ որդին՝ Աւոն Պատրիկի (+760—61):
2. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ(1) (Անտառնասեհ՝ բւս վրաց),

(1) Ն. Ադոնց եւ Յ. Մարկուարդ տարակուսելի կը համարեն ասոր գոյութիւնը, հակառակ Վարդանի բացարձակ վստահութեան Մարկուարդ վրական ժամանակագրութեան մէջ գը-

տած է ասոր յիշատակութիւնը «Կոյր» անվանով: Նոյնն է արդեօք Աշոտի հետ:

3. ԱՇՈՏ Ա. Կիւրապաղաս(1),
4. ԲԱԳՐԱՏ Ա. » (2),
5. ԴԱԻԻԹ » (3),
6. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ Բ. «Իշխան Վրաց»(4),
7. ԴԱԻԻԹ Բ. (5)
8. ԱՏԱՐՆԱՍԷ Գ.(6),
9. ԱՇՈՏ Բ. Կիւրապաղաս(7),
10. ՍԱԲԱՏ «Մամիալ»(8),
11. ԲԱԳՐԱՏ Բ. Ռեկուան,
12. ԳՈՒԴԵՆ քաղաւոր Վրաց(9).

Բրոֆ. Ն. Աղոնց կը յայտնէ քէ «Վրացի Տարե-
գիրքը Բագրատունիների սկիզբը հաշուում է Ասրներ-
սեհեն անեստ առնելով առաջին երկու անունները՝
Աոս եւ Վասակ» (Հայրենիք, նոյն):

Բայց որովհենեւ, ինչպէս Հայաստանի եւ Աղ-
ւանից աշխարհին մէջ Վրաց երկիրը նաեւ ուներ աւա-
սապետական կազմ եւ բաժնուած էր բազմաթիւ իշխանու-
թիւններու, — հետեւանք յանախ հոգային ստացուածքնե-
րուն բաժանումներուն իշխանին որդւոց մէջ — Վրաս-
տանի Բագրատունիներու իշխանապետութիւնն ալ նման
Հայկականին, բազմաթիւ բաժանումներու ենթարկուած
է եւ այդ բազմաթիւ իշխաններէն մէկը գերիշխան
պետութեան կողմէն *իշխան* կամ *իշխանապետ* նշա-
նակուած է:

Բիւզանդիոն այդ իշխանապետ կը հանչնար
Կիւրապաղաս տիտղոսով, իսկ Վրացիք զայն կը կո-
չէին *երեսթաւ* *երեսթաւաց* (իշխան իշխանաց):

Վրաստանի այս ստորաբաժանումին մէջ որքան
աւասապետական սովորութիւններն, նոյնքան ալ եր-
կիրին դիրքը եւ երկու հզօր դրացիներու սահմանին
Վրայ զսնուիլը դեր կատարած են:

Ինչպէս մեր Հայ Բագրատունիները, նոյնպէս
Վրականները արաբական եւ քիւզանդական պետու-
թիւններու կողմէ ցանուած որովհէն զոն եղած են,
վասնզի երկու պետութիւններն ալ Վրաստանը նուա-
նելու համար զայն ինքն իր մէջ բաժնելու եւ ներքին
պայքարներով սկարացնելու աշխատած են եւ ինչպէս
Հայաստանի, նոյնպէս նաեւ Վրաստանի մէջ յա-
ջողած են:

Եղած է օրջաններ, որ երկիրին մէկ մասը Բիւ-
զանդիոնի եւ միւսը՝ արաբ խալիֆայութեան գերիշ-
խանութեան տակ եղած է:

Հետեւաբար վերը մէջ բերուած ցանկին հետեւո-
ղութեամբ կարելի չէ մտածել քէ մէկ կտոր եւ
կեդրոնեացեալ պետութիւն մըն էր Վրաստան: Ընդհա-
կառակը, ան կը բաղկանար ազգիկ ազգիկ իշխանու-
թիւններէ, որոնք մեծ մասամբ Բագրատունի իշխաններ
ունեին իրենց գլուխը եւ տարածուած էին նոյնիսկ

Կուրէն անդին բուն վրական հոգին Վրայ, մինչեւ
Սեւ ծով:

Այս արդիւնքին հասած են Բագրատունիք, Կի-
ւարկելով ճիշդ այն նարայիկ մեքոսները որ կիրարկած
էին Հայաստանի մէջ, զօրաւոր իշխաններուն խնամա-
նալով, չհնազանդողները զենով նուաճելով եւ եր-
բեմն խաղաղօրէն քաղաքացելով:

Արեւմուտք հաստատուած Բագրատունի իշխա-
նութիւնը իր ազդեցութիւնը եւ գերիշխանութիւնը տա-
րածելու համար բովանդակ Վրաստանի Վրայ իր կըր-
նակը ուներ Շիրակի Բագրատունի քաղաւորութեան հե-
ղինակութիւնը իբրեւ իշխանապետ Հայաստանի շատ
մը իշխանութիւններուն:

Վասակ Բագրատունիի քոռը՝ Աոս Կիւրապա-
ղաս, ստացաւ խալիֆայէն Վրաստանի իշխանապետու-
թիւնը, ինչ վերջը իր զարմիկին՝ Աոս Մսակերի (+
826) Հայաստանի իշխանապետութիւնը ստանալէն (La-
urent, էջ 99, Վարդան, էջ 77 եւ վերը՝ էջ 116):

Աոս Կիւրապաղաս սպաննուեցաւ դաւաճա-
նութեամբ (+826) եւ քողուց երեք անգամանա որ-
դիներ, ուստի էին Ասաոնասէ (=Ասրներսեհ), Բագրատ,
եւ Գուարամ:

Արաբները օգտուելով անոր մահէն, նորէն զը-
րաւեցին Արեւմուտքը եւ Շամեքը, բայց Աոսի որդի-
ները ինչ վերջը իշխանութեան գլուխ անցնելով, կռի-
ւը վերսկսան Արաբներու դէմ եւ յաջողեցան վերստ-
ին սիրել երկիրին, զոր դրին բիւզանդական գերիշ-
խանութեան տակ:

Աոսի յաջորդած է իբրեւ Կիւրապաղաս անոր
որդին՝ Բագրատ — ինչպէս վերի ցուցակին մէջ կը
տեսնուի — մինչ անդրանիկը՝ Ասաոնասէ, իշխած է
Շամեքի կամ Արսահանի:

Բագրատ Ա. Կիւրապաղասին գործակցած է
իր Կուարամ (ըստ Վարդանի՝ Գարամ) եղբայրը, որ
Վրաց ժամանակագրութիւնները Մամիալ = քաղաւոր
տիտղոսով կը յիշատակեն:

Կուարամ, որ շատ գործունեայ մէկն էր, օգ-
տագործած է Բիւզանդացիները եւ անոնց ֆաշալերու-
թեամբ իր հաւոյն տիրած է Ջաւախքի, Տփլիսի, Տա-
ւրիքի, Անցի, այսինքն Արսահանի եւ Արեւմուտքի ա-
րեւելքի տարածուող անդրկուրեմոն նոդերուն (Laurent,
էջ 278 եւ René Grousset, էջ 329):

Նոյնիսկ անիկա առաջացած է մինչեւ Գարդ-
ման, Սեւանայ լիճի արեւելեան եզերքը, ուր կ'իշխէր
Gabloutz: Կուարամ կը ձերբակալէ Gabloutzը, եւ
զայն պատմեց կուսայ Բիւզանդացիներուն:

Մեծն Աոս Ա. Բագրատունի, Հայոց իմաստուն
քաղաւորը, չէր կրնար հանդուրժել որ Վրացի իշխան-

(1) Ն. Աղոնց 826 կը նշանակէ անոր մահուան թուա-
կանը:

(2) Ըստ Յ. Մարկուարդի, մեռած 876ին:

(3) Ն. Աղոնց 381ին:

(4) Ն. Աղոնց իշխան Վրաց 890ին, վերջը
Լեւոն իմաստասէրի տոնէն Կիւրապաղաս է 899ին թագաւոր:
Մեռած է 923ին, Ն. Աղոնց չէ յիշատակած:

(5) Ն. Աղոնց չէ յիշել. մեռած է 923ին:

(6) Ըստ Մարկուարդի 944—945էն առաջ իշխած է:

(7) Յ. Մարկուարդ 954ին մեռած ցոյց կուտայ:

(8) Ըստ Յ. Մարկուարդի մեռած է 958ին, «Մամիալ»
տիտղոսը որ Արեւմուտքի Բագրատունիներէն շատերը կրած են,
կը նշանակէ վրացերէն թագաւոր «Մէփէ» բառէն ծագելով,
բայց ունի նաեւ բռնակալի (despote) իմաստ. (Մարտիան, ՀԱ.
1939, էջ 242):

(9) Ըստ Յ. Մարկուարդի մեռած է 992ին:

ներ հաստատուեին Սեւանայ լիճին վրայ, ուսի ինքն վարուեցաւ այնպէս, ինչպէս որ վարուած էր Կուարամ, իր հարազատ եղբոր՝ Բագարասի դէմ, բիւզանդական հովանաւորութեան ապաւինելով:

Հետեւաբար, ինքն ալ օգնեց Բագարասին՝ ընդդէմ Կուարամի, զոր բռնուեցաւ 875ին եւ վաճի մը մէջ բանտարկուեցաւ իսկ իր ստացուածքները բաժնուեցան Հայոց թագաւորին եւ Վրաց Կիւրապաղասին միջեւ, (Laurent, էջ 278):

Մեծ մասը այդ հողերուն, պէտք էր տրուէր Բագարասի, բայց Ասոս Ա. միայն Աւոցը տուաւ անոր եւ Գարդմանը կցեց Հայոց թագաւորութեան (René Grousset, էջ 292):

Կուարամ մեռաւ 882ին:

Ասոս Ա. թագաւոր, այսպէս, իբրեւ աւաստապետ եւ գերիշխան վեհապետ, կը փրկէր Բագարաս Ա. Կիւրապաղասի իշխանութեան միութիւնը եւ զայն կ'ենթարկէր իր հովանաւորութեան:

Բագարաս Ա. երախտապարտ մինչեւ իր մահը (876) յարգեց այս կապը եւ նանչցաւ Ասոսի գերիշխանութիւնը (Laurent էջ 278), որ աւելի շեշտուեցաւ երբ Բագարաս Ա. ի յաջորդեց իր որդին՝ Դաւիթ Ա. (876—881) եւ իր դէմը զատ իբրեւ հակառակորդ իր զարմիկը՝ Նասր, Կուարամի որդին, որ կրկին կը փախաւ եւ Բիւզանդացիներէն եւ անոնց գործիք հանդիսացող Ափսաղներէն:

Ասոս Ա., ինչպէս Կուարամի դէմ պաշտպանած էր Բագարասը, նոյնպէս Նասրի դէմ պաշտպանեց անոր որդին՝ Դաւիթը:

Քաղաքային այս պատերազմին մէջ 881ին Դաւիթ Ա. սպաննուեցաւ Նասրէն, բայց Ասոս Ա. միջամտեց, հաւանութեամբ վրական օրինապահ կուսակցութեան, որուն պէտք էր Լիպարիտ իշխան, Օրբէլեան մեծ ընտանիքէն՝ Տրիպլէքի տէրը (René Grousset, էջ 392):

Հայ եւ վրացի միացեալ ոյժին առջեւ, Նասր տնիւտուեցաւ փախչիլ Բիւզանդական հող: Կղարջփ իշխանապետութիւնը ժառանգեց Ասրնեբրտն Բ. (881—923) Դաւիթ Ա. ի որդին, որ իբրեւ Հայոց պաշտպանեալը մնաց Կիւրապաղաս Վրաստանի:

Ասով հանդերձ, Բիւզանդացիք չյուսահասեցան Վրաստանը հայկական ազդեցութենէն դուրս հանելու եւ իրենց ենթարկելու համար (René Grousset, էջ 392), ուսի ձեռք առին Ափսաղաց Բագարաս իշխանը (887—905) որպէսզի օգնէ Նասրի Կուարամի որդւոյն, որպէսզի ան տնտեսէ Վրաստանի գահուն:

Բագարաս Ափսաղաց իշխանը, որ Պոլիս գացած էր օգնութիւն խնդրելու համար, 887ին դարձաւ նաւաստորդով մը եւ բանակով մը, որպէսզի Նասրի օգնէ:

Ասարնասէ Բ., սպառնալիքի ենթարկուած, փոշ քաւ Հայոց եւ անոնց օգնութեամբ պատերազմեցաւ իր հակառակորդին դէմ եւ պարտութեան մատնեց Ափսաղաց բանակը վերին Կուրի վրայ Սամսխի մէջ Ասփինձայի ճակատամարտին, ուր սպաննուեցաւ Նասր եւ Ափսաղները փախան:

Այսպէս, անգամ մըն ալ, շնորհիւ Հայոց, կը

փրկուէր Ասրնեբրտն, եւ աւելի սերս կերպով կը կապուէր հայ թագաւորութեան, բան մը, որմէ քե՛ Հայերը եւ քե՛ Վրացիք կ'օգտուէին:

Հայերը օգտուեցան նախ Վրաստանի իշխանը իրենց ստորադաս ճորտի վիճակին մէջ դնելով, եւ Աւոցը եւ Գարդմանը Հայաստանի կցելով, վասնզի Տայքը, Աւոցը եւ Գարդմանը, վրացի եւ հայ ցեղերու սահմանային այդ երեք մարզերը, որոնք կ'ենդեռէին Հայաստանը հիւսիս-արեւմուտէն, հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւելէն (Laurent, էջ 278), Վրացիք, — հակառակ անոր որ իրենց իշխանները Բագարասունի տնտէսէն էին —, գրաւած էին:

Իսկ Վրացիք օգտուեցան իրենց իշխանապետութեան միասնականութիւնը պահելով օրինաւոր ժառանգորդին իր աթոռին վրայ հաստատելով:

Ասրնեբրտն իր երախտապարտութիւնը պահեց ինչպէս հանդէպ Ասոս Ա. ի՞նչ նոյնպէս նաեւ հանդէպ անոր որդւոյն՝ Սմբատ Ա. ի՞նչ, որ տակաւին զահաժառանգ եղած ասէն, Գուգարի ծայրագաւառ նահանգը եւ Վրաց Սոմխէթին — այսինքն իրաւ (վրացերէն Քիճա) գետին եւ Բորժոմի հովիտներուն միջեւ զսնուած հողամասը նուաճած էր, եւ նոյնիսկ այս պատճառով իր հօր յուղարկաւորութեան չէր կրցած ներկայ զսնուիլ (Յովհ. Կար., էջ 181):

Նոյն իր հօր մահուան լուրը առաւ, Սմբատ եկաւ Երասխաւորս կամ Շիրակաւան մայրաքաղաքը, ուր կը փութայ Ասրնեբրտն *«մեծ իշխանն Վրաց... ի ցաւակցաբար վշտակցութիւն»* (Յովհ. Կար., էջ 182) յայտնելու:

Աբաս Սպարապետ, Սմբատի հօրեղբայրը, որ կ'ուզէր գրաւել Հայոց թագաւորութիւնը, կը փորձէ արգելք ըլլալ այս տեսակ մը հպատակութիւն յայտնելու ձեւակերպութեան, սակայն Ասրնեբրտն *«յաւելտ անտեղի զոյ զոյ երթալն»*, նկատելով կ'երբայ Սմբատի մօտ, եւ *«թագաւորական զգեստուց զգեցմամբ՝ զսեւաթոյր զգեստու նորա զգեցումն ի բաց թօթափէ եւ ինքն մեծամեծ եւ պատուական ընծայիւք ի Սմբատայ մեծարեալ՝ դառնայ կրկնակի առ սպարապետն Աբաս»* (Յովհ. Կար., էջ 182—183), որ տարուելով ոմանց ֆուրքերէն, *«կալեալ կապէ»* Ասրնեբրտն *«երկաթի շղթայիւք, եւ դնէ ի բանտին ի բերդին Կարուց»* (նոյն):

Գեորգ Կարողիկոս, որ Սմբատի եւ Աբասի պայքարին միջամտած է, նաեւ *«հայցէր զԱտրնեբրտն արծակել ի տեղի իւր, եւ զհրաբորբոք բարկութեան տեղացումն ի բաց տրոհել ի միջոյ»* (նոյն):

Աբաս կը պահանջէ Ասրնեբրտնը արձակելու համար, երկու ամրոցներ, որ ան *«յափշտակեալ իսկ է»* Գուրգենէն, Աբասի քեռայրէն, եւ Դաւիթ զաւակը *«գրաւական»*, այսինքն պատանդ: Եւ զոհաճում զսնելէն վերջն ալ կը դժեռ իր խօսքը եւ չէր արձակէր Ասրնեբրտնը, որուն համար Կարողիկոսը զայրանալով Շիրակ կը մեկնի (նոյն, էջ 184):

Վերջապէս Սմբատ Աբասի պահանջած պատանդները տալով *«առեալ ածեալ յանձնեալ զԱտրնեբրտն առաքէ մեծապատիւ շքեղութեամբ յաշխարհն իւր»*:

«Եւ ի դառնալ նորա անտի, իսկ եւ իսկ ա-

պա թագ արքայութեան նմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ անտի Իսմայէլեանն Ափշնէ՝ որ յԱտրպատականի, ի հրամանէ ամիրապետին իւրեանց, ընդ նմին եւ ոսկիակուռ զգեստ, եւ նժոյգս իբրեւ օդապարիկա՝ ի զարդս եւ ի զէնս ոսկիակուռս պննապայծառս» (Յովհ. Կար. էջ 185):

Այս պարգեւատուութիւնը, որ Սմբատ Ա. կը կատարէր 899ին, մեծ իմաստութեամբ, ամբողջ Վրասանը կ'ստորադասէր Հայոց քաղաւորութեան:

Այս պարգեւատուութիւնը կ'անգիտանայ Վրական ժամանակագրութիւնը, այս մասին ոչինչ գրելով, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս, ընդհակառակը, յատկապէս կը ծանրանայ անոր վրայ՝ այլուր եւս (սեւ էջ 231—232) քե՛. Ասրնեռսեհի՝ Սմբատ Ա. ի նկատմամբ սերը եւ յարգանքը եւ քե՛ իբրեւ նորս անկէ պարգեւատուած ըլլալը շեշտելով:

Ան կը գրէ որ «Մեծ Կիւրապաղատն Վրաց Ատրնեռսեհ անվրդով եւ անշուշտ ուխտ խաղաղութեան եւ սիրոյ միաբանութեան ընդ արքայի Սրմբատայ պահէր ի բոլոր մասունս առ ի բովանդակ մտաց եւ ի զօրութենէ իւրմէ, մեծաւ պատկառանք իբրեւ հօր հնազանդեալ, կամ թէ եւս առաւել քան զայս իբրեւ զծառայ ի Տեառնէ իւրմէ կամաւ կրեալ, զսահման երկիւղի չափաւոր մոլութեամբ, եւ զայս իւր մշտակարկառ յարքայ հարեալ համակեալ մեծաւ զգուշութեամբ, եւ նմա զանձն եւս հաւատացեալ, Ընդ որս յաւէտ իմն հաճեալ եւ հաւանեալ արքայն Սմբատ, բազմազեղ նախախնամութեամբ յինքն զնա ածէր յանձանձէր եւ ապա թագ կապեալ նմա մեծապատիւ պերճութեամբ եւ զեղեցկայարմար զարդու, նաեւ զինու զարդարեալ ըստ օրինի թագաւորաց, կացուցանէ զնա թագաւոր Վրաց աշխարհին եւ երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէր» (Յովհաննէս Կար., էջ 231—232):

Բան մը որ կը հաստատուի նաեւ Թ. Արծրունիով (էջ 266):

Սմբատ Ա. իր հեռաւոր ազգականը Վրաց-Ասրնեռսեհի Կիւրապաղատը քաղաւորական ասիմիլացիայէն ետք, Վրասանը կ'ենթարկէր պաշտօնապէս Հայոց յալաւորութեան հովանաւորութեան:

Սմբատ Ա. որ հանգչուած էր Խալիֆային քաղաւոր, ստացած էր անկէ այս բարձրագոյն կարգին նշանները (Brosset) եւ իր հրամանին իսկ դրուած էր Հայաստանը եւ Վրասանը, որոնք Աղուանից աշխարհին հետ կը կազմէին Տեսակ մը դաւանակցական պետութիւն՝ աւատապետական կազմով:

Դաւանակցութեան մէկն էր Վրասան, որ ինքնավար Հայաստանի քաղաւորութեան վերածուելէն ոչ շատ ուշ, նոյնպէս ինքն ալ քաղաւորութեան կը վերածուէր 899ին Ասրնեռսեհի տնտեսական քաղաւոր տնտեսական շրջանով:

Եւ, ինչպէս Վասպուրական, Սյունիք, Տարօն եւ այլն իրենց ստորակարգեալ իշխանութիւնները ու-

նէին, Ասրնեռսեհ եւս իր կարգին իրեն ստորադաս ունէր չորս նորս իշխաններ, Վերիախի, Քարնաքայիսի, Քաւելի եւ Անառայի մէջ (Վախուշտ, Աշխարհագրութիւն, էջ 109):

Այս կերպով Հայկական համադաւանակցութեան մէջ կը մտնէր Վրաց իշխանապետութիւնը իր բոլոր ստորադաս իշխաններով, եւ այդ դաւանակցութեան մէջ երկրորդ տեղը կը գրաւէր, որով իր դիրքն ալ կ'ամրանար:

Քարեկամական յարաբերութիւնները այնքան սերտ էին, որ երբ Ափշին ոսկեկան Արեւելեան Վրասանը գրաւեց եւ առեալեց Շիրակ՝ Սմբատ քաղաւոր նախ Տայք եւ ապա Վրասան Ասրնեռսեհի ֆով զնաց, (Յովհ. Կար. էջ 233) մինչեւ որ Ափշին Ասրայասական դարձաւ:

Բիւզանդիոն չէր ուզէր Վրաց Հայոց կապւիլը եւ զօրաւոր ուժի մը կազմութիւնը (René Grousset, էջ 414—15), մինչ ի հեռուկս իրեն Հայ եւ Արաբ հովանաւորութեան իսկ կ'ստեղծուէր Վրասանի պատմական քաղաւորութիւնը (René Grousset, էջ 398) Ասրնեռսեհ Բ. ի (881—923) ասեմ, որ հողատէր իշխողն էր միայն Վրասանի՝ հարաւ-արեւմտեան մասերուն, Կուրի վերին աւազանին մէջ, Կղարջ, Արսահան եւ այլ գաւառներուն:

Բիւզանդացիք, Վրասանը վերսին իրենց ազդեցութեան ենթարկելու համար Ափխազները անոնց դէմ հանեցին կրկին:

Հաւանորէն բիւզանդական բելադրութեամբ, քանի որ Ափխազները անոնց ազդեցութեան իսկ էին, Ափխազներու — ըստ Հայոց եղբարացոյց(1) — Կոստանդինէ կամ Կոստանդին պետք կ'ըմբոստանայ եւ կը մերժէ նանչնալ Ասրնեռսեհի գերիշխանութիւնը:

Կոստանդին (906—921) կ'ուզէր նոյնիսկ գրաւել Հայոց Գուգարք նահանգը, որ նանչցած էր Հայոց Սմբատ Ա. քաղաւորին գերիշխանութիւնը:

Վրաց Ասրնեռսեհ քաղաւորը Կոստանդինի, որ իր քրոջ ամուսինն էր(2), կը գրէ որ հրաժարի այդ խորհուրդին, բայց անխելի կը մնայ, ուստի կը միանայ, իբրեւ հաւատարիմ նորս, Հայոց քաղաւորին: Կոստանդին «իբրեւ ետեւ թէ ոչ կարէ ընդդէմ նոցա կալ» հաւատարիմ կը խնդրէ: Սմբատ Ասրնեռսեհը, քանի մը նախադրեալով, կը դրկէ որպէսզի խաղաղութեան համար բանակցին: Խոսակցութեան միջոցին «յանկարծակի ըստ հրամանի Ատրնեռսեհի նախարարը արքայի ձեռքակալ արարեալ զթագաւորն եղբարացոց ածեն առաջի իբրեւ զու մի յայծեաց, զայն որ իբրեւ զառիւծ ի մորուոյ իւրմէ ելեալ, վարանէր վատնել վարատել զազգս» (Յովհ. Կար., էջ 253):

Կոստանդին բանաւորակցեալ Անի ամրոցին մէջ եւ Սմբատ «բազում ամրոցս յինքն գրաւեալ» եւ «կուսակալս կողմանց այնոցիկ կացուցեալ», երկիրը կը հնազանդեցնէ իրեն: Սմբատ չորս ամիս վերջը

(1) Եղբարցիք անուանով կը ճանչնային Հայերը հին Կողքիւր եւ Վրական Միակերպիւն:

(2) Յովհաննէս Կաթողիկոս (էջ 253) կ'ըսէ թէ Ատրնեռսեհ անուն էր Կոստանդինի. René Grousset, փետայ բառն

ալ գործածուած ըլլալուն համար Բեռայրը կը կարծէ իրաւամբ, վառնդի Յովհաննէս Կաթ. ուրիշ տեղ մը (էջ 387) Գուգարէնը (Կոստանդինի որդին) Ատրնեռսեհի «Բեռ ուղի» կը ներկայացնէ:

Կոստանդինը կ'արձակէ եւ «զգեստաւորէ զնա թագաւորական զգեստու եւ զնէ խոյր ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով ի գլուխ նորա եւ ականակուռ ոսկի կամար ածէ ընդ մէջ նորա: Եւ այլ իմն վայելուչ կազմուածս ըստ ուղեւորութեան պիտոյից նմա յարդարէր եւ զօր ի ձեռս նորա գումարեալ՝ առաքէ զնա յաշխարհ տէրութեան իւրոյ» (Յովհ. Կար., էջ 254—5):

Այսպէս, Ափսազաց քաղաւորին իր երկիրը ընդարձակուելու ձեռնարկը Հայ-Վրական սահմաններուն վրայ, Գուգարքի կողմը, պատճառ եղաւ որ ինքն ալ դառնայ Հայոց քաղաւորին նոր, քեւ քաղաւորական աստիճանով նոյնացած:

Rus René Groussetի (էջ 428), դիւրհասկնալի էին այն շարժառիթները, որոնք Սմբատ Ա.ը կը մղէին հինգ տարի առաջ Ասրնեսրեհը քաղաւոր ընելէ վերջը, նոյն աստիճանը տալու անոր հակառակորդին՝ Կոստանդինին: Նախ երկու հակառակորդներուն միջև ալ կը հաստատէր իր գերագահութիւնը՝ իբրեւ նմարիս Արքայից Արքայ, եւ ապա կը հաստատէր հաւասարակրօնութիւն մը Վրաց եւ Ափսազաց իշխողներուն միջեւ եւ մին կը չեզոքացներ միւսով եւ կ'ապահովէր իր գերիշխանութիւնը:

Յովհաննէս կաթողիկոս, որուն տեղեկութիւնները իբրեւ ժամանակակիցի մասնաւոր արժէք ունին, Սմբատի ընթացքը կը բացատրէ տարբեր կերպով: «Իբրեւ ետես, կ'ըսէ, զերկառաւորութիւնն եզերացուցն, որք շնորակի ճեղքեալ, եւ թէ հանդերձեալ են այլ ոմն ըռնաւորագոյն քան զԿոստանդին կացուցանել իւրեանց թագաւոր, ստուգագէտ իմացմամբ ոչինչ զանգիտէր փութանակի զնա արծակել եւ հաստատել ի կարգս առաջնոց տէրութեան իւրոյ: Մի՛ վասնզի փեսայացեալ էր նա թագաւորին Վրաց, իբր ի շնորհակալուս զայս նմա առնէր եւ երկրորդ՝ զի թերեւս իբրեւ զձեռնասուն իւր, յայնմ հետէ նա գտցի ի սակի հնազանդութեան՝ յաղագս առ նա անցուցանելոյ զբազում երախտեացն տեսակս»: (Յովհ. Կար., էջ 254):

Արդարեւ Սմբատ Ա. կը բուռն քե իր նպատակին հասած է, վասնզի «իբրեւ չոգաւ հաստատեցաւ եւ միապետեաց զիւր սեփական տէրութիւնն, ի բազում հնազանդութիւն եւ մտերմական ծառայութիւն համախոհութեան զինքն արքային Սմբատայ բերէր՝ սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա, հեշտ եւ բաղձալի զայն իւր վարկեալ» (Յովհ. Կար., էջ 253):

Այսպէս, Սմբատ Ա. իր նարայիկ դիւտնագիտութեամբ իր հեղինակութիւնը կը տարածէր մինչեւ Սեւ Ծով:

Այնպէս որ Յովհաննէս կաթողիկոս շատ իրաւամբ Սմբատի համար կ'ըսէ քե «զոմանս հեշտակաւաւ բանի եւ զոմանս արդեամբք յինքն յանկուցեալ, ըստ որում եւ մեծ Կուրապաղատն Վրաց եւ համախոհք իւր, գեղեցիկ կարգաց ուղղութեամբ հաւանեալք եւ հնազանդեալք յինչին իսկ զոմանս ձեռնեղէց զօրութեամբ հարստահարեալ զընդվզեալսն եւ յոտին կացուցեալ»:

Եւ այսպէս ձգեալ աճեցուցանէր զշաւիղ

տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ ցկարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԿարքս քերեալ ՄԻՆՁԵԻ ԱՌ ԱՓՆ ԾՈՎՈՒՆ ՄԵԾԻ, ԵԻ ՄԻՆՁԵԻ ՅՍՍՆՄԱՆՍ ԵԳԵՐԱՅԻՈՑ, ԵԻ ՄԻՆՁԵԻ ՅՍՏՈՐՈՑ ԼԵՐԻՆՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒ, զԳուգարացիս եւ զՄանարս՝ մինչեւ ցդուռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամրոց դրան պահակի նոցա, եւ անտի ի հարաւակողմն կոյս՝ զԿուր գետով մինչեւ ի քաղաքն Տփլիս, եւ զՈւտի գաւառ՝ մինչեւ ի Տուս եւ ի Շամքոր: Եւ այնպէս ընդարձակեալ զսահման տէրութեան իւրոյ, որ ընդ լծով արքունի սակից եւ քեկարաց եւ մաքսից կացուցեալ, զգէն քացութեան մարտի իւրոյ նշան յաղթութեան կանգնէր» (Յովհաննէս Կար., էջ 203):

Սմբատի Ափսազաց քաղաւոր սիրաւորիլը զայրացուց Ասրնեսրեհը, որ «հատուածեալ ի նմանէ խորհէր նմա զչարիս» (Ասողիկ, էջ 150):

Իսկ Յովհաննէս Կաթողիկոս կ'ըսէ քե «յաւէտ իմն զչարեալ վասն արծակմանն Կոստանդինի, իբր ի պատճառս հակառակութեան կամ մարտից եւ թշնամութեան զայն գործեալ եւ յայնմ հետէ եւ անդր աննախանձ պարգեւատուին իւրում Սմբատայ ի գրգռութիւն մարտկաց զինէր, թէպէտ եւ ոչ յայտնի»:

Իսկ Սմբատ զարմանալով անոր քերի մտածութեան վրայ, կարեւորութիւն չէր ընծայեր անոր ընթացքին «այլ միշտ զինքն յաղթանակէր ի սէր նորա» (Յովհ. Կար., էջ 255):

Ասրնեսրեհի այս ընթացքը, անշուշտ նպատակաւոր չէր Հայ երիտասարդ քաղաւորութեան համար, որ կը զսնուէր նոր տագնապի մը սպառնալիքին առջեւ:

Արդարեւ Յուսուֆ ոսկիանին ապստամբութեան ասեմ, երբ Խալիֆան դիմում րաւ Սմբատի եւ անկէ օգնութիւն ուզեց, խոստանալով մեկ տարուան հարկը շնորհել, Սմբատ, որ զաղտնի համաձայնած էր Յուսուֆի հետ, ձեռնակ կերպով օգնեց միեւնոյն տեսն լուր տալով Յուսուֆի:

Սակայն Յուսուֆ չհաւատաց Սմբատի անկեղծութեան «ի սաղարեւոյց սպրդող չար լեզուաց», եւ աշխատեցաւ դառնալ սպաննել Սմբատը: Այս դաւադրութեան մասնակցեցաւ նաեւ Վրաց քաղաւոր՝ Ասրնեսրեհ, որուն խոստում տուած էր Սմբատի տեղ զինքն քաղաւոր կարգել Հայաստանի (Յովհաննէս, էջ 259—261): Սակայն իրենց դաւը ի դերեւ ելաւ եւ Ասրնեսրեհ անաբեկ «փախստեայ յամուրսն Տայոց չուեալ» կ'ապաստանէր:

Իսկ երբ Սմբատ Վրաստան կ'առաւելէր (Յովհ. Կար., էջ 262) «Ատրնեսրեհ իւրովի իսկ զհրապոյրս չարիմացութեան խոտտովանեալ՝ զթողութիւն յարքայէ հայցէր», եւ Սմբատ անոր երեց որդին պատանդ առնելով կը ներէր Ասրնեսրեհի (Յովհ. Կար., էջ 262), մինչ խոսութեամբ կը պատժէր իր դաւաճան նախարարները:

Rus Միխայիլ Ասորիի (Ֆր. քրգ. Գ. էջ 515) Ասրնեսրեհ անգամ մըն ալ դաւած է Սմբատի դեմ վասպուրականի Գագիկին հետ, գործակցելով 913ին Կապուռ ամրոցին մէջ զայն պաշարող արաբ բանա-

կին: Բայց Սմբատի մահին վերջ դարձեալ յարաբերութիւններ բարոյեցած են:

Աւոս Բ. Երկաթ (913—928) — որդին եւ յաջորդը Սմբատ Ա.ի, որ Վրաց եւ Ափսազաց քաղաւորներուն օգնութեամբ վաճած էր Հայաստանէն Արաբները եւ Յոյներու դաշնակցութեամբ Բագրատունեաց իշխանութիւնը իր զենիթին հասցուցած էր — իր քաղաւորութեան սկիզբը վարանած է երկու հակառակորդներուն, այսինքն Վրաց եւ Ափսազաց քաղաւորներուն միջեւ նախընտրութիւն մը բնելու:

Խալիֆան անոր 922ին շնորհեց «Շահնեան» տիտղոսը, որով հանդիսաւոր եւ պաշտօնական կերպով կը հաստատուէր անոր գերիշխանութիւնը Վասպուրականի, Աղուանից, Սիւնեաց, ինչպէս նաեւ Վրաստանի եւ Ափսազիայի վրայ: Հայաստան գուրս կ'ելլէր խալիֆայութեան իշխանութենէն եւ կը կապուէր Բիւզանդիոնի, եւ կը կազմէր քրիստոնէութեան համար պաշտպանութեան նախադուռ մը, իսկ Արաբները եւ կը մղուէին եւ կը սահմանակուէին միայն Ասրպասականի լեռնային սահմաններու յոյնոյս մասեր:

Այս նոր կազմակերպութեան մէջ առաջին դերը Հայոցն էր, իսկ երկրորդը՝ Վրացիներուն (Հ. Գեղեցի, Համառօտութիւն Բիւզանդական կայսրներուն պատմութեան. քրգ. Մեսրոպ վրդ. Տ. Մովսէսեան, 1901 էջ 214):

Այս դաշնակցութեան հաւաստիքն անդամը եղաւ Ասրներսեան, մինչ իր հակառակորդը Ափսազաց Գուրգէն քաղաւորը, որ իր հօր Կոստանդինի յաջորդած էր 921ին՝ անարժան հանդիսացաւ Աւոսի վրաստանութեան, վասնզի միացաւ Աւոսի համանուն հօրեղբորորդոյն եւ հակաքաղաւորին հետ եւ դաւեց նոյնիսկ անոր կեանքին:

Աւոս Բ. Երկաթ վրէժխնդիր եղաւ եւ անոր հողերուն վրայ յարձակեցաւ (Յովհ. Կաթ., էջ 385—387), նոյնիսկ Ասրներսեանի օգնութեամբ, որով Հայաստանի եւ Վրաստանի քաղաւորները պահեցին նախկին սերը եւ համեմատութիւնը իրենց միջեւ: Բայց երկու երկիրներն ալ բաժնուած էին մասերու, եւ Հայ եւ Վրացի իշխանութիւններէն կազմուած երկու դաշնակցութիւններ կը կազմէին: Ասոցմէ մէկուն գլուխն էր Հայոց Աւոս Բ. քաղաւորը, իր հետ ունենալով Ասրներսեանի Վրաց Կիւրապաղաս-քաղաւորը եւ երկրորդին՝ Հայոց հակաքաղաւորը՝ Աւոս, իրեն հետ ունենալով Աբաս սպարապետը (Աւոս Բ.ի եղբայրը), եւ Ափսազաց Գուրգէն Բ. քաղաւորը:

Այսպէս, Ժ. դարուն Վրաստան երկու մրցակից տուներու միջեւ բաժնուած էր: Առաջինը՝ Հայ ծագումով կրօնէր Բագրատունիներու մէկ ճիւղէն կազմուած քաղաւոր-Կիւրապաղասներու տունն էր, որոնք ժառանգական հողատէրներն էին Կղարջիի եւ Արեանանի նահանգին, Կուրի ալիքուն շուրջը, եւ երկրորդը՝ Բագրատունիի սան խնամի՝ Ափսազ քաղաւորներու տունն էր, որ կը սիրէր բուն Ափսազաց երկիրին, ինչպէս նաեւ Խմերքիի եւ Միւղիւրիի:

Այս երկու տները՝ իրենց տեղացի հողատէր-իշխան հետեւորդներով տեւական պայքարի մէջ էին եւ իրարու վրայ կը հսկէին, փոխանակ ջանալու որ փրկեն թիֆլիսը, որ կը մնար տակաւին մահմետական խմիւրի մը իշխանութեան տակ:

Աւոս Բ. եւ Ասրներսեան, յաջողեցան յաղթել Ափսազներուն: Ափսազները Բագրատունեաց իրենց լեռները, հալածուած Հայերէն եւ Վրացիներէն, որոնք զանոնք կը հետապնդէին սաստիկ եւ չէին բողոքում որ վերակազմէին իրենց ոյժերը:

Ափսազները շնորհ խնդրեցին եւ խոստացան այլեւս երկու քաղաւորներուն հողերը չմտնել եւ հասուցանել կրկնապատիկ իրենց պատճառած վնասները (Յովհ. Կաթ. էջ 386):

Երբ բիւզանդական բանակները՝ շնորհիւ հայ զօրավարներու Ժ. դարուն, 150 տարիներ Հայաստանի սահմաններէն հեռու եփրատէն արեւմուտք վաճուելէ վերջ, վերսին անցան եփրատը եւ Հայաստան մտան, Վրացիք, իբրեւ անոնց դաւանակիցներ, Բիւզանդիոնի պաշտպանները նկատուեցան եւ անոր ազդեցութեան ենթարկուեցան:

Այս շրջանին է որ Վրացիք՝ Բիւզանդիոնի նովանաւորութենէն փաշտելու ընդարձակեցին իրենց պետութիւնը ի հենուկա Արաբներուն (Marquart Streifz, էջ 406, 410, 421, Եագուպի, Պատմ. Բ., էջ 565 եւ շար. Վրական Տարեգիրք, էջ 263—64, Laurent, էջ 99 եւ 30):

Վրաստանի Բագրատունի անդրանիկ քաղաւորին՝ Ասրներսեանի յաջորդեց իր որդին՝ Դաւիթ Բ. (923—937+) որ անգլաւակ մեռաւ:

Այն ատեն, Արեանուշի Մամփալ = քաղաւոր Սմբատի որդին՝ Ասրներսեան Վրաստանի քաղաւոր եղաւ հաւանօրէն 937—945ի միջոցներուն:

Իրեն յաջորդեցին իրարու ետեւէ իր որդին Աւոս Բ. Կիւրապաղաս — Թաղաւորը (944—954+) եւ իր քոռը՝ Բագրատ եւ ասոր եղբորորդին՝ Գուրգէն գոթ Բիւզանդացիք պատուեցին կիւրապաղասութեամբ:

Գուրգէն (+992) Վրաստանի մէջ ունէր քաղաւոր քաղաւորացի դիրք եւ ամուսնացած էր Ափսազաց Գուրգէն Բ. (957—979) քաղաւորին աղջկան՝ Գուրանդուլիսի (+1008) հետ, քեւ երկու տները կը շարունակէին իրարու դէմ պայքարը, որ հարիւր տարուան հնութիւն մը ունէր արդէն, վասնզի մեկ դարէ ի վեր Ափսազները կը ցանկային Վրաստանի գերիշխանութեանը, եւ շրջակայ իշխանները իրենց հնազանդեցնելու:

Այս նպատակով Ափսազաց Գուրգէն կամ Կեռզի Բ. քաղաւորը (921—953) արեւմտեան մը բռադէպի Արեւելեան Վրաստան, Կախէթի Բորեայիսկոպոս Կիւրիկէ Բ. իշխանին հողերը, զայն իրեն հնազանդեցնելու համար:

Բայց Ափսազները չյաջողեցան Վրաստանի իշխանները իրենց հնազանդեցնել, տակաւին փչ մը ատեն, վասնզի Գուրգէն Բ. է վերջը հողատէր եւ նորս իշխանները, որոնք բռնի նուաճուած էին, ըմբոսացան եւ սկստացուցին Ափսազներու քաղաւորութիւնը:

Նոյնիսկ Գուրգէն Բ.ի եղբայր Դեմետրի (957—979) դէմ ապստամբեցաւ իր հարազատ եղբայրը՝ Թեւոսա Բ. որ զերի ինկաւ եւ դատապարտուեցաւ իր աչքերը կորսնցնելու, սակայն անկա Դեմետրէն վերջ քաղաւորեց (979—985) փչ մը ատեն, եւ որովհետեւ իրեն տուած պատիժը — որով քեւ չէր զրկուած բոլորովին տնտեսութենէ — զինքն սաստիկ զրգոյած էր եւ

ասելուքեամբ լեցուցած հանդեպ իր ազնուականներէն մէկ մասին, անկէա բռնութեամբ վարուեցաւ իր հր-պասակներուն հետ եւ փոխեց երկիրին վարչութիւնը՝ մասնաւորապէս աւաստեցական կարգերու հիմերը պեղելով :

Ճորտերուն պէտք՝ Իւանէ Մարուշիսի, Երիս-քաւ Քարքիլի, օգնութեան կոչեց ժամանակին վրա-կան իշխաններուն ամենէն ազդեցիկը Տայիի (Դաւիթ Կիրապաղասը, որ վրական Բագրատունիներու կողմ-նակի մէկ ճիւղին կը պատկանէր եւ Տայիի տիրաւո-լով հեծգնէտք ընդարձակած էր իր իշխանութիւնը եւ գրեթէ անեւագուցած՝ վրաց քաղաւորութիւնը:

Իւանէի եւ ուրիշ երիտաւներու խնդրանքով, Քեւսա Բ.ի տեղ Ափխազներու զանր բարձրագու իշ-խան մը՝ որ ամենէն աւելի իրաւունք ունէր կողկաս-եան զաներու վրայ:

Այս իշխանն էր Երիսասարդ Բագրատ Գ., որ իր հօրը՝ Գուրգենի եւ իր մեծ հօրը՝ Բագրատ Բ. Ռե-կուանի գիծով, հաւանական զահաժառանգն էր Վրաս-տանի (Վրացի եւ Քարքիլի), մինչ մօրը՝ Ափխազաց Գուրգեն Բ.ի աղջկան, հետեւաբար Քեւսա Բ.ի ֆրոջ, Գուրանդուխի գիծով ունէր հաւասարապէս յաւակ-նութիւն իւր Ափխազներու զանուն վրայ:

Ասկէ զաս Տայիի Դաւիթ Կիրապաղասը անձ-նապէս մասնաւոր կերպով կը շահագրգռուէր երիսա-սարդ Բագրատ Գ.ով, որ իր աւելանքին մէջ մեծցած էր եւ իր զաւկին պէս կը սիրէր եւ կ'ուզէր որդեգրել որպէս զահաժառանգ:

Կախքցիք փորձած էին օգտուիլ Ափխազնե-րու երկիրին մէջ տիրող անկարգութիւններէն, պաշա-տելով Ուփլիս-Ձիխէ ֆաղաբ, այն ատեն մայրաքաղա-քը քրիստոնէայ Քաթարիի (Քիթլիս միւս մանմեհական-ներու ձեռքը ըլլալով):

Դաւիթ Տայեցիի, առաջին յարձակումով Կա-խքցիները փախցուց, եւ Ուփլիս-Ձիխէն տուաւ իր պաշտպանեալին՝ Բագրատ Գ.ին, անոր ապահովելով նաեւ Իւանէի հպատակութիւնը եւ խաղաղեցուց եր-կիրը (985):

Դաւիթ Տայեցիի միջամտութիւնը ուրեմն պաշ-տաւ եղաւ որ Վրաստանի մէջ իշխանութեան միութ-րիւն մը ստեղծուի:

Երբ Բագրատ Գ. Քարքիլի տիրապետութիւնը ձեռք կը բերէր Վրաստանը կը կառավարէր՝ սակա-ւին Բագրատ Բ. (958—994), որուն կը յաջորդէր Գուրգեն (994—1008+), մինչ երիսասարդ Բագրատ Գ., Գուրգենի որդին, կը քաղաւորէր Ափխազիայի 985էն ի վեր:

Երբ Գուրգեն մեռաւ (1008+) Բագրատ Գ. յաջողեցաւ իր անձին վրայ միացնել Վրաստանի եւ Ափխազիայի Բագրատունիներու քաղերը, իր պաշտպա-նին Դաւիթ Տայեցիի իրական խնամակալութեան տակ կառավարելով երկիրը:

Տիրեց նաեւ կարգ մը սահմանակից երկիրնե-րու եւ ընդարձակեց Վրաստանը մինչեւ Կասպից ծով:

(1) Ըստ վրաց պատմագիրներուն, իսկ ըստ Բիւզանդա-

Բագրատ Գ. կրցաւ սիրաշահիլ նաեւ իր հօր քեմամիներէն՝ Պարսից քաղաւորը եւ Բիւզանդիոնի կայսրը, որով Վրաստան բոլորովին ապահովուեցաւ:

Անկէա սակայն շատ խստութեամբ վարուեցաւ իրեն դէմ ապստամբող իշխաններուն հետ:

Վիրահայի Փանազկէտք բերող հրաւիրեց Ար-տանուշի Սմբատ եւ Գուրգեն իշխանները, որոնք իր հօրաֆրոջ որդիներն էին, եւ զանոնք բանտարկեց եւ փառուանդ ըրաւ անոնց երկիրը (Վրացիք):

Այսպէս, վերջ տուաւ այն բազմաթիւ Բագրա-տունի իշխանութիւններուն, որոնք կազմուած էին ա-ւաստական դուքսութեամբ ստացուածներու բաժանումով, եւ իր մականին տակ միացուց բովանդակ Վրաստանը, Ափխազիան եւ Վիրահայք, եւ Կուրի երկու եզերքնե-րը իր իշխանութեան տակ առաւ, իսկ Տայի՝ իր հայ-րազիրին Դաւիթ Կիրապաղասի հողերը չկրցաւ միա-ցրնել յունական սարգաններով:

Բայց այս միութիւնը դժբախտաբար ամուր չէր:

Երբ Փանազկէտքի մէջ Բագրատ մեռաւ (1014) Վրաստանի զանազան կողմերը հողատէր-իշխանները ապստամբեցան, իր յաջորդին, 18 տարեկան Գեորգի դէմ:

Վասիլ կայսրը առիթը նպաստաւոր համարե-լով 1021ին մեծ բանակով մտաւ Վրահայք, գրաւեց եւ այրեց Արտանանք, եւ սկսաւ յառաջանալ: Գեորգ փախաւ Սամցխէ (Ախալցխա): Վասիլ հետեւեցաւ անոր եւ աւերեց Ջաւախքը, բայց երբ տեսաւ քի վը-րացական բանակը շրջակայ ցեղերէն ստացած օգնա-կան զօրքերով կը զօրանար եւ ձմեռն ալ վրայ կը հասներ, խոհեմութիւն համարեց ետ դառնալ եւ Տրա-պիզոն ֆառուիլ ձմեռելու համար:

Դարձան՝ արշաւանքը կը վերսկսի եւ Վրացիք կը պարտուին: Վասիլ կը տիրէ բոլոր այն բերդերուն, զորս Դաւիթ Մեծ կիրապաղաս կառուցած էր Տայիի Բաւենքի, Ջաւախքի եւ Շամքքի մէջ, ընդամենը 12 հաս եւ պատանդ առաւ Գեորգի 3 տարեկան Բագրատ որդին:

Վիրահայքը կորսնցնելէ վերջ Գեորգ ֆառուե-ցաւ Քուրախիս, Իմերէթիայի գլխաւոր ֆաղաֆն, ուր մեռաւ 1027ին:

Իրեն յաջորդեց Բագրատ՝ հազիւ 9 տարեկան իր որդին, որ 3 տարի պատանդ մնալէ վերջը Բիւզան-դիոն՝ դարձած էր իր ծնողներուն մօտ:

Ասոր խնամակալը եղաւ իր մայրը՝ Մարիամ, Սենեֆերիմ Արծրունի քաղաւորին աղջիկը:

Ասիկա անձամբ 1032ին Պոլիս գնաց(1) եւ Ռոմանոս հայ կայսրէն խնդրեց որ բիւզանդական բա-նակները բողոն Վրաստանը — ուր բմբոսութիւնները ընկնելու պատճառով կը կեղեքէին երկիրը —, որ-պէսզի Արեւելիի մէջ խաղաղութիւն հաստատուի:

Ռոմանոս՝ Բագրատի շնորհեց կիրապաղասու-րեան աստիճան, Բագրատ ամուսնացաւ բիւզանդա-կան արքայի հետ Ելենա անուն իշխանուհիի մը հետ:

Բագրատ Գ. իր մայրաքաղաքը ըրաւ Արտա-նուշը, որ «Վրաստանի եւ Ափխազիայի բանալին էր

ցի պատմագիրներուն, պատուիրակութիւն մը զրկած է:

եւ Կովկասի ու Հայաստանի առեւտրական մեծ կեդրոնը, (Steven Runciman. «The Emperor Romanus Lecapenus», Cambridge 1929 ի ՀԱ. 1939 էջ 247):

Բագրատի շնորհիվ եղանակը Nobilissime եւ Սեւաստո սիսդուսները (նոյն):

Բագրատ Գ., որ 45 տարի (1027—1072) քաղաքացիական պատերազմի, Ափսաղաղի եւ Վրաստանի վրայ, մեծ ջանք է գործ դրած Վրաստանի մեջ արաբական տիրապետության հետքերը ջնջելու համար:

Սակայն իր բոլոր ջանքերը ի գուրեղան, վասնորով չկրցաւ երկիրին միութիւնը պահել: Լիպարիտ Օրբելեան իշխանը զայն վանեց Ափսաղաղ երկիրին խորերը եւ Վրաստանը դնելով Բիզանդիոնի հովանաւորութեան տակ ինքն կառավարեց երկիրը (Վարդան, էջ 98): Իսկ իր յաջորդին եւ որդւոյն Գեորգ Բ. ի «բարի, աղփաստեւ եւ վեհանձն» վեհապետին տեսնելով, երկիրը դարձեալ մանկեան տարիքին արեւմտեան երկրներէն դարձաւ, բարբարոս Սելջուկներու ոտքին կոխան ըլլալով, ինչպէս պիտի տեսնուի վարք, Սելջուկեանց շրջանին վրայ խօսուած տեսնելով:

Բ.— ԱՐՏԱՆՈՒՅԻ ԽԱՂԱՊԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վրական Բագրատներէն առաջին կայանը Արտանուշը ըլլալը բացատրուեցաւ արդեւ: Նոյնպէս տեսնուեցաւ, որ առաջին Բագրատներ իշխանները, որոնք հիմնադրուեցին եղան Վրաց Բագրատներ թագաւորութեան, Հայկական Գուգարք նահանգին այս Կուրեան Կղարջ գաւառին մեջ հիմնած էին այս քաղաքը, որ իրենց ուսանք եղաւ:

Արդ, վասակ Բագրատներէն մինչեւ իր բոլոր Աւոս Կիւրապաղաս, (+826) անոնք Արտանուշի իշխաններէն էին սուկ:

Աւոս եւ, որ Կիւրապաղաս նշանակուելով շրջակայ իշխաններու վրայ, նախապատուութիւն ստացաւ եւ իբրեւ իշխանապետ նանչուեցաւ, ինչպէս բացատրուեցաւ (վերջ էջ 211): Աւոս սպաննուեցաւ 826ին, թողլով երեք անշաքահաս որդիներ:

Արաբները օգտուելով անոր մահէն, գրաւեցին Արտանուշը եւ Շամեքը, բայց Աւոսի որդիները քիչ վերջ Արաբներուն դէմ կռուելով վերագրաւեցին իրենց հորեանական հողերը:

Աւոսի յաջորդեց, իբրեւ Կիւրապաղաս, իր երկրորդ որդին՝ Բագրատ, իսկ անդրանիկը՝ Ասառնաւ, իշխեց Շամեքի կամ Արտանուշի: Այսպէս կազմուեցաւ առանձին իշխանութիւն մը, Արտանուշ ուսանով: Հոն իրարու յաջորդեցին Ասառնաւ=Արտանուշէն սկսեալ հետեւեալները:

1. ԱՏԱՆՈՒՍԱՆ, անդրանիկ որդի Աւոս Կիւրապաղասի եւ բոլոր՝ Ասառնաւ Ա. ի, որ աւասական կարգերու համաձայն, ստացաւ հորեանական կալուածներէն՝ Շամեքը կամ Արտանուշ:

Ինքն առաջին իշխողն է Արտանուշի հողատիրութեան:

2. ԱՇՈՏ ԿԵԿԵԼԱ (+867) որդին նախորդին, հաւանորէն յաջորդած է իր հոր՝ Ասառնաւի: Յ. Մարկուարդ ասոր որդիները կը համարէ կասկածով՝ Գուրգէն եւ Սմբատ Արտանուշիները:

3. ԳՈՒՐԳԵՆ Մամիալ (+891) երկրորդ որդին Ասառնաւի, որ պիտի է յաջորդած ըլլայ իր եղբոր՝ Արտանուշի մեջ: Թերեւս Ասառնաւի մահէն վերջ բաժնուած է իր իշխանութիւնը իր երեք զաւակներուն՝ Աւոս Կեկիկայի, Գուրգէնի եւ Սմբատ Մամիալի միջեւ, վասնորով Գուրգէնը յիշուած է իբրեւ Կիւրապաղաս՝ Տայոց եւ Սմբատ իբրեւ Մամիալ՝ Արտանուշի:

Գուրգէն Բիզանդացիներէն ստացած է Կիւրապաղասութեան աստիճան եւ պատերազմած է Վրաստանի բնամիտներուն դէմ, Արտանուշի առջեւ տարածող Կալմախի դաշտին մեջ:

Հիմնած է, Արտանուշէն ոչ շատ հեռու Օթիկա գիւղին գեղեցիկ եկեղեցին, որ մինչեւ ի. դարուն սկիզբը կանգուն էր:

Յունական աղբիւրներու համաձայն, Գուրգէն իր հոր (Ասառնաւ) մահէն ետք, իր բնակութիւնը տեղափոխած է մերձակայ Շամեքի եւ Արտանուշի գիւղերը, իսկ Արտանուշի մեջ, իշխած է հաւանորէն Սմբատ եւ ոչ թէ Բագրատ, ինչպէս գրած է Սարուխան (ՀԱ. 1939 էջ 243):

4. ՍՄԲԱՏ Մամիալ (+889), որդի Արտանուշի, (Աւոս Կիւրապաղասի առաջին որդւոյն): Ըստ Յ. Մարկուարդի երկու անգամ ամուսնացած է: Երկրորդ կինը Աւոսի եղբոր աղջիկը եւ Արտանուշի Կիւրապաղասի մօր մօրաքոջ աղջիկն էր:

5. ԲԱԳՐԱՏ Բ. (+909), որդին Սմբատի: Ամուսնացած էր Արտանուշի Կիւրապաղասի (944—45) մեկ քոջ հետ: Ունեցած է չորս զաւակներ, որոնցմէ մեկը՝ Արտանուշ, վանականութիւնը ընդունած էր:

6. ԳԱԻԻԹ Մամիալ (+943), եղբայրն էր իր նախորդին:

7. ԳՈՒՐԳԵՆ, իշխան Վրաց, որդին՝ Բագրատ Բ. ի, ամուսնացած էր իր եղբոր Աւոսի աղջկան հետ, ըստ Վրաց ժամանակագրութեան: Ըստ Յ. Մարկուարդի, ան տեղայն է Հայաստանի Աւոս Ա. թագաւորին եւ անոր եղբոր՝ Աբասի, ինչ որ աւելի հաւանական է, զի շատ անսովոր է եղբոր աղջկան հետ ամուսնութիւն մը եւ անբոլորապէս: Յովհաննէս Կարապետիս կը հաստատէ (էջ 183) Յ. Մարկուարդի կարծիքը, պատճառով թէ Աբաս Վրաց Արտանուշի Կիւրապաղասը արձակելու համար պայման դրած էր որ ան Գուրգէնի դարձներ երկու ամրոցները «զոր յափշտակեալ իսկ է ի ձեռաց Գուրգէնայ քեռան իմոյ» եւ պատանդ ուղարկած է անոր Գաւիթ որդին:

Կոստանդին Միրանձին կը յիշատակէ զինքը:

8. ԱՇՈՏ Ա. ԿԵՍԵՍԱՆ, Պատրիկ, եղբայր նախորդին, որմէն կը ժողովուրդէ Արտանուշը: Ամուսնացած էր Ափսաղաղ Գեորգի իշխանին (+939) քոջ հետ: Աւոս «իշխանաց իշխան» եղած է եւ նշանաւոր հանդիսացած է իբրեւ եկեղեցաւոր:

9. ԳՈՒՐԳԵՆ Բ., Մագիստրոս (+941), Բագ-

բաժնի կողմնակի ճիշդեց(1) իբրև մր, սե՛ր՝ Գուհի
եւ Անարայի, որ ամուսնացաւ Արսանուջի իբրև Ա-
ւոս Կիսկասի աղջկան հետ եւ անոր ձեռքէն խլեց
Արսանուջը :

Ինքն որդին եր Տայի Երիսրաւ Երիսրաւաց
Ասրնեւսի (+896):

8. ՍՄԲԱՏ (+988), որդին Դաւիթ Մամփալի
(+948) եւ բուն Սմբատ Մամփալի (+889): Գուրգէն
Բ.ի մահէն ետքը Արսանուջը կ'ընդունի եւ Երիսրաւ
Երիսրաւաց կ'ըլլայ: Ամուսնացած եր Ասրնեւսի Մա-
գիսրոսի ֆրոջ հետ:

9. ԴԱԻԻԹ եւ ԲԱԳԲԱՏ(+988) զաւակները
Սմբատի ի միասին իբրև են կամ բաժնած են եր-
կիրը իրենց միջեւ:

Դաւիթի սերունդը չէ յիշուած, բերես անգա-
ւակ ըլլալով, իսկ Բագրատ իր գահակալութեան տա-
րին իսկ մեռած է: Վրական ժամանակագրութիւնը կը
յիշէ Բագրատի երկու զաւակները:

10. ԳՈՒԴԳԵՆ եւ ՍՄԲԱՏ (998) եղբայրները,
որոնք տակաւին կը տկային Ժ. դարուն վերջը Կղարջ-
ֆի՝ Արսանուջ ուսանին մէջ:

Բագրատ Գ.՝ Ափխազներու քաղաւոր փանազ-
կերտի բերդը կոչեց Արսանուջի այս երկու քաղաւոր-
ները, որոնք իր հօրաֆրոջ որդիներն էին եւ զանոնք
բանտարկեց եւ փառնաւոր քաւ անոնց աւանները:

Կղարջֆի երկու քաղաւորները բանտարկուե-
ցան ամրոցի մը մէջ, ուր անոնք մեռան 1011ին եւ
1012ին յաջորդաբար, եւ Կղարջֆ կցուեցաւ Վրա-Ափ-
խազ միացեալ քաղաւորութեան:

Բ. — ԱՓԽԱԶՆԵՐՈՒ ԿԱՏ ԵՂԵՐԱՅԻՈՅ

ԹԱՂԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս տեսնուեցաւ, Արաբական տիրապետու-
թեան շրջանին, Ափխազ քաղաւորութեան(2) գահն ալ
խնամութիւններով անցաւ Բագրատունի իշխաններու,
որոնք օր մը տիրակալեցին նաեւ Վրաստանի եւ մեկ
պետութիւն կազմեցին անոր հետ:

Ափխազները, որոնք կովկասեան հին ժողո-
վուրդ մըն են, կը կազմեն այն ժողովուրդներէն մե-
կը, որոնք արաբական տիրապետութեան հետեւանով
ապարդիւն կերպով Հայոց կ'ստորադասուէին, Հայաս-
տանի կուսակալութեան ենթարկուելով (Laurent, էջ
9, 11 եւ 18):

Սակայն, եթէ Վրացիք եւ Աղուանները որոշ
չափով մը հնազանդեցան եւ հպատակեցան Հայոց,

կովկասեան կարգ մը լեռնական ժողովուրդներ բնա-
ջնականաբար Հայոց ստորադասուելու, այլ՝ ընդ-
հակառակը, Կուրի ձախ եզերքէն վանեցին Արաբները
եւ Հայոց ոչ իրական եւ ոչ ալ անուանական գերի-
խանութեան ենթարկուեցան, ինչպէս բացատրուած է
վերը (էջ 24) :

Այս լեռնական ժողովուրդներէն մեկն էին ա-
հա Ափխազները, որոնք ինչպէս բացատրուած է արդէն
(տես վերը՝ էջ 25) կը բնակէին կովկասեան զառ-
քափերուն վրայ եւ Սեւ ծովուն եզերքները:

Բացատրուած է նաեւ թէ ինչպէս իրենց երկի-
րը իր հարուստ առօտեղիներով, մշակութամբ, ալ-
գիներով եւ անտառներով կը զգուէր մոլեկան ցանկու-
րիւնը իր դրացիներուն, ինչպէս հիւսիսէն՝ Խազարնե-
րուն, որոնք աւարառութեամբ կ'ապրէին, արեւմուս-
էն՝ Բիւզանդացիներուն, որոնք կ'ուզէին ամեն զինով
հակակէիծ ի գործ դնել Սեւ Ծովու արեւելեան ե-
զերքներուն վրայ՝ Արաբները անկէ հեռու պահելու
համար եւ վերջապէս արեւելքէն՝ Արաբներուն՝ որոնց
կազմած բաւական տարածուն աւաստապետութեան մէջ
Ափխազները իրենց տեղը ունէին: Ասոնցմէ միայն Ա-
րաբները կրնային սպառնալ, իսկական տիրակալու-
թեամբ մը, թէ՛ եմիւրներու եւ թէ՛ Հայերու միջոցաւ
(տես վերը՝ էջ 25):

Այս անձանց ծագումով եւ շատ մօր անցեա-
լով վարժ ռազմիկ ժողովուրդը, խմբուած եր քաղա-
ւորի մը շուրջը, որ բաւական ընդարձակ տարածու-
թեան կ'իշխէ: Անոնք մահառած են բոլոր զիրենք
նուանել փափաքող ոյժերու դէմ, երբեմն ալ մեկը
միւսին դէմ հանելով: Այսպէս, Արաբներուն դիմա-
դրած են Բիւզանդիոնի օգնութեամբ, որ զիրենք ֆիս-
տոնեայ քրած եր, բայց չէր կրցած տիրակալել իրենց:
Ափխազները զայն քրած էին զօրաւոր յեղակէս մը, ընդ-
դէմ իրենց միւս հակառակորդներուն, հասկցնելով
նոյն ասեմ Բիւզանդացիներուն թէ, կ'ընդունէին իր
կրօնական առաջնորդութիւնը, ինչպէս նաեւ իր դաւ-
նակցութիւնը եւ նիւթական օգնութիւնը, միայն իրենց
սեփական շահուն համար, եւ ոչ թէ ի վնաս իրենց,
Բիւզանդիոնի տիրապետութիւնը, դիւրացնելու համար
իրենց վրայ:

Անոնք երբեմն առաջացած են մինչեւ Խաղ-
սիք, Բիւզանդական կայսրութեան սահմանային բեմը,
զոր Ափխազները իրենց երկիրին յափշտակուած մեկ
մասը կը նկատէին:

Հակառակ այս տեսակ անհասկացողութիւններու
Ափխազ-Բիւզանդական դաւնակցութիւնը եղաւ բա-
ւական տկուն եւ զօրաւոր: Այս համաձայնութեան
շնորհիւ Ափխազները կրցան Խազարներու դիմադրել
եւ թող տալ որ անոնք հաստատուին իրենց երկիրին
մէջ (3):

միտքով:

(3) Խազարները Ափխազի առջաւելու համար երկու
գործածելի անցքեր տեսնէին կովկասի այն մասին մէջ, որ կը
զանուէր հիւսիս-արեւելքը Չերեքայի Խազարները հիւսիսէն
Բուլղարի աւազանէն մեկնելով եւ անցնելով կովկասեան մեծ
շղթան, այդ անցքերէն կը խուժէին (Laurent, էջ 20):

(1) Գուրգէն Մամփալի (+890) Ատրնեւսի որդւոյն
(+896) զաւակը, Խնամակալ եղած է Ատրնեւսի Դ. Կիւրապա-
ղատի (944—946) որդիներուն, «Մագիստրոս»ի աստիճանը բիւ-
զանդական աստիճաններու մէջ կիւրապաղատէն վար, բարձ-
րագոյն Բ. աստիճանն էր:

(2) Ըստ հայ մատենագիրներու, եղբրացւոց երկիրը,
որ տարբեր աւանդներ ունէր ընդարձակադոյն եւ անձուկ

Անոնք վանեցին նոյն համաձայնութեան շնորհիւ՝ Արաբները, որոնք կ'ուզէին Կուրի հովիտին մէջ դէպի Ախալցխա տարածուիլ, Ափսազները նուաճելով:

Այս պայմարին մէջ իրենց ծանոթակ ունեցան Հայերը, որոնք վերին Վրաստանի տէր դարձած էին արդէն եւ դաշնակից էին Ափսազներուն իշխանական տան, եւ կը յաւակնէին գրաւելու այն ստացուածքները, զորս խալիֆան իրենց տուած էր:

Ասով հանդերձ, Հայերը բնաւ համաձայն չէին որ Ափսազները Կուրը անցնին եւ դէպի հարաւ տարածուին, բնդհակառակը, իրենք փորձած են Կուրի միւս կողմը անցնիլ, բայց չեն յաջողած (Laurent, էջ 18—21):

Ափսազները չունէին սեփական գրականութիւն, եւ իրենց լեզուն ազգային եկեղեցիին մէջ չէր գործածուէր: Իրենց լեզուն չէ ծառայած նաեւ իրենց մշակոյթի զարգացման, վասնզի ասոնց գրական լեզուն՝ Վրացերէնը եւ մշակուած մարդիկը՝ Վրացիք եղած են: Հետեւաբար Ափսազներու պատմութիւնը իրենց դրացի ժողովուրդներու գրոյցներէն կրնայ բաղւիլ: Այնպէս որ գրեթէ ոչինչ գիտենք իրենց հին պատմութեան մասին:

Ափսազները՝ երկար ատեն Բիւզանդիոնի արեւմտեան հայրաքանդակն էին գեղեցիկ ներքիններ, ինչպէս կը վկայեն Պրոկոպիոս եւ Յուստինոս (Laurent, էջ 19):

Հայկական աւանդութիւնը զանոնք բխոսնետայ կը դարձնէ Լուսաւորիչով, որ իբրեւ թէ Ափսազիա ղրկած է Սափրոնիոս Կապադովկիացի երէցը որ մկրտած է անոնց թագաւորը Նիքաի մէջ:

Բիւզանդացիք իրենց կը սեփականեն զանոնք բխոսնետայ դարձնելու փառքը, ինչպէս Զաքարիա պատմաբանը, Պրոկոպիոսը եւ կարգ մը ուրիշ հեղինակներէ կը հասկցուի (Laurent, էջ 19):

Ափսազիա ունեցած է իր յատուկ կաթողիկոսը, որ կոչուէր Փիցուցա, (սեւ վերը՝ էջ 25): Բայց յայտնի չէ թէ երբեք ի վեր իրենց հոգեւոր պէտք կը կրէր այս տիտղոսը: Brosset (Add. էջ 434) կ'ըսէ թէ «հակառակ Վրաստանի պատմութեան ինչ ինչ բնագիրներուն, Ափսազիայի կաթողիկոսը, ժ. Դ. դարէն հին չէ», սակայն Kousakovski կը կարծէ թէ Փիցուցա Թ. դարէն սկսեալ եղած է Ափսազիայի եպիսկոպոսական տոռը, հիմնուած Յուստինիանոսի Կողքիսի Աթապատկոսի մէջ (Laurent, էջ 19):

Վերջին դարերու մէջ չէ յիշուած ոչ այս եպիսկոպոսութիւնը եւ ոչ ալ կաթողիկոսութիւնը, վասնզի երկիրը Վրաստանի կցուած է, եւ հաւանօրէն մէկ եկեղեցական վարչութեան ենթարկուած:

Ինչպէս կը բուի, Ափսազները շատ հին ժամանակներէ սկսեալ ցեղապէս իշխան մը ունեցած են, որոնք վերջը կ'իրարկել սկսած են թագաւոր տիտղոսը:

Ափսազները՝ նախ քան Արաբներու մինչեւ իրենց սահմանները հասնիլը, մահաւոր են Բիւզանդացիներու դէմ եւ ինչպէս Թեոփանոս (Ա. 6209) կը վկայէ, 710ին վանած են յունական արեւմտեան մը (Laurent, էջ 20):

Ափսազիայի Լեւոն Բ. երիտաւր, որուն մայ-

րը խազար էր, խազարներու թելադրութեամբ կը քափէ Բիւզանդական լուծը եւ կը գրաւէ մինչեւ Կուրի եւ Ռիոնի հովիտներուն միջեւ գտնուող Լիւիդ լեռը, խազարներու 799ի արեւմտեան անմիջապէս վերջը, ըստ Վրական Տարեգրիքին (էջ 259):

Ափսազները այն ատենները կը տարածուէին Կովկասեան լեռներէն մինչեւ Խաղտիսի եւ Տրապիզոն, այսինքն մինչեւ Տրապիզոնի կառավարչութեան սահմանները, ըստ Brossetի քննութիւններուն (Add. էջ 134): Արդարեւ Ափսազիա անունը այն ատեն տարածուած էր բոլոր Սեւ ծովու արեւելեան եզերքներու վրայ գտնուող եզերացոյց, Ափսազներու եւ ուրիշ պոչիկ ժողովուրդներու վրայ, որոնց մէջ առաջին տեղը Ափսազները կը գրաւէին, ինչպէս կը հաւատեն Գեղեցիքի Մարկուարդի եւ Լեւոնի պէս գիտնենք:

Ը. դարուն սկիզբը, Ափսազիա գրաւուեցաւ Արաբներէն, Մուսուլի (որդի Մուսամմէշ) ատեն, 732ի ատենները, բայց Ափսազները իրաւամբ կը մերժեն իրենց նուաճուիլը եւ հնազանդիլը: Իրենց հպատակութիւնը շատ անուանական հանգամանք ունէր: Ինչպէս բացատրուած է, Ափսազիա ալ կը գտնուէր այն շրջանակին մէջ, որ Արաբական Հայաստանի Լամիւրին ենթարկուած էր:

Թ. դարուն կեսերուն Թիֆլիսի ապստոյր Էմիրը՝ Իսհակ, փորձեց տիրել Ափսազիայի, սակայն չյաջողեցաւ, վասնզի Բիւզանդացիք միջամտեցին, նոյնիսկ Ափսազներու խնդրանքով (Lebeau, ժ. Գ. էջ 97, Brosset, Georgie, էջ 266, Մարկուարդ, Streitz էջ 421—22) եւ 837ին Թեոփիլոս կայսրը, բանակ մը ղրկեց դէպի Կովկաս եւ ուրիշ մը՝ դէպ Նիքաի (Laurent, էջ 211): Թիֆլիսի էմիր Իսհակի բանակը յաջողեցաւ զայն կասեցնել Կարսի շուրջը: Այս ծախողանքէն վերջ, երկու ուրիշ արեւմտեաններ եւս եղած է Իսհակի դէմ 842ին Միքայիլ Գ. կայսրը իշխանութեան սկիզբը: Ըստ Բիւզանդական աղբիւրներու, այս արեւմտեանները եղած են Ափսազներուն դէմ (Թեոփանոսի Շար. Գ. գլ. 39, էջ 203, Մարկուարդ, Streitz, էջ 422, եւ Vasilief Ա. էջ 154), իսկ ըստ Laurentի՝ (էջ 19—20) պէտք է նկատուի ունենալ թէ երկիրը, որ գործեցին Ափսազիան էր, այսինքն ծովեզերեայ շրջանը, ուրկէ Բիւզանդիոնը կ'ուզէր հեռացնել Թիֆլիսի էմիրը, որ այն ատեն կը տիրէր թէ՛ Ափսազներու եւ թէ՛ Վրաց, (Մատթի, Մարգար. Բ. էջ 65, Վրական Տարեգրիք, էջ 264—65 եւ Պեթրի՝ Մարկուարդի Streitzի մէջ էջ 174 եւ 422, ինչպէս նաեւ Laurent, էջ 211):

Բիւզանդական բանակին նպատակը՝ Արաբները ծովէն հեռու՝ Կուրի վրայ նետել, վերապահ (Laurent, էջ 20):

Բայց Ափսազները, երբ բուրդա յաղթեց Թիֆլիսի Իսհակին, զոր ստանցեց եւ առաւ Թիֆլիսը (853 Հոկտ.) զոր այրեց, իրեն օգնական ունէր Վրաստանի Կիւրապաղաս Բագրատունի Բագրատ իշխանը (826—833—876) որ կը տիրապէէր Կարաբի, Արսանուշի եւ Արսահանի: (88) 2111111111

Ասիկա յարմար առիթը գտած ոլլալ կարծած էր Թիֆլիսի էմիրութեան վերջ տալու եւ Վրաստանի անկախութիւնը ապահովելու, նոյն ատեն շահելով խալիֆային համակրութիւնը ապստամբութեան զսպումին նպատակով (Հմմտ. René Grousset, էջ 364), սա-

կայն իրեն դեմ գտաւ Ափխագները, որոնք Բուղայի յառաջխաղացութեան մէջ վստահ մը նշանակելով Բիւզանդիոնի օգնութիւնը խնդրեցին, զայն կասեցնելու համար:

Այսպէս, Կովկասի ստորոք Ափխագները դեր մը կատարել սկսան, Վրացիներու հակառակ ուղղութեամբ, փոխանակ համերաշխ գործելու: Այս հակառակութիւնը, սակայն, տեւական չեղաւ, մասնաւորապէս Հայոց Ասոս Ա. քաղաւորի բնոյզը կամ իմաստուն քաղաքականութեան շնորհիւ:

Ասոսի ծրագիրն էր, ինչպէս կ'երեւի, բնոյզնուր կերպով Կովկասի ստորոք գտնուող բոլոր ժողովուրդները միացնել եւ իրարու դաշնակից դարձնել եւ այսպէս զօրաւոր միութիւն մը կազմելով, Արաբներէն եւ Բիւզանդացիներէն ձեռքազատել: Յովհաննէս կաթողիկոս իր պատմութեան մէջ (էջ 177) կը պատմէ թէ ան ինչպէս զբաղած է նաեւ հիւսիսային ազգերով, որոնք կ'ապրէին «ի ծործորս մեծի լեռնն ինչպիսիս», կամ «ի հովիտս եւ ի ծորս երկայնազոզս»: Եւ զանոնք «ընդ իւրեաւ հնազանդեցուցանէր»: Այս շարքին պատմագիր կաթողիկոսը կը յիշատակէ «զաղխատրոյզ բնակիչսն Գուգարաց, եւ զհուգակուտ մարդիկ Ուտի գաւառի» որոնք «առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճէր» զանոնք հեռացնելով մարդաբաւ աւազակութենէ եւ օրինապահ եւ հլու մարդիկ դարձնելով:

Ասոնք ըսելէ վերջ պատմագիրը կը յարէ թէ «այլ եւ զթագաւորն եւս եզերացեաց ի սէր միաբանութեան ընդ իւր կապակցեալ, այնպէս նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ յորդիւթեան սակի զօրով մտերմաբար պարտաւճար միշտ նմա ի ծառայութիւն բերէր»:

Ուրեմն Ասոս Ա., առաջին անգամ իր ազդեցութեան կ'ենթարկէր Վրաստանի հիւսիսային կողմը տարածուող այս երկիրին քաղաւորը եւ նոյնիսկ անոր այցելութիւն կուտար, եւ զայն իրեն կը կապէր:

Արդեւ այդ քուականին Ափխագները յարաբերութեան մտած եւ խնամութիւններ հաստատած էին Բագրատունի ընտանիքին հետ, որ իրեն կապած էր միշտ Երզնկայ իշխանութիւնները, անոնց արձանագրելուն հետ խնամախառն եւ խաղաղ քաղաքացիութիւն միջոցը կիրարկելով: Ափխագ առաջին քաղաւորը, որ խնամազած է Բագրատունի ընտանիքին հետ, Թեւոս Ա. (+845) քաղաւորն է, որ ամուսնացած էր Վրաստանի Ասոս Ա. Կիւրապաղասի աղջկան եւ Բագրատ Ա.ի քրոջ հետ:

Այսպէս, Բագրատունի արիւնը խառնուիլ սկըսած է Ափխագ արձանական տան, որ հետզհետէ Բագրատունի դարձած է:

Այսպէս, յաջորդաբար Ափխագիայի իշխած են.

- 1.— Թեւոս Ա. (1) (+845),
- 2.— Գոռիկոս Ա. Աղծէփէլ (845—877),
- 3.— Աստուհուս Ա. (879—887),
- 4.— Բուդուս Ա. (887—906),
- 5.— Կոստանդին Ա. (906—920) Թագաւոր,

(1) 8. Մարկուարդ Թեղոս կը կարդայ.

6.— Գոռիկոս կամ Գեորգի Բ. (921—955)

7.— Թեւոս Ա. (955—957),

8.— Դեմետրիոս-Գոռիկոս (957—979),

9.— Թեւոս Ա. (կրկին) (979—985),

10.— Ստեփան-Բուդուս Բ. (985—1014),

11.— Գեորգի Բ. (1014—1027),

12.— Բուդուս Գ. (1027—1072),

Գերագահութեան, այսինքն Վրաստանի իշխանապետութեան բարձրագոյն դիրքին տիրանալու պայքարը, Ափխագներու այս արձանական տան եւ Կղարջի Բագրատունիներու միջեւ կանուխէն սկսած է:

Գուրգեն Ա. (845—877), առաջինը եղած է, որ այս ցանկութիւնը ցոյց տուած է Քարթլիի, այսինքն Թիֆլիզի Երզնկային վրայ ձեռք դնելով, եւ աշխատելով բովանդակ Վրաստանի իշխանապետութիւնը իրեն սեփականել: Վրաստանի Բագրատ Ա. (826—876) եւ Դաւիթ Ա. (876—881) կիրաւապաղաս-քաղաւորները — որոնք Հայոց Ասոս Ա. քաղաւորին մօտաւոր ազգականներն էին — պայքարած են Գուրգեն Ա.ի դեմ (Հմմտ. René Grousset, էջ 514):

Իրեն յաջորդը եւ որդին Աստուս Ա. (879—887) ամուսնացած էր Վրաստանի Բագրատ Կիւրապաղասին եղբոր Կուրաւմի (+882) աղջկան հետ (Laurent, էջ 21) քայքայ իբրեւ կուսակից Կուրաւմի — որ ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ էջ 211—12) կ'ուզէր Վրաստանի իշխանապետութիւնը յափշտակել — հակառակորդ մը եղաւ Բագրատ Վրաստանի իշխանին:

Արդեւ տեսնուեցաւ թէ ինչպէս Ասոս Ա. օգնեց Բագրատ Ա.ի եւ Կուրաւմի գերի բռնուեցաւ (875) եւ մեռաւ (882):

Ափխագները՝ քելագրուած Բիւզանդացիներէ, չղարեցան Վրաստանի դեմ մաքառել եւ Կուրաւմի մահէն վերջ օգնեցին՝ անոր որդւոյն Նաւրի որ պայքարը տարունակեց Դաւիթ Ա. Վրաստանի Կիւրապաղասին դեմ (876—881), զոր դարձեալ պատշապանեց Ասոս Ա.: Սակայն Դաւիթ սպաննուեցաւ Նաւրէն 881ին քաղաքային պատերազմին մէջ եւ Ասոս ստիպուեցաւ միջամտել (տես վերջ էջ 212) Վրաց իսկ խնդրանքով եւ պարտաւորեց Նաւրը խոյս տալ Բիւզանդական կայսրութեան երկիրները:

Բիւզանդացիք Վրաստանը տարանցնելու համար իբրեւ գործիք ծառայեցուցին Նաւրը՝ Ափխագներու Բագրատ քաղաւորին (887—906) օգնութեամբ: Բագրատ, իր նախորդին՝ Ասրնեստի կիներ եւ Գուրաւմ Մամիկաի աղջիկը եւ Նաւրի քոյրը առած էր կնութեան (Laurent, էջ 21) եւ հետեւաբար կողմնակից էր Նաւրի, զոր քաղաւորեցնելով կը յուսար Վրաստանի գերիշխանութեան տիրանալ: Բագրատ 887ին զնայ Կ. Պոլիս եւ նաւաստամիջ մը եւ բանակ մը առնելով եկաւ Ափխագի, որպէսզի Նաւրի օգնէ:

Ասոս Ա. դարձեալ օգնութեան հասաւ իր պատշապանալիքին՝ Ասրնեստի: Հայ եւ Վրացի միացեալ բանակները պարտութեան մատնեցին Բագրատին՝ Ափխագ քաղաւորը, Ափխնայի նախաւարտին մէջ (տես վերջ էջ 212), ուր Նաւր սպաննուեցաւ եւ

Ափխազները իրենց չեմները ապաստանեցան:

Ափխազաց Բագարաս Ա. (887—906) քաղաւորը չղադրեցաւ սակայն լուրջ հակառակորդ մը հանդիսանալէ Ասրներսեհ քաղաւորին — Հայոց Աւոս Ա. եւ Սմբաս Ա. քաղաւորներու դաւանակիցին — Վրաստանի գերիշխանութեան համար (René Grousset, էջ 398):

Բագարաս Ա. յաջորդեց Կոստանդին Ա. (906—920) որ ամուսնացած էր Հայոց Սմբաս Ա. քաղաւորին բարեկամ եւ հաւատարիմ դաւանակից՝ Վրաստանի Ասրներսեհ քաղաւորին աղջկան հետ: Սակայն ասիկա արգելի չեղաւ որ Կոստանդին Ա. — զոր Յովհաննէս Կարողիկոս «Թագաւոր եղերացոյց» կը կոչէ (էջ 252—255) —, ինչպէս տեսնուեցաւ (վերջ էջ 213) երբ Սմբաս Ա. քաղաւորին 899ին Վրաստանի Կիւրապաղաս Ասրներսեհը (881—923) քաղաւոր հռչակուեցաւ, քելադուած Բիւզանդացիներէն, ոչ միայն մերձեկնանշնալ Ասրներսեհի քաղաւորութիւնը եւ գերիշխանութիւնը, այլ նաեւ լանդգրի արեւել ղեպի Գուգարք, որ կը գտնուէր Սմբաս Ա. ի իշխանութեան տակ:

Ասրներսեհ, Վրաստանի քաղաւոր՝ տեսնուեցաւ քի ինչպէս իբրեւ Սմբասի հաւատարիմ գործակիցը, Կոստանդինը ձերբակալեց եւ Սմբասի յանձնեց, քերեստ առով Վրաստանի գերիշխանութեան մրցակից մը մէջ տեղէն վերցնելու եւ իր իշխանութիւնը տարածելու համար դէպի հիւսիս եւ դէպի արեւմուտք եւ ընդարձակ Վրաստան մը կազմելու համար:

Սակայն Սմբաս Ա. քաղաւորի քաղաքական գործ մը չհամարեց ասիկա, եւ Կոստանդինը արձակեց չորս ամիս վերջը, անոր ալ տալով քաղաւորի տիտղոս եւ ան ալ իբրեւ երախտագրութեան իրեն եկտրակելով եւ նոյն տեղն հաւատարմութեան մը հաստատելով Վրացի եւ Ափխազ իշխողներուն միջեւ, մէկը միւսով չեզոքացնելով, եւ իր ազդեցութիւնը միջեւ Կովկասի ստորոք եւ մինչեւ Սեւ ծով հասցնելով: Արդարեւ, ասկէ վերջը, Վրաստանի եւ Ափխազաց քաղաւորները քեւ իրարու ազգական, իրարու դէմ պայքարելէ չղադրեցան:

Կոստանդին Ա. ունեցած էր երկու մանչ եւ մէկ աղջիկ զաւակ:

Անդրանիկ որդին՝ Գուրգէն կամ Գեորգի յաջորդեց իրեն իբրեւ Ափխազաց քաղաւոր, իսկ երկրորդ որդին Բագարաս՝ ամուսնացաւ Գուրգէն Բ. երիտաւ երիտաւացի(1) աղջկան հետ, եւ կրկին խնամացաւ Բագարասունեաց:

Իսկ իր աղջիկը տուաւ ամուսնութեան, դարձեալ Վրացի Բագարասունիի մը՝ Աւոս Կիսկասի:

Գուրգէն կամ Գեորգի քաղաւոր (921—955)(2), ժամանակակից էր Աւոս Բ. երկաթ Հայոց քաղաւորին հետ (913—929), եւ անոր բարեկամը: Յովհաննէս Կարողիկոս Աւոս Ա. երկաթի նուանումները նկարագրած

տեղն կը գրէ քի ան «*իսկ եւ իսկ չուեալ երթեալ առ յաւէտ սիրելի իշխանն իւր Գուրգէն, եւ անդ ի միասին զհասարակացն հոգս խորհրդաբար տեսեալ*» (էջ 307):

Օրմանեան (Ազգապատմ., էջ 1040) կը գրէ քի այս այցելութեան տեղն Աւոս Բ. երկաթի հետ էր իր Աբաս եղբայրը, որ փեսայացաւ Գուրգէնի (Հմմտ Յովհ. Կարողիկոս, էջ 380): Սակայն դժբախտաբար Գուրգէն անարժան հանդիսացաւ Աւոսի վստահութեան եւ միացաւ Աբասի՝ իր աներոջ հետ, դաւելու համար Աւոսի դէմ (Յովհ. Կար., էջ 380), որ սակայն իմանալով Աբասի աղջիկը հետը առած Ուսի գնաց, եւ անոնց դուր ի դերեւ հանեց: Աւոս Դուինը հնազանդեցնելէ վերջ անցաւ Վրաստան եւ Ասրներսեհ Վրաց քաղաւորը հետը առած յարձակեցաւ Գուրգէնի վրայ, վասնզի երկուքն ալ վրէժ ունէին: Աւոս՝ հորեղբոր որդի Աւոս Բ. ի եւ Աբաս՝ եղբայրը Արքայորդուն, կ'օգնէին Գուրգէնի (Յովհ. էջ 386), «*եւ իսկ ոչ կարացեալ ըստ օրինի մարտից զղէմ նոցա ունել, ի հովիտս խորափիտս եւ յանտառախիտ խորածորս ամրացեալ ինչէին*» (Յովհ. Կար., էջ 386): Բայց կը հետապնդուին Հայ եւ Վրական բանակներէն: Ափխազները խաղաղութիւն կը խնդրէին եւ հնազանդութիւն կը խոստանան, յանձն առնելով կրկին հասուցանել իրենց հասցուցած վնասներուն (նոյն):

Այսպէս, խաղաղութիւն կնքուելու վրայ էր, երբ Աւոսի աներոջ Ուսի Սահակ իշխանին ապստամբութեան լուրը կը հասնի եւ Աւոս երկաթ կը փութայ Ուսի՝ Սահակ իշխանը պատժելու համար:

«*Զայս լուեալ ամենահարուստ եւ բազմահանճար Թագաւորն Վրաց Ստրնեքսեհ լքեալ Թողու ի բաց որ առձեռն կայր պատրաստ՝ զգրծն Գուրգէնայ քեռորդոյ իւրոյ, իբր պարապոյ զոյ զայն հոգ՝ եւ յայլում տեղոյ Թողի է*», կը փութայ Աւոս քաղաւորին օգնութեան (Յովհ. Կար., էջ 387): Այսպէս, Գուրգէն անպատժ կը մնայ եւ կը շարունակէ իր ըմբոսութիւնները:

Անիկա նաեւ արեւմտեմ մը կ'ընէ դէպի Արեւելեան Վրաստան, Կախքի Քորեպիսկոպոս Կիւրիկէ Բ. իշխանին հողերը, եւ կը փորձէ զայն իրեն հրճագանդեցնել:

Գուրգէնի մահէն վերջը բոլոր իր նուանած երկիրներու իշխանները ըմբոսացան: Օրինաւոր ժառանգորդը՝ Գուրգէնի որդին Դեմետր չկրցաւ զահալալել, վասնզի իր եղբայրը Թեւաս Բ. (955—957) ապրտամբեցաւ իր հարազատ եղբոր դէմ:

Այսպէս, քաղաքային պատերազմ մը ծագեցաւ: Թեւաս Բ. գերի ինկաւ այս պատերազմին մէջ եւ իր աչքերը կորսնցուց(3): Այն տեղն զահալալեց Դեմետր (957—979) որուն աղջիկն էր Կուրանդուխ (+1008) որ ամուսնացած էր Վրաստանի Գուրգէն քաղաւորին

(1) Գուրգէն Մագիստրոս տէրն էր Գուրգէն Եւ Աճարայի եւ իր աներոջ ձեռքէն խլած էր Արտանուշի իշխանութիւնը (տես վերջէ՝ էջ 217—218):

(2) Յ. Մարկուարդ ասոր մահուան Թուականը 939 նշանակած է, որով այս Թուականը ստուգութեան կը կարօտի:

(3) Վարդան (էջ 91), «զոր կուրացոյց Աբաս» կ'ըսէ, անոր վերադարձով Թեւասը կուրցնելու գործը: Աբաս, իբրեւ Գուրգէնի աներ, հաւանական է որ օգնած ըլլայ, օրինաւոր ժառանգորդին — որ իր Թեւան էր — զահալալելու համար:

հետ: Դեմեթրի մահեն վերջ Թեւսաս Բ., որ բոլորովին չէր զրկուած տեսութենէ, կրկին գահ բարձրացաւ (979—985) եւ չափազանց խստութեամբ վարուեցաւ իր հրպասակներուն հետ, վասնզի բուն ասելութեամբ լեցւած էր երկիրին ազնուականներուն մէկ մասին դէմ, որոնք Դեմեթրի կողմնակից եղած էին:

Թեւսաս Բ. երկիրին վարչութիւնն ալ յեղաշրջեց եւ աշխատեցաւ հողատէր-նորսերը ընկնել:

Արդէն բացատրուած է (տես վերը՝ էջ 215) թէ ինչպէս «թագաւորն Ափխազաց զԹելտաս կուրացուցին մեծամեծք աշխարհին բառնալով զթագաւորութիւնն» (Ասողիկ, էջ 243), օգնութեամբ Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղասին:

Ասողիկ, ժամանակակից պատմիչը, կը պատմէ թէ «Կիւրապաղատն Տայոց Դաւիթ եւ Սմբատ՝ արքայ Հայոց, թագաւորեցուցին Ափխազաց զՍմբատ (որ նաեւ կը կոչուէր Բագարաս) որդի Գուրգենայ(1), թոռն Բագարատայ՝ (Բ. Ռեկուան կամ Ռեկուէս) թագաւորի վրաց» (Ասողիկ, էջ 243):

Պատմագիրը չի յիշեր թէ Սմբատ-Բագարաս ոչ միայն Վրաց Բագրատունիներու տոհմին մէկ շառւիղն էր, այլ նաեւ կը պատկանէր Ափխազներու արքայական տան, իբրեւ քեռորդին Ափխազաց Դեմեթր եւ Թեւսաս Բ. քաղաւորներուն(2):

Անիկա որդեգիրն(3) էր նաեւ Տայի Դաւիթ Կիւրապաղասին, որ իրեն ժառանգորդ ընել կուգէր զայն եւ հաւանօրէն կը խորհէր, անոր բոլորով իր հողերը, ինչպէս Վրասանի եւ Ափխազաց քաղաւորներուն երկիրները, կազմել մեծ եւ միացեալ Վրասան մը, փոխանակ բաժան բաժան եղած վրական աշխարհի մը:

Դաւիթ Կիւրապաղաս արդէն անոր տուած էր նախապէս Վրասանի սիրտը հանդիսացող Քառքին, զոր Կախեթցիք գրաւել փորձած էին:

Հիմա Դաւիթ Տայեցիի եւ Սմբատ քաղաւորի կարգադրութեամբ Բագրատ-Սմբատ, տիրանալով Ափխազիայի, արդէն տիրապետը կը դառնար ընդարձակ քաղաւորութեան մը, որ Ափխազիայէն զատ իր իշխանութեան տակ ունէր Վրասանի կարեւոր մէկ մասը:

Բագրատ-Սմբատ, որ նոյնիսկ իր հօրը՝ Գուրգեն Վրաց քաղաւորին (+992) կենդանութեան 985ին սկսած էր քաղաւորել Քառքիի մէջ, նոյնիսկ իր մեծ հօրը դէմ ելաւ:

Ասողիկ կը բացատրէ պատճառը այդ պատերազմին, որ բոլոր իր մեծ հօրը եւ իր երկու բարեբաւներուն դէմ կուուելու մղած է 988ին:

«Եւ մեռեալ հանւոյ նորա, հաւն նորա Բագարատ այլ կին արարեալ, որ հալածէր գիւրգէն՝ որդի Բագարատայ, ի հայրենեացն: Յայսմ պատճառէ որդին Գուրգենայ՝ թագաւոր Ափխազաց, խա-

ղաց զօրօք բազմօք ի Սարմատացոց աշխարհէն ի վերայ Կիւրապաղատին Դաւիթ եւ հաւուն իւրոյ Բագարատայ, յայսկոյս անցեալ ընդ կովկասային լեռինսն՝ գայ բանակի յեզերս Կուր կոչեցեալ գետոյ: Եւ Կիւրապաղատն Դաւիթ եւ թագաւորն Վրաց Բագարատ առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ կոչել յօգնութիւն իւրեանց» (Ասողիկ, էջ 243—44):

Պատմագիրը, յետոյ կը պատմէ թէ Սմբատ իր Գագիկ եղբոր հետ, Հայոց բոլոր զօրքը առնելով կ'երթայ Ջաւախք եւ կը բաճակի Դիլիվի գիւղը: Հոն կուգայ նաեւ Կարսի Աբաշ քաղաւորը «կարմրազգեստ զգունդն իւր ունելով»: «Եւ ամենայն զօրն Վրաց եւ Վասպուրականի, Սիւնեաց եւ Աղուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ափխազաց զօրուն: (Ասողիկ, էջ 244):

Այսպէս, բոլոր իշխանները կը ծառանան Ափխազներուն դէմ, «որոց երկուցեալ՝ զխաղաղութիւն խնդրեն եւ սէր հաստատեն առ միմեանս» (նոյն):

Սմբատ-Բագարատ իր հօրը՝ Գուրգենի մահէն վերջ կը տիրանայ նաեւ Վրասանի քաղաւորութեան ինչպէս նաեւ կարգ մը սահմանակից երկիրներու, ի մէջ այլոց 998ին Արսանուշի Բագրատունի քաղաւորութեան, որուն երկու տիրակալները բանաւորելով վերջ կուտայ այդ իշխանութեան (տես վերը՝ էջ 216):

Այսպէս, կը կազմուի ընդարձակ տէրութիւն մը, որ Սեւ ծովէն մինչեւ Կասպից ծով կը տարածուէր:

«Վրական Տարեգրութիւն»ը մեծ զովեստով կը խօսի այս վեհապետին մասին, որ իր հայրագիրին՝ Դաւիթ Կիւրապաղասի եւ իր մօտեական պապուն՝ Գեորգի Բ.ի պէս բացարձակ իշխանութիւն մը կը վարէր եւ ամեն ինչ անձամբ կը կարգաւորէր եւ կը կանոնաւորէր (René Grousset, էջ 516): Պէտք է անելոցնել թէ իրական բարոյական պատշաճութիւն մը կ'ընծայէր իրեն իր հայրագիրը՝ Դաւիթ Տայեցի մեծ Կիւրապաղասը (նոյն), որ միշտ զինքը հովանաւորած եւ պատշաճանաւ է: Այսպէս, երբ Բագրատ Գ. կ'ուզէ պատժել Քառքիի Ռաս Երիտքաւր, որ Լիպարիտի պէս անուանի ընտանիքի մը կը պատկանէր, Դաւիթ, վրդովւած այս նախաձեռնութենէն որ կրնար իրեն դէմ ալ դառնալ, իրեն դաշնակից հայ իշխաններու հետ հաւաքաբար կը յաճակի անոր վրայ: Ինչ որ տարօրինակ է, սա է որ Դաւիթի հետ էր նաեւ Վրասանի Բագրատունի քաղաւորը՝ Բագրատ Բ. Ռեկուան, որ նախանձելով իր բոռան յաջողութիւններուն, ինքն ալ միացած էր Դաւիթի կազմած յարձակման:

Բայց, Բագրատ Գ. անձամբ կը դիմէ իր հայրագիրին եւ անոր սիրտը կը շահի եւ Կիւրապաղասը կը հրամայէ Ռասին՝ հնազանդիլ Բագրատի (René Grousset, էջ 516):

Այսպէս, Բագրատ-Սմբատ շնորհիւ Դաւիթ Կիւրապաղասի, կը դառնար ընդարձակ տարածութեամբ

(1) Գուրգէն՝ որդին Կոստանդին Ա. Ափխազաց թագաւորին (906—920) որ իշխած է Ափխազիայի 921էն 939 կամ 955: Կոստանդին ամուսնացած էր Ատրնեբոհճի աղջկան հետ:

(2) Վարդան (էջ 92) կ'ըսէ թէ Թելտասն յետոյ «քաղաւորեաց Բագրատ», որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աւետայ Ողորմածին,

ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Միւխրանայ երիցու ասիցն» (Այս մասին տես Հ. Ղեւնդ վրդ. Մովսէսեանի շուտաւանդութիւնը. ՀԱ. 1922, էջ 109—110):

(3) Իր եղբորորդին համարողներ կան:

հողերու, որոնց մեջն էր նաեւ Ափսազիան, որ այլեւս իբրեւ առանձին քաղաւորութիւն գոյութիւն պիտի չունենար, եւ պէտք էր որ Վրաստանի պատմութիւնը դառնար իր ալ պատմութիւնը:

Քայց, Քագրաս Գ.ի մահէն (1014) վերջ, կը պատահի անջատում մը, վասնզի Վրաստանի զանազան կողմերը հողատէր իշխաններ կ'ապստամբին, իր յաջորդին՝ 18 տարեկան Գեորգի դէմ:

Գեորգ, այս կերպով կը քաղաւորէ սոսկ Ափսազներու (1014—1027) եւ Գուրգէն՝ Վրաստանի, ինչպէս կը պատմուի մեր պատմիչներէն:

Ասոնք, 1020ին, երբ Գագիկ Հայոց Անիի քաղաւորը մեռաւ եւ զահուցն շուրջը իր երկու զաւակները՝ Յովհաննէս—Սմբատ եւ Անոն, մաքաւեցան, Կարսի Աբաս քաղաւորին հետ միջամտած են եւ համաձայնութիւն մը գոյացուցած են:

Նոյնպէս կը յիշատակուի քէ Անոնի իշխաններէն մէկը դիմած է Ափսազաց Գեորգ քաղաւորին, իր կալուածին Շասիկի գրաւման դէմ բողոքելու համար եւ Գեորգ պատերազմած է Յովհաննէս—Սմբատի դէմ եւ զայն գերի բռնած եւ երեք բերդ առնելով ազատ արձակած: Այս պատերազմին ասեմ Ափսազ գորքը Անի մօտ եւ անարգանքներ բրած է Հայ կրօնիին (Ազգապատմ., էջ 1191—1194):

Գեորգ կամ Գեորգի քաղաւոր (1014—1027) երբ կը մեռնի՝ իրեն կը յաջորդէ իր որդին՝ Քագրաս (սեւ Սմբատ Գուստապալ, էջ 50) որ իրեն համար անկախ դիրք մը կ'ապահովէ վերսին յաջողելով միացնել իր մականին սակ Ափսազաց, Վրաց եւ նոյնիսկ Աղուանից երկիրը (Ազգապատմ., էջ 1708—1209) բայց դժբախտաբար, իր երկարատեւ քաղաւորութեան շրջանին (1027—1074) չի կրնար խաղաղօրէն իշխել, վասնզի իր դէմ կ'ելլէ Լիպարիտ իշխան, Օրբելեանց նախահայրը, որ զայն մինչեւ խորին Ափսազ կը վանէ եւ ինքն կ'սկսի կառավարել երկիրը, Յունաց կայսրերուն հովանաւորութեամբ (Վարդան, էջ 98 եւ Ազգապատմ., էջ 1221) որով Վրաստան կրկին կը բաժնուի Ափսազիայէն, մինչեւ որ Արեւելէն արեւուղ բարբարոսները կը հասնին նաեւ Վրաստան եւ անոր կուսան նոր կերպարանք մը:

Դ. — ՏԱՅՔԻ ԿԻՐԱՊԱՂԱՏ-ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Տայոց աշխարհը կը գտնուէր Կուրի ակերուն վրայ, հիմակուան Օլթիի, Ախալցխայի եւ Թորթումի շուրջը: Գ. դարուն Մամիկոնեանց կալուածէր: 591ին Հռոմէական տիրապետութեան ենթարկուեցաւ: Մօրիկ կայսրը Տայքը *Պորագոյն Հայք* անուանով բիւզանդական նահանգի մը վերածեց:

Տայքի եւ Տարօնի այն մասերը, որոնք կը զբոս-

նրէին Մամիկոնեաններու իշխանութեան տակ, Թ. դարուն վերջերը արդէն Բիւզանդացիներու տիրապետութեան ենթարկուած էին եւ կա՛մ նոր պիտի գրաւէին: Տայք նահանգին ալ բնակչութիւնը խառն էր, Հայ եւ Վրացի:

Ըստ René Groussetի (էջ 501) Տայքի բնակիչները կը պատկանէին անտարակուսելի կերպով Հայ ցեղին, վասնզի «Տաօֆ»ները — որմէ առած էր երկիրը իր անունը — հին բնիկ ներհախաւը բնակչութեան, հնուց ի վեր հայացած էր եւ մաս կազմած էր երկար ասեմ հայ քաղաւորութեան:

Սակայն Հայաստանի բաժանումէն վերջը Տայք երբ Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մէջ մտաւ, իր բնակչութիւնը ապաւինեցաւ Կ. Պոլսոյ կայսրերուն եւ իր անկեղծ յարումը ցոյց տալու համար անոր, ընդունեց փառքեղոնական օրթոսոփոսութիւնը դրացի Վրացիներու պէս, այնպէս որ քէ՛ Հայ եւ քէ՛ Բիւզանդացի եկեղեցական մասնագիրները զայն Վրացի կը համարէին:

ԺԱ. դարուն բոլորովին Վրացի դարձած կամ աւելի լաւ է ըսել՝ բիւզանդական ազդեցութեան տակ օրթոսոփոսացած էին անոնք:

Նախապէս Տայքցիք, Արսանուշի Կիրապաղասին ենթարկուած էին, իսկ Տարօն եւ Սասուն արեւելեան բանակին իշխանութեան տակ էին, Բ. դարուն վերջերը:

Ժ. դարուն Տայք հաստատուած Թողնիկեանց մէկ նոր նիւղը իշխանութիւն մը(1) ձեռք բերաւ: Այս իշխանութեան առաջին ներկայացուցիչն էր Չորսուանէլ, որ կը յիշատակուի իբրեւ ժամանակակից Կոստանդին Ծիրանածինի (913—959):

Թողնիկեանք կը գտնուէին բիւզանդական գերիշխանութեան տակ եւ կախում ունէին հաւանօրէն Բիւզանդացի Կիրապաղասէն, որ Տայք—Սպեր շրջանին կառավարիչն էր, լայն իրաւասութիւններով, ինչպէս էր գրամ հասանելու իրաւունքը (J. de Morgan, Hist. de peuple Arménien. 1919 Paris, էջ 145 եւ ՀԱ. 1923, էջ 22) որ կիրարկած էր Կորիկէ Կիրապաղաս (ՀԱ. 1923, էջ 19—22) հաւանօրէն Տայքի Բիւզանդացի կուսակալը(2): Արաբները բիւզանդական բանակները այս շրջաններէն վանած են հեռու, այնպէս որ ինքնավար Հայաստանի մաս կը կազմէր Տայքը, որուն արեւմտեան մասերը Բիւզանդացի վերագրաւեցին, երբ Թ. դարուն վերսին անցան Նիքաթ եւ դէպի Հայաստան առաջացան: Այս շրջանին — ինչպէս արդէն տեսնուեցաւ — ապաստանի վայր մըն էր Հայ նախաւորներուն, որոնք շատ անգամ հոն խոյս կուտային:

Թ. դարուն երբ Քագրասունիք քէ՛ Հայաստանի եւ քէ՛ Վրաստանի կը տիրէին բիւզանդական տիրապետութեան տակ գտնուած արեւմտեան Տայքը, նախ բիւզանդական հովանաւորութեան տակ հողատէր—իշխանութեան մը վերածուեցաւ, եւ վերջը բոլորովին անկախ Հայ—Վրական կիրապաղաս քաղաւորութեան մը:

(1) Տայքի Թողնիկեանց մասին տեսնել ՀԱ. 1934, էջ 97:

(2) Կարելի է նշանշել ստիկա Պառեւէն յիշատակած Գուրգէնի (=Կորիկէ) հետ, որ որդին էր Արտանուշի Քագա-

րատ Թագաւորին եղբորը՝ Սմբատի եւ Հայք՝ Դեմետրի (Դ1012) Brosset. Hist. I. 272 եւ 285, ՀԱ. 1923, էջ 22):

original

Առաջին Բագրատունի իշխանը, որ Տայֆի տիրացու, է Ասրնեռնի (983+) որ որդին էր Սմբատի (+958) որ Ասրնեռնի Դ. Արսանուշի կիրապաղապին չորս զաւակներէն վերջինն էր:

Բագրատունեաց այս նիւղը օտարացած էր հետքներէ եւ հեռացած իր հայկական ծագումէն, տեղականացաւ համար վրական այն երկրին, որուն կ'իշխէր:

Ասկէ զաս Բագրատունի իշխաններու այս նիւղը կարենալու համար ապահովել Բիւզանդիոնի պաշտպանութիւնը, ամեն բանէ առաջ պէտք տեսած էր Յունական օրոնոսութեան յարի:

Վրաստանի Բագրատունի քաղաւոր-կիրապաղապ Ասրնեռնի (944—945) քոռան որդին էր, Դաւիթ(1) որուն հայրը՝ Ասրնեռնի, իբր կրտսեր՝ ստացած էր Տայֆի կողմերը կալուած մը, որուն իր որդին բացառիկ ընդարձակութիւն մը տուաւ:

Տայֆի կէս-Հայ եւ կէս-Վրացի բնակչութեան իշխող այս Դաւիթ իշխանը նոյն եւ դրացի օրջանակներու մէջ իշխող ընդհանրապէս հայկական ծագումով ուրիշ իշխաններուն պէս, ինքն ալ վրացիացած էր, մասնաւորապէս յարեւոյժ Յունական օրոնոսութեան, որ կարծես քէ անհրաժեշտ պայման մըն էր բիւզանդական կայսրութեան մէջ ասպարէզ գտնելու եւ առաջդիմելու համար:

Ասով հանդերձ, ինչպէս իր կեանքը ցոյց կու տայ, Դաւիթ սիրով միշտ մօտ եղած է Հայերուն, եւ իբրեւ զօրաւոր անհասականութիւն մը, շատ սիրուած է իր քէ՝ հայ եւ քէ՝ վրացի հայաստաններէն եւ պատկառելի եղած է օրջակայ բոլոր հայ եւ վրացի իշխաններուն, որոնց յարգանք պարտադրած է, եւ յանախանոց վեհերուն միջամտած եւ իրաւարարի դեր կատարած է:

Այսպէս, երբ Աւոս Դ. Ողորմածի (953—977+) մահէն վերջը իր որդին Սմբատ Բ. Տիեզերակալ (977—989) գահակալեց, Կարսի Մուշեղ քաղաւորին (962—984) սեփական ճաշիկ բերդը յափեսակեց:

Մուշեղ քաղաւոր դիմեց Տայֆի Դաւիթ կիրապաղապին, որ միջամտեց երկու Բագրատունի գլխաւոր քաղաւորներուն վեհին, եւ կողմնակից եղաւ սրկար կողմին՝ Մուշեղի:

Այս պատճառով «Դաւիթ ամենայն զօրօքն Վրաց խաղայ ի վերայ Սմբատայ եւ զայ, իջանէ ի Շիրակ, ի գիւղն որում Բաւաց ծորն կոչեն», հետք ունենալով Մուշեղը, որ զինքն օգնութեան կոչած էր (Ասողիկ, էջ 174—175):

Սմբատ տեղի կուտայ, ճաշիկը կը դարձնէ. Ասոր վրայ խաղալութիւն կը կնքեն «ոչ ինչ մեղուցեալ աշխարհին Սմբատայ», այսինքն ունէ չարիք չհասցնելով Սմբատի ստացուածքներուն «վասնզի, ինչ-

պէս կ'ըսէ Ասողիկ, խաղաղասէր եւ իրաւարար էր Կիրապաղատն» (Ասողիկ, էջ 175):

Gustave Schlumberger (L'Épopée Byzantine Paris, 1925, էջ 365—366) կ'ըսէ քէ Դաւիթ «տիրական դեր կատարած է ոչ միայն Վրաստանի մէջ, այլ նաեւ Հայաստանի մէջ»:

Վրական Տարեգրութիւնը Հայաստանի խրեդներուն մէջ Դաւիթի տուած է գերազանց դեր մը, մինչ հայ ժամանակակից պատմիչը՝ Ասողիկ, Սմբատ Բ.ի միջամտութիւնը կը համարէ վնասակար կարգ մը խնդիրներու համար, ինչպէս Ափսաղ-Վրական վեհին մէջ, երբ երկու Բագրատներ, մեծ հայր եւ քոռ, իրարու դէմ ելած էին (տես վերը՝ էջ 222):

Արդարեւ, Դաւիթ եւ իր այն աստուան դաւակնող Բագրատ Բ. Ռեկուան, Վրաստանի քաղաւորը կը գտնուէին բաւական գեղացութեան մէջ, Կուրի միւս կողմը, ուր անցած էին, երբ կոչ քրին Սմբատ, որ օգնութեան հասաւ իր եղբորը՝ Դագիկի հետ, ինչպէս տեսնուեցաւ:

Հետեւաբար Հայոց քաղաւորներն ալ իբրեւ վերին հեղինակութիւն կամ արքայից արքայ, բոլորովին իրենց հեղինակութիւնը կ'որոշուած չէին, սակայն Դաւիթ իր տարիքով եւ փորձառութեամբ շատ կարեւոր տեղ մը կը զբաղէր Բիւզանդական կայսրութեան սահմանազուխին վրայ եւ մեծ ազդեցութիւն տեսցած էր:

Բիւզանդացիք ասոր համար ամեն ջանք ի գործ կը դնէին զայն իրենց կողմը ունենալու համար, մասնաւորապէս Վասիլ Բ.ի իշխանութեան օրջանին (976—1026) սկիզբները, ուր նշանաւոր եղան Բարդաս (Վարդ) Մելեթոս եւ Բարդաս Փոկաս իրենց ապրտամբութիւններով, իբրեւ քաղապալաններ(2):

Այս ապստամբներէն առաջինին՝ Մելեթոսի դէմ Վասիլ Բ. Դաւիթ Կիրապաղապէն օգնութիւն խրեդրած է:

Ասողիկ կը պատմէ քէ «Վասիլ՝ Թագաւորն Յունաց, զԹոռնիկ զօրավարն որ էր յազգէն Վրաց, արեղայ ի սուրբ լերին(3)... հանեալ առաքէ առ Կիրապաղատն Տայոց Դաւիթ... եւ Կիրապաղատին Դաւիթի գումարեալ զգորտն Վրաց եւ զիշխանաց իշխան զՋոզիկ տայ զկնի Թոռնկայ՝ պատերազմել ընդ Վարդայ բռնակալին» (էջ 179):

Այսպէս, Թոռնիկ, որ զացած էր «Իրաւանակի առ հզօրն եւ անյաղթ ամենայնիւ առ Կիրապաղատն Դաւիթ», օգնական ունենալով նաեւ Դաւիթի գլխաւոր պաշտօնասարներէն Ջոզիկ «իշխանաց իշխան»ը, 10,000 հեծելազօրով կ'երթայ ապստամբին դէմ եւ կը խորտակէ անոր բանակը եւ զանիկա կը հալածէ միեւեւ նահիկէս (Ասողիկ, էջ 180)(4):

Վասիլ այս պատերազմին մէջ ապահովելու

(1) Իր ճիւղադրութիւնը այսպէս կը ներկայացուի.

Ատրնեռնի Կիրապաղատ (944—45),

Սմբատ (923—968+) Թագաւոր-Կիրապաղատ,

Ատրնեռնի Կիրապաղատ (983+) որ կրտսեր մըն էր Վրաստանի Թագաւոր-Կիրապաղատներու ճիւղին մէջ:

(2) Այս անցքերը նկարագրուած են զանազան աղբիւրներու համադրութեամբ, Պատմութիւն Հայ Կեանքի մէջ էջ 317—324:

(3) Աթոքի կամ Այնորոքի կ'անուանէ հաւանօրէն:

(4) Բիւզանդական պատմիչներու համաձայն, Փոկաս,

համար Տայիի Կիւրապաղաս Դաւիթի օգնութիւնը, կը խոստանայ իւր անոր «գլխախոյառին» Կղէսուրան(2) զՉորմայրի եւ զԿարին, զԲասէն եւ զՍեւուկ բերդակ, որ է Մարդաղի զՀարր եւ զՍպահուլիս, զորս եւ ետ իսկ, որպէսզի զոր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա» (Ստողիկ, էջ 179—180):

Նախ չափազանց նշանակելի է որ 978ին Վասիլ ապահովելու համար Դաւիթի դաշնակցութիւնը, յանձն կ'առնէր Բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան սահմանազուխին ամենեւն գլխաւոր ֆաղափր եւ Հայաստանի զօրաբանակին կեդրոնաւայրը՝ Կարինը վստահիլ Դաւիթ Կիւրապաղասին (René Grousset, էջ 475—476): Երկրորդ՝ ոչ նուազ հետաքրքրական է, որ Վասիլ Բ. Տայիի Կիւրապաղասին կը շնորհէր այնպիսի վայրերու հետ, որոնք Բիւզանդական սիրապետութեան շակ էին — ինչպէս Կարինը — նաեւ այնպիսի տեղեր, որոնք Բիւզանդական սիրապետութեան շակ չէին, ինչպէս Մարդաղի, Հարի, Ապահուլիս, որոնք կը գտնուէին իսլամներու եւ քրիստոնեայ ապսամբ իշխանութեանց շակ (2):

Այս պարզեւտութիւնը պարզ արժեքներու մըն էր այդ տեղերը գրաւելու, եւ այսպէս իսլամներու դէմ մղուած պայքարին մէջ քրիստոնեութեան եւ Բիւզանդիոնի ազդեցութիւնը զօրացնելու:

Վասիլ Բ. այս առթիւ տուաւ Դաւիթի նաեւ Կիւրապաղասութեան բարձրագոյն աստիճանը, որ սովորաբար կուտար Բիւզանդիոն՝ Վրաստանի իշխողներուն, որոնց Վրացիք՝ Մամփալ եւ Հայերը՝ Թագաւոր Տիւրքոսը կուտային, ինչպէս քրքրեալ են նաեւ Դաւիթի համար, զոր երբեմն այդ Տիւրքոսով յիշած են:

Եթէ Վասիլ Բ. այսօրէն բարձր կը գնահատէր արժէքը Դաւիթ Տայեցիի օգնութեան, առանց պատճառի չէր, վասնզի Հայք եւ Վրացիք երբեք վստահելի չէին Բիւզանդացիներու եւ Սելէրոս — հայ ծագումով բիւզանդական այս կարող զօրավարը — իր ապրսամբութեան ասեւ հաշիւի առած էր Հայերը, իբրեւ իրեն համակիրներ եւ աջակիցներ: Արդարեւ Հայերը եւ Վրացիները համակիր եղած են Սելէրոսի, որուն ապսամբութիւնը նոյնիսկ «հայկական» համարուած է եւ իսկապէս Հայեր եւ Վրացիք իրեն շատ օգնած են:

Gustave Schlumberger իր *Epopée Byzantine* գործին մէջ (էջ 732—747) կը նկարագրէ թէ Տարօնցի իշխանագլուխ հայ մը(3), ինչպէս Տրապիզոնի կողմերը անձկութիւն պատճառած է Փոկասի բանակին արեւել-

եան քելին եւ պարտաւորած է զայն իր իպերեան զօրախումբը իր հայրենիքը պաշտպանելու դրկել, մինչ ինքն իր տեղակալին, Լեւոն Մելիսիմոսի օգնութեան կը փութար Ապիսոս, ուր Վասիլ կը յարձակէր վրկելու համար Հելլետիկոսի (Տարսանէի) այս ամենակարեւոր բանակին:

Ասկէ յայտնի է թէ Վասիլ Բ. ամենեւն չազնայալի օրերուն, երբ գրեթէ միայն մայրաքաղաքը — Կ. Պոլիս — միայն իր ձեռքը մնացած էր, Հայերը եւ Վրացիները ապսամբներուն կողմն էին, ուստի Դաւիթի հաւատարմութիւնը քանկագին էր Բիւզանդիոնի համար:

Մասնաւորապէս Հայ-Վրացիներու Վասիլ Բ. դէմ Բարբաս Սելէրոսի եւ Բարբաս Փոկասի յաջորդական ֆաղափային պատերազմներու ընթացքին, երկու բանակներու պայքարին, բերած մասնակցութիւնը — աւելի համակիր վերաբերումով մը դէպի ապսամբ քաղի թեկնածուները — կը հասկցուի այդ ապսամբութիւններէն վերջ, Յովհաննէս Քերականագէտի «Իրերացիներու աւագակութեան վրայ» գրած տղերով, ուր կը պատմէ անոնց հասցուցած չարիքը, ըսելով թէ «ինչո՞ւ համար գանգաւորի Սկիւթացիներէն, երբ մենք կը տեսնենք որ մեր հին բարեկամները եւ դաշնակիցները այսպէս կը վարուին» (տես, Ed. Cramel, «Anecdova» Դ. էջ 282. Schlumberger, *Epopée* Բ. էջ 34 եւ Laurent, *Byz, et les Turcs*, էջ 52 եւ Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 387):

Նշանակելի է որ Դաւիթ Կիւրապաղաս, որ հաւատարմութեամբ մնացած էր Վասիլի՝ Վարդ Սելէրոսի ապրսամբութեան միջոցին, երբ կայսրութեան Հայաստանի եւ Վրաստանի նոսրերը, Մելիսիմոսէն մինչեւ Վանայ լիճը եւ Վրաստան, զանգուածային կերպով ոտք ելան Սելէրոսի ի նպաստ եւ անոր առաջարկով 976ին ֆալեցին Պոլսոյ կառավարութեան դէմ, հակառակ որ Դաւիթ Վասիլէն ստացած էր 978ին ամբողջ նահանգներ — մեծ մասը Կարինէն եւ Օլբիէն մինչեւ Վանայ լիճը տարածուած (Schlumberger, նոյն Ա. էջ 415 եւ այլ) —, անոր դէմ դարձաւ Վարդ Փոկասի միանալով՝ 987—988ին, հակառակ անոր որ իրեն հետ շատ լաւ վրաւած էր Վասիլ Բ. (նոյն, էջ 692 եւ 747):

Ամեն պարագայի մէջ որոշ է որ Դաւիթ Կիւրապաղաս մեծապէս օգտագործած է Բիւզանդական կայսրութեան չազնայար, պատեհապաշտ ֆաղափակականութիւնը մը ընդգրկելով, եւ անոր շնորհիւ ընդարձակելով տարապայման կերպով իր հողերը դրացի

որ Սքեյերոսի դէմ գացող բիւզանդական բանակի հրամանատարն էր 978—79ին, ձմեռը ստիպուած է քաշուիլ դէպի Վրաստան, որպէսզի տէրութեան հաւատարիմ դաշնակցին՝ Դաւիթ Տայեց Կիւրապաղասին կամ «Իպերիոյ արքային» քով նոր զինուորներ վարձէ (տես Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 320):

(1) Կղէսուրա = Բիւլետուրա կիրճի բերդը կը նշանակէ:
 (2) Ըստ Լաստիկերցի (էջ 15—16) ապսամբ փերըը և Անդրոնիկոսը կը գլխաւորէին Վասիլ Բ.էն «վանգի նոֆա յապրսամբելն իւրեանց դաշնաւոր» եղին Ափիսաղին եւ խոստացան մինչեւ յայն տեղի իսլամ իւրաքանչիւր իւր իրաւունքն ունենալու: Վանգի յառաջ ժամանակաւ կալեալ էր զայն Դաւիթ Կիւրապաղասի, բայց ոչ իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն, այլ պարգեւ էին այսոյի ի քաղաւորէն (Վասիլ)

վոսն նորա միամիտ հնազանդութեանն եւ զի խոստացեալ էր՝ ինչ իւր վախճանին զիւր գաւառն իսլ ի քաղաւորն, նոֆա զայն չափէն զվստ, ույլ առաւստիս ի պարգես լինէին՝ որ չէր իւրեանց: Այս տողերը ցոյց կուտան որոշ թէ ա) Դաւիթ՝ Վասիլ Բ.ի բարեաշակամ չէղորդութեամբ տիրած է շատ մը տեղերու, բ) Վասիլ թոյլ տուած էր Դաւիթի իր երկիրը ընդարձակել այն հաշուով թէ անոնք օր մը իրը պիտի ըլլային:

(3) Մագիստրոս Գրիգոր Տարօնցի որ Տրապիզոն ցամաք ելաւ և վճռական դեր կատարեց այս անցքերուն մէջ, ինչպէս պիտի տեսնուի:

իսլամ եմիրներէն գրաւումներ ընելով:

Բայց, ինչպէս կը բուռն, Դաւիթ չէր գոհանար ասոնցմով եւ աւելի հեռաւոր եւ աւելի հիմնական նպատակներ ունէր իր միտքին մէջ՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի համար, զոր կ'ուզէր ձեռքազատել նաեւ Բիւզանդական կայսրութենէն եւ անկախ եւ միացեալ պետութիւն մը հիմնել:

Միելերոսի ապսամբութեան ասէն, Վասիլ Բ.ի օգնելով, խոշոր տարածութեամբ հողերու տիրացած էր, իսկ վերջը Փոկասի օգնելով կ'ուզէր Հայաստանը եւ Վրաստանը փրկել Բիւզանդիոնի սպառնալիքէն:

Բայց իր անկախութիւնը չպատկուեցաւ: Փոկաս պարտուեցաւ Վասիլ Բ.էն:

Այս պարտութիւնը ծանր կացութիւն մը ստեղծեց այն իշխաններուն համար, որոնք օգնած էին ապսամբին:

Ասոնց մէջ առաջին գիծի վրայ կուգային Դաւիթ Կիրապաղաս եւ իր տեղակալը՝ անխոհեմ Չորսանուէրը, որ առանց բարակը մտածելու յարձակած էր Մելիթիքէի կողմէն Տաւրոսի Գրիգոր Մազիսրոսին վրայ, որուն հողերը 968էն ի վեր բիւզանդական կայսրութեան կցուած էին եւ ինքն կատարեալ հաւասարութեամբ կը պահէր իր օրինապահ դիրքը:

Չորսանուէր կը պաշարէ Դերջանը եւ Մուշը: Վասիլ Բ. Փոկասի ապսամբութիւնը ընկնելէ վերջ, Չորսանուէրի դէմ կը դրկէ Յովհաննէս Բուրցես պատրիարքը, որ կը յաղթէ անոր եւ զայն կ'սպաննէ Բագառիչի դաշտին մէջ 11 Փետր. 990ին (René Grousset, էջ 513):

Դաւիթ՝ Տայոց Կիրապաղասը, տեսաւ թէ կարգը իրեն պիտի գար Վասիլի յարձակման ենթարկուելու, ուստի շուրջ օրերու համար որոշեց հպատակութիւն յայտնել եւ Վասիլ Բ.ը շնորհակալութիւն համար, իր անգաւակ ըլլալը պատրաստելով, խոստացաւ եղբմամբ անոր կտակել իր պետութիւնը, որ գրեթէ ինքն ստեղծած էր ոչինչէն (Հմմտ. René Grousset, էջ 513):

Այսպէս, իրաւախոհութիւն մը գոյացաւ:

Վասիլ Բ., ասով իրեն ենթարկել յաջողած կը կարծէր սխալման ոյժ մը, որ Հայաստանի տիրապետելու իր ծրագիրին կրնար հիանալիօրէն ծառայել, մինչ Դաւիթն ալ թերեւս կը խորհէր թէ վերահաս վրասնոց անցնելէ վերջ, կրնար յառաջիկային իր առաջադրած նպատակին հասնիլ: Ուստի երկու կողմն ալ իրենց բաժնուն նպատակները պահելով իրարու հետ գործակցեցան: Դաւիթ շարունակեց իր նուաճումները նախապէս իրեն տրուած արտոնութեան հիման վրայ, եւ Վասիլ Բ. քողովոց որ անիկա ընկնէ Հայաստանի իսլամ եմիրները, որոնք իրեն ապաստանելէ եւ իրեն հպատակութիւն յայտնելէ զատ ուրիշ ելից հնար չունէին: Դաւիթի գրաւումները ի հաշիւ իրեն էին, Չէ՞ մի որ Դաւիթի բոլոր հողերը օր մը իրենը պիտի ըլլային:

Ուստի Դաւիթ պատեհութիւնը բնաւ չփախցուց իր հողերը ընդարձակելու, ի վնաս իսլամներուն, Վասիլ Բ.ի փաշտելութեամբ:

Գեղեցիկ առիթ մը ներկայացաւ 990ին, իրեն դրացի եւ Հայաստանի սիրտին վրայ տեղաւորուած,

իսլամ իշխաններու ամենէն զօրաւորին՝ Մըրուանեան հարստութեան հիմնադիր Ապահունեաց եւ Նփրկերտի Քիւրս Փաս Ամիրայի մահովը:

Փաս սպաննուեցաւ Մուսուլի արաբ Համսանեաններու դէմ կռուած ասէն (*Իպս Էլ Աթիր*, Թ. էջ 49), եւ իր յաջորդը՝ Ապու Ալի էլ Հասան կը զսնդէր դժուարութիւններու առջեւ, ներքին խռովութիւններու հետեւանով: Ուստի Տայոց Դաւիթ Կիրապաղասը, փութաց արեւելք դէպի հարաւ՝ Հայաստանէն իսլամները հեռացնելու մտադրութեամբ:

Հոս որոշեց կը տեսնուի որ Դաւիթ վնասած էր Հայաստանը ազատագրել բոլորովին, վասնզի Հայաստանի անկախութեան վերահաստատութենէն վերջ, կը մնային իսլամ իշխանութեան տակ՝ պոսիկ կղզեակներ, — մնացորդները արաբական տիրապետութեան — որոնք տակաւին կը տնային (*René Grousset*, էջ 524):

Այս իսլամ տիրապետութեան տակ մնացած գրիտաւոր վայրերն էին. Դուին, Խլաթ եւ մանաւանդ Մանազկերտ՝ կարեւորագոյնը անոնց, որ տեւական վրասնոց մը կը կազմէր Քրիստոնէայ Հայաստանի համար:

Դաւիթ՝ նախ պաշարեց Մանազկերտը, որ գրաւուեցաւ սուրով եւ սովով 993 կամ 994ին:

Դաւիթ, որուն նպատակը շատ յստակ էր, Մանազկերտը գրաւելէն անմիջապէս վերջը *«հանեալ արծակեաց զՏանկաստանեայտն»* (Ասողիկ, էջ 257) եւ *«գտուն աղօթից նոցա»* կործանեց (Շոյն, էջ 261), որպէսզի իսլամ բնակչութիւնը հեռացնէ եւ անոնց տեղ բերէ Հայեր եւ Վրացիներ:

Դաւիթ մեծ Կիրապաղասը, իր այս ձեռնարկով, որ որոշ նպատակի մը կը ձգտէր, ցոյց կուտար թէ ինքն արժանի յաջորդ մըն էր խոհական եւ հեռատես Բագրատունի իր նախնիներուն, որոնք կերել աշխատած եւ աւելի կամ պակաս չափով մը յաջողած էին Կովկասի հարաւակողմը քրիստոնէական ամուր միութիւն մը, իսլամ գրոհին դիմակայելու համար:

Մանազկերտի գրաւումը բանկազին եւ շուրջ փեյի մէկ արդիւնքն էր Հայ-Վրացի գործակցութեան, այնքան անհրաժեշտ դէմ կանգնելու համար միաժամանակ թէ՛ իսլամ աշխարհին եւ թէ՛ Բիւզանդիոնի:

Արդարեւ Մանազկերտի գրաւումէն վերջ, Դաւիթ գլուխը կը դառնար իշխանութեան մը, որ իրեն տահմաններուն մէջ ունէր Հայկական Տայք, Բարձր Հայք (Կարին), Արեւմտեան Այրարատ (Բասեն, Բագրեւանդ) եւ Տուրուքերան (Ապահունիք) նահանգները, եթէ ոչ ամբողջ, զէք մասամբ, եւ կ'ընդգրկէր ձորոտնէն մինչեւ Վանայ լիճ տարածուած հողերը: Ասիկա զատ ան դաշնակից ու բարեկամ էր Տայոց Անիի Դաւիթ Ա., Կարսի՝ Աբաս, Տաւրի՝ Կիրիկեան Դաւիթ Անիոյն քաղաւորներուն, ինչպէս Վրաց իշխաններէն Վրասանի Գուրգէն եւ Ափսաղաց Բագրատ Գ. քաղաւորներուն, եւ իբրեւ երիցագոյնը եւ զօրաւորագոյնը այս նոր համադաշնակցութեան, կ'ազդէր անոնց վրայ, զանոնք կը համաձայնեցնէր ընդդէմ իսլամներու:

Իր օրոքոքութիւնը բնաւ արգել չեղաւ բարեկամ մնալու իր հայադաւան Բագրատունի ազգականներուն, վասնզի ան սիրով հայ էր եւ կրօնական նախապաշարումներէ վեր՝ փաղափական գեղեցիկ հեռապակներէն ունէր:

Սակայն իսլամները, ինչպես նաև Բիւզանդացիք, չէին կրնար հանդուրժել:

Մասնաւորապէս Մանգղիերի գրաւումը գրգռեց իսլամական մոլեռանդութիւնը:

Ասրպասականի ամիրան՝ Մալմըլան կամ Մամլուն, պահանջեց սպառնազիրով մը Դաւիթէն, որ փաղաքը բողոքելու եւ հեռանայ (Ուռհայեցի, էջ 43):

Դաւիթ կտրուկ կերպով մերժեց:

Այն ատեն Մալմըլան՝ Մրվան Ապուսմար աւիրային հետ, որ Փաշի Բեռորդին եւ յաջորդն էր, Մանգղիերսը փրկելու համար, բանակով յառաջացաւ մինչեւ Ծաղկոսն կամ Տիասին:

Դաւիթ Կիրապաղաս, որ իր հեղինակութեամբ կրցած էր համաձայնեցնել Հայ եւ Վրացի վեհապետները, Վաղարշակէրս (=Ալաշկէրս) համախմբել յաջողեցաւ, իր, Շիրակի՝ Գագիկ, Կարուց Աբաս եւ Վրաց Բագարաս քաղաւորներու բանակները, որոնց պատկառելի ոյժին ի տես, Մամլուն չհամարձակեցաւ պատերազմի մտնելու եւ երկիրը աւերելով եւ անպատկառելով ետ դարձաւ (Ասողիկ, էջ 258):

Դաւիթ գրաւեց նաև Բագրեւանդը եւ քիչ մըն ալ ընդարձակեց իր երկիրը:

Ապուսմար երբ սպաննուեցաւ Արաբներէն, անոնց հետ բռնամանալուն համար Դաւիթ դարձեալ Վրացի զուգրեր դրկեց հրամանատարութեամբ Գաբրիէլ Ոչոպնսրեանի, որպէսզի պաշտեն իւրաքանչիւր Հայաստանի մէջ իսլամ տիրապետութեան տակ մնացած երկրող կարելու կայանը:

Վրացի զօրք 997ին ձմեռը *սարով եւ սովով*՝ նեղեց փաղաքը, սակայն Մրուան, Փաշին Բեռորդին, Ամիրին տրեւելով եկաւ իւրաքանչիւր, 17 Ապրիլ 998ին, Ջախիկի օրը, եւ պարտութեան մասնեց պաշարող բանակը, որ խոյս տուաւ (Ասողիկ, էջ 260) (1): *«Յայնմ փախստի մեռաւ Մաթիստոսն Բագարատ՝ որդի Թոռնկայ արեղայի»*, այսինքն ան որուն հետ գործակցած էր արդէն Դաւիթ անգամ մը: Պայքարը առաւ քրիստոնէական մանկեական գոտեմարտութեան մը երեւոյթն:

Այս անգամ Մալմըլան մեծ զօրութեամբ Հայ եւ Վրացի քաղաւորներու դէմ պատերազմի եկաւ: Հայ եւ Վրացի Բագրատունիները բանակներ դրկեցին: Բայց անոնք ինքզինքնին սկար զգալով ուղղակի բաղախումք մը խուսափեցան, մինչեւ որ իսլամները աւարառութեան մղուեցան եւ ցրուեցան ազդանդ (Ասողիկ, էջ 261—265):

Այն ատեն է որ Հայերը եւ Վրացիք յարձակեցան եւ չարաչար կոտորեցին Մալմըլանի բանակը (998 Հոկտեմբեր): Ինքն ալ հազիւ կրցաւ Արմէս ապաստանիլ:

Ծծբոյ մեծ ճակատամարտը՝ վնասական եղաւ եւ իսլամները այլեւս չփորձեցին յարձակիլ Դաւիթի վրայ:

Երկու տարի վերջը Դաւիթ մեռաւ 31 Մարտ

(1) Վրացիք կրօնական մոլեռանդութեան հետեւանօք սպառնալիքներ գործած են Դաւիթի բացակայութեան, որոնց ընտել համաժողովը չէր անշուշտ Կիրապաղասը:

1030 թուականին, եւ ըստ իր կտակին, Վասիլ զենքի ուժով գրաւեց անոր հողերը եւ կցեց Բիւզանդական երկրին, եւ հասաւ իր նպատակին, վասնզի Դաւիթի կատարած նուաճումները, որոնք Հայաստանի մէկ կարելու մասին տիրապետութիւնը ապահոված էին, նախապէս Բիւզանդական կայսրութեան կցուած Դ. Հայոց, Սպերի, Տարօնի, Աղձնիքի եւ այլ շրջաններու հետ, Բիւզանդական տիրապետութեան տակ կը մտնէին եւ Հայաստանի մէկ երրորդին աւելին, Բիւզանդական հող կը դառնար:

Բանդուած էր Դաւիթի ծրագիրը, եւ Հայ-Վրական համադաժնակցութիւնը մը կերտելու գեղեցիկ յառաջադրութիւնը՝ զոր Բիւզանդացիք պէտք էր զննահատել, մասնուած էր անհանալու, նոյնիսկ ի վնաս Վասիլ Բ.ի կայսրութեան, վասնզի ոչ ինքն եւ ոչ ալ յաջորդները չկրցան Հայաստանի մէջ ամրապէս հաստատուիլ եւ զայն տնտեսականապէս տիրապետելու համար միջոցներ ձեռք առնել:

Պէտք է հոս մասնաւորապէս քննարկել Դաւիթ որչափ որ իր երկիրը կտակած էր Վասիլի, հարկադրուած եւ նեղը մնացած, բայց միշտ աշխատած էր այդ կտակը անգործադրելի ձգելու եւ իր գեղեցիկ ծրագիրը իրագործելու, Վրաստանի զանազան մասերը իր որդեգրին՝ Բագարաս Գ.ի անձին վրայ միացնելէ վերջ, իր հողերն ալ անոր ձգելու յոյսը սնուցանելով:

Անհկա կը թուի խորհած ըլլալ Վասիլ Բ.ի նիւթներէն փրկելու Վրաստանը եւ Հայաստանը, վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ, անհկա որդեգրած էր իր եղբորորդին՝ Բագարաս Գ.ը, զոր քաղաւորեցուցած էր Ափխազացի եւ ուզած էր որ ան քաղաւորեւորեալ Վրաստանի եւ ինչպէս նաև իր քաղաւորութեան, բայց կարելի չէր եղած կատարելապէս իր ծրագիրը իրագործել, վասնզի Վասիլ Բ. խորամանկ փաղափարներով մը զայն կիւրաքանչիւրութեամբ պատուելով, այսպէս սոսկ մագիստրոսութեամբ պատուած իր մեծ հօրը՝ Գուրգենի եւ անոր միջեւ պառակտում սերմանած էր եւ զանոնք իրարու դէմ հանած եւ սկարաւորեցած էր Բագարաս Գ.ը որպէսզի իր հայրազգիին հողերը չպահանջէ: Երբ Նոյնիսկ կարելի եւ շատ հաւանական է մտածել որ Վասիլ Բ. ժամ առաջ իւրացնելու համար Դաւիթ մեծն Կիրապաղասին ժառանգութիւնը իրեն դէմ զրգուած ըլլալ իր ստորադաս իշխանները եւ Վրացի մոլեռանդ օրթոսոփները, որոնք կը պատմուի թէ թունաւորած կամ խեղդած են Դաւիթը, բայց չեմ ուզեր շատ հեռուները տանել այս մանրամասնութեանց մէջ մտնել (2):

Կարելու իրողութիւնը այն է, որ Բագրատ Գ. ընտել չկրցաւ տիրանալ Տայֆի եւ Դաւիթ Կիրապաղասի ցանկերով անոր կցուած ընդարձակ հողերուն, վասնզի անհկա չափազանց սկարաւորեցաւ եւ Վրաստան բաժան բաժան՝ Հայաստանի պէս ոչ ոյժ եւ ոչ ալ միտքիւն մը կը ներկայացնէր:

(2) Հետաքրքիրներ կրնան կարգաւ Ասողիկէն զատ Ուռհայեցիի եւ Լաստիվերտցիի Դաւիթի մասին գրածները, որոնք իրար կը հակասեն, սակայն բոլորովին ալ անմեկնելի չեն:

Ինչպես քսի, Վասիլ Բ. նրբամիտ ու նեղ փափակաբերեամբ մը քոռանք տուաւ աւելի բարձր տեղում մը, քան իր մեծ հօրը տուած աստիճանը:

Գուրգեն՝ Վրաց քաղաւորը, «անարգանս իւր համարեալ զմաժիստոռութեան պատիւն, զոր ետ նմա արքայն Վասիլ, եւ ի խելապատակէն թեթեւ գոլով՝ նշկահեաց զնա. զայ ամենայն զօրօքն իւրովք եւ տիրէ Տայոց աշխարհին» (Ասողիկ, էջ 270—271):

Գրաւեց քանի մը անպատշաճ փառքներ, բայց չկրցաւ գրաւել Ուխթեաց (=Օլքի) ամրոցը եւ ձախողեցաւ նաեւ ուրիշ բերդերու առջեւ, եւ զնաց հաստատեցաւ Նամուրանի (արդի Նարիման՝ Օլքի Չայի վրայ):

Վասիլ Բ. երբ այս լուրը կ'առնէ, «հրաման տայ Մաժիստոռոսին, որում Կանիկլին (Kaniklion փառապետ քս յունաց) կոչիւր, ամենայն զօրքն Յունաց ելանել ի վերայ նորա»:

Յոյն հրամանատարը եկաւ Բասեն եւ հոն բանակեցաւ մինչեւ 1001ի ձմեռը: Յետոյ առաջարկեց սեսակցութիւն մը Գուրգենի:

Այս սեսակցութիւնը տեղի ունեցաւ Բասենի (=հիմա Հասանփալէի) մօտերը, քս Ասողիկի (էջ 271) «ի Մայրաքուսակ լերինն Մեծորաց, իգիւղն որում ոռլըր Աստուածածին կոչի անուամբ եկեղեցւոյն», եւ խաղաղութիւն կնքուեցաւ:

Գուրգեն՝ Վրաց քաղաւորը դարձաւ իր երկիրը հրաժարելով Տայի վրայ իր ունեցած յաւակնութիւններէն:

Տայ կը կցուէր Բիւզանդական կայսրութեան 1001ին եւ վերջ կը գտնէր Տայի փառաւոյժ եւ մեծ հեռապատկերներով կերտուած քաղաւորութիւնը:

Իր մահը կը փոքր գեղեցիկ ծրագիր մը, որ արդէն իրականացաւ ճամբուն մէջ մտած էր:

Հետեւաբար Ասողիկ տաս իրաւունք ունէր քսելու «վասն մահուան մեծի Կիւրապաղատին Դաւթի պարտ վարկանէի երկարածիք ողբովք վիպասանել, եթէ ոչ զերկարանալ բանիս կամէի կարճել, զի ոչ ճառից են ժամանակ, այլ դոյզն յիշատակարանաց: Բայց զի էր այրն հեզ եւ հանդարտ առաւել քան զամենայն թագաւորս որ ի ժամանակիս յայս: Եւ եղեւ նա պատճառ խաղաղութեան եւ շինութեան ամենայն արեւելեաց, մանաւանդ Հայոց եւ Վրաց, զի զգոռ պատերազմաց յամենայն կողմանց դադարեցոյց նա՝ յաղթող եղեալ ամենայն շուրջանակի ազգաց եւ ամենայն թագաւորք կամաւ հնազանդեցան նմա: Սա լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժամանակօր՝ վախճանեցաւ» (Ասողիկ, էջ 267):

Իսկ Արիսակես Լասիվերցի ողբասաց պատիւը իր պատմագրութեան սկիզբը Դաւթի մահը դրժախտութեանց սկիզբը կը համարէ, ինքն ալ զայն ներկայացնելով իբրեւ «այր հօրը եւ աշխարհաշէն, մեծապարգեւ եւ աղքատասէր, որ էր արդարեւ սահման խաղաղութեան, քանզի յաւուրս նորա հանգչէր ամենայն մարդ, ըստ մարգարէութեանն, ընդ որթով իւրով եւ ընդ թզենեալ» (նոյն, էջ 3):

Դաւթը Կիւրապաղաս արդարեւ հանձնարեղ

մարդ մըն էր, որ չէր մոռցած բնաւ իր հայ ծագումը եւ Գագիկ Ա. քաղաւորին հետ սերս զօրծակցութեամբ իբրեւ պետք հայ-վրական ոյժերու, կ'ուզէր նախ խաւմներէն մաքրել Հայաստանը, եւ մեծ պատուար մը կազմել:

Այս իմասուն փառապաշտօնները, որ կը ձգէր պատշաճել հայ-վրացի բխսոնեաները, խանգարուեցաւ Բիւզանդական դիւանագիտութեան շնորհիւ, որ իր ներշնչումը կ'առնէր մոլեռանդ կրօնաւորներէ:

Անոնք չէին կրնար հանդուրժել որ իր որդեգիրը սիրանար Ափխազիայի, Վրաստանի եւ Դաւիթի Հայաստանէն գրաւած այնքան կարեւոր մասերով ընդարձակուած իշխանութեան, եւ Բիւզանդիոն զրքնուէր պատկառելի ոյժի մը առջեւ: Հայ եւ Վրացի միացեալ:

Ըրին ամէն ինչ, այս ոյժը ջախջախելու համար, առանց անդադառնալու քե այս կերպով իրենց կայսրութեան հիմերը կը պեղէին:

Ե.— ՍՊԵՐԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սպեր՝ Բարձր Հայոց նահանգին գաւառներէն մին էր Տայի նահանգին սահմանակից:

Հիմա կը կոչուի Իսպիր եւ կը գտնուի քրական սահմաններուն մէջ Կարնոյ կուսակալութեան ենթակայ:

Սպեր Բագրատունի հին ուսաններէն մին էր եւ Դ. դարուն իսկ այդ տոհմին կը պատկանէր: 382ին կը յիշուի Սպերէն Բագրատունի մը, որ կ'ամուսնանայ Վաղարշակ քաղաւորին աղջկան հետ (Փաւստոս Բիւզանդացի, Ե. խդ եւ Մովսէս Սորենացի Գ. խա):

Սպեր եւս Տայի հետ այն գաւառներէն մին էր, որ շուտով անցած է Բիւզանդական կայսրութեան:

Յուսիֆիանոսի ասեմ (527—565) իսկ անոնց ձեռքն էր (Պրոկոպիոս de Aedif, Գ. 4, էջ 253, 15, ՀԱ. 1913, էջ 234):

Բիւզանդական սիրապետութեան տակ ալ Սպերի մէջ Բագրատունի կը մնային եւ Է. դարուն Սպերի Բագրատունիները պետքն էին այս նախարարութեան (Սերիոս, ԼԵ. էջ 226) որուն կարեւորութիւնը եւ դիրքը հայ նախարարներու մէջ արդէն յայտնի է:

Անոնք Բիւզանդական Հայաստանի մէջ կարեւոր դեր կատարած են իբրեւ Յունահայաստանի Կլաւապաղաս — այսինքն գլխաւոր պատշոնակաւար — ինչպէս Վարագիւրոց Բագրատունի (646) եւ իր որդին Սմբատ (646—656) զոր իր պատշոնէ իյնալէն վերջը Յուսիֆիանոս Բ. կայսրը (685—695 եւ 705—711) հրամայած է ձեռքալալել «որպէս թէ քինախնդիր եղեալ զոր կրճատեաց նա ի զօրացն Յունաց վասն մահուան հօր իւրոյ Վարագաւորոցի, զոր սպանին Հոռոմք» (Ղեւոնդ, էջ 39) Յոյներու եւ Հայերու մէջ պատերազմ մը տեղի կ'ունենայ «ի մօրամէջ դաշտին Պալկայ»:

եւ երբ Սմբատ կը տեսնէ քէ «ոչ կարէին զդէմ ունել զօրացն Յունաց, փախստական եղեալ զնաց մագապուրծ սակաւ արամբք, եւ զօրքն յունաց դարձան յաշխարհն իւրեանց» (Ղեւոնդ, էջ 39-40):

Իսկ Սմբատ, նախկին Պատրիկը եւ Կիւրապաղաւ, անցաւ արաբական Հայաստան եւ պատուով եղաւ անոնցմէ, տեղակալութեան կամ ոստիկանութեան պատշոնով (696—697):

Մուհամմէս պին Մոււան (698—700) եւ Շէյխ իպն Ապսուլլան (701—703) ոստիկաններու խստութիւններուն հետեւանօք, երբ 702ին Հայերը կ'ապստամբին, նախարարներէն մաս մը Սպերի կողմերը ապաստանիլ կը փորձեն (տես Ղեւոնդ, էջ 44—45 եւ Վարդան, էջ 71):

Արաբները զանոնք կը հետապնդեն եւ արգելք կ'ըլլան: Հոյ նախարարները Վարդանակերտի յուսահատական կռիւին մէջ յաջողութիւն մը կ'ունենան, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ որ բոլոր Հայաստանը ոտքի կանգնի, եւ Հայերը միամտութիւնը ունենան կարծելու քէ յաջողած էին իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու: Այս առթիւ Յունաց կայսրը «մատուցանէր ... շնորհակալութիւն Սմբատայ եւ նախարարացն, որ ընդ նմա եւ նոցին զօրացն: Եւ տայր բերել նմա պատիւ կիւրապաղատութեան, ըստ օրինի թագաւորաց: Եւ նորա ընկալեալ զպատիւ ի կայսերէն առնոյր զօրս իւր եւ երթայր յաշխարհն Տայոց, մտանէր յամրոցն որում Թուխարսն կոչեն եւ զգուշանայր յորդուոցն Իսմայելի» (Ղեւոնդ, էջ 47, Հմմտ. Վարդան, էջ 71):

Սակայն յաջողութիւնը շատ վաղանցուկ եղաւ, վասնզի Ապս-իւլ-Մելիք խալիֆան (685—705) Հայաստան դրկեց Մուհամմէս պին Ոգբայ զօրավարը, որ ամբողջովին տիրակալեց Հայաստանի, Սպերն ալ մեջը ըլլալով:

706ի Դաւապէտի ձախողածէն վերջ «Սմբատ կիւրապաղատն եւ նախարարքն, որ ընդ նմա գնացեալ մեկնեցան յաշխարհէս, եւ անցեալ խնդրեցին ի թագաւորէն Յունաց քաղաք բնակութեան եւ դադարս խաշանց իւրեանց եւ նա տայր նոցա զքաղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ(1) ի կողմանս եզեր աշխարհին եւ բնակեցան ի նմա ամս վեց» (Ղեւոնդ, էջ 58, Հմմտ. Ասողիկ, էջ 128):

Ասիկա ցոյց կուտայ քէ արդէն Բիւզանդացիք դեպի Սեւ ծովու եզերքները բռնած էին, եւ Հայաստանը բոլորովին Բիւզանդացիներէն կորցուած էր:

Ը. դարուն առաջին կեսին Հայերը Յունաց օգնութեան վրայ յոյս դնելով, քանի մը անգամ կ'ապստամբին (տես Պատմ. Հայ Գաղթականութեան, էջ 214—215) առանց յաջողութեան:

Այս ապստամբութիւններէն մեկուն միջոցին Հայերը Արաբ Ոստիկանը կը վանեն եւ Տայք կ'ամրաւան, Բիւզանդական կայսրութեան սահմանին մօտ, եւ կ'ունենան պզտիկ յաջողութիւն մը, Բարձր Հայոց (Կա-

րին) նահանգը նուաճելով (748ին) եւ երեք տարի ապստամբ գործելով, մինչեւ որ Ապու Ճավէր էլ Մանսուր ոստիկանը (750—752) կուգայ եւ կը նուաճէ Կրկին երկիրը:

Այլեւս բաւական երկար տեւեց Սպեր կը մնայ արաբական տիրապետութեան տակ (Laurent, էջ 21):

750ի տեւեցները երբ խալիֆայութեան շուրջը Իւսմանի եւ Աբասեանի կը պայքարէին, Բագրատունիք հաւատարիմ կը մնան Իւսմանի եւ երբ Աբասեանի կը յաջողին, Բագրատունիք պահ մը շնորհագործ կ'ըլլան եւ իրենց կալուածները կը գրաւուին, բայց կ'երեւի քէ միայն Սպեր, իրենց հին կալուածը իրենց ձեռքը կը մնայ:

Ասիկա կը հաստատուի Վարդանի այն տղերէն, որ գրած է 774ի ապստամբութեան միջոցին՝ Բագրատունիքի նախաձեռնութեամբ մէջ ինկող Սպարապէտ Սմբատ Բագրատունիի — այս նախարարական տոհմին պէտքին — ժառանգութեան իր երկու որդիներուն՝ Աւետի եւ Շապուհի բաժանման վրայ:

Ահա այդ յատկանշական տղերքը: «Որդիք Սմբատայ Աշոտ եւ Շապուհ, հասարակ բաժանեցին զհայրենիս իւրեանց եւ զի Ջահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց եւ խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին յինքեան ըստ Աշոտ եւ Շապուհ, եւ ելեալ զկողմամբն Շիրակայ՝ հարին զզօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, եւ զբաւեցին յինքեանս զՇիրակ եւ զԱշոցք, եւ զգաւառն Տայոց: Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ(2) եւ բնակեցուցանէ ի նմա զբնտանիս իւր, եւ ինքն նմանեալ նախնոյն իւրոյ Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ իշխանի Սմբատաւանայ, որ է Բեբեքդ ի Սպեր գաւառի» (Վարդան, էջ 76):

Ասիկա բացօրոշ կը հասկցուի քէ իրենց հին կայանը Սպերն էր, Բաբեքդի (արդի Պայպուրս) շուրջը, որ իբրեւ հայրենի կալուած իրենց միջեւ բաժնած են Աւետի եւ Շապուհի եւ վերջը՝ գրաւած էին Արարունիքը, Շիրակը, Աւոցք եւ Տայքը, եւ շինած էին նոր ուսան մը՝ Անին:

Այս յաջողութիւնը երկու եղբայրները կը պարտէին սա իրողութեան, որ Բիւզանդական կայսրութեան սահմաններուն մօտ եւ Արաֆսի ակերուն շուրջ զբնակող այդ հողերուն մէջ կային արծաթի եւ ոսկիի հանքեր, որոնց արդիւնքով Աւետի եւ Շապուհ յաջողեցան զենք կամսարական կալուածներու մէկ մասը, եւ այսպէս, Բիւզանդական սահմանագլուխէն առաջանալով դեպի Արեւելք, հաստատուեցան Արարատեան նահանգին լեռներուն մէջ, ձախ եզերքը Ախուրեանի — որ հիւսիսային օձանդակն էր Արաֆսի — Բագրատունի ամրոցին մէջ, որ եղաւ մայրաքաղաք եւ ուսան՝ Բագրատունի տոհմին (տես René Grousset, էջ 330 եւ վերջ՝ էջ 116):

Այսպէս, ուրեմն Աւետի եւ Շապուհ Բագրատունի Սպերի կալուածը իրենց ոտքին կռուան ընելով

(1) Արդի Փոյթին Պատմութեան աւելի հիւսիս, Սեւ ծովու եզերքը:

(2) Հասկեք Անի:

դեպի արեւմուտք, դեպի Արեւմուտքի եւ դեպի Շիրակ կ'առաջանային (սեւ չափ. 1929, էջ 338—340) եւ 806-ին առաջ արդեն այդ շրջանակները նուաճած էին եւ արաբական հովանիին տակ կազմած էին իշխանապետութիւն մը:

Այս երկու եղբայրներէն Աւոն Բագրատունի՝ մականունեալ «Մշակեր», իրեն դէմ կը գտնէ Զահապ ապստամբը, որուն դէմ կը մղէ կռիւներ:

Այս կռիւներէն մէկուն մէջ, որ Զահապեան Սեւադայի դէմ կը մղէին 824-ին երկու եղբայրները, Շապուհ կ'ապաննուի:

Երկու տարի վերջը կը մեռնի նաեւ Աւոն Մրսակեր (+826) եւ իր որդին, որ իբրեւ բնաճիւղի պէտք՝ իշխանապետութեան գլուխը կ'անցնի, Շապուհի՝ իր հօրեղբոր որդիները, իր խնամակալութեան տակ կ'առնէ «*բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս*» (Վարդան, էջ 79) եւ «*խաղաղութիւն արարեալ ընդ Սեւադայի, առնու ի նմանէ զպատիւն հայրենի ասպարապետութեան*» (Վարդան, էջ 79):

Նշանակելի է, որ Աւոն Մսակեր, որուն իշխանապետութեան մասը կը կազմէին Հայաստանի այն շրջանները, որոնց բնակչութիւնը Հայ եւ Վրացի խառն էին, ջանքեր քաշած է հայացնել զանոնք Աղիովիտէն եւ Արեւմուտքէն Հայեր տեղափոխելով հոն (René Grousset, էջ 344):

Այսպէս, ինչպէս տեսնուեցաւ, (սեւ վերը՝ էջ 182) Գնունիները, երբ Աւոն Մսակերի դիմեցին զիրենք ազատելու համար Արաբներու ձեռքէն, Աւոն հազար հոգիով զնաց Աղիովիտ եւ «*առ ինքն զուժարեալ զամենայն ազգն*» (Գնունեաց) «*ախիւն իւրեանց տանի բնակեցուցանէ ի Տայս*» (Վարդան, էջ 77):

Ասոնցմէ մէկ մասն ալ անհաւանական չէ խորհիլ քե տարուած են Սպեր, որ նոյնպէս ունէր խառն բնակչութիւն, ինչ որ Վրացիներու ներքնայն է յաւանութիւնը՝ Սպեր եւ նոյնիսկ Երզրումը համարելու վրական երկիրներ (սեւ Laurent, էջ 29) բոլորովին անտեղի կերպով:

Երբ խալիֆայութիւնը տարաքաւ, Բիւզանդացիք, որ եփրասէն անդին մղուած էին Արաբներէն, անցան եփրասը եւ վերստին Հայաստանի սահմաններուն վրայ երեւացին եւ իրենց կողմը շահեցան Վրաստանի եւ Սպերի Բագրատունի իշխանները՝ առաջինին տալով «*կիրապալաս*»ի, եւ երկրորդին՝ «*շիւպասոս*»ի տիտղոսներ (սեւ վերը՝ էջ 117):

Արդարեւ, երբ Թէսփիլ կայսրը (829—842) երկու բանակներով (սեւ վերը՝ էջ 219) յառաջացաւ դեպի Կովկաս Սեւ ծովու եզերքէն, գրաւեց նաեւ Սպերը եւ զայն տուաւ 837-ին ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (Աւոն Մսակերի եղբոր՝ Շապուհի որդին), իբրեւ Բիւզանդական կայսրութեան նաւ, հարկ տալու պայմանով:

Այսպէս, Բիւզանդական—Արաբական սահմանին վրայ կազմուեցաւ Սպերի իշխանապետութիւնը, իբրեւ մին այն բազմաթիւ իշխանութիւններուն, որոնք Բիւզանդացիք տեղադրած էին Արաբներուն դիմադրելու համար (Laurent, էջ 194):

Աւերմն, Աւոն Բագրատունի դարձաւ պէտք Մր-

պերի իշխանապետութեան, Պատրիկի եւ Ապիհիւպասոսի (Proconsul) տիտղոսով (սեւ վերը՝ էջ 118):

Բիւզանդացիներու եփրասէն անդին քաշած զօրաւոր արեւմտեան Հայաստանի համար ունեցաւ իբրեւ շօշափելի արդիւնք միայն Սպերի իշխանապետութեան կազմութիւնը, որ Թէսփիլ կայսրը կուտար կրօնական Բագրատունի մը, սահմանակից Բագրատունի Շիրակի եւ Վրաստանի իշխանապետութիւններուն, զուգէ խորամանկ նախատեսութեամբ մը, որ մը զանոնք ալ կցելու համար իրեն հպատակ այս իշխանապետութեան:

Աւոն Բագրատունի Ապիհիւպաս, այս իշխանապետութիւնը պահեց կայսրը նահանջէն վերջն ալ, ըստ Աստղիկի (René Grousset, էջ 211 եւ Laurent, էջ 109):

Այսպէս, Բագրատունիք Թ. դարուն առաջին կիսուն, Հիւսիսային Հայաստանի մէջ Վրացի եւ Հայ խառն բնակչութեամբ Գուգարք, Տայք եւ Բարձր Հայք (մասամբ) նահանգները կը գրաւէին:

Սակայն այդ նահանգները միակ իշխանութիւն մը չէին կազմեր, այլ բաժնուած էին նոյն բնաճիւղի զանազան ճիւղերուն միջեւ:

Այսպէս, 1. Սպերը եւ Բասկըն Արաֆսի ակերուն շուրջ ոչ հեռու Կարինէն:

2. Արեւելեան Տայքը, ուրիշ կ'անցնին ձորոտի աշակողմեան օժանդակները՝ Օլքի քաղաքին հետ:

3. Կուրի եւ ձորոտի միջեւ գտնուած երկիրը՝ Արճաւուրի հետ:

4. Կուրի վերին հովիտը՝ իր անմիջական մերձակայքով, կը կազմէին առանձին իշխանութիւններ:

Ասոնցմէ միայն Սպեր ձորոտի վերին հովիտին մէջ, կը գտնուէր Բիւզանդացուց, գերիշխանութեան տակ, իսկ միւսները բնաւ ուղղակի կայսրութեան մաս չէին կազմած (Laurent, էջ 260 եւ 215), իսկ ձորոտի գետին բերանը՝ միշտ կը մնար Բիւզանդացուց ձեռքը (նոյն, էջ 260):

Սպերի առաջին իշխանին Աւոն Ապիհիւպասոսի, շատ հաւանական է որ յաջորդած է իր որդին՝ ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ պատմագիրը, որ ժամանակակից էր Բագրատունի Մեծն Աւոն Ա. (Ազգապատմութիւն, էջ 925):

Օրմանեանի այս հաւաստումը կասկածելի է: Ըստ Ակիւնեանի (ՀԱ. 1939 էջ 636), Աւոն Ապիհիւպաս ունեցած է եղբայր մը՝ անձանօք անունով, որ կրնայ յաջորդած ըլլալ իր եղբորը՝ Աւոնի: Ամեն պարագայի մէջ Աւոնի Շապուհէն առաջ պէտք է յաջորդած ըլլայ ուրիշ իշխան մը, եթէ իրապէս Շապուհ ժամանակակից էր Աւոն Ա. քաղաւորին, վասնզի Թովմա Արծրունի (էջ 218—219) կը յիշատակէ ԳԻՒԳԱՐԻ-ԻՇԽԱՆԻԿը «*ի տոնմէ Բագրատունի*» որ «*առեալ*» էր «*ի Յունաց զաղաքաւ... զԵրզն Արաւանեակ*»:

Ասոր հով կ'ապաստանի Թ. դարուն կեսերուն Բուղայի Հայաստանը տակնուվրայ քաշած տեղեր, արդէն մեզի ծանօթ Արծրունի արկածախնդիրներուն Ապուլիշի որդի Գուրգէն:

Գուրգէն Արծրունի, երբ Բուղա կը մտնէ Վաս-

պուրական, նախ կը փախի Բագրեւանդ՝ Գուրգէնի Մամիկոնեանի բով, բայց հոն ապանով չգալով ինքզինքն, կ'անցնի Սպեր, որուն իշխողը Իշխանիկ, կ'ընդունի զինքն «մեծաշուք պատուով»: Սպեր «կը գտնուէր սահմանագիւղին վրայ այն հողամասին, զոր Յոյները երբեք չէին զիջած Արաբներուն, վասնզի իրենց բանակները եւ պարենաւորումը այդ տեղէն կրնար կատարուիլ, ըլլայ Գայլ գետին հովիտէն, ըլլայ, երբ պէտք ըլլար, Սեւ ծովէն եւ Տրապիզոնէն եւ այս պատճառներով է որ Արաբները չէին կրցած հաստատուիլ այս երկրին մէջ: Տրապիզոնի եւ մինչեւ Քելցենէի ջրջակայքը, եփրատի միջեւ գտնուող ամբողջ երկիրը Յոյներուն ձեռքը կը մնար: Սպերի իշխանը այս դրացնութեան շնորհիւ կրցած էր գերծ մնալ արաբական տիրապետութեան ծայրայեղութիւններէն: Միւս կողմէն, որովհետեւ իր իշխանապետութեան իրական գրաւումը ո՛չ Յոյներուն համար դիւրին գործ մըն էր եւ ո՛չ ալ Արաբներուն, վասնզի բարձրաւանդակներով խորապէս շրջապատուած այդ հովիտին մէջ մնալը անոնցմէ ո՛չ մէկուն համար ապահով էր, անվախօրէն Բիւզանդիոնի հանդէպ բաւական սանձարծակ վասալի մը պէս վարուած էր, Արաբներուն ալ շատ հիւսնապատակ մը չէր եղած, Հայաստանի իշխանապետին հանդէպ անկախութեան հակամէտ հողակալ ազնուականի մը հովերը առած էր, եւ ո՛չ մէկը լրջօրէն փորձած էր աւելի կատարեալ հնազանդութիւն մը պահանջել իրմէ: Ասկէ աւելի լաւ տեղ չէր կրնար գտնել Ապուլպելջի որդի Գուրգէնի պէս փախստական մը, որ եկաւ հոն հաստատուիլ:

Գուրգէն այդ տեղէն կրնար Յոյներուն հետ շահաւէտ յարաբերութիւններ մշակել, սպասելով որ նպաստաւոր պատահութիւն մը ներկայանար, կա՛մ Արաբներուն դէմ յաջողութեամբ նորէն կրուելու եւ կա՛մ իրեն նպաստաւոր իրաւախոհութեան մը յանգելու համար»: (Լորան, Թ. Դաւու հայ աւասական իշխան մը, էջ 22—23):

Գուրգէն Արծրունի Սպերի մէջ արկածախնդիր կեանք մը վարել կ'սկսի, եւ քանի մը ամսուան մէջ քե՛ ուխտապահ զինուորներու խումբ մը կ'ունենայ եւ քե՛ սարսափազդու պետի մը համբաւը կը շահի:

Տեղական պայմանները դիւրացուցին Գուրգէնի կռիւր Բիւզանդիոնի դէմ, վասնզի Սպերի անմիջական դրացի Բիւզանդական հողը՝ Սեւ ծովուն եւ Նիքիոսի միջեւ, դէպի Քելցենէ կամ Կամախ, արեւմուտքէն սահմանակից էր Մելիտենի (Մալաթիա) ուր կ'իջեար իսլամ եմիր մը եւ Տիփրիկէի (=Տիփրիկ), որ աւելի քան կես դարէ ի վեր կը գտնուէր Պաղիկեանց ձեռքը: Արդ, այս եմիրը եւ Պաղիկեանցերը, 850ական բուականներուն կասաղօրէն կը կռուէին Բիւզանդիոնի դէմ (Laurent, էջ 251 եւ շուրջ):

Առիթը բարեպատեհութեամբ Սպերի տիրոջ եւ իր հիւրին՝ Գուրգէնի, իրենց դրացի Յոյները կռակէն զարնելու եւ անոնցմէ կտոր մը հող փրցնելու: Ահա այդ կտորն էր Արամանակը, Բաբերդի մօտ տեղ մը: Գուրգէն Արծրունի այս կռիւներուն մէջ քս Թ. Արծրունիի, ինքզինքն զերազանցեց եւ յոյներուն հիացման արժանացաւ:

«Արեւելից գօրավար»ը իր մասին գրեց Մի-
ֆայել Դ. Կայսեր, որ Գուրգէնին խոստացաւ «մեծ պարգեւներ, պատիւ եւ բարձր աստիճան» եթէ իր ծառայութեան մեքեր (Արծր. էջ 218—219):

Գուրգէն այնպէս կ'երեւի քե կը մերժէ, բայց Սպերի Գրիգոր-Իշխանիկը կը համոզէ դարձնել Արամանակը Յունաց եւ անոնց հետ հաշտուիլ: Գուրգէն նոյնիսկ Յունաց կ'օգնէ Բուղայի եւ անոր զինուորներուն դէմ, որոնց մեծ կորուստ կը պատճառէ (սեւ Թով. Արծր. էջ 219):

Ասկէ վերջ Ապուլպելջի որդին Գուրգէն կը կը լին Սպերի իշխողը եւ անոր Աշխարհաբերդ ֆաղաք (Թովմա Արծրունի, էջ 219) եւ կ'երթայ միանալ Հայաստանի սպարապետ Սմբատ Բագրատունիին եւ շարունակել իր արկածալից կեանքը:

Այսպէս, անզգամ Բուղայ իր արեւաւանքին ասեմ, Թ. դարուն կեսերուն, Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ գտնուող Սպերի այս իշխանութեան չկրցաւ դալիլ, եւ իր իշխանը, չսարգրուեցաւ Սամառա, միւս հայ նախարարներուն հետ եւ պահեց իր դիրքը:

867ին տակաւին անսասան կը մնար այս իշխանապետութիւնը, որ իր աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին եւ բիւզանդական կայսրութեան մօտաւորութեան պատճառով կրցած է՝ 10—11 սերունդ, մինչեւ ԺԱ. դարուն առաջին քառորդը տեւել եւ տկալ Բագրատունի իշխաններու վեհապետութեան տակ եւ հանդիսանալ ապաստանի վայր մը՝ ամբողջ արաբական տիրապետութեան շրջանին, Հայաստանի արաբական բաժինին մէջ գտնուող հայ նախարարներուն:

Սակայն Վասիլ Ա. Ի ասեմ (867—886) այլեւս Սպերի խնդիր չկար, ոչ Բագրատունեաց եւ ոչ ալ Հայաստանի պատմութեան մէջ, վասնզի այս երկիրին իշխանը Բիւզանդիոնի կապուած էր աւելի անձուկ ու սեղմ կապերով եւ ուղղակի նորս դարձած էր Բիւզանդիոնի (Laurent, էջ 278) եւ այլեւս հոն իշխողներուն հայկական նկարագիրը բոլորովին կորսուած էր, քեւ բնակչութիւնը կը պահէր իր հայկական նրկարագիրը եւ նոյնիսկ անշահողական հակումներ ցոյց կուտար:

Այսպէս, կը յիշուի քե Ռոմանոս Լիկաբենոս Կայսեր (920—944) ժամանակ, հարստութեամբ մեծահոշակ հայ վանառական մը Տանաս «Ճանն» Բաբերդի, այսինքն Սպերացի, Ասիանոս Խալիպի հետ միանալով գրաւեց Բաբերդը եւ հոն ամրացաւ (սեւ Պատմ. Հայ Կեսարիոյ, էջ 337) անուշտ ֆաշալիւր վեցաւոր Բիւզանդական Խալիֆի եւ Պոնտոսի — որուն վրայ կ'ընդհատուէր Սպեր — կառավարիչ Վարդան Վուգէն կամ Վարդ Բոյլեն, որ խորհուրդ տուած էր տեղացի հայ հարուստներուն, ապսամբիլ խոստանալով իր միջոցներով օգնել անոնց (նոյն):

Ասիկա եղաւ վերջին դրուագ մը, որով Հայեր Սպերի իշխանապետութիւնը վերահաստատել փորձեցին եւ չյաջողեցան: